

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ
ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՈՎ, ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Բ

Կ ա ռ Վ Ե Գ
Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ
И ДРУГИХ НАРОДАХ
ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В
ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ВВОДНЫМИ ОЧЕРКАМИ,
КОММЕНТАРИЯМИ И ПРИЛОЖЕНИЕМ

Т О М II

Составил
А. Х. САФРАСЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1964

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության երկրորդ հատորը կազմված է XVI—XVIII դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրների և այլ հեղինակների երկերից, որոնք կարևոր տեղ են գրավում թուրքական պատմագրության մեջ: Այդ հեղինակները, իրենց երկերում տալով այդ դարերի Թուրքիայի ներքին և արտաքին դրության պատկերը, միաժամանակ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հայ և հարևան ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության և սոցիալ-քաղաքական կյանքի մասին:

Ներկա հատորում առանձին գլուխներով ներկայացված են հետևյալ թուրք պատմագիրներն ու հեղինակները.

1. Քյարիբ Չելեբի (Հաջի Խալիֆա), Օսմանյան պետության XVII դարի ականավոր պատմագիր-աշխարհագրագետ: Նյութերը քաղված են նրա «Ջիհան Եյուսմա» խորագիրը կրող աշխարհագրությունից և «Ֆելեֆե» անունով հայտնի երկհատոր պատմությունից:

2. Սելանիկի Մուստաֆա—XVII դարի թուրք պատմագիր:

3. Սուլաֆ Զադե—XVII դարի թուրք պատմագիր:

4. Շանե Զադե—XVIII դարի արքունական տարեգիր-պատմագիր:

5. Մյունեջլիմ Բաշի—թուրքերեն լեզվով առաջին ընդհանուր պատմության հեղինակը, որից թարգմանված է հայ ժողովրդի համառոտ պատմությունը:

6. Ֆերիդուն Բեյ—XVI դարի թուրքական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյա, որը իր «Սուլթանների գրություններ» անունով հայտնի պետական պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ հավաքել է Օսմանյան կայսրության սկզբից մինչև XVI դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանի սուլթանական բազմաթիվ ֆերմաններ և գրություններ:

7. Կոչի Բեյ — թուրք պետական գործիչ և քննադատ, որը XVII դարի 30-ական թվականներին սուլթաններին ներկայացրել է երկու զեկուցագիր (Ռիսալե), Օսմանյան կայսրության ներքին գրության մասին:

Վերոհիշյալ բոլոր հեղինակների մասին տրված են համառոտ կենսագրական տեղեկություններ, ինչպես նաև անհրաժեշտ լուսաբանություններ նրանց երկերի մասին:

Գրքում որպես հավելված զետեղված են.

1. Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից մի քանի փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք որոշ լույս են սփռում Օսմանյան պետության միջնադարի պետական, վարչական և տնտեսական կյանքի բնորոշ կողմերի վրա:

2. Տարեգիր Շանի Ղադեից XVI—XVII դարերի Թուրքիայի ֆինանսական, կուլտուր-կենցաղային (հագուստ, բնակարան և այլն), ինչպես նաև ազգային խտրականության վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթեր:

3. Մի քանի փաղիշահական գրությունների (ֆերման, ուղերձ և այլն) թուրքերեն տեքստերը:

Այս հատորում ծանոթագրությունները տրված են ավելի ընդարձակ, անհրաժեշտության դեպքում՝ պատմական ակնարկի ձևով: Ծանոթագրությունները լուսաբանում են միջնադարյան Թուրքիայի պատմագիր-տարեգիրների և մյուս հեղինակների երկերում արժարժված բազմաթիվ հարցերը և հնարավորություն են տալիս ավելի լայն և բազմակողմանի պատկերացում կազմելու միջնադարյան Թուրքիայի մասին:

Թարգմանված բոլոր նյութերի տարեթվերը տրված են հիշրեթի թվականով, ինչպես տալիս են թուրք հեղինակները, այդ թվականների կողքին փակագծում տրված են նաև համապատասխան եվրոպական թվականները*:

* Տե՛ս նաև սույն աշխատության Ա հատորում «Հիշրեթի թվականները եվրոպականի վերածելու աղյուսակը», էջ 339—348:

ՔՅԱԹԻԲ ԶԵԼԵԲԻ, ՀԱԶԻ ԽԱԼԻՖԱ

ԷԼՀԱԶ ՄՈՒՍՏԱՖԱ ԲԻՆ-ԱԲԴՈՒԼԱՀ

Քյաթիր Զելեբին ծնվել է Ստամբուլում, հիշրեթի մոտավորապես 1017 (1609) թվականին* Արդուլլահ անունով սիփահու ընտանիքում: Նրա իսկական անունն է Մուստաֆա բին-Արդուլլահ, բայց ընդհանրապես հայտնի է Քյաթիր Զելեբի և Հաջի Խալիֆա** անուններով, որոնք կապված են նրա ծառայությունների և վարած պաշտոնների հետ:

Նախնական կրթությունն ստանալուց հետո Քյաթիր Զելեբին ծառայության է մտնում Անատոլիայի գինվորական ստորաբաժանումում՝ գրասենյակային հաշվապահի համեստ պաշտոնով: Իր ծառայության ընթացքում նա մասնակցել է Բաղդադի պաշարմանը՝ 1035 (1625) թվականին, էրզրումի պաշարմանը՝ 1036 (1626) թվականին. ենիչերիների կռվին՝ Աբազա փաշայի դեմ և մի շարք այլ կռիվների: Մի քանի տարի հետո Քյաթիր Զելեբին վերադառնում է Ստամբուլ, վարում է գրասենյակային քարտուղարի պաշտոն և միաժամանակ շարունակում է իր կրթությունը այդ ժամանակի հայտնի գիտնական Շեյխ Կազը Հադեի մոտ, որը նրա մեջ մեծ հետաքրքրություն է արթնացնում դեպի գիտությունը:

Թուրք-իրանական պատերազմի տարիներին, Քյաթիր Զելեբին, ընդհատելով իր ուսումը, օսմանյան բանակի հետ մեկնում է Համադան և Բաղդադ: Վերադարձից հետո շարունակում է ուսումնասիրել կրոնական-իրավական գիտությունը: 1043 (1633) թվականին բանակի հետ գնում է Սիրիա և մասնակցում Թուրք-իրանական պատերազմին, որը ղեկավարում էր Սուլթան Մուրադ IV: Այդ ժամանակ Քյաթիր Զելեբին ուխտի է մեկնում իսլամական սրբազան Հաջը ուխտատեղին՝ և ստանում է Հաջի տիտղոսը: 1044 (1634) թվականին նա մասնակցում է Երևանի պաշարմանը:

Սովետական արևելագետ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին նշում է, որ Հալեպի՝ իսլամական կուլտուրայի այդ կենտրոնի ազդեցության տակ Քյաթիր Զելեբին ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում դեպի գիտությունը***:

Արդարև, Քյաթիր Զելեբին թողնելով իր ծառայությունը, վերադառնում է Ստամբուլ և մեծ եռանդով ու հետաքրքրությամբ նվիրվում գիտությանը: Ուսումնասիրում է տրամաբանություն և քերականություն, մաթեմատիկա, աստղագիտու-

* Մի քանի աղբյուրներում ցույց են տրվում տարբեր թվականներ:

** Եվրոպական աղբյուրներում Հաջի Խալիֆան վերածվել է Հաջի Կալիֆայի:

*** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л. 1957, гл. XXI. Турецкая географическая литература XV—XIX вв.

թյուն և բժշկութիւն: Քյաթիր Չելեբին իբրև բազմակողմանի գիտելիքների տեր անձնավորութիւն, գրավում է ժամանակակիցների ուշադրութիւնը: Նրա անձնական բարեկամներից մեկը՝ օսմանյան բանակի պետ Մուհամմեդ փաշան, նրան նշանակում է բանակի ֆինանսական գրասենյակի երկրորդ խալիֆա:

Քյաթիր Չելեբին ֆինանսական հարցերում ևս հեղինակավոր անձնավորութիւն էր: 1063 (1652) թվականին Թուրքիայի ֆինանսական գործերը բարելավելու նպատակով Սուլթան Մուհամմեդ I-ի նշանակած հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցում է նաև Քյաթիր Չելեբին: Այդ կապակցութեամբ, Չելեբին մի քանի տարի հետո, ֆինանսական հարցերի մասին ներկայացնում է հատուկ զեկուցագիր, որը հետագայում, 1867 թվականին, հրատարակվում է Ստամբուլում, թուրք գրող Ահմեդ Վեֆիբի կողմից**:

Քյաթիր Չելեբին շորս տարի շարունակ զբաղվել է դասախոսական աշխատանքով: Նա մահացել է 1067 (1656) թվականին, մոտ 50 տարեկան հասակում: Կա ավանդութիւն նրա հանկարծամահ լինելու մասին: Ակադեմիկոս Ի. Յուկրակովսկին նշում է. «Բարինգերը լրիվ իրավունք ունի Հաջի Խալիֆային (Քյաթիր Չելեբին) անվանելու օսմանների մեծագույն պոլիդիստորը², որովհետև նրա գիտելիքները տարածվում էին մտքի բոլոր բնագավառների վրա»***:

Քյաթիր Չելեբիի գիտական աշխատութիւնների ուսումնասիրութեամբ զբաղվել են եվրոպական և սովետական բազմաթիվ արևելագետներ՝ Վ. Բարթոլդը, Ի. Կրաչկովսկին, Համմերը, Թեյները, Մորդթմանը, Բարինգերը և այլն³:

Քյաթիր Չելեբիի կարևոր աշխատութիւններն են.

1. «Թավկիմ-ուր-բեվարիխ» («Պատմութիւնների տարեցույց») ինքնուրույն արժեքավոր աշխատութիւն է: Համմերը Քյաթիր Չելեբիի այս աշխատութեան մասին գրել է. «Եթե Քյաթիր Չելեբիի այս աշխատութիւնը գոյութիւն չունենար, Օսմանյան պատմութիւնը գրելու նախաձեռնութիւնը շատ դեպքերում խավարի մեջ պիտի մնար»:

2. «Ֆեղլեֆե» — Օսմանյան պետութեան XVII դարի պատմութիւնը երկու հատորով:

3. «Քելֆ-ուլ-գյունուն» («Կարծիքների հայտնութիւն»)։ Քյաթիր Չելեբին այս աշխատութիւնը գրել է 30 տարում: Սա մի բիրլիոգրաֆիական երկասիրութիւն է, որը ամփոփ տեղեկութիւններ է պարունակում գիտութեան մոտ 300 ճյուղերի մասին: Աշխատութիւնը գրված է արաբերեն:

Համմերը հիմնվելով այս աշխատութեան վրա գրել է «Արևելքի գիտութիւնների հանրագիտական տեսութիւն» վերնագրով մի աշխատութիւն:

«Միզան-ուլ-հակկ» («Ժրավունքի չափը») և «Դյուսրուր-ուլ-ամել», («Գործողութեան ուղեցույց») աշխատութիւնների մեջ Քյաթիր Չելեբին ուսումնասիրում է իր ժամանակի հասարակական երևույթները և պայքարում հետամնացութեան ու կրոնական ֆանատիզմի դեմ:

5. «Ջիհան նյումա» («Աշխարհի հայել»)։

6. «Թուխֆար-ալ-կիբար ֆի էսֆար-ալ-բեհար» («Նվեր ժողովին արշավանքների մեծերին»)։

Այս վերջին աշխատութեան մեջ Քյաթիր Չելեբին պատմում է օսմանցիների

* Այդ պաշտոնի կապակցութեամբ ստացել է Հաջի Խալիֆա անունը:

** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1957, гл. XVI. Турецкая географическая литература XV—XIX вв. стр. 603.

*** Նույն տեղը:

ծովային նավատորմի, նրա արշավների ու հաղթությունների, Օսմանյան կայսրության ավերելու ռզոզոզ ջրերում տեղի ունեցած դեպքերի, ծովային կռիվներում հերոսներ խայրեղդին Բարբարոսի, Փերի Ռեհսի, Սիդի Ալի Չելեբիի և այլոց մասին: Աշխատությունն ունի առավելապես պատմական և աշխարհագրական բնույթ: Այս աշխատությունը արագ ժողովրդականություն է շահել թե՛ Ստամբուլում և թե՛ Եվրոպայում: 1141 (1728) թվականին գիրքը քարտեզներով և պատկերազարդ տպագրվում է Իրրահիմ Մյուսեֆերիկայի տպարանում:

Ըստ ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդի, Քյաթիբ Չելեբրին «թուրքական գիտության առաջ բաց է արել արևմտյան կուլտուրայի դուռը... Այս մեծ մարդը արևմտյան կուլտուրայից իր ստացածից շատ ավելին է վերադարձրել»:

Թուրք պատմաբանները նշում են, որ Քյաթիբ Չելեբրին կարևոր դեր է կատարել Արևմուտքի գիտությունները Արևելք փոխադրելու գործում: Սակայն, շնայած այդ մեծ ծառայությանը, Քյաթիբ Չելեբրին իր «հասարակ ծագման» պատճառով չի արժանացել բարձր աստիճանների ու կոչումների, կյանքի մեծ մասը զբաղվել է ինքնուրույն գրական-գիտական աշխատանքով, որը շարունակել է մինչև իր վաղաժամ մահը:

Սովետական թրքագետ Ա. Տվերիտինովան նշում է. «Քյաթիբ-Չելեբրին իր ժամանակի համար վերին աստիճանի բարձր և համապարփակ կրթության տեր մի անձնավորություն էր: Նրա թողած աշխատությունները՝ պատմություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, աստվածաբանություն, բիրլիոգրաֆիա և այլն, մեծ նշանակություն ունեն թե՛ Օսմանյան պետության պատմությունը և թե՛ XVII դարի Թուրքիայի գիտական մտքի զարգացումը ուսումնասիրելու համար»**:

Քյաթիբ Չելեբիի աշխատությունները թեև ուշ, բայց տպագրվել են: Նրա «Քեշֆ-ուլ ղյունունը» տպագրվել է Եգիպտոսում, 1833 թվականին թարգմանվել է լատիներեն և ծանոթագրություններով, վեց հատորով, տպագրվել է Լայպցիգում:

ՔՅԱԹԻԲ ՉԵԼԵԲԻ — «ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

«Ջիհան Նյումա»-ն XVII դարում թուրքերեն լեզվով գրված առաջին աշխարհագրական գիրքն է:

«Ջիհան Նյումա» գրքի առաջարանում Չելեբրին, նշելով աշխարհագրական գիտության բացառիկ կարևորությունը, ցույց է տալիս դրա անտեսումը իսլամական երկրներում և ավելացնում է. «Լատիներեն լեզվով գրված աշխարհագրություններից թարգմանեցի վերջին համառոտ առկա և նրան ավելացնելով իսլամական գրքերից իմ քաղած նյութերը, կազմեցի սույն գիրքը... Բոլոր նյութերը բաժանել եմ երկու մասի... սակայն բուն նյութին անցնելուց առաջ մի առաջաբան կազմեցի և գիրքն անվանեցի «Ջիհան Նյումա»:

1058 (1648) թվականին սուլթան Մուհամմեդ IV իշխանության օրոք, Չելեբրին իր գիրքը ներկայացրել է «Խագինեի Ամիրլին» (Արքունական գանձարան): «Ջիհան Նյումա»-ն տպագրվել է Նեղինակի մահից մոտ 80 տարի հետո, 1145

* Ismail Hami Danismend, Izahli Osmanli Tarihi Kronolojisi, Istanbul, 1950, III c. s. 423.

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции, М., 1945.

(1732) թվականին Ստամբուլում, թուրքական առաջին տպարանի հիմնադիր Իբրահիմ Մյութեֆերիկայի՝ նախաձեռնությամբ:

Քյաթիր Չելեբին, ինչպես պարզվում է գրքի առաջարանից և հրատարակչի ծանոթագրություններից, չի կարողացել իր աշխատությունն ավարտել նախատեսված ժամկետում: Հրատարակիչը, չկարողանալով գտնել «Ջիհան նյումա»-ի բնագիրը, ստիպված է եղել օգտվել «Ջիհան նյումա»-ի արտագրված օրինակներից, որոնց մեջ եղած բազմաթիվ սխալներն ու պակասությունները ուղղել և լրացրել է նկատի ունենալով նաև աշխարհագրության բնագավառում եղած նոր հայտնագործություններն ու գրքերը:

«Ջիհան նյումա»-ի վերջում հրատարակիչը տվել է հետևյալ ծանոթությունը, «Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ սույն գիրքը ավարտեցինք: Ինչպես ծրագրել և խոստացել էինք գրքի սկզբում, նկարագրեցինք Ասիայի աշխարհամասի երկրների և իշխանությունների վիճակը... Երբ փագիշահական բարձր շնորհներն ու բարձրագույն հրամանը շնորհվի սույն գրքին, իբրև երկրորդ հատոր հրատարակելու ենք մանրամասնորեն Ստամբուլի, Արևմտյան երկրների, այսինքն՝ երեք աշխարհամասերի՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի ազգաբնակչության և իշխանությունների վիճակը, որով տված կլինենք երկրի բոլոր մասերի լրիվ պատկերը»:

Ըստ երևույթին այս ծրագիրը չի իրագործվել:

Մի քանի խոսք «Ջիհան նյումա»-ի բովանդակության մասին: «Ջիհան նյումա» յուրատեսակ աշխարհագրություն է: Երբ մոտ 700 էջից 150 էջը հատկացված է աշխարհագրության ընդհանուր հարցերի լուսաբանմանը: Հեղինակը նշում է, որ իբրև աղբյուր ձեռքի տակ է ունեցել իսլամական, ինչպես նաև լատիներեն ու եվրոպական լեզուներով գրված մի քանի աշխարհագրական գրքեր, ատլասներ (Օր. «Մինորը» և այլն): Խոսում է աշխարհագրության բովանդակության և կարևորության, երկրի գեոգադևության վերաբերյալ այդ ժամանակ գոյություն ունեցած տեսակետների մասին, նշելով, որ «երկրի գեոգադևությունը չի նակասում շարիաթին» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Անցնելով ֆիզիկական աշխարհագրության հարցերին, նա խոսում է երկրի շարժումների, աստիճանացանցի, բևեռների, մասշտաբի, ծովի և ցամաքի բաժանման, օվկիանոսների, ծովերի և նեղուցների, գետերի ու լճերի մասին: Հիշում է Կոլումբոսի և Մագելլանի ճանապարհորդությունները, անդրադառնում է Հյուսիսային և Հարավային բևեռային կղզիներին:

Գրքի երկրորդ գլխում խոսում է երկրի ազգաբնակչության մասին՝ ըստ կրոնների:

Հետաքրքիր և տեղին է Քյաթիր Չելեբիի հետևյալ դիտողությունը. «Ատլասում և աշխարհագրական մյուս գրքերում, հեղինակները ընդհանրապես եվրոպացիներ լինելով, իրենց ուսումնասիրությունները սկսել են Եվրոպայից, որը նկարագրել են ամենայն մանրամասնությամբ, իսկ Ասիայի և Աֆրիկայի մասին խոսում են համառոտակի, և այն էլ իրենց գրքերի վերջում... Ամերիկայի մասին խոսում են մի քանի էջում... Այս գրքում մենք այլ ուղղության հետևեցինք: Սկսելով Արևելյան Ասիայից, անցանք Աֆրիկային, Եվրոպային և Ամերիկային... Ասիական երկրների մասին շատ նյութեր հավաքեցինք Արևելյան գրքերից»:

Քյաթիր Չելեբիի «Աշխարհագրության» բովանդակության մասին զաղափար տալու համար հիշենք թեկուզ Ճապոնական կղզիների աշխարհագրության ծրագիրը: Քյաթիր Չելեբին տալիս է Ճապոնական կղզիների ֆիզիկական աշխարհագրությունը, սահմանները, քաղաքները, այնտեղ տիրող քաղաքական կարգը, գի-

տության և կրթության վիճակը, ժողովրդի սովորությունները և ճապոնական կղզիների հայտնագործման պատմությունը:

Ճապոնական կղզիներից հետո Չելեբին նկարագրում է ինդոնեզիական կղզիները, Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ֆարսի երկրները, Իրաքի Աջեմը, Անդրգետյան երկրները, Թուրքեստանը, Հարավ Արևելյան Եվրոպան, Ադրբեջանը, Արբանը, Մուզանը, Շիրվանը, Երևանի երկիրը, Աղրի լեռը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թիֆլիսը, Դերբենդը, Կուր գետը: Այնուհետև անցնում է սևծովյան երկրներին: Նկարագրում է Վրաստանը, Կարսը, Կաղզվանը, Ուշ Քիլիսեն, Ախալցխայի էյալեթը, Հայաստանը (Արմենիա), Վանի էյալեթը, Սիփան լեռը, Բիֆլիսը, Մուշը, քրդական աշիրեթները, Երզնկան, Տրապիզոնի էյալեթը, հետո անցնում է Քուրդիստանին և Միջագետքին:

Ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին շի ընդունում մի քանի թրքագետների այն կարծիքը, որ իբր Քյաթիբ Չելեբին «Ձիհան նյուման» նախապես գրել է արաբերեն լեզվով, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերենի:

«Ձիհան նյումա»-ի առաջին խմբագրությունը, ինչպես նշում է ինքը՝ հեղինակը, մնացել է անավարտ: 1064 թվականին նա իր համար գտել է շատ արժանավոր մի աշխատակից, մահմեդականություն ընդունած ֆրանսիացի մենակյաց Մուհամմեդ էֆենդի Իխլասին, որի օժանդակությամբ Քյաթիբ Չելեբին արևմտյան հեղինակների աշխատություններից կազմել է մի քանի քարտեզ: Այդ քարտեզները օգտագործվել են «Ձիհան նյումա»-ի երկրորդ խմբագրության մեջ: Իխլասիի օժանդակությամբ թարգմանել է նաև Մերկատորի հայտնի «Atlas Minor»-ը: Ատլասի թարգմանությունը չվերջացրած, Քյաթիբ Չելեբին սկսում է խմբագրել «Ձիհան նյումա»-ի 2-րդ մասը: Սակայն պարզվում է, որ Ատլասի խմբագրության աշխատանքը մնացել է անկատար: Հետագայում այդ աշխատանքը շարունակել է Աբու Բեքիր Բին-Բախրամը:

Կրաչկովսկու և վերոհիշյալ մյուս թրքագետների կարծիքով, երկրորդ խմբագրության ժամանակ «Ձիհան նյումա»-ի մեջ ընդգրկվել են արևմտյան աշխարհագրական գրականության նյութերը: Այդ բանը պառզ կերպով երևում է նրանից, որ երկրորդ խմբագրության մեջ չեն պահպանված արաբական աշխարհագրության տրադիցիոն հիմունքները՝ Պաղամեսի 7 կլիմաները և Աբուլ Ֆեդայի 28 սովորության կլիմաները: Նոր խմբագրության մեջ հիմք է¹ ընդունվել երկրի բաժանումը ըստ աշխարհամասերի, հաշվի են առնվել աշխարհամասերի քաղաքական միավորումները (օրինակ, Թուրքիայում՝ էյալեթները և լիվանները):

«Հաջի Խալիֆան (Քյաթիբ Չելեբին), ինչպես իր մյուս աշխատություններում, «Ձիհան նյումա»-ում նույնպես շի ձգտում աստղագիտական կամ մաթեմատիկական բնույթի սեփական որևէ հայտնություն անելուն: Արաբական և թուրքական աշխարհագրական գրականության համար նրա նշանակությունն այն է, որ նա Արևելյան հին աղբյուրների հետ միասին, առաջին անգամ օգտագործել է նաև եվրոպական գիտության հետևությունները, ըստ որում, ոչ թե պատահական կերպով, այլ սխտեմատիկաբար և, պետք է ավելացնել, բավականին հաջող ընտրությամբ»*:

«Ձիհան նյումա»-ն թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Եվրոպայում մեծ հետաքրքրության առարկա է եղել իբրև յուրահատուկ աշխատություն: Նրա քարտեզները արժանացել են հատուկ ուշադրության:

«Ձիհան նյումա»-ում Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին տրված աշխար-

* И. Ю. Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 617:

հագրական տեղեկությունները, իրրև պատմական աշխարհագրական նյութեր, անտարակույս, կարևոր են և արժեքավոր: Այդ նյութերը որոշ շափով պատկերացում են տալիս նաև հայ և հարևան ժողովուրդների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին:

Սույն գրքում Քյաթիր Չելեբիից քաղել և թարգմանել ենք բոլոր այն նյութերն ու տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, հայերին և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին*:

Ինչպես վերևում նշվեց, Քյաթիր Չելեբին իր ուսումնասիրությունը տալիս է որոշ ծրագրով. հեղինակի նյութերը թարգմանելիս նպատակահարմար համարեցինք պահպանել այդ ծրագիրը և թարգմանված նյութերը դասավորել հետևյալ կերպ.

1. Արրանի (Առան), Մուղանի և Շիրվանի երկրները

2. Վրաստանի երկիրը

3. Կարսի էյալեթը

4. Արմենիայի երկիրը (Հայաստան)

ա) Վանի էյալեթը

բ) Հեքարին

գ) Էրզրումի էյալեթը

5. Տրապիզոնի էյալեթը

6. Դիարբեքիրի էյալեթը

7. Մարաշի և Ադանայի էյալեթները

8. Սվադի էյալեթը

Այս բաժանումով տրված են Արևմտյան Հայաստանի, մասամբ նաև Արևելյան Հայաստանի և այլ հայաբնակ շրջանների աշխարհագրական բաժանումները**:

Քյաթիր Չելեբիի աշխարհագրությունը, կարծում հենր, ավելի հետաքրքիր և արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ նրանում աշխարհագրական նյութերի հետ տրվում են նաև պատմական որոշ տեղեկություններ և դեպքեր: Այս տեսակետից Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն որոշ նմանություններ ունի XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության»² հետ: Երկու հեղինակները կարծես լրացնում են միմյանց: Էվլիյա Չելեբին և Քյաթիր Չելեբին թեև ժամանակակիցներ են, բայց նրանց աշխատությունները, հավանաբար, իրար հայտնի չեն եղել: Քյաթիր Չելեբին իր «Ջիհան նյումա»-ն գրել է մի տասնամյակով առաջ: «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության»³ մեջ հեղինակը ոչինչ չի ասում Քյաթիր Չելեբիի և նրա աշխատությունների մասին:

* Հասկանալի է, որ Քյաթիր Չելեբին իր «Աշխարհագրության» համար նյութերը քաղելով գլխավորապես իսլամական աղբյուրներից, չէր կարող տալ իր ուսումնասիրված երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի, աշխարհագրական լրիվ պատկերը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա խիստ ընդարձակ պլանը:

** Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն հայերենի է թարգմանվել նույն դարում, բայց դժբախտաբար մինչև օրս այն չի տպագրվել: Թարգմանությունը կատարել է Երեմիա Չելեբի Քյոմուրջյանը:

*** «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության» տասը հատորներից քաղել, թարգմանել և կազմել ենք առանձին գիրք՝ «XVII դարի թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մասին», որը պատրաստ է տպագրության:

39-րդ գլուխը Ադրբեջանին հարևան հյուսիսային երկրներին է վերաբերում: Մահմաններն են, արևելքում՝ Ադրբեջանը, Գիլանը և Դիլեմը, հարավում՝ ներկայումս Վան կոչվող Հայաստանը և Քուրդիստանը, արևմուտքում՝ էրզրումի էյալեթը և Վրաստանի լեռները, հյուսիսում՝ Խազերի ծովը, որը Շիրվանի ծովն է, Դաղստանի վիլայեթը: Վերոհիշյալ սահմանները ընդգրկում են այդ երեք երկրները, որոնք իրար հետ կապված լինելով, տվել ենք միևնույն գլխում: Այդ երկրներն են՝ Րեվան կոչված Արանը, Մուղանը և Շիրվանը (Արանի «ր» տառը թեշդիդով³): Տարեցույցում ասված է Յաֆեթի որդի Արրան, որի մասին պատմում է Թեոհվեն⁴. էհսեն-լիթիկասիում «էլիֆ-լամ» տառերով՝ էլրան (էլզան) է գրված⁵: Մյուջերբետը ցույց է տալիս, որ Րեվան է գործածվել: Իրականում սա վիլայեթի անունն էր, որի մայրաքաղաքն էր Գենջեն: Համդուլահը⁵ ասում է, թե հետագայում այդ անունով կոչվեց Րեվանի (Երևանի) հայտնի բերդը:

Արանը Արաս (Արաքս) և Կուր գետերի միջև գտնվող վիլայեթի անունն է: Հիշենք այդ վիլայեթի քաղաքները. Երևանը (Րեվան) երկարության 87 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի միջև ընկած Չուկուր-Սաադ անունը կրող երկրի կենտրոնական քաղաքն է: Պարսպի կողքի Զանգի գետը հոսում է արևմուտքից: Զանգիին գետահայաց հարթավայրի հողաշեն բերդն ունի երկու դուռ՝ հարավային և հյուսիսային: Հարավային դուռը կոչվում է Դերվազի Թաբրիզ, իսկ հյուսիսայինը՝ Բաբը-Շիրվան: Շրջակայքում կան հացահատիկի դաշտեր, պտղատու այգիներ և պարտեզներ: Հացահատիկի և մրգեղենի վայր է: Հիշյալ բերդի մեջ կա շուկա, մի ջամի և գետահայաց մի պալատ:

Անցյալում, 991 (1583) թվականին Ֆերհատ փաշան [այս բերդը] գրավելով, այնտեղ կարգել էր զինվորներ: 1014 (1605) թվականին Շահ Աբբասը, 7 ամիս [բերդը] պաշարելով, գրավեց այն: Տասը տարի հետո Մուհամմեդ փաշան բերդը պաշարեց, սակայն չկարողացավ գրավել: 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը 7 օրում գրավեց այն: Երբ [սուլթանը] վերադարձավ, Շահ

* Բնագրում տպագրական սխալով էլզան է գրված:

Սեֆին [բերդը] նորից ետ գրավեց: Ներկայումս կարմրագլուխների (կրզըրբաշի)⁶ ձեռքում բերքառատ մի վիլայեթ է: էրզի (Աղրի) լեռը՝ Երևանից հարավ-արևմուտք, մեկ մերհելե հեռավորության վրա, հսկա մի լեռ է և երևում է մի քանի մերհելե հեռավորությունից: Գեսից վեր մշտապես ձյունով ծածկված այդ կլորածև լեռը ունի մի քանի մենզիլ շրջապատ: Նրանից դեպի արևելք և հյուսիս գտնվող Արաս գետը հոսում է դեպի արևելք և հյուսիս: Ալաշկերտի դաշտը ընկած է գետի և լեռան միջև: Մեկ կողմում էլ Չալդրանի դաշտն է. այդ պատճառով էլ [լեռան] հյուսիսային կողմը Չրիզըրի էյալեթ է կոչվում:

Գեևջեև՝ Երևանից շորս մերհելե դեպի արևելք ընկած հարթավայրում մի քաղաք է այգիներով և պարտեզներով: Ունի շատ առատ թուզ և պտուղներ: Քաղաքը կառուցել է Ռումի Իսքենդերը, իսկ Կուբադ Բին-Ֆիրուզը այն նորոգել է: Անցյալում եղել է շատ մեծ և բարեշեն քաղաք: Դեռևս կան մեծ շենքերի մնացորդներ: Շատ ընտիր են նուրը, խաղողը և կաղիներ: Ջուրը Բերբեր անունով հայտնի մի գետից է: Բերդան Գեևջեից երկու մերհելե հյուսիս-արևմուտք ընկած իսլամական քաղաք է, որը կառուցվել է հիջրեթի 39 թվականին: Բարձրադիր մի վայրում ունի թերք անունով մի յայլա, որը շատ լավ, հաճելի և ջրառատ վայր է: Ամառվա օրերին այնտեղ են քոչում: Կուր գետը թափվող երկու գետակները շրջապատում են այս վայրը: Այս մասին հիշում է Իբնի Սայիդը⁷: Ոմանք ասում են, որ նշանավոր «հազվագյուտ ջուրը» սա է, բայց դա ճիշտ չէ: Բերդայի շրջակայքում կան շատ գեղեցիկ և հարուստ կաղնու ծառեր, որոնց տված կաղիները ավելի լավ են, քան Սամարղանդի կաղիները: Այստեղ կա նաև շատ լավ շագանակ և մի տեսակ թուզ, որ երբեք չի հասնդիպել այլ վայրերում: Շատ առատ է մետաքսի բերքը, որովհետև թթենիները շատ են: Մետաքսը ուղարկվում է շրջակա վայրերը: Ջորիները այլ երկրների ջորիներից գերազանց են և հարդի: Այս քաղաքից է նաև ճշմարիտ հավատացյալներից էբու Սայիդ Բերդայինը:

Նախիջևան (արաբական ձևով՝ Նուկշի Ջիհան, կոչվում է նաև Նակչևան), երկարության 88 աստիճանի, լայնության 38,5 աստիճանի վրա գտնվող քաղաք է: Շենքերի մեծ մասը կառուցված են կղմինդրից: Մշակվող կուլտուրաներն են՝ հացահատիկը, բամբակը, խաղողը և այլ պտուղներ: Ժողովուրդը սպիտակամորթ է և, Համդուլլահի վկայությամբ, էլիջեկի բերդը, Կաբանի անցքը և այլն ենթակա են քաղաքին: Դիվանային իրավունքը⁸ 115 հազար դինար է և, բացի այդ, մեկ թյումեն է:

Բիլկանը անցյալում՝ Կուբադի կողմից կառուցված հնագույն քաղաք էր: Ներկայումս նման է գյուղի. շենքերը կղմինդրից են: Եղանակը տաք է: Ցանում են հացահատիկ, բրինձ և բամբակ: Էմին-Ահմեդը⁹ ասում է, որ այստեղից մինչև Վերսանը վեց փարսախ է. ունեցել է խիստ ամրակուռ բերդ: Հելաքու խանը գրավելով բերդը, ժողովրդին կոտորել է և բերդն էլ ավերել: Իլխանի զինվորները մի ժամանակ պաշարել են, սակայն շեն կարողացել գրավել այն, որովհետև մենջենիքով¹⁰ գնդակոծելու համար քարեր չկային: Հոջա Նասիր Թուսիի¹¹ ցուցումով փայտից թնդանոթներ շինեցին, կապարով լցրին, քարի փոխարեն մենջենիքով արձակեցին և, այդ կերպով գրավելով քաղաքը, հաղթանակի հասան: Հետո, էմիր Թիմուրը, Ռումի երկրից վերադառնալով, ցանկացավ վերաշինել այդ բերդը: Այս գործին ձեռնամուխ եղավ Միրզա Շահրուխը: Այստեղ աշխատեցին բերել Բելասի գետը, և շնայած առաջացան որոշ յոթվարություններ, այնուամենայնիվ, հաջողության հասան: Գետն այժմ հոսում է:

Մուղանը, որը հայտնի է նաև Մուկան անունով, ընդգրկում է Ղարաբաղի երկիրը: Տարեցույցում Մուկան-Բին Յաֆեթ անունը կրող վիլայեթի անունն է՝ Շիրվանի ծովի հարավային եզրքում. շրջապատված է Արմենով (Արմենիա), Շիրվանով, Ադրբեջանով և հազերի ծովով: Աթաբեկանի ժամանակ երեք հարյուր թումանից ավելի եկամուտ էր տալիս, հետո իջավ երեսուն թումանի և երեք դինարի: Չորի եզրքի քարից մինչև Արաս գետի ափն ընկած տարածության վրա, մինչև աչքով տեսանելի Սիլան լեռը, խոտը թունավոր է և կենդանիների համար մահացու, մասնավորապես գարնանը, երբ սոված կենդանիները ուտում են այդ խոտը: Սակայն Սիլան լեռան որոշ վայրերում այդպիսի վտանգ չկա, ինչպես այդ մասին գրում էր Համդուլլահը: Որոշ գիտակաների գրածի համաձայն, Շամուխի, Նեվշեհիրի, Մահմուդաբաստի միջև մեկական մերհելե է: Նեվշեհիրը նույնպես մի գյուղաքաղաք է, որի միջով հոսում է հալ ջուրը (գետը): Բագրվանը անցյալում Մուղանի քաղաքներից է եղել, ներկայումս գյուղ է: Եղանակը տաք է, ջուրը սկիզբ է առնում նրան սահմանակից լեռներից: Բերքը միայն հացահատիկն է: Բերգենդը միջին մեծության մի գյուղաքաղաք է եղել: Եղանակը այստեղ տաք է: Ունի ջրառատ աղբյուրներ: Հողը բարեբեր է և բերքառատ... Մահմուդաբաղը մի գյուղաքաղաք է Ղարաբաղի գավառի Քավբարի դաշտում: Կոչվում է նաև Շել, Կուր

և խալ գետերի ծովը թափվելու վայրում գոյացած ծոցում և ծով-
եզերքում առատ ձուկ են որսում...:

Ղարաբաղը Մուղանի գավառներից է՝ Շիրվանի արևելքում.
բաղկացած է մի քանի գյուղաքաղաքներից և շրջաններից: Դրանցից
են Բեթլանը և Վալկասիյեն: Հեմշերեն, որը դտնվում է ծովեզեր-
քից երկու փարսախ հեռավորության վրա, անցյալում քաղաք է
եղել...:

Համդուլլահի վկայությամբ, Կուր գետի եզերքից մինչև Բաբ-
էլ-էբվաբը¹², այսինքն՝ մինչև Դեմիր Կափուի դերբենդը, մի վիւա-
յեթի անունն է... Հին ժամանակներում Շիրվանը քաղաքի անունն
էր: Ներկայումս մի քանի քաղաքներ ունեցող վիլայեթի անունն է:
Այդ քաղաքներից են Բաֆուն, Շամախին, Էրսը, Բաբ-էլ-էբվաբը և
այլն:

Շիրվանի մայրաքաղաքն է Շամախին, որը գտնվում է ծովից
մեկ օրագնաց գեպի արևմուտք: Այս քաղաքը եղել է շատ բարեշեն,
աճապես որ տարեկան վաճառելիս է եղել 20 հազար բեռ մե-
տաքս...:

(էջ 389—394)

Թիֆլիսը երկարության 83 աստիճանի, լայնության 43 աս-
տիճանի վրա բերդաքաղաք է, գտնվում է Գյուրջիստանի լեռների
արևելքում, Կուր գետի վրա: Քաղաքի մի կողմը լեռ է, իսկ մյուս
կողմը՝ գետ: Հացահատիկը առատ է, սակայն պտուղները քիչ են:
Այս քաղաքն ունի երկու բերդ և երեք դուռ, որոնք գտնվում են իրար
դեմ: Կուր գետը հոսում է քաղաքի մեջտեղից: Թիֆլիսը սեղմված
է պարիսպների երկու հսկա սեպածև ժայռերի միջև՝ երկար ու
նեղ տարածության: Գետի հունը մոտավորապես 10 արշին է: Հին
գրքերում այս քաղաքի մասին նշված է իբրև Վրաստանի գյուղա-
քաղաք (կասաբա): Հնում, մուսուլմանների կողմից որոշ ժամա-
նակ գրավված լինելուց հետո, վրացիները այն ետ են գրավել, սա-
կայն հետագայում նորից է նվաճվել: Ներկայումս ենթակա է Շիր-
վանին: Այս քաղաքից դուրս, դեպի արևելք, կա՞ն բազմաթիվ տաք
աղբյուրներ (իլիջաներ), որոնք շատ հաճելի և շափավոր ջերմաս-
տիճան ունեցող հոսող ջրեր են: Սրանց մի քանիսի ակունքների
վրա քարուկիրով կառուցված են փոքրիկ կամարակապ լողարան-
ներ: Դրանք հին շինություններ են: Զրբերից ծծմբի հոտ չի զգացվում
և լոգանքը շատ օգտակար է: Էմին Ահմեդը «Թնության հրաշալիք-
ներ»-ում պատմում է, որ եթե այդ աղբյուրներից որևէ մեկի մեջ
10 հատ ձու դնենք, իննը հատը կեփվի և մեկը կկորչի:

(էջ 394)

Բար էլ-էրվարը (Բար էլ-Հաղիդ¹³ էլ է կոչվում) Դեմիր Կավու
և Դերբենդ կոչված բերդն է, որ գտնվում է երկարության 81,5 աս-
տիճանի և լայնության 42,5 աստիճանի վրա, Խազերի ծովի արև-
մըտյան կողմում: Ալբրեզ (էլբրուս) կոչված Վրաստանի լեռների
և ծովի միջև ճանապարհը փակելու նպատակով կառուցված է ամ-
րակուռ մի բերդ, որը հայտնի նավահանգիստ է: Դերբենդը Խա-
զերի ծովի, Սերիրի և Գերգունի, Թերբիստանի, Կերչի ու Կըյթաքի
նավահանգիստն է: Ծովեզերքն ընդհանրապես ավերված է և Դեր-
բենդը մի գյուղաքաղաքի տեսք է ստացել: Վերոհիշյալ վայրերը
վուշի (քաթան) բեզը և քրքումը (զաֆրան) այստեղից են ստա-
նում: Ծովեզերքում տարածված են քրքումի դաշտերը: Հիշյալ բեր-
դը գտնվում է Կուր գետը ծովը թափվելու վայրից 21 փաթսախ
դեպի հյուսիս: Արևելքում ծովն է, իսկ արևմուտքում՝ հսկա լեռ-
ներ են, որոնց միջև ընկած է 2—3 մղոն տարածություն գրավող
հարթ դաշտ: Հյուսիսում ապրող խազերը և թերեք ցեղերը, անցնե-
լով այդ տեղից, կողոպտում էին դեպի հարավ ընկած Շիրվանի,
Ադրբեջանի և Արանի երկրները: Այդ պատճառով էլ ֆարսի մելիք-
ները դրանց հետ մշտապես կովի և պատերազմի մեջ էին: Այդ
դրությունը շարունակվեց մինչև Նեվշիրվանի ժամանակաշրջանը:
Նեվշիրվանը¹⁴ հիշյալ վայրերում կառուցեց պարիսպներ, այդ ցե-
ղերի հետ հաշտություն կնքեց և ծովի եզերքից մինչև վերևի լեռ-
ները պարիսպներ շինեց, որոնք, յուրաքանչյուր երեք մղոնի վրա,
ունեին երկաթյա դուռ: Այդ պարիսպների մեջ պահապաններ բնա-
կեցրեց և այդպիսով այդ ցեղերի ճանապարհը փակեց: Ոմանք ա-
սում են, թե այդ պարիսպը առաջին անգամ կառուցել է Իսֆենդյա-
րը, որից հետո Նեվշիրվանը նորոգել է սովել... Այս պարսպի եր-
կարությունը 10500 արշին է, իսկ լայնությունը՝ 550 արշին: Ունի
70 աշտարակ: Բարձրությունը հասնում է Կոստանդինեի պարսպի
ցամաքի կողմի բարձրությանը: Պատերը ներսի կողմից և դրսից
ամբողջապես կառուցված են տաշած քարերից: Պատերի մեջ կան
քարեր, որոնք ունեն շորսական արշին երկարություն և լայնություն:
Արևելքում ծովն է, հարավում՝ ընդարձակ դաշտը, արևմուտքում՝
վերոհիշյալ [էլբրուս] լեռներն են, որոնց վրա բուսնում են բազմա-
տեսակ ծաղիկներ:

(էջ 394—395)

Էրսո (Արս, Արեշ), Շամախիից երեք օրագնաց դեպի հյու-
սիս-արևմուտք, գետեզերքին, Նեվշիրվանի կառուցած մի գյուղա-
քաղաք է: Եղանակն այստեղ շատ տաք է: Շինությունները սակավ
են: Շիրվանի մելիքների բնակավայրերը հանդիսացող Դյուլիստան

բերդը այս նահիլյեում սեպածև, բարձր և ամրակուռ մի բերդ է։ Կրգրլ Կոլաշլու, Կուր գետը ծովը թափվելու տեղից մեկ օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզրյա մի քաղաք է։ Նեվշեհիրը գյուղաքաղաք է Կուր գետի եզերքին՝ Շամախիից մեկ օրագնաց դեպի հարավ։ Լեւն-բերխանը (Լենքորանը) մի գյուղաքաղաք է՝ Կրգրլ Աղաջից երկու օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզերքում, էրդեֆիլի կողմից հոսող Բերարզու անունով գետակի ծովը թափվելու վայրում։

Բաբուն, որ երկարության 84,5 աստիճանի և լայնության 40,5 աստիճանի վրա է, Դերբենդի մոտ, Շամախիից հյուսիս-արևելք, ծովեզերքին, Շիրվանի նշանավոր քաղաքներից է։ Եղանակն այստեղ տաք է։ Շրջակայքը, մինչև 10 փարսախ տարածությամբ լինելով քարքարոտ վայր, բուսականությունից բուրբուլին զուրկ է։ Սակայն, եթե 10 մատնաչափ խորությամբ փորվի, հողը երևան կգա։ Այդ քարերի մի մասը վառում են փայտի փոխարեն։ Այս քաղաքի նահիլյեի հարակից մասերից մեկն է Ամելյանը, որտեղ մոտ 500 հորեր կան, որոնցից սպիտակ և սև նավթի յուղ է ստացվում։ Այս կողմերում, եթե հողը մի քիչ փորվի և այդ փոսի մեջ դրվի կաթսա ու պուտուկ (չեոմլեք), երկրի ներսի տաքությունից կարելի է կերակուր եփել։ Նիյազ-Աբաղը ծովեզրյա գյուղաքաղաք է Բաբվի և Դեմիր-Կափուի միջև։

(էջ 395—396)

ԳԵՏԵՐԸ. այս երկրի ամենամեծ երկու գետերից մեկը Կուր գետն է, որը սկիզբ առնելով Կալիգանի լեռներից, արևմուտքից հոսում է դեպի արևելք, անցնում է Լորիի և Ախսկայի (Ախալցխա) հարավից։ Մի քանի իրազեկներն ասելով, Կուր գետի ակունքը շատ մոտ է Քեոլե բերդի և Կարսի միջև գտնվող լեռներին։ Քարից մի եզան պատկեր են սարքել և նույնությամբ դրել հիշյալ ակունքի վրա։ Այդ պատկերի բերնից և քթից ջուրը խշշալով, մեծ ուժգնությամբ հոսում է Քեոլեի դաշտը և Քեոլեի մոտ անցնում համանուն նեղուցից (կիրն)։ Եթե շիճեր այդ նեղուցը, լեռներով շրջապատված այդ դաշտը կվերածվեր լճի, կգոյանային ճահիճներ։ Հին ժամանակներում այդ նպատակով անցքեր են փորել և ապահովել ջրի ճանապարհը այդ քարերի միջով։ Հիշյալ գետը անցնելով քարի մեջ փորված անցքից և ապա՝ Կարա-Արգահանի բերդի տակից, հոսում է էրզուզե և Խերթվիս բերդերի առջևից։ Այդ վայրում նրան է միանում Ախալքալաքի գետակը, որը Խերթվիսի միացման անկյան մոտից, հետո էլ Ազդուրի և Հաջրեքի բերդերի առջևից անցնելով, Բիբլիբի մարգագետնի մոտ իր մեջ է ընդունում Ախասխայի գետակը։ Ազդուրի բերդի առջևից և ապա լեռնանցքից անցնելուց

հետո, ստանում է ծովի ձև և Թիֆլիսում հոսում է երկու հսկա բնական ժայռերի միջով, որոնց արանքը խիստ նեղ է: Այնուհետև Կուր գետին է խառնվում Զեքեմի լեռների Կանըք (Իորա) գետակը և, թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, կազմում է սահման Շիրվանի և Ադրբեջանի միջև: Համդուլահի վկայությամբ, գետը Արանում բաժանվում է երկու ճյուղի, փոքրը թափվում է Շեմքունի լիճը, իսկ մեծը՝ Յուրթ Բազարի մոտ Արաս գետին միանալով, թափվում է Շիրվանի ծովը: Այս գետի երկարությունը մոտավորապես երկու հարյուր փարսախ է: Վերոհիշյալ Յուրթ Բազարը գտնվում է Շամախիից տաս փարսախ դեպի արևելք, նման է գյուղաքաղաքի, կոշվում է նաև Զևադ: Սակայն որոշ իրազեկների բացատրություն համաձայն Կուր գետը ոմնի երեք ճյուղ, որոնք ծով են թափվում առանձին-առանձին:

(էջ 396—397):

Արասը (Արաքս) մեծ գետ է: Սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, անցնում է Փասենի սահմանից և հոսում Զոբանի կամրջի տակով: Հյուսիսում գտնվող Գեոգչա [Սևան] ծովից (լիճ) սկիզբ առնող Զանգի գետը, անցնելով Երևանից, միանում է Արաս գետին: Հիշյալ բերդերի մոտ դարձյալ Արասին են միանում Կաբասուն և Զուկուր-Սաադից՝ Արփաշայը: Բոլոր այս գետերը Արզի (Աղրի) լեռան ստորոտից հոսում են դեպի արևելք՝ Ալաշկերտից դեպի Նախիջևան և Զուլֆա: Կարջա Դադի և Կահկահա բերդի մոտ Կենջեի և Կեֆանի գետակները խառնվում են Արասին և անցնում կամրջի տակով: Մահմուդ-Աբադից Կուր գետի մի մասն էլ է միանում սրան և, անցնելով Զեվադի կամրջի տակով, Արաս գետը Արս-Բաղ վայրում (որտեղ անցնում է բարձրադիր մի մեծ ճանապարհ) միանում է Կուր գետին և ծովի վերածվելով, Քեշթասեֆիի սահմանում թափվում է խազերի ծովը: Այս գետը շատ օգտակար է ոռոգման համար: Երկարությունը մոտավորապես 150 փարսախ է... Երևանի արշավանքի ժամանակ, Թավրիզ գնալիս, Սուլթան Մուրադ խանը իր բանակով անցավ այս գետը: Վարարած գետը քշեց տարավ երիտասարդ սուլաքներից¹⁵ մեկին: Բախտավոր փաղիշահը ինքը սուլաքի ձեռքից բռնելով, նրան ազատեց¹⁶ խեղդվելուց: Այս գետը նշանավոր է պատմության մեջ: Գտնվում է Արմենիա երկրի արեւելյան սահմանում...

(էջ 397)

Սամուր գետը սկիզբ է առնում Վրաստանի լեռներից, ապա իր մեջ ընդունելով Դաղստանի գետերը և անցնելով Դեմիր Կա-

փուփց և Նիյազ-Աբադ գավառից, թափվում է հազեթի ծովը: Արագահոս է և դժվարանցանելի: Գետի հունը իր մեջ պարունակում է օձառի նման հողոտ և նետաձև քարեր:

Կոյսու գետը սկիզբ առնելով Կափուփց շորս օրագնաց դեպի հյուսիս արևելք՝ Շամխալի լեռներից, թափվում է հազեթի ծովը: Այս գետն էլ դժվարանցանելի է և արագահոս, սակայն մի քանի տեղերից կարելի է անցնել: Սուլակ գետը սկիզբ է առնում Դաղըստանի արևմուտքից և թափվում է հազեթի ծովը...

(էջ 397—398)

ԼեռնեՐԸ. այս երկրի լեռներից նշանավորը Ալբրեզ (էլբրուս) լեռն է, որը գտնվում է Դեմիր Կափուփ արևմուտքում: Սրան միանում են բազմաթիվ լեռներ, որոնք ձգվում են Քուրդիստանից դեպի Հիջազ: Ասում են երկարությունը հազար փարսախից ավելի է: Այս պատճառով մի քանի դատարկախոսներ այդ լեռը համարում են Կաֆ լեռը¹⁷: Հիշյալ լեռան արևմտյան մասը միացած է Վրաստանին: Այդ լեռները կոչվում են Ալգեզի (Ալագազ): էրզրոմն անցնելուց հետո՝ Կալիկար, իսկ Անթաքիա և Մասիսեին հասնելիս՝ Լեքամի լեռները, որոնք բաժանում են Շամի և Ռումի սահմանները: Հումսի և Դամասկոսի մոտ այդ լեռները կոչվում են Ջեբել Լիբան: Մեքքեի և Մեդինեի միջև՝ Ջեբել Արջ են կոչվում: (Այս լեռների մասին իրենց տեղեկում խոսված է):

Ալբրեզի (էլբրուս) լեռան արևելյան մասը, Արանին և Ադրբեջանին միացած մասերը, կոչվում են Կըլքաբի լեռներ, իսկ Գիլանի սահմանի մոտ սրանք կոչվում են Դիլեմի լեռներ և երկիրն էլ Թեքսիստան: Իրաքի սահմանին հասնելիս Ռեքուտե և Թերֆեք են կոչվում: Այս լեռներում ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ, որոնցից հիշենք հիշյալ լեռան հյուսիսում բնակվող Կըլթաք անունով ժողովուրդը: Հարավային մասը, կարծես պատի նման, սղոցով է կտրված: Այս լեռան լայնությունը մոտ տաս օրագնաց է: Ոմանք ասում են, թե այն կողմում, Դեմիր Կափուփց բացի ուրիշ ճանապարհ (անցք) չկա, սակայն վերջերս հիշյալ լեռներում ցույց են տալիս մոտ 10 ճանապարհ, որոնք մեծ մասամբ գտնվում են լեռան կենտրոնական մասում: Այդտեղ ժամանակին Բաբի էլլան անունով ամրակուռ մի բերդ է կառուցվել: Շիրվանի, Դերբենդի և այլ բնակիչներ այդ լեռները կոչում են Դեմիր Կափուփ լեռներ: Շիրվանի ծովը, որը օրացույցում նշված է որպես հազեթի ծով, իսկ ատլասում՝ Մարեղասափում, համառոտակի կերպով հիշվում է գրքի սկզբում:

Վերոհիշյալ հազարի (Կասպից) ծովը արևելքից դեպի արևմուտք երկարած՝ մի մեծ լիճ է, որ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Մեծությամբ Սև ծովի շփ է: Արևմտյան սահմանը, ըստ ատլասի, երկարության 85 աստիճանի, արևելյան սահմանը՝ լայնության 105 աստիճանի, հարավային սահմանը՝ երկարության 42,5 աստիճանի, հյուսիսային սահմանը՝ լայնության 47,5 աստիճանի վրա է գտնվում. ամբողջ երկարությամբ 20 աստիճան է, և լայնությամբ մոտ 5 աստիճան: Ամեն կողմից այս ծովն են թափվում մեծ գետեր և քայքայում են նրան: Այս պատճառով դիտողներն ասում են, որ Կասպից ծովը երկրի խորքում կապված է Սև ծովի հետ և հոսում է դեպի Սև ծովը: Մինչև անգամ պատմում են, որ մի մուրացիկի փայտյա տաշտը ընկել է հազարի ծովը և դուրս է եկել Սև ծովում: Նման անհիմն վկայությամբ փորձում են ապացուցել այդ սխալ միտքը, սակայն իզուր: Ծանոթանալով բնական գիտության հիմունքներին, տգիտության արդյունք հանդիսացող նման անհեթեթությունները հերքելու կարիքը վերանում է: Հիշյալ ծովի արևմուտքյան եզրերին, Դեմիր Կափուից մինչև Շիրվանի երկիրը, Նիյազ Աբադը և Բաքվի բերդն է: Մուղանի երկրից հարավ՝ Ղարաբաղի սահմանում, Կուր և Արասի գետաբերաններում գտնվում է Բենդեր Մահին: Դեպի Արևելք ընկած են. Գիլանի երկրից՝ Փումեն, Մասուլեն, Շեհրի Դեջթը, Լենքերանն և Ռուղսերնը, ինչպես նաև՝ Քիրիստանի երկրից՝ Ռիսթեմդարը, Ամելի Կաղեմը, Մազանդարսևը, Թահան և Սերմիտանքեն: Հյուսիսային եզրերը անապատային է: Այնտեղ են գտնվում Կըյրքի կոչված Սև լեռները, որտեղ ապրում է հազարի ժողովուրդը: Այս ծովը մակընթացություն և տեղատվություն չունի, ջուրը թանձր է և պղտոր: Կալզեմի և Օման ծովերի նման վճիտ չէ: Հատակում սպիտակ քարեր չեն երևում: Չկան մարգարտի և մարջանի նման թանկագին քարեր: Սակայն այս ծովում շատ կան ծովային կենդանիներ, խոշոր ձկներ և այլ տարօրինակ գազաններ: Ծովում կան 6—7 փոքր կղզիներ, որոնց մեծ մասում ստացվում է սև և սպիտակ նավթ: Կղզիներից բնակելի է միայն մեկը: Մնացածներից մեկը նման է կլորածև լեռան, որտեղից ջրերը դեպի ծովն են հոսում: Մեկը անտառապատ է և խոտով հարուստ, սակայն օձերի շատության պատճառով դարձել է անբնակ: Սև լեռ կոչված կղզին ամենից մեծն է: Հարուստ է հոսող ջրերով և ճահիճներով, սակայն դարձյալ ավերակ է: Ծովի

* Կասպից ծովը ձգվում է հյուսիսից հարավ և ոչ թե արևելքից արևմուտք:

արևմտյան եզերքի մոտ կա խոտով և ջրով ծածկված մի կղզի, որի վրա ապրում են մի քանի տեսակ կենդանիներ...:

(էջ 396—399)

Հաջորդ էջերում Քյաթիբ Չելեբին մանրամասնորեն խոսում է Շիրվանի մեծիքների, սուլթանների, շերքեզների, արաղանների վիլայեթի և այլնի մասին:

(էջ 400—406)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿԻՐԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍԵՐԸ, ՅԵՂԵՐԸ,
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Վրաստանը Շիրվանի և Սև ծովի միջև, մոտ քսան օրագնաց (մերհեղին) տարածության վրա, լեռների մեջ ընկած մի վիլայեթ է: Սահմաններն են. արևելքում՝ Դեմիր Կափունա և Շիրվանը, հարավում՝ Ջըլզըրի, Կարսի և էրզրումի վիլայեթները, արևմուտքում՝ Սև ծովը, հյուսիսում՝ Աբազայի և Դաղստանի վիլայեթները: Հիշյալ վիլայեթը (երկիրը) բաժանում է մի քանի երկրամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իշխողը: Ժողովուրդն ամբողջությամբ վրացիներ են, կրոնով քրիստոնյա: Սրանց հողերը կցվել և խառնըվել են իսլամական քաղաքներին: Կան տարբեր դասեր, որոնք Ջենջավաթ են կոչվում: Այսպես, Աչըք Բաշ, Դադիանի, Մենգրել և այլ ցեղերը, ամենքն էլ վրացի են համարվում: Ունեն իրենց առանձին երկրները և իշխանները: Մենգրելները ապրում են Սև ծովի եզրերին: Սակայն իսկական վրացիներ են համարվում Աչըք Բաշ և Դադիանի ցեղերը:

Ձեֆեմո (Ձեյեմը) Թիֆլիսի ուղղությամբ մի երկիր է: Անցյալում այս երկրին իշխում էր Թահմուրասը: Ներկայումս իշխում է Ռուստեմը, որը Վրաստանի խաների մեծն է: Աչըք Բաշը մի երկիր է միջին մասում, որի շրջակայքում են գտնվում Ձեքեմը, Դեմիր Կափուն, Դաղստանը և Դադիանը: Դադիանը Սև ծովի եզրերին, Աբազային սահմանակից մի երկիր է, որի իշխողները մշտապես պատերազմի մեջ են Աբազայի հետ: Այս երկիրը մի կողմից հասնում է մինչև Ֆաշ գետը (Ռիոն): Մենգրելը Սև ծովի եզրերում, Ֆաշ գետը ծովը թավելու վայրում մի նահիյե է (գավառակ): Սրա սահմանը հասնում է Քունիային:

Վերոհիշյալ վիլայեթներում կան մի շարք բերդեր և երկրներ, որոնք թեև գիտական գրքերում չեն հիշվում, սակայն պատմության մեջ համառոտ հիշատակություն կա հետևյալ դեպքերի մասին: Սուլթան Սուլեյման խանը 955 (1586) թվականին Իլկազ Միրզայի դեմ արևելյան արշավանքի դուրս գալով, Վեզիր Ահմեդ փաշային ուղարկեց Վրաստան, որը իսլամական բանակով գրավեց հետևյալ բերդերը. Բերաֆան, բարձր և երկարածիգ պարիսպներով մի բերդ, որի տերը մեծաքանակ զինվորներով կովի դուրս եկավ, բայց պարտվեց: Քուրմեֆո՝ ամրակուռ մի պարիսպ, Փենաֆր՝ ամրակուռ մի բերդ, վրացիների ուխտատեղին: Գրավվեցին նաև Բերնաֆր, Սեմաղարը և Ախան բերդերը: Ապա Նեչահըր և էմբախուր, որոնք Թորթումին մոտիկ բերդեր են: Թորթումը փոքրիկ բերդ է՝ էրզրու-

մից շորս օրագնաց հեռավորության վրա, որ գրավվեց հիշյալ տար-
վա շաբան ամսին: Գրավվեց նաև Ակչա Կալան՝ այդ շրջանի ամ-
րակուռ բերդերից մեկը, որը կառուցված է ամուր ժայռի վրա և
համարվում է Վրաստանի բանալին: Էջֆաղ, Քամխիս, Նեբքեւ և
Անրեւ սեպածև բերդերի տերերը անձնատուր եղան: Նվաճվեցին
նաև այդ ժամանակվա Վրաստանի մեծ բերդերից Փերքբեքը և
Իվանեղեբեսին: Վերջինս Վրաստանի բարեշէն վիլայեթներից է:
Թորթումի, Քամխիսի և Բենդենի համար սշանակվեցին սանջակի
բեյեր: Մեծ դժվարությամբ գրավվեց Նուլահ սեպածև բերդը:

Ռիասքեն գտնվում է Ալբրեզի (էլբրուս) խիստ ամայի մի մա-
սում և ունի դժվարանցանելի ճանապարհներ: Կրեմ Ջեմսը նահիյե
է, որն ունի մի քանի բերդ: Մրա ճանապարհները ծայր աստիճան
դժվարանցանելի են թե՛ հեծյալների և թե՛ հետիոտների համար:
Շատ տեղերում անհրաժեշտ է լինում գնալ սողալով և խարխա-
փելով:

Նաֆու, Միֆայի և Դիրեֆլու բերդերի գրավումից հետո պա-
րիսպները հողին հավասարեցվեցին: Գրավվեց նաև Էջֆուջեն բեր-
դը, որի բնակիչները քաֆիրներ էին: Հետո գրավվեց և հողին
հավասարեցվեց նաև Նեբքեւ բերդը: Սրա բնակչությունը ապաստա-
նեց բարձր լեռների կատարների վրա եղած քարայրներում և ծեր-
պերում: Նրանք այդ քարայրները վերածեցին պարսպի: Օսմանցի-
ները խրամատներում կռվելով, քարայրներում գտնվողներին հաղ-
թեցին և գրավեցին բոլոր բերդերը:

Գորելի (Գուրիա) երկիրը գտնվում է Վրաստանի հյուսիս-
արևմտյան մասում և ունի իր առանձին իշխողը: 997 (1588)
թվականին Ղազի Կիրայ խանը այս երկրում նվաճել և թալանել է
հետևյալ բերդերը. Բերասլո, Վինդասե, Քերամնե (վերջինս Քու-
նիայի պարիսպն է): Բուրսելե բերդը (որը մի վոյեվոդություն է),
Քենար Բիհը՝ մի իշխանություն. էվարդարի բերդը, որ Գորելի սե-
փականությունն է: Սրանցից բացի, թալանված են հետևյալ քա-
ղաքները. Փելաջե, Քոփսար, Բիքսուլա, Նուխելֆեք, Սենխաբուր,
Չեմեքյուր, Կոնստանտին, Բերասլո, Նազալի, Քուփին, Յանբուլ,
Շանբար, Կուշքերման, էզբարաշ, Շելուզ, Նիզեյաշլու, Քեղամնեզ,
Հոժոթսա, Մենաղին, Դելաջեթիրջէ, Բուլասկիրո, Ջոզբոսուր, Շի-
րավկե, Հորավետեք, Սանթավ, Ջենկուկամթես, էսկելե, Թերեն-
փուլ, Կալնուսքե, Քոլենսե, Բուրիվրավեղ, Բազլավդեսե, Սենաթիև,
Հալըշ, Թուրչին, Ռահանին, Բերդեն, Կամենքե, Ջելուջո, Ջելուսքե,

* Հավանաբար գյուղեր են:

Քելինան, Բուրսելե, Բավարավ, Շահուրդե, Լոկաթին, որոնց ներկայիս վիճակը մեզ անհայտ է մնում:

Էլզեզի լեռները գտնվում են Սև ծովի արևելքում և էլրրեզ լեռան արևմուտքում: Էլզեզի լեռնաշղթան կոչվում է նաև Գյուրջիստանի լեռներ: Ասում են, որ այնտեղ ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, որոնք խոսում են յոթանասուններկու լեզուներով: Այս լեռները միանում են էրզրումի լեռներին:

Վրաստանի մասին սրանից ավելի խոսելու հնարավորություն չունեցանք:

Լրացում. այստեղ ավելացվել են աշխարհագրության թարգմանիչ էբուբեքիր բին Բեհրամ էլ-Ռեմեշկիի¹⁸ մի քանի խոսքերը:
(էջ 406—407)

Այս էյալեթի սահմաններն են. արևելքից և հարավից՝ Երևանն ու Չրլդերը, հյուսիսից՝ Ախալցխան, արևմուտքից՝ էրզրումը:

էյալեթն ունի վեց սանջակ. Կարսը, որ իշխանության կենտրոնն է, Փոֆր Արդահանը, Խոջեվանը, Զարաուշղը և Քեչվան, որը սահմանակից է Կաղզմանին: Իսլամների կողմից էյալեթը նվաճվելուց հետո, վրացիները այն նորից ետ են վերցրել: Հետագայում Թիմուրը ավերել է վիլայեթի ամենամարակու՝ Կարսի բերդը: Սակայն, ավելի ուշ Ալ-օսմանը¹⁹ այս կողմերը գրավելուց հետո, 988 (1580) թվականին վեզիր Կարա Մուստաֆա փաշան վերանորոգել է Կարսի բերդը՝ կառուցելով նրա պարիսպները, մզկիթը և բաղնիքը: Այս բերդում կան բազմաթիվ հին մզկիթների և գերեզմանների մնացորդներ, որոնցից է նաև Շեյխ Էբու էլ-Հասան էլխականի գերեզմանը: Մի ժամանակ Թիմուրլենկը պաշարել է [բերդը], սակայն չի կարողացել գրավել: Բերդն այդ ժամանակ գտնվում էր Ֆիրուզ Ջենջեթ անունով մի անձնավորության ձեռքին: Ի վերջո Թիմուրը «ամանով» գրավել է այն և ավերել: Ներկայումս ունի հատուկ կույեր (զինվորներ): Բերդը գտնվում է երկու լեռան միջև, նրա մոտովն է անցնում Արաս գետը:

Արդահանը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում: էրզրումի և Արդահանի միջև ընկած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ունի փոքր պարիսպ և բերդ: Շրջակայքում կան անտառներ:

Կաղզմանը գտնվում է Կարսի և Բասենի միջև, մի լեռան ստորոտում, որի դիմացը նույնպես կա մի լեռ: Այդ երկու լեռների միջև է գտնվում Կաղզմանի լեռնանցքը (դերբենդը): Արաս գետն անցնում է այդ երկու լեռների միջով և Կաղզմանի մոտով: Կաղզմանի արևմուտքում Արաս գետի վրա կառուցված է Չոբանի կամուրջը: Կաղզմանի մոտ Ուլ Քիլիսե (էջմիածին) անունով տեղում կա հայկական հայտնի մի եկեղեցի [վանք]: Այս եկեղեցում կան շատ քահանաներ: Սրանք ամեն տարի գարնանը հավաքում են բազմատեսակ ծաղիկներ, լցնում մի մեծ կաթսայի մեջ և վրան ջուր ածելուց հետո, մի քանի գորգերով ծածկում են բերանը: Քառասուն օր այդ ծաղիկների վրա կարդում են հայտնի աղոթքներ: Այդ քառասուն օրվա ընթացքում եկեղեցու տաքությունից այդ ջուրը եռում է և ստացվում է նեբիզի²⁰ նման մի հյուլթ, որի զտելուց հետո, ստացված ծաղկաջուրը վաճառում են մսխալը մեկ ոսկով: Այդ ջուրը քսում են իրենց մեռյալների երեսին, աչքերին, բերնին և քթին: Նրանք հավատում են, թե երկնքից հրեշտակներն են եկել և եռաց-

րել այդ ջուրը: Այդպիսի ջուր պատրաստվում է նաև Ախթամարի եկեղեցում* . այս երկու տեղից բացի ուրիշ ոչ մի տեղում չի պատրաստվում: Այդ շրջանների մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի. մի մասը պատկանում է Ախթամարին, մյուսը՝ հիշյալ Ուշ Քիլիսին:

Այս վայրի գլխավոր լեռը կոչվում է Սուլանլուի յայլա: Հարավ-արևելքում Ալրի [Արարատ] լեռն է, որի ստորոտում կան ընդարձակ անտառներ: Այս լեռը այն աստիճան բարձր է, որ ոչ ոք չի կարող բարձրանալ նրա գագաթը, ամպերից էլ բարձր է: Կարսից դեպի Երևան տանող լեռնանցքներն են՝ Կարախան գյուղի ճանապարհին, Շեհների անցքը [Կիրճ], Շորակյալի դիմացի Կալայի անցքը, Քերեբմեզի անցքը, Աղղի Աչքի անցքը, Կաբուլի անցքը և Կարաբաղից՝ Բեքրենի անցքը...

(էջ 407—408)

Ախալցխան (Ախասխա, այլ կերպ՝ Ախսկա) վրաստանի մի մասն է. առաջներում մտնում էր Չըլգըրի էյալեթի մեջ, բայց երբ պատերազմների ընթացքում Չըլգըրը ավերվեց, Ախալցխան վերածվեց անկախ էյալեթի: Սահմաններն են. արևելքից՝ Կարսը, հարավից՝ Չըլգըրը, արևմուտքից՝ վրաստանի լեռները, հյուսիսից՝ Թիֆլիսը: Սանջակներն են՝ Աջարա, Արտանուշ, Արդահանի Բյուզուբ [մեծ], Արդահանի Քյուչուբ [փոքր], Սոֆե (Օլթիին ենթակա), Փեքֆեբ (օջաքլըք է)²¹, Փենեֆ, Փոսխով, Թավեֆեբ, Չըլգըր, Հաչրեֆ, Խերքվիս, Շուշատ (օջաքլըք է), Մախչիլ, Նրսֆի-Լեվանե (օջաքլըք է), Մամրվան, Ախալխալաֆ, Թրիալեբ: Այս էյալեթը 656 կըլըջ է²², ունի 97 զեամեթ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի 559 թիմար²³, Զեբելուների²⁴ հետ միասին տալիս է 1700 զինվոր:

Ախալցխայի նկարագրությունը. Ախալցխան վիլայեթի կենտրոնն է: Այս վիլայեթը եղել է վրացական ցեղերի տիրակալներից Ղազեի որդի Մենուչեհրի և ժառանգական պատրիարքի մայրաքաղաքը: 988 (1580) թվականին վեզիր Մուստաֆա փաշան, այն ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադ խանը նրան հանձնարարել էր գրավել Շիրվանը, իբրև օջաքլըք, ժառանգական կարգով ստացավ այս վիլայեթը, որտեղ մի քանի ականավոր մարդիկ արդեն ընդունել էին իսլամովթյունը: Հետո այս վիլայեթը գրավեցին Կրզըբաշները (իրանցիները): 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը վեզիր Քենան փաշային որոշ քանակովթյամբ զինվոր տալով, ուղարկեց այս կողմերը: 23 օրվա պաշարումից հետո բերզը խաղա-

* Հեղինակը էջմիածինն ու Ախթամարը անվանում է եկեղեցի (քիլիսե): Պետք է հասկանալ վանք:

դուժյամբ հանձնվեց: Այդ շրջանում նվաճված վեց բերդերն էլ օջաքլըքի կարգով հանձնվեցին Սեֆեր փաշային: Ներկայումս դրանք գտնվում են այդ գերդաստանի տիրապետութեան տակ: Կառուցվել են բազմաթիվ ջամիներ, բաղնիքներ, մեդրեսներ և խաներ: Այդ վայրերում կան մի շարք հին գերեզմաններ, որոնց մասին վիլայեթի ժողովուրդը ասում է, որ դրանք հին մուսուլմանական գերեզմաններ են:

Ախալքալաքի վրացերեն անունն է, որ նշանակում է Սպիտակ բերդ²⁵, գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում, Գորիի հարավ-արևմուտքում: Գորիի ու Ախալքալաքի միջև եղած տարածութունը հինգ օրագնաց է: Ախալքալաքը երկու ձորերի մեջտեղում գտնվող բլուրի վրա հսկա մի բերդ է: Այդ ձորերից մեկում բարակ ջուր է հոսում: Առաջներում վիլայեթի կենտրոն է եղել, սակայն սահմանի վրա գտնվելու պատճառով ավերվել է: Եղանակը խիստ է: Ցանում են հացահատիկ և աճեցնում պտուղներ:

Արտանուշը [Արտանուշ] կառուցված է մի քանի մինարեի բարձրութուն ունեցող ժայռոտ, բարձր լեռան քարերի մեջ: Այստեղ գնալու համար կա միայն մի ճանապարհ: Բեռնված անասունը կարող է բարձրանալ այդ ճանապարհի միայն կեսը, իսկ հետիոտն մարդը բարձրանում է մեծ դժվարութեամբ:

Երկու լեռների միջև կա ընդարձակ ձոր, որի մեկ կողմում գտնվում է ցածրադիր բերդը: Լեռան կողմի պատի [պարսպի] մեջ կա մի բնական սահրինջ (ջրամբար), իսկ բերդի կենտրոնում փորված է մի մեծ ջրամբար: Գյուղաքաղաքի բնակիչների թաղերը և շուկան կառուցված են լեռան փեշերի վրա:

Մանրութուն. Քյաթիք Չելեբին ծանոթութեան ձևով ասում է. «Սրանից հետո անցնելու ենք Եվրոպայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի արևմտյան կողմում գտնվող Օսմանյան կայսրութեան սահմանների նկարագրութեանը, իսկ մյուս մասերը նկարագրելու ենք մի քանի այլ գլուխներում... Այգ էյալեթներն են՝ Վանը, Չըլդըրը, էրզրումը, Դիարբեքիրը, Հալեպը, Շամը, Բաղդադը, Բասրան, Շեհրի-Ջորը, Ռական, Մարաշը, Սվադը, Անատոլիան, Տրապիզոնը և Կարսը:

(էջ 408—409 և 410)

ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քառասունմեկերորդ զխում խոսելու ենք Արմենիայի մասին:

Սահմանները, այս երկրի սահմանների մասին կան տարբեր տեղեկություններ. Տարեցույցում ասված է, որ Ադրբեջանը, Արանը և Արմենիան սահմանակից երեք մեծ երկրներ են: Նրանց սահմանազատումն ու առանձին նկարագրությունը դժվար լինելու պատճառով գիտնականները երեք երկրները նկարագրում են միատեղ:

Վայրերի մեկնաբանող Շերնեշինը²⁶ ասում է, որ Արմենիան բաժանվում է երեք մասի. առաջինն են Դեբիլը, Կալիկլան և Շեմիսադը, երկրորդը՝ Բերդան և Բիլկան, երրորդը՝ Նախիջևանը:

Համոզուլահը ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոֆր և Մեծ: Փոֆր Արմենիան Իրանի մեջ չի մտնում: Նրա արևելքում է գտնվում Մեծ Արմենիան, հյուսիսում՝ Ռումը, հարավում՝ Շամը, արևմուտքում՝ Ռումի ծովը: Նրա (Փոքր Արմենիայի) մեծ քաղաքներից են՝ Սիսը, Թարսուսը և Կիբրոսը:

Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է Թուման Ախլաթ անունով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան, Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Ադրբեջանը և Արանը: Երկարությունը էրզեն էլ-Ռումից հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ախլաթն է: Դիվանային իրավունքը անցյալ ժամանակներում մոտ երկու հարյուր թուման էր, հետո իջավ մինչև 39 թումանի: Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի և էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից: Մի քանի պատմագիրներ գրում են, որ անցյալում Արմենիայի մայրաքաղաքը Ախլաթն է եղել: Պետությունը կործանվելով, ժողովուրդը դարձել է ուսյա և ցրվել Թարսուսի և Մասիսեի²⁷ շրջաններում: Ներկայումս երկրի մայրաքաղաքը Սիսն է: Սրանց նախահայրերը պատկանել են Արմեն-բին-կիտի-բին Յունանին* . նրանցից են նաև էնջար, կերջ, Սեբասեթե, Սադրիե և Սեբատ ցեղերը: Հետադայում բոլորը քրիստոնյա են դարձել: Ներկայումս այդ ժողովրդի մնացորդները քրիստոնյաներ են և հարկատու²⁸, Թակվիմ-ալ-Բուլղանում²⁹ որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված էլբիստանը, Ադանան, Ար-

ճեշը, Ադերբեյջանը [Ադրբեջան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախաթը, Դեբիլը, Դվինը, Սուլթանիյեն, Սիսը, Քարսուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը, Մուշը, էրզեն էլ-Ռումը (էրզրում) և Մալազկերտը: Վերոհիշյալ քաղաքները այդ վիլայեթի սահմաններում ցրված լինելու պատճառով մենք այստեղ բավականանում ենք հիշատակելով Արմենիայից Վանի էյալեթը: Առանձին գուլիսներով հիշատակելու ենք Փոքր Արմենիայի մեջ մտնող Մարաշը և Մեծ Արմենիայի մեջ մտնող էրզրումը և Կարսը:

(էջ 410—411)

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Օսմանյան երկրին սահմանակից երկիր է: Սահմաններն են. արևելքից՝ Ադրբեջան կոչված Թավրիզի երկիրը, հարավից՝ Քուրդիստանն ու Սուլթանիեի նահիյեն, հյուսիսից՝ Չըլդըրի և Կարսի էյալեթները, արևմուտքից՝ Դիարբեքիրի էյալեթը: Ունի 13 սանջակ և մեկ հյուքումեթ³⁰, որի տիրակալը իշխում է ժառանգական կարգով: Սանջակներն են. 1. Վանը՝ փաշայի սանջակը, որը իշխանության կենտրոնն է, 2. Ադիլջեվազը, 3. Արճեշը, 4. Մուշը, 5. Բերկիրին, 6. Կարկարը, 7. Քեսանին, 8. Իսբայիրդը [Սպարկերտ], 9. Աղաքիսը, 10. էքրատի-բին-Կոթուրը, 11. Բայազիտի բերդը, 12. Բերդան, 13. Օվաջիկը: Սա համապատասխանում է Այնի-Ալի-էֆենդիի³¹ գրանցումին: Սակայն Կոշա-նիշանջին³² «Թաբակաթ»-ում հետևյալ կերպ է հաշվում Վանի սանջակները. Ոստան, Խիզան, Հեքարի, Մոկս, Սիրվի, էլկակ, Սալմաս, Դենբըլի, էսթան: Այս հարցում ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որի հետևանքով հակասություն է նկատվում: Տարակույս չկա, որ երկրների բաժանումը պետք է փոփոխվեր, քանի որ այդ չէր սահմանվում ամեն տարի: Այդպես է նաև էյալեթների, սանջակների և երկրների սահմանների բաժանումը: Այս կապակցությամբ ստուգման խստապահանջություն չպետք է ցուցաբերվի: Հետևաբար մենք այստեղ կխոսենք գիտական գրքերում հիշվող քաղաքների մասին և հնարավորին չափ կբացատրենք վերոհիշյալ էյալեթի սանջակների վիճակը:

Վանը երկարության 83,5 աստիճանի և լայնության 37 աստիճանի վրա հարթ դաշտավայրում, Արճեշի ծովի արևելյան կողմում ընկած նշանավոր քաղաք և ամրակուռ բերդ է: 940 (1533)

թվականին սուլթան Սուլեյման խանը դուրս գալով Իրաքի արշավանքին, Հալեպում եղած ժամանակ, այս կողմերը եկավ մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան: Աջեմի կողմից գրավված այս քաղաքի բնակիչները հպատակութուն ցույց տվին և հանձնվեցին: Գրավելով Վանը, սուլթան Սուլեյմանը նորոգել տվեց բերդը և այն վերածեց առանձին էյալեթի: Հիշյալ քաղաքն ունի ներքին և արտաքին պարիսպներ: Ներքին պարիսպը՝ քաղաքի արևմտյան կողմում, բարձր և կտրված ժայռի վրա է, որի մեկ կողմը քաղաքի վարոշն է, մյուս կողմը, պարսպից դուրս՝ արմակուռ բերդը: Արևելյան կողմը, որտեղ քաղաքն է, կա պարսպի նման կտրված ժայռ: Արտաքին կողմը՝ դեպի դաշտ իջնող մի բլուր է, որի վրա առանձին տեղերում, կառուցվել են երկու հարկանի ամուր աշտարակներ և պատնեշներ: Պարսպից դուրս, հարթ տեղում, ըստ սովորության, ժայռերը փորելով, երեք դռներ են շինել. արևելքում՝ Խավրիզի դուռը, հարավում՝ Իսֆելեյի դուռը, իսկ հարավ-արևելքում այգիներ և պարտեղներ են: Քաղաքը և պարիսպները գտնվում են լճից բավական հյուսիս: Սակայն պարսպից դեպի լիճը ճանապարհ կա: Պաշարման ժամանակ կարող են նավեր երթևեկել: Բոլոր թաղերը և շինությունները, բեյլերբեյի պալատը, շուկան և շարշիները, բաղնիքները և ջամիները գտնվում են պարսպից ներս:

Նոսրով փաշան այս քաղաքում կառուցել է մի գեղեցիկ ջամի, մեդրեսե և թյուրբե³³, որը էվկաֆի է վերածվել: Այս վերջինի շինարարությունն ավարտվեց 975 (1567) թվականի ռեջեբ ամսին և տեղում նամազ կատարվեց: 958 (1551) թվականին Ռուստեմ փաշան այնտեղ մի բաղնիք էլ էր շինել: Ներքին պարիսպներում կարգված բերդակալների և հերթապահ ենիչերիների թիվը հասնում է 1500 մարդու: Կուլի աղաները և բեյլերբեյի ծառայողները ապրում են պարսպից դուրս: Նավահանգստում Արճեշից, Ախլաթից և Ադիլչեկազից նավեր են գալիս-գնում: Շրջակայքի լեռները գտնվում են քաղաքից կես փարսախ հեռավորության վրա:

Թիմուր Գերգանը, գրավելով Վանի բերդը, իր մեծ էմիրներից մեկին պատվիրել էր բերդը քանդել: Զանազան միջոցներ և ամեն տեսակ ջանքեր զործ դնելուց հետո, հնարավոր չեղավ բերդը լիովին ավերել: Այդ լեռնանման բերդի քարաշեն հիմքերը քանդելու հնարավորություն չունենալով, բավականացան հետագայում շինված մի քանի աշտարակներն ու պատնեշները քանդելով: Սակայն բերդի այս ավերումները ազդեցություն չունեցան նրա ամրության վրա: Դրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի ամրակուռ էին Վանի բերդը և նրա պարիսպները:

Բարկիրին [Բերկրի] փոքր քաղաք և սանջակ է. գտնվում է Վանի հյուսիսում, Արճիշից դեպի արևելք: Տարածութունն է 5 փարսախ: Բերքը ավերակ է, որը նորոգել է Սուլթան Սուլեյման խանը: Բերկրիի և Արճեշի միջև է գտնվում Հեյդեր-Բադի անունով մի գյուղ:

Արճիշը [Արճեշ] Վանից երկու օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, լճից դեպի հյուսիս ընկած մի գյուղաքաղաք է, բերդ և սանջակ: Գտնվում է հարթավայրում, շրջապատված է այգիներով: Համդուլլահը ասում է, թե սրա պարիսպները կառուցել է խոջա Թաջեդդին Ալիշահի վեզիրը: Ստանում է հացահատիկի և բամբակի բերք: Դիվանային իրավունքը 74 հազար դիմար է (ն). Ունի ամուր բերդ և պարիսպ: Արճեշի (Վանա) ծովը արևմուտքից դեպի արևելք, քիչ դեպի հարավակողմը թեքված երկարավուն մի լիճ է: Շատ տեղերից կարելի է տեսնել դիմացի կողմը: Շրջապատի տարածութունը 60 փարսախ է: Ջուրը բավականին լեղի է և աղի: Տարեկան մի անգամ թարեհի (տառեխ) անունով մի տեսակ շատ սննդարար ձուկ է երևում, որ տանում են շրջակայքի բնակիչները: Վանը (քաղաքը) այս լճի արևելյան ափին է: Լճի հյուսիսային ափերից անցնելով, հասնում են Բենդի Մահի [դետը], Արճեշ, իսկ հետո՝ Ադիլչեվազ և Ախլաթ:

Ախթամարը փոքր կղզի և բերդ է վերոհիշյալ լճի հարավային ափին: Ոստանից հեռու է մեկ նետաչափ, իսկ Վանից՝ 3—4 ժամ: Արճեշի մոտ, Դիադին կոչված վայրում, կա տաք ջուր (իլիչա), որ կարող է մի ջրաղաց դարձնել: Այդ աղբյուրի ջուրը դուրս է բխում շատրվանի նման: Կա մեկ ուրիշ տաք ջուր ևս, որը կաթսայի նման եռում է:

Ադիլչեվազը [Արծկե] գտնվում է լճի եզերքին, Արճեշից երկու օրագնաց դեպի արևմուտք: Լճի ջուրը բարձրանալու հետևանքով Ադիլչեվազի մի քանի աշտարակներ ծածկվել են ջրով: Գյուղաքաղաքը կառուցվել է ծովահայաց բարձր մի տեղում և ամբողջովին առնված է պարսպի մեջ: Լիճը ընկած է բերդի հարավային կողմում:

Ախլաթը Ադիլչեվազից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք, հարթավայրի վրա այգիներով, պարտեզներով և մրգերով շատ հարուստ գյուղաքաղաք է: Ունի մեղմ կլիմա: Բլրի վրա կա մի բերդ: Միրշերեֆը ասում է, թե Ախլաթը կառուցվել է հին ժամանակներում և որոշ շրջանում եղել է Արմեն փադիշահների մայրաքաղաքը: Այսպես, Անուշիրվանի ժամանակ Ամիջա Մասիբը այդտեղ նստած իշխում էր իր էյալեթի վրա: Օղը շատ հիանալի է

այգեշատ վայր է, հայտնի է իր մրգերով, մասնավորապես ծիրանով և խնձորով, որոնց մեկ հատը կշռում է հարյուր գիրօնմ: Ախլաթի խնձորը հայտնի է նաև Ադրբեջանում: Անցյալում, խառնակությունների ժամանակ, հիշյալ քաղաքը գրավել և ավերել են սելջուկները, այնուհետև, 626 (1228) թվականին սուլթան Ջելալեզգին խորեզմշահը, իսկ ավելի ուշ՝ մոնղոլական բանակները: 644 (1246) թվականին ուժեղ երկրաշարժից այս քաղաքի շատ շենքեր քանդվեցին: 955 (1549) թվականին Շահ Քահամասը գրավելով բերդը, հողին հավասարեցրեց:

Սուլթան Սուլեյման խանը, այս հնագույն քաղաքը մեկ կողմ թողնելով, լճի ափին կառուցեց մի պարիսպ, սակայն հին պարիսպը ավերվելուց հետո, նորը հնի շափ բարեշեն վիճակ չունեցավ: Քաղաքի մոտից ջրերը հոսելով թափվում են լիճը, որը գտնվում է գյուղաքաղաքից քիչ հեռու: Անցյալում, մի շարք հայտնի բարեպաշտ գիտնականներ ծնվել և ապրել են այս քաղաքում:

Միփան լեռը Ախլաթի հարավում հսկա մի լեռ է: Իր շրջապատում և ստորոտներում ունի շատ բնակիչներ: Գազաթը մշտապես ծածկված է ձյունով և երևում է 50 փարսախ հեռավորությունից: Շրջապատը 50 փարսախ է: Ունի խոտաշատ ընդարձակ մարգագետիններ: Գտնվում է Ախլաթից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այստեղ վերջանում է վանի լիճը:

Իղլիսը [Բիթլիս] գտնվում է Դադվանից մեկ օրագնաց արևմուտք, մի ձորի մեջ, երկարության 81,5 աստիճանի, լայնության 37,5 աստիճանի վրա. ամրակուռ բերդ է և գյուղաքաղաք: Ձորից մի գետ է հոսում: Շինությունները և թաղերը գտնվում են այդ գետի երկու կողմերում: Կենտրոնից կարելի է անցնել կամրջով, մուտքն ու ելքը նեղ և դժվարանցանելի են: Տները շրջապատված են պարիսպով: Միր Շերեֆ խան Բիթլիսին³⁴ իր «Պատմության» մեջ, մանրամասն խոսելով Բիթլիսի մասին, ասում է. «Մեր քաղաքը Իսքենդերի գործն է և անվանված է նրա ղուլամներից (ծառա) մեկի անունով: Իրաքից և Բաբելոնից Ռումի երկիրը գնալիս [Իսքենդերի] ստուգում էր իր հանդիպած վայրերի ջուրն ու օդը և Տիգրիս գետի մեջ թափվող ջրերի թեթևությունը: Գալով Բիթլիսի ջրի (գետի) թափվելու վայրը, այդ գետի ջուրը շատ ընտիր ու օգտավետ գտավ և ջրի եզերքով գնալով եկավ այն տեղը, ուր Քեսուրի ջուրը և Ռաբաթի ջուրը իրար են խառնվում: Երկուսն էլ ըստուգեցին և Քեսուրի ջուրը ավելի ընտիր գտան: Գալով Քեսուրի ջրի ակունքի մոտ, Իսքենդերը մի քանի օր կանգ առավ այդ հիանալի վայրում: Ներկայումս այդ վայրը «Իսքենդերի վրանատեղ» է

կոչվում: Հետո Իսթենդերը հրամայեց. «Այդ բանուկ վայրում այնպիսի մի քաղաք և ամուր բերդ պետք է կառուցել, որ ինձ նման մի փաղիշահն անգամ գրավելու անկարող լինի»: Այս հրամանի վրտ Բիղլիս անունով ղուլամը, հիշյալ աղբյուրի մոտ երկու փարսախ տարածության վրա Քեսուր գետի և Ռաբաթի միջև ամրակուռ մի պարիսպ կառուցեց, որը մինչև այսօր էլ ամրակուռ մի բերդ է այդ բանուկ անցքում: Բիթլիսի բերդը կառուցվել է եռանկյան ձևով: Բերդը զերծ չի եղել մշտական խռովություններից և նեղություններից³⁵:

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք նման առասպելական դեպքեր:

Բիթլիսի օդն ու ջուրը իսկապես շատ հիանալի են, թեև ձմեռը ընդհանրապես շատ խիստ է լինում, սակայն բնակիչներին նեղություն չի պատճառում: Յայլայի պտուղներից ընտիր են տանձն ու խնձորը. խաղաղը շրջակայքից է ստացվում: Բնակիչները ամռանը քոչում են այգիները և ամբողջ վեց ամիս ապրում շրջակայքի դաշտերում և կանաչապատ վայրերում, իսկ աշնանը վերադառնում սնները: Այս քաղաքը հին ժամանակներից ի վեր, ճանապարհների պահպանության սովորական (սովորությունային) հարկերից³⁶ ազատված է եղել: Իսլամական իշխողները այս քաղաքում կառուցել են բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկներ: Դրանցից են քաղաքի կենտրոնում, տաշված քարերից կառուցված 21-աչքանի կամուրջը, որի երկու կողմից ժողովուրդը անց ու դարձ է անում, շորս մեծ ջամիները, որոնցից ամեն մեկը կառուցվել է նախորդ սուլթաններից մեկի կողմից և ունեն քուֆի՝ տառերով գրություններ: Այդ շորս մեծ ջամիներից մեկը կոչվում է հնագույն ջամի, իսկ մեկն էլ նախապես հայկական եկեղեցի է եղել, որը քաղաքի գրավումից հետո վերածվել է ջամիի և հայտնի է կըզըլ Մեսչիտ անունով: Մեկն էլ՝ Գյոթ Մեյդան կոչված վայրում, էմիր Շեմսեդդինի ջամին է, որի մոտ կա մի մենաստան: Չորրորդը, պատմագիր Միր Շերեֆի պապի՝ Շերեֆ խանի ջամին է, որին կից կառուցվել են մեդրեսե և մենաստան...

...Վերոհիշյալ Բիթլիս քաղաքը մի դերբենդ է Ադրբեջանի, Դիարբեքի, Ռեբիայի և Արմենի (Արմենիա) միջև: Թուրքիստանից, Իրանից, Խորասանից դեպի Շամ և Հիջազ գնացողները անպայման պետք է անցնեին նրա ժայռի տակով, որովհետև այլ ճանապարհ չկար: Այդ քարի կիրճը գտնվում է Բիթլիսից մեկ փարսախ հարավ: Անցյալում ճանապարհորդ անցնում էր նրա մի կողմով: Ժամանակի ընթացքում, գետի վարարման պատճառով, ճու-

նապարհը փակվեց: Այդ դարի խաթոմաներից [տիկին] մի բարեգործ անձ, այս ժայռը ծածկել տալով, ճանապարհը նորից բացեց, իսկ Բիթլիսում կառուցել տվեց մի մզկիթ և քաղաքի կենտրոնում՝ մի մեծ կամուրջ: Ներկայումս հայտնի է «Փել հաթուն» և «Մեսչիդի հաթուն» անուններով: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հայ զիմմիներ են: Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Հանիֆիի դավանանքին: Մեծամասնությունը քաջարի, առատաձեռն, հյուրասեր մարդիկ են...

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք իսլամ կրոնագետների, շեյխերի գրագետների, բարեպաշտների: Դրանցից է նաև սուլթան Սելիմ իսնի Նեդիմը՝ Մեվլանա Հեքիմ Իդրիսին, որը սուլթան Բայազիտ խանի հրամանով գրել է Աւսմանի պատմությունը՝ «Հեշթ-Բիհիշթը»², պարսկերեն լեզվով:

Բիթլիսի շրջակայքի գյուղաքաղաքները և նահիյեներն են. Լուսնվա, որ գտնվում է Դատվան գյուղի և Բեթլիսի միջև և ընկած է Բիթլիսից կես օրագնաց դեպի արևելք: Խուսրե փաշան այստեղ երկու քարվանսարա, մեկ մինաստան, մեկ բաղնիք, տասը խանութ, մեկ մզկիթ կառուցեց, մոտավորապես 12 հազար արշին հեռավորությունից ջուր բերել տվեց և մոտ 30 տուն ուսաներ բերել տալով, այնտեղ բնակեցրեց: Նկող-գնացողներին ուտելիք տվող այս շինությունը այժմ էլ իր իսկական տեղում է գտնվում:

Անցյալում Բիթլիսը և Դատվանը ունեին բազմաթիվ քարվանսարաններ, որոնք ավերված լինելով, ձմռան սաստիկ ցրտերի ժամանակ, անցորդներն ամեն վայրկյան գտնվում էին մահվան սպառնալիքի տակ: Սուլթանները և իշխողները բազմիցս ցանկություն են ունեցել նորոգելու այդ վայրը, նույնիսկ մի քանիսը ձեռնարկել էին շինարարության, սակայն արգելքների հանդիպելով, գործը գլուխ չեն բերել: 980 (1572) թվականին ավարտվեց այս բարեգործական շինությունը և անցորդները հանգստանալու հնարավորություն ունեցան:

(էջ 414—416)

Մուշը, ըստ տարեցույցի, մի լեռան ստորոտում, հարթավայրում, դաշտի եզրին ընկած փոքր քաղաք է: Դաշտը, որ հայտնի է Մուշի դաշտ անունով, խիստ ընդարձակ է, ունի երկու օրագնաց տարածություն: Միր Շերեֆը ասում է. Մուշը նահիյեի քաղաքն է և կառուցվել է հին ժամանակներում: Ներկայումս երևում են նրա ավերված պարիսպների և շենքերի մնացորդները: Զեդեմ Շերեֆ խանի ժամանակ՝ քաղաքից մեկ փարսախ դեպի հարավ, մի լեռան գագաթին պարիսպ է կառուցվել: Հետո սուլթան Սուլեյման

խանր բարեգործական շինության վերածեց հին բերգի կեսը, որը գտնվում է քաղաքի արևմտյան կողմում կտրված մի բլրի վրա: Ներկայումս մոտ 50 հոգի պաշտպանում են այս շինությունը: Հայերի տերմինով, անջրդի տեղերը կոչվում են «մուշ»: Այդ վիլայեթում քիչ կան պտղատու ծառեր, սակայն լեռնային մասերում և քաղաքում երևում են այգիներ: Հացը առատ է: Ռայաները ունեն շատ անասուններ, մասնավորապես շատ ոչխարներ ու գոմեշներ, որովհետև կերի արոտավայրերը ընդարձակ են: Վերոհիշյալ դաշտի երկարությունն է մոտավորապես ութ փարսախ և լայնությունը՝ երեք փարսախ: Ունի շատ ուղիղ և հարթ մակերես, շրջապատված է անտառապատ լեռներով և ձյունածածկ յայլաներով: Աննման ջրերը հոսում են ամեն կողմից: Եփրատ գետը, այս դաշտի հյուսիսային կողմից անցնելով, կտրում է դաշտի մեկ երրորդը և հոսում դեպի հարավ: Կարա Սուն, գալով արևելյան կողմից, կենտրոնական մասից անցնում և թափվում է Եփրատ գետը: Աշնանը այս լեռներում որսում են աննման բաղեններ: Այդ դաշտում որսում են նաև բազմատեսակ թռչուններ և ձկներ: Գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր: Դիվանային իրավունքը, ըստ Համդուլհահի վիլայության, անցյալում, Ջինգիզյան սուլթանների ժամանակ, 69 հազար դինար էր: Օսմանյան սուլթանների դարում, ըստ Արքայական դավթարի³⁹, հինգ հազար դինար է, չորս հազար մարգ էլ գրանցված է որպես զիմմի⁴⁰:

Խնուսը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը, ըստ Միր Շերիֆի վիլայության, ենթարկվում է Բիթլիսին, սակայն կան տեղացիներ, որոնք համարվում են էրզրումի լիվայից: Խնուսը ունի ընդարձակ յայլաներ, դրանցից մեկը նշանավոր Բլնգյուլի յայլան է: Հայտնի են նաև Սուշեհրի և Չերլի Շերեֆեդդին յայլաները: Միր Շերեֆի նախնիները, պապերը և քրդական ցեղերը այդտեղ են հանգստանում: Առատ են Խնուսի բերքերն ու պտուղները: Այստեղից հոսում է երկու գետ, որոնցից մեկը տալիս է սպիտակ աղ, իսկ մյուսը՝ կարմիր աղ: Դրանցից տարեկան չորս հազարական ալթունի եկամուտ է ստացվում: Խնուսի դիվանային իրավունքը Մուշի շափ է: Ռայաների թվում հայերը քիչ են և տալիս են մոտ 400 հեծյալ զինվոր: Այս նահիյեում քամու նման արագավազ ձիեր կան: Հացահատիկից բացի այլ բերքեր չունի: Այստեղի արտառոց երևույթներից մեկը Բուլանըք (պղտոր) լիճն է, որի մակերեսը, ենթադրում են, որ մի փարսախ է: Այս ջուրը պղտոր ու կարմրավուն է և երբեք չի դափում: Կա նաև Նազեք անունով մի լիճ, որը գտնվում է Ախլաթի և Բուլանըք լճի միջև: Սրա ջուրը վերին աստիճա-

նի զուլալ է և քաղցրահամ: Չմուսնր խիստ սառչում է և վրայից քարավաններ են անցնում: Երբ մոտենում է ձնհալը, նրա սառույցը այնպես է պայթում, որ ձայնը լսվում է երեք փարսախս հեռավորությունից: Հալչելուց հետո լճում անթիվ ձկներ են երևում, որոնք գնում են դեպի շրջակայքի փոքրիկ գետերը: Խնուսի և Ախլաթի բնակիչները առատությամբ որսում են այդ ձկները: Մեկ մարդը օրական որսում է գրեթե երեք բեռ: Էմինները հաճախ ցանկացել են այդ լիճը մակթուի⁴¹ կարգով տալ, որովհետև նրանք ենթադրում էին ստանալ մեծ եկամուտ, սակայն պատահաբար, այդ տարիներին ձուկ չի երևացել:

Նեմրուքի լեռը Բիթլիսի հյուսիսում հսկա մի լեռ է: Ասում են, որ Նեմրուքը այստեղ յայլա է բարձրացել և այնտեղ բազմաթիվ բերդեր ու բարձր շենքեր կառուցել: Սակայն զայրույթի արժանանալով, այդ շենքերը անցել են գետնի տակ, և այդտեղից ջուր է դուրս բխել: Ներկայումս, երկու հազար արշին բարձրության վրա գտնվող այդ լեռան գագաթի վրա կա մի փոքր լիճ, որի երեք փարսախս շրջապատում կան սեպածե ժայռեր: Այս ժայռերի մեջ կա միայն երեք ճանապարհ. մեկը հետիոտների ճանապարհ է, իսկ մյուս երկուսը՝ ձիավորների: Հիշյալ լճի եզերքին կան վճիտ ջրերով աղբյուրներ, իսկ շրջակայքի քարերը կարծես տաշված լինեն: Հյուսիսային կողմի լեռը աստիճանաբար ցածրանում է, և այդտեղից երկաթի թիրտի նման մի զանգված է հոսում դեպի ներքև: Այս լեռը մոտ 600 արշին երկարություն և 50 արշին բարձրություն ունեցող բարձր բլուր է: Հիշյալ վայրում կան ծծմբի հանքեր, որոնք պատճառ են հանդիսանում նման նյութերի դուրս գալուն: Այս մասին գրված և ապացուցված է բնական գիտությունների գրքերում:

Կորուրը գտնվում է Երևանից երկու օրագնաց դեպի արևելք և համարվում է նահիյե և լիվա: Հովտում ունի մի փոքրիկ բերդ, որտեղ սուլթան Մուրադ խանը՝ Երևանից վերադառնալիս, հանդիպել է մի քանի «կարմրագուլխների» (կրզըլբաշ): Նրանց հեռացրել է բերդից, բայց գրավելու ցանկություն չի ունեցել: Հետագայում, հաշտության ժամանակ, հիշյալ պարիսպները քանդել է տվել և՛ վայրը սահմանամերձ լինելու պատճառով, անբնակ դարձրել: Ներկայումս այդ բերդը պատկանում է Թավրիզի էյալեթին և նորից վերանորոգվել է:

Բայազիտի բերդը Կոթուրի հյուսիսում մի բերդ է և լիվա: Գտնվելով սահմանամերձ գոտում, բերդը ենթարկվել է մշտական հարձակումների:

Չալդրանի դաշտը⁴² երկար, ընդարձակ մի դաշտ է: Երկու մեծ և հռչակավոր փաղիշահներ, մեկը՝ օսմանյան սուլթան Սելիմը և մյուսը Սաֆեվի Շահ Բամայիլը, որոնք երկուսն էլ ռազմագետ և բախտավոր փաղիշահներ էին, բախվել են այս դաշտում: Վերոհիշյալ սուլթան Սելիմը փառավոր հաղթանակ տարավ Շահ Իսմայիլի դեմ: Շահ Բամայիլը պարտութուն կրելով փախավ և նրա աստղը խավարեց: Սա մեծ և նշանավոր դեպք է:

Ոստանը, ինչպես նշվում է տարեցույցում, Վանից մոտ մեկ օրագնաց դեպի հարավ-արևելք, ծովեզերքին, հարթավայրի վրա ընկած մի քաղաք է: Սահմանը հասնում է մինչև Վան, որից այն կողմը Քուրդիստանի լեռներն են: Հիշյալ քաղաքը ներկայումս մի գյուղ է: Կարճկանը Իիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը մի ժամանակ առանձին նահիյե է եղել:

Էրմուքը մի բերդ է Ախլաթի ծովի ափին, վերին աստիճանի սեպածև մի տեղանքում: Դիվանային իրավունքը 13 հազար դինար է: Թեբեքը փոքր քաղաք է, թեև անցյալում եղել է մեծ քաղաք: Շինված է բլրի վրա: Քաղաքի մոտից անցնում է բարձր լեռից հոսող մի մեծ գետ: Հարուստ է այգիներով և բանջարաբոցներով: Քաղաքի մի կողմում կա մի ամուր բերդ: Դիվանային իրավունքը 25 դինար է:

Միմանը գյուղաքաղաք է: Ունի շատ այգիներ և պտուղներ: Դիվանային իրավունքը 12 հազար է: Խրադիլը փոքր քաղաք է: Նախապես եղել է մեծ և բարեշեն: Դիվանային իրավունքը 5300 դինար է: Սելվանը գյուղաքաղաք է: Դիվանային իրավունքը 7000 դինար է: Այլն միջակ քաղաք է: Դիվանային իրավունքը 4300 դինար է: Էյհեֆանը մի նահիյե է Մուշի մարզում: Երբեմն հնուսին էր միանում, երբեմն էլ առանձին նահիյե կազմում: Դեբիլը տարեցույցում նշվում է իբրև Արմենիայի ճշանավոր և բարեշեն քաղաք և հին մայրաքաղաք: Էրզբեիլից ավելի հին և ընդարձակ պարիսպ ունեւր, որը հետագայում ավերվեց: Այստեղ բազմամարդ է Թեբուս ցեղը: Եկեղեցին և մզկիթը կառուցվել են իրար մոտ: Ժողովուրդը գործում է աննման կարպետներ: Այստեղ շատ ընտիր է կարմիր ներկը:

Սեֆման Աբաղը Խոյի մոտ մի նահիյե է, որտեղ ապրում է Դենբելի աշիրեքը: Շերեֆ խանը ասում է, որ Դենբելի աշիրեթը Շամի էմիրներից՝ Իսա անունով, մի անձի հետ է կապված: Այս աշիրեթը անցյալում Շամի երկրից եկել և Իրանի տիրակալների մոտ ծառայության է մտել: Այդ ժամանակ էլ, օջաքլքքի կարգով, նրան են հանձնել Խոյի մարզի Սեբման Աբաղը: Դրանից հետո,

այդ վայրում հետզհետե աշիրեթներ և ցեղեր հավաքվելով, բազմացան և Դենբելի աշիրեթը նշանավոր դարձավ: Անցյալում այս աշիրեթը եզդիներից էր բաղկացած: Ավելի ուշ, աշիրեթների որոշ էմիրներ և ազնվականներ ընդունեցին սյուննի դավանանքը, անհավատությունից ու ապօրինությունից⁴³ հրաժարվեցին, ժողովրդի մեծամասնությունը ընտրեց ուղիղ փրկության ճանապարհը, սակայն մի մասը այդ մոլորության մեջ էլ մնաց: Ըստ ավանդության, Դենբելի աշիրեթը Յահյա աշիրեթի մի մասն է եղել և բնակություն է հաստատել Սեքման Աբագում: Քուրդիստանի աշիրեթները և ցեղերի մեջ այս աշիրեթը կոչվում է Դենբել քահայյի աշիրեթ, իսկ էմիրները կոչվում են Իսաբեյլու: Սրանց բեյերից ոմանք իշխել են բուն խոյում: Կոթուրի հովիտը, էբկան և Օվաջըբլի նահիյեն, որը Նախիջևանի մարզումն է, ենթարկվել են նրանց տիրապետությանը: Ոմանք էլ տիրացել են էբկայի կեսին, Սուլեյման Սաբայի նահիյեին, Նախիջևանի մարզից՝ էլաքիսի ձորին և Շաթուրին: Դեռևս օսմանյան զինվորների ներխուժումից առաջ այդ կողմերը ավերվել են և գրավվել շահերի կողմից: Երբեմն էլ օսմանցիները, ըստ հին սովորության, սրանց են տվել էբկայի երկիրը, Չալդրանը, Սուլեյման Սարայը և Սեքման Աբագը: Ի վերջո, օսմանցիները Չալդրանի նահիյեն սանջակի վերածեցին: Շերեֆ խանի «Պատմություն»-ից պարզվում է, որ այս Դենբելի աշիրեթը դաշտաբնակ է եղել: Երբ 1045 (1635) թվականին, ռեբիել-էվվել ամսին, օսմանյան սուլթան Մուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվել է դեպի Թավրիզ և իջևանել Արաս գետի ափին, Դենբելի աշիրեթից 500 տուն, Շարուրի նահիյեի բնակիչներից մոտ 300 տուն և Փեսիանի հասարակությունից որոշ քանակությամբ տներ [սուլթանից] յուրթ էին խնդրել: Այս պատճառով Դենբելի [աշիրեթը] տեղափոխվեց Երզնկայի սանջակը, Շարուրի ռայաները՝ Թերջանի կազան, իսկ Փեսյանը՝ Բասեն: Հրաման տրվեց նաև այդ աշիրեթներին տեղավորել և վերաբնակեցնել ավերակ վայրերում և անբնակ գյուղերում: Մուլքեր ոմեցողներին տրվեցին սանջակ և էմիրություն, իսկ աշիրեթի երևելիներին՝ առանձին թիմարներ և զեամեթներ:

Խոշաբը Քուրդիստանի բեյերին պատկանող Մահմուդիների «օջաքրքն» ու նրանց «հյուքյումեթի» կենտրոնն է... Նեզհեն ասում է, որ Խոշաբը նահիյե է և նրա դիվանային իրավունքը հազար դինար է...

Այս բերդի գյուղաքաղաքն ու լիվան գտնվում են երկու լեռների միջև: Այդ լեռներից սկիզբ են առնում երկու գետեր, որոնք Խո-

շաբի մոտ միանալով, հոսում են դեպի հյուսիս-արևմուտք, որտեղից էլ անցնելով դեպի հյուսիս՝ քարե կամրջի տակով, Ախթամարից մի քիչ դեպի արևելք, թափվում են Վանի լիճը...

Հեֆյարիի «հյուքյումեթը» գտնվում է Ամադիյեի հյուքյումեթի արևելքում՝ Վանի էյալեթում, Ոստանի նահիյեից հյուսիս-արևմուտք: Շրջապատված է Բիթլիսի հյուքյումեթով և Դիարբեքիի էյալեթից՝ Քուրդիստանի մի քանի սանջակներով, իսկ հարավից՝ Շեհրի-Ձոր էյալեթով և Մեհրանի հյուքյումեթով: Այս հյուքյումեթին են պատկանում մի շարք բերդեր և նահիյեներ: Արևելյան սահմանը Կըզըլըաշի (Իրանի) սահմանը լինելով, ընդհանրապես ամալի, անբնակ վայրեր են: Վանի էյալեթին հպատակ այս հյուքյումեթը պատկանում է քուրդերի հեքյարի ցեղի վիլայեթին: Անցյալում այս հյուքյումեթի էմիրներն ու իշխողները և հեքյարի ցեղը տիրություն են արել Վանի և Ոստանի վրա: Հետո սաֆևի և օսմանյան տիրակալները Վանը վերածեցին էյալեթի (քրդական հյուքյումեթի) և իրենց վիլայեթից որոշ մասեր տվին նրան: Ներկայումս Հեքյարիի էմիրների կառավարական կենտրոնը՝ Ջուլամերկը, իրենից ներկայացնում է մի բերդ և գյուղաքաղաք՝ Ոստանի հարավ-արևմուտքում:

Շակակը [Շատախ] Ջուլամերկի բերդի հյուսիսում, լեռան վրա ընկած մի նահիյե է: Այդ սարից բխում է մի գետակ, որը թափվում է Վանի լիճը: Շատախը գտնվում է Մոկսի և Ջուլամերկի միջև, սակայն ավելի մոտ է Ջուլամերկին: Ջերիլ բերդը գտնվում է Ջուլամերկից արևմուտք, լեռան ստորոտում: Նրա հյուսիսում Շիրվիի բերդն է: Բի-Սյուրուն⁴⁴ բերդը գտնվում է նույնպես լեռան վրա, Ամադիեի և Ջերիլի միջև... Ջելի բերդին են պատկանում մի քանի բերդեր ու նահիյեներ... Դեզիի բերդը նույնպես Հեքյարիին ենթակա բերդերից է... Բայան բերդը Քուրդիստանի ամրակուռ բերդերից է: Քիսանի լիվան բերդ է և գյուղաքաղաք: Մոկսը լեռների արևմուտքում, հարթավայրում ընկած մեծ բերդաքաղաք է: Խիզանը ընկնում է սրանից մի քիչ հյուսիս-արևմուտք: Մոկսի առջևից մի գետ է հոսում, որը Խիզանի հողից անցնելուց հետո, թափվում է Դիլեքլու ժայռից ներքև և միանում Իիթլիսի գետին... Կարկառի բերդն ու նահիյեն նախապես ենթակա էին Մոկսին, հետո դարձել է անկախ նահիյե:

(էջ 416—421)

Մանրություն ուստարակչը. հեղինակի ձեռագիր օրինակում ևրենյի բերդների նկարագրությունը ընդհատվում է Վանի էյալեթով:

Հրատարակչի կարծիքով, Քյաթիր Չելեքին Մեծ Հայաստանի կազմի

մեջ մտնող էրզրումի և Կարսի էյալեթներն առանձին գլուխներով պետք է նկարագրած լիներ, քանի որ այդ մասին հիշատակել է գրքի սկզբում: Հրատարակիչը ասում է, որ այդ նյութերը կամ կորել են և կամ հեղինակի այդ նպատակը նրա վաղահաս մահվան պատճառով չի իրագործվել:

Այդ պակասը և Ասիայի մնացած երկրների նկարագրությունը լրացվել է հրատարակչի կողմից: Այդ էյալեթների և երկրների նկարագրության համար հեղինակը օգտվել է նաև հայտնի մեծ աշխարհագրության թարգմանիչ էրուբեքիր բին-Քահրամ էլդեմեշկիից (էջ 422):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը Ռումի⁴⁵ արևելյան կողմում, Արմենիայի մի մասն է համարվում: Սահմաններն են. արևելքում՝ Երևանի, Կարսի վիլայեթները, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում՝ Դիարբեքիրը և Վանը: էյալեթն ունի 11 սանջակ. էրզրում (փաշայի սանջակն է), Իսփիր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսարի Շարբի, Կրզուչան, Մամրվան, Քըղի, Մեջենկերտ, Նեքսա, Ալաշկերտ և Բայաղիտ: էյալեթում կա 15 բերդ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի 5150 թիմար: Զեբելուներով միասին ունի 7800 զինվոր: Այս էյալեթում Մեջենկերտից, Իսփիրից, Ալաշկերտից և Բայաղիտից բացի, կան «նեոբեթլու թիմար»⁴⁶ կոչված թիմարներ, որոնք հավաքական կարգով 3—4 մարդու են պատկանում, և հերթականությամբ զնում են պատերազմի: Մյուս վիլայեթներում նման թիմարներ չկան: էրզրումը էյալեթի մայրաքաղաքն է և 500 ալշեով մեվլեվիություն⁴⁷: է: էրզրումի լիվայի կազաններն են. էրզինջանը (Երզնկա), Բայբուրդը, Վերին Թերջանը, Ստորին Թերջանը, Թորթումը, Դեվերլերը (այլ կերպ՝ Գյումըխանն), Թորուլը, Կուրաշայը, Կրզուչանը, Կոզայը, Գերջանիսը, Քելթեթը, Քեմախը, Քեվանսը, Մերդջանը, Յաղմուր-Դերեսին:

Էրզրումի բնութագիրը: Այս պարսպապատ քաղաքն ունի հին և նոր թաղամասեր, որտեղ կան ջամի, բաղնիքներ, շուկաներ և բեզիստան⁴⁸: Ունի մեծ ցանքատարածություններ, սակայն ծառեր և պտուղներ չկան: Շինարարական փայտը բերում են երկու օրվա ճանապարհ կտրելով: Ընդհանրապես աթար են վառում: Հոսող աղբյուրներից նշանավոր է «Դրախտի աղբյուրը» (Զեննեթ փինարի):

Թավրիզի դռան մեջ կա մի հայտնի եկեղեցի, որի գմբեթը 50 արշին բարձրություն ունի: Այս գմբեթի մի քանի կամարները, աշխարհի պարծանք վեհափառ Մարգարեի ծննդյան տարիներին քանդվել են և այլևս անհնարին է եղել վերականգնել դրանք: Այս

եկեղեցու դիմաց, մուսուլմանները մի մզկիթ են կառուցել և անվանել են «Քյարբեի օրինակը», որը իր կառուցվածքով ունի Քյարբեի⁴⁹ ձև: Քաղաքն ունի երեք դուռ. Թավրիզի դուռը հյուսիսային կողմում է: Այս դռնից դուրս կա մի ջուր, որը թափվում է «Շամխանեի զենե» անունով քարե տաշտերի մեջ: Մյուսը կոչվում է Վրացական դուռ (Գյուրջի կափուսու), երրորդը՝ Սրգնկայի դուռ (էրզնջան կափուսու): Կա մի զբոսավայր՝ հոսող աննման ջրերով, ուր փնում են Թավրիզի դռնից: Այստեղ է նաև Շեյխ Աբդուլրահմանի ուխտատեղին: Էրզնեի մոտիկ վայրում կա ածղահայի տպավորութուն թողնող մի տեսարան: Այս լեռան վրա գտնվող ժայռերը հեռվից նայողին թվում են իսկական ածղահայներ: Ժայռերի այս շարանը կոչվում է «Կալիկայի սաստ»⁵⁰: Ռումի էմիրնե-րից մի քանիսը բաժանվել և կազմել են առանձին իշխանութուններ, որոնցից մեկը տիրում էր Արմենիային: Իշխանի մահից հետո, նրա Կալի անունով կինը կառուցել է տալիս Կալիի քաղաքը: Այս կինը իր պատկերը նկարել է տվել մի դռան վրա:

Մեծ թվով աջեմ վաճառականներ են գալիս այս քաղաքը, որոնցից տեղական իշխանութունները առնում են մաքս և շատ ապրանքներ: Այս քաղաքում է գտնվում էբու Իսհակի գերեզմանը, որը դարձել է ուխտատեղի: Կան թվով մոտ հարյուր նահիյեներ, որոնցից են՝ Խնուսը, Իսփիրը, Մերսը, Կուլին, Բողազը, Սուլեհը, Թերջանը, Քելբիդը և այլն: Մյուշքեմելը Սվազից երեք օրագնաց հեռու մի կազա և մի փոքր գյուղաքաղաք է: Ունի ջամի և բաղնիք: Հարթ դաշտում շինութունները մեծ մասամբ փայտաշեն են: Գյուղաքաղաքի մոտ է գտնվում Չեմեն-Իադի կոչված յայլան, ուր բարձրանում են թուրքմեն ցեղերը: Այս յայլաններից դեպի հարթութուններն են հոսում մի շարք աղբյուրներ: Լեռները բնակեցված են:

Քեմախը—Եփրատ գետի վրա բարեշեն գյուղաքաղաք է, ունի բերդ: Քեմախի ու Երզնկայի հեռավորութունը մեկ օրագնաց է: 798 (1395—1396) թվականին Յըլզըրըմ Բայազիտի էմիրներից Թեմուր Թաշ փաշան գրավել է այս բերդը: Ճնճղուկները ոչնչացնում են քաղաքի բնակիչների հացահատիկների կարևոր մասը... Նշանավոր է այս գյուղաքաղաքի պանիրը: Նահիյեներն են՝ Կուրուչայ, Վատի Ռանեք, Օրլը: Այս կաղայի մոտակայքում կան արծաթի հանքեր, որի հետևանքով էլ նահիյեն կոչվում է նաև Գյումուշ-խալեն: Սերկայումս, հանքավայրի մոտ, մեծ և բարեշեն մի գյուղա-

քաղաք է կառուցվել: Մինչև այնտեղ 1—2 ժամվա ճանապարհ է: Այս հանքերի կառավարման գործի համար նշանակված է հատուկ էմին: Բնակիչները խոսում են հունարեն: Հանքում արտադրվում է արծաթ, պղինձ, ոսկի: Մուկաթաա է⁵¹: Ունի մի փոքրիկ գետ, որը գալիս է Քեվանիսից: Նահիյեն կառավարում է սուբաշին⁵², որը նշանակվում է էրզրումի փաշայի կողմից:

Թերջանը (այլ կերպ՝ Դերջան) միջին մեծության քաղաք է. գտնվում է Երզնկայից և էրզրումից 40 փարսախ հեռավորության վրա: Այստեղ կան շատ արոտավայրեր: Մի քանի անգամ երկրաշարժեր են տեղի ունեցել և շենքերի մեծ մասը քանդվել է: Սելջուկյան սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադը նորոգել է այս քաղաքի պարիսպը: Ունի լավ կլիմա: Եփրատ գետը հոսում է քաղաքի դրսի կողմից: Շատ հարուստ է հացահատիկով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով:

Կոլուբը մի մեծ գյուղ է սահմանամերձ հովտում, Բայբուրդից մեկ օրագնաց դեպի հարավ...

Բայբուրդը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևմուտքում և Տրապիզոնի հարավ-արևելքում: Բայբուրդից դեպի էրզրում երկու օրագնաց ճանապարհ է: Բայբուրդի և Տրապիզոնի միջև գտնվող դաշտի տարածությունը երեք օրագնաց է: Ունի ջամի, որտեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա աղոթքը⁵³: Մի կողմի ժայռի վրա կա բերդ: Եղանակն այստեղ խիստ է: Չափազանց առատ են ցանքերը և հացահատիկը: Այս քաղաքի կենտրոնից են անցնում Զույի Ռուհ և Զորաք գետերը: Բերդի արևելյան կողմում, բերդի տակից հոսում է մի մեծ գետ: Երկու օրվա տարածության վրա կա մի մեծ լեռ: Վերոհիշյալ գետի միջոցով է փոխադրվում լեռան վրա կտրված փայտը: Երբ փայտը քաղաք է հասնում, ամեն մարդ, ըստ իր նշանի, վերցնում է իր փայտը: Այդ գետը հոսում է դեպի Տրապիզոն: Այս նահիյեն էրզրումի փաշայի խասն է:

Թեքմանը էրզրումից ոչ հեռու՝ հյուսիս-արևելքում, երկու լեռների միջև ընկած մի բերդ է և գյուղաքաղաք: Ունի նաև մի քանի լիճ: Արոտավայրերի օգտագործման իրավունքը ստանում է Բինգյուլի յայլայում ապրող ժողովրդից: Չմեռն այստեղ երկարատև է և հաճախ է պատահում, որ ձյունը իջնում է հասունացած ցանքսերի վրա և վնասում նրանց: Քեվանիսի բերդը Մուրադ խանի օջախն է: Էրզրումի փաշայի կողմից այստեղ նստում է սուբաշի: Բերդի մոտից անցնում է մի փոքր գետ: Նահիյեն լեռնոտ է և անտառապատ:

Կարահիսարի Շարֆի լիվայի կազաները հետևյալներն են.

էրուելիսայր, էզոքոյ, Օզկրը, էսքֆեր, Ակշար Օվասը, Ակքոյ, Ուլուբեկ, Իփոքրի, Բազարսուլու, Սուշեհիր, Բեհրամշահ, Բոլման, Բիրամլու (այլ անունով՝ էրտեր), Չեմաս, Հիսմանե, Չեղաբե, Սիսորթա, Շաբխանե, Շիրան, Կըրիք, Կոյունլուհիսար, Միլաշ, Յակոբ Բեյի դերբենդը (այլ անունով՝ Փենշշենբե):

Կարահիսարի Շարփի բնուրագիրը: Գյուղաքաղաք է էրզրումի և Թոկատի միջև: Ունի բերդ: Կոչվում է նաև Կարահիսարի Շարին: Կոյունլու Հիսարը Թոկատի արևելքում է, Սվազից էրզրում տանող ճանապարհի վրա: Այստեղ կա զինվորական երկու կոնար: Գեղեցիկ դաշտեր կան սրա և Սվազի միջև: Նիկսարը գտնվում է հյուսիս-արևելքում: Մի բլրի վրա ունի հողաշեն մի փոքր բերդ, որտեղ կարելի է գնալ միայն մի նեղ ճանապարհով: Հիշյալ բլրի ներքևում կա հետիոտնի ճանապարհ: Շաբխանեում գոյություն ունի պաղլեղի (շաբ) հանք, որը մի մուկաթա է: Կարահիսարի Շարքի պահապանները իրենց ռոճիկը (ուլուֆե) ստանում են այս մուկաթաից:

Բասենի լիվան ընդարձակ դաշտավայր է, որտեղ մի փոքրիկ պարիսպ կա: Հասան Կալայի բերդը գտնվում է էրզրումից դեպի արևելք, կես օրագնաց հեռավորության վրա: Ունի ջամի և շուկաներ: Այս բերդին են պատկանում Կասնի, Քունի, Իյնեք, Չեզբերք նահիյեները: Բասենը բաղկացած է երկու բերդից: Դրանցից մեկը կոչվում է Վերին Բասեն, որը Հասան Կալայի սահմանից հասնում է մինչև Չոբանի կամուրջը, իսկ մյուս կողմը Մեջենկիրտի [Մժընկերտ] բերդն է, որը կոչվում է Ստորին Բասեն: Բասենի և Կաղզմանի միջև գտնվում է Քուս լեռը, որը ձգվում է արևելքից դեպի արևմուտք: Սրա հարավ-արևմուտքում Կրզրլշա լեռն է: Սրանց միջև կա ընդարձակ մի դաշտ, իսկ մյուս կողմում գտնվում է Ալ-Դաղըր. որի մի կողմից հոսում է Արաս գետը: Բասենի դաշտում, մեծ լճի յալլայից հոսում է մի գետ և խառնվում Արաս գետին: Հասան Կալայի հարավում գտնվում է Ալ-Դաղը, որից սկիզբ է առնում Մուրաբ գետը:

Մեջենկերտը, որը կոչվում է նաև Ստորին Բասեն, ունի ամրակուռ բերդ, բաղկացած է երեք նահիյեններից՝ Խոբասան, Չեվի և Սեղան: Այս բերդը Արաս գետի եզերքին է: Իսպիրը լիվա է: Իսպիրը քաղաքը գտնվում է բավականին հարթ հովտում, էրզրումից երկու օրագնաց հյուսիս-արևելք: Շրջակայքում կան բարձր լեռներ, որոնց վրա էլ գտնվում են բերդն ու քաղաքը: Չորից հոսող գետի երկու ափերին կան այգիներ և պարտեզներ: Այդ գետը սկիզբ է առնում Բայբուրդից և թափվում է Սև ծովը: Իսպիրը հայտնի է

իր պտուղներով: Սև ծովին հարած վայրերում ապրում են քաֆիր հույները, որոնք պետութեանը տալիս են տարեկան վեց հարյուր կանթար⁵⁴ մեղրամոմ: Այդ վայրերը անտառային են և ծաղկազարդ, լի վայրի մեղուններով: Իսպիրի շրջանում սերով (կայմաք) և մեղրով փաստրմա են պատրաստում. փոքրիկ տակառներում դասավորում են մեկ խավ մեկը և մեկ խավ սեր և պահում են մինչև ձմեռ: Մեղրը պահում է սերին և սերը չի փշանում: Այսպիսով ստացվում է մեղրով խառնված համեղ շոր սեր: Այս նահիյեում որսում են աննման շահեն թռչուններ:

Խնուսի լիվան գտնվում է էրզրումից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորութեան վրա: Ունի մի քանի նահիյեներ՝ Բազա, Բուլանե, Խենդերես, որոնք գտնվում են Բինգյուլի փեշերին:

Խնուսի բնուրագիրը: Այս բերդը կազմված է բնական մեծ ժայռերից, որոնց մեջտեղում կա մի խոռոչ, որն իրենից ներկայացնում է բոլոր կողմերով գետնից կտրված բարձր ժայռերի մի խումբ: Տասր արշին բարձրութեան հասնող այս պատի վրա հողը հարթ է: Այս խոռոչի կենտրոնում կա մի բարձր բլուր, որի վրա է գտնվում Խնուս քաղաքի ամրակուռ բերդը: Բերդը հսկում են պահապաններ: Բլրի ստորոտում, բերդի արևելյան պարսպի մի անցքից հոսում է մի փոքր գետ: [Բնակիչները] մեծ մասամբ քրդեր են, որոնք պատկանում են Բեսյանի ցեղին: Բերդում կան մրգկիթ և շուկաներ: Իրենց ամառն անցկացնելու համար ամեն տարի այստեղ են գալիս հարյուր հազարավոր մարդիկ:

Մամրվանի լիվան (այլ կերպ՝ Նամրվան) մի բերդ է Խնուսի հյուսիս-արևելքում. լեռնոտ է և անտառոտ: Այդտեղից ճանապարհը տանում է Օլթի:

Քղիի լիվան: Քղին էրզրումի հարավային վերջավորութեան վրա, մի փոքրիկ քաղաք է, որի մի կողմը դաշտ է, մյուս կողմը լեռ: Սանջակի նահիյեում Եվալրք՝ կոչված հանքերից պատրաստում են թնդանոթի գնդակներ: Բնակիչները Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Կրգուջանի լիվան սեպաձև լեռներով հարուստ և անտառոտ վայր է: Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Մելազկեռտի (Մանազկեռտ) լիվան: Սրա փոքրիկ քաղաքի շենքերը սև քարից են: Ունի բազմաթիվ աղբյուրներ, թեև ծառեր չկան: Ախլաթին մոտիկ Մուրադ գետը սրա շրջակայքից է անցնում: Այս գետի վրա կա տարօրինակ մի կամուրջ: Մալազկեռտը

գտնվում է գետի արևմուտքում՝ էրզրումից երկու օրագնաց հե-
ռավորության վրա, էրզրումի հյուսիս-արևելյան կողմում: Ամենից
նշանավոր նահիյեն Կեթատի Սարիսուն է, որը հնագույն բերդ է
և եղել է Արմենի մայրաքաղաքը:

Սիհանի (Սեփան) լեռը հսկա մի լեռ է Սարիսույի արևմուտ-
քում: Այս լեռան շուրջը բնակվում են քրդական ցեղեր, որոնք կոչ-
վում են Բաթրեքի աշիրեթ:

Ալաշկերտը Չալդրանի դաշտի և Երևանի միջև ընկած հնա-
գույն լիվա է, որը ներկայումս իրենից առանձին կարևորություն
չի ներկայացնում:

Բայազիտի բերդը գտնվում է Կոթուրի հյուսիսում: Հայտնի
բերդ է և լիվա: Խեմրին բերդը սահմանակից է Աջեմին: Երկու բեր-
դերը՝ Դիադինը և Խեմրին ենթարկվում են Բայազիտի բերդին:

Փահլևան բեյը օջաքլրքի կարգով իշխում է այս լիվայի վրա:
Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդական շատ քաջարի ցե-
ղերից են: Կրզրբաշները սրանցից շատ են վախենում: Բայազիտի
դաշտից հոսում է Մուրադ գետը, որը մի տեղ անհայտանալով
գետնի մեջ, նորից դուրս է գալիս՝ շորս ժամվա հեռավորության
վրա: Աղրի լեռը նայում է այս լիվային: Այստեղ է նաև Չալդրանի
դաշտը:

Թորքում քաղաքը գտնվում է էրզրումի հյուսիսում՝ երկու
օրագնաց հեռավորության վրա ընկած ձորում: Մոտակայքում կան
բորակի հանքեր: Թորթումի ձորում հոսող գետը, իջնելով Ակչա
Կալայի նահիյեից, ապա անցնելով Վրաստանից, թափվում է Սև
ծովը: Ակչա Կալայի նահիյեն և բերդը գտնվում են Թորթումի նա-
հիյեի հյուսիսում՝ մի բլրի վրա: Բերդն ունի բերդապահներ: Առատ
են այստեղ տանձն ու խնձորը, ինչպես նաև այլ պտուղներ: Հիա-
նալի են օղն ու ջուրը: Ունի բազմաթիվ գետեր:

Ալա Դաղ լեռը իրենից ներկայացնում է մի մեծ յայլա և որ-
սատեղ: Այստեղ Մուրադ գետի ակունքներին են միանում 4—5
աղբյուրի ջրերը: Մոզոլ էրզուն խանը այստեղ կառուցել է տվել մի
պալատ: Քուս լեռը գտնվում է Կրզրջա լեռան մոտ: Անտառա-
պատ է և շամի [սոնի] ծառերով հարուստ: էրզրումից երևում է
էյբբլու լեռը, որը ձգվում է դեպի Հասան Կալա: Մուրադ գետը
սկիզբ է առնում երկու տեղից. մեկը Ալա Դաղն է, որտեղից մի
քանի ակունքներով հոսելով՝ դառնում է մեծ գետ, և անցնելով
Չարմար կոչված լեռնաճեքից, բաժանվում է շորս ճյուղի: Այդ գե-
տի վրա կառուցված է Զեդեմն Շահ անունով մի քարաշեն կամուրջ:
Գետի այս ճյուղն այնուհետև միանում է Մալազկերտի գետին, որը

երկրորդ Մուրադ գետն է համարվում: Սա սկիզբ է առնում Բինգյուլի յայլայից և հոսում դեպի հարավ. այն նախ խառնվում է Բերշեկեին և հետո Մուշի դաշտում՝ Կարասուին: Այնուհետև անցնում է Կենջից, Չափաքջրից, Փայլուից և Ռեշվանում միանում է Եփրատ գետին:

Եփրատ գետը, սկիզբ առնելով էրզրումի Կալիկար լեռներից, Շուշնի ձորից անցնում է Թերջանի, Երզնկայի, Քեմախի, Կուրուչայի, էգինի և Ռեշվանի միջով և միանում Մուրադ գետին, ապա անցնում է Հեքիմ հանի մոտից: Մալաթիայի կողմից Կրբբ գյուղի մոտ նեվշար անցքում գետը միանում է Եփրատ գետին: Հետո Շիմշատի, Ռում Կալայի, Բերիջիթի և Ռակայի մոտ իր մեջ ընդունելով Ռուհա գետը, միանում է հաբուր գետի հետ. սրանցից արևմուտք գտնվում են Դիր և Հեբե գյուղաքաղաքները: Այնուհետև գետն անցնում է Մակամ Ալիից և Համասլիից: Այստեղ կտրելով Համեր լեռը, անցնում է Սանեից, Հեյեթից և Հեդիսեից, հետո Սուլթան Սուլեյմանի Քերեբլայում անցնում է իր փորած անցքից, ինչպես նաև Ակերկուկի անցքից, որը Եփրատ գետի արևելքում է: Անցնելով Հելեի արևելքից, այնուհետև Շահի Ռումահիյե, Սեմավաթ գետերի անցքերից, Ջևաղեր լիլայի հողում միանում է Շաթ գետին, որից հետո այդ երկու գետերը կազմում են ծովանման մի մեծ գետ, առաջացնելով մի շարք կղզիներ: Կուրնեի բերդի մոտ բոլոր ջրերն ու ջրանցքները միանում են և անցնելով Բասրայի արևելյան կողմից՝ Կալայի Ջեդիդեի մոտ թափվում է Հորմուզի ծովը:

Եփրատի ակունքը մոտ է էրզրումին: Գարնանը այս գետի ջրով լվացվող անձր այդ տարին գերծ կլինի հիվանդություններից: էրզենի դաշտի լիճը փոքր է, ունի ընդամենը երեք փարսախ տարածություն: Ջուրը անուշահամ է և ձկներով հարուստ: Հողը բարեբեր է, բուսականությամբ հարուստ և բերքառատ: Օսմանյան զինվորների այստեղ ձմեռելու ժամանակ, սննդամթերքը բավականանում է և ոչ մի նեղություն չեն քաշում: Երբեմն չեն հասցնում հավաքել այս վիլայեթի կալերը և բերքերը: Ձմեռվա խստությունը հակառակ՝ ցանքսերը երեք ամսում հասունանում են, և սկսվում է հունձը:

Ճանապարհները և մենզիլները (հեռավորությունը օրագնացով), էրզրումից մինչև Կարս: էրզրումի մոտ Իլիջայից մինչև Մենզիլ-խանեն երեք ժամ է: Հասան Կալան (այլ անունով՝ Դեվե-Բոյնու)՝ երեք ժամ, Կարա Կոջալար՝ հինգ ժամ. Չոբան Քյոփրյուի գեամեթը՝ հինգ ժամ, Դոմա-Դամը (այլ անունով՝ Սողան յայլա-

սին)՝ երեք և կես ժամ: Այնտեղից Կարս՝ երկու ժամ: Կարսից Երեվան, Ջաիմ Իսմայիլի մենզիլը՝ յոթ ժամ: Այս մենզիլում, Կարսի գետի այն կողմում, կա մի անցք, որտեղ ջուրը հոսում է շատ ուժեղ թափով: Այդ գետի հատակում կան խոշոր քարեր: Մինչև Շախնեի անցքը հինգ ժամ է: Կարսի գետի անցքից մինչև Շորագյալի մենզիլը՝ չորս ժամ: Արփա գետը այս անցքից է հոսում: Բինգյուլի մենզիլը երեք ժամ է: Այստեղ Աղրի գետը գոյանում է Բինգյուլի ձնհալից: Կետն ունի աննսման կարմրախայտ ձկներ: Շերեր-խանեն չորս ժամ է, հարթ դաշտավայր է՝ հարուստ կերի խոտով: Այարանը չորս ժամ է, խոտերով հարուստ: Էրզալարը (այլ անունով՝ Թայըլար)՝ չորս ժամ է: Երևանի ցանքսերը հասնում են այս վայրին, մենզիլը Երևանի մոտ է: Կետեք գյուղն է: Էրզումից Սվաղ՝ էշկալե, Թերջան, Քելքիթ, Շիրովաս, Կարա Հիսաբ, Սվազ: Էրզումից Դիարբեքիր՝ Քաֆիր գյուղը հեռու է մեկ կոնաք: Այլա Կալան մեծ գետով է անցնում: Խան Գրլանը հեռու է և դժվարանցանելի: Շահիկե լեռները կարելի է անցնել միայն մեծ գետերով: Բալուն հեռու է մեկ կոնաք: Եփրատի եզերքում գտնվող Կրզլար Կեշիդին՝ չորս ժամ է: Շաբունշին՝ երեք ժամ է, Կիմեն՝ հինգ ժամ: Այար-շայը՝ երեք ժամ: Փիր Հյուսեյինի բլուրը՝ հինգ ժամ: Սուլթանի բլուրը, որի, ժողովուրդը Սիրանի բլուր էլ է ասում, Դիարբեքիրի մի այլ ճանապարհը, որը Էրզումից Դիարբեքիր է տանում, անցնում է հետևյալ վայրերով. Հայտարի լիճ, Աղայի լիճ, Կուրդ Խուրդա, Կարդա Բազար, Քյոփրուխան, Գիլան, Սեմավե, Մուրադ գետ, Կրզլ Փինար լիճ, Բաբա Թեքիյե գետ, Իլիջա, Այար բաշ, Փիր Հյուսեյինի բլուր, Կաթրբիլ, Դիարբեքիր: Մի այլ ճանապարհ՝ Էրզումից Դիարբեքիր՝ Ներդբանլար, Մամա Խաթուն (Մամա-խարունը կոչունլուի մելիք Իդեդդինի աղջիկն է): Քաղաքում կա երկու ախոռ, կենտրոնում՝ մզկիթ, դրսում՝ բաղնիք, որը հետագայում նորոգել է Մուհամմեդ փաշան: Թերջանը, Քեշիշ խանը, Ջեմեն գյուղը: Երզնկայի ճանապարհը՝ Սեհիլ և Քեմախի լեռը. այս մենզիլում ճանապարհը անցնում է Եփրատ գետի եզերքով, անդնդախոր վայրեր են. Բողերթի լիճը, այլ անունով՝ Խուրդիսի ճանապարհը, դժվարանցանելի է, Խուլթո խանի ճանապարհը նմանապես դժվարանցանելի է, Կարաջա Դաղ անունով հայտնի լեռը Խուլթո կիրճով է անցնում: Չմշկազեքը (Չմշկածագը) և Փերթեքը Մուրադ գետով են անցնում: Խարփութ, Խաբուսե գյուղերի ճանապարհի կեսը դժվարանցանելի, կեսը ուղիղ է: Բաշխան, Օրթախան, Սերբեթեն, Շելիլե, Դիարբեքիր: Էրզումից Երզնկա՝ Իլիջա, որը ենթակա է Թերջանին, երեք ժամ է, Խան Լոջ, Քեբաղեֆ, Լոդե,

Երզնկա: Երզնկայից Սվազ' Խոջա Ահմեդ, երեք ժամ է: Սուրզադե
Ռաբաթի, Խոջա Ահմեդ, Սվազ. Ռումից (Սվազ) Թավրիզ' Մելազ-
կերտը՝ վեց ժամ է: Արնիշը՝ ութը ժամ, Բենդի Մահին՝ ութը ժամ:
Նեվշեհիրը՝ երեք ժամ, Սեֆման Աբաղը՝ հինգ ժամ, Ֆերսենքը՝ վեց
ժամ, Խոյը՝ 12 ժամ:

(էջ 422—428)

Մելիֆների և իշխողների դուռնայան մասին: Ֆարսից, Արմենից,
Ռումից հետո հանդես է գալիս Իսլամը: Խալիֆաների ժամանակ
սկզբնական շրջանում խաղաղությամբ երկրներ նվաճողը եղել է
նորին վսեմություն Ղիազ-բին Ղիմը: Աբասյան պետության թուլա-
ցումից հետո հրապարակ են եկել և տիրապետություն հաստատել
բունակալ մելիքները: Դրանցից իր սուլթանական իշխանությամբ
հայտնի էրզրումի Սիլիկյան պետությունն է, որը երևան է եկել
556 (1160) թվականին: 559 (1163) թվականին վրացիների հետ
ծագած մեծ պատերազմում նա իր երեկելիների հետ գերի ընկավ:
Նրա քույրը Շահ Բանուն Խաթունն է, որը Սուլեյման բին-Իբրա-
հիմ-բին Մուլեյմանի կինն էր: Սա հայտնի է Ախլաթի տեր և Շահ
Արմեն անուններով: Վրացիները մեծ նվերներ ուղարկելով, ազա-
տեցին էմիր Սալիկին: Հետո Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկը էր-
զրումի վալի կարգվեց: Նրանից հետո 598 թվականին Ռյուքնեդ-
դին Սուլեյմանի Սելջուքին գրավեց էրզրումի վիլայեթը: Հիշյալ
Մելիքը Շահ Սուլեյմանը պատերազմի դուրս գալով վրացիների դեմ,
նրանց պարտության մատնեց: Մելիք Մուհամմեդից հետո էրզրու-
մի իշխողը դարձավ Չաքտեղ անունով մի մարդ: Հետո 598 (1201)
թվականին Սելջուկյան ճյուղից Երզնկայում և Քեմախում առաջա-
ցավ Մենգուչիեի պետությունը: Սրանցից սուլթան Ալի-Արսլանը
այս վիլայեթը տվեց Մենգուչ Ղազիին, իսկ հետո՝ Ֆախրեդդին
Բահրամշահ բին-Դավիդ բին-Մենգուչին: Սրա որդի Մելիք Դավի-
թը անցավ նրա տեղը: Վերջապես, 728 (1327) թվականին երևան
եկավ Բենի Չոբանի պետությունը և նրանցից նշանավոր դարձավ
Թիմուր Դաշը: Ջենգիզյանի պետությունից էրու Սաիդը գրավեց
էրզրումը: էրու Սաիդի մահանալուց հետո 738 (1337) թվականին
էրզրումում վալի դարձավ Թիմուր Դաշի որդի Շեյխ Հասանը:

Մելիք էշրեֆը մի բունակալ և դաժան անձ էր: Սրա ժամանակ
Կազի Մուհեդդին Բարդալի անունով մի բարեպաշտ անձնավորու-
թյուն, նրա բռնությունից ազատվելու համար, փախավ Խանի բեյ
խանի մոտ: Հիշյալ խանը նրան հովանավորեց: Մելիք էշրեֆը մե-
ծաբաճակ զինվորներով նրա վրա գնաց: Պատմում են, որ երբ նա
Թավրիզ հասավ, Աստու հրամանով սոսկալի խավար տիրեց, ա-

հավոր քամի բարձրացավ, որի հետևանքով բոլոր զինվորներն ու ձիերը իրար բախվեցին: Երբ Մելիք էշրեֆը պարտվեց, հակառակորդները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Հետո 809 (1406) թվականին երևան եկավ Ակ-Կոյունլուն (որը Բայենդուրի էլ է կոչվում) և նվաճեց վիլայեթը: Նրանցից Օսմանը, որը Թիմուրին է հասնում, Ռումի քաղաքների վալի նշանակվեց: Հետագայում, Իսթենդեր բին-Կարայուսուֆի սպանվելուց հետո, որդին՝ Յակուբը, էրզրումում մնաց իշխանության գլուխ: Ալ-Օսմանիներից սուլթան Սելիմը, պատերազմելով Շահ Իսմայիլի դեմ, հաղթող հանդիսացավ և այդ կողմերը նվաճեց: (էջ 428—429)

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Տրապիզոնի և Բաթումի սանջակները միանալով կազմել են բեյլերբեյություն: Սանջակներն են՝ Տրապիզոնը, Քուելիան և Իաթումը: Ունի 404 կըլըշ, 54 զեամեթ և թեզբերեով ու առանց թեզբերեի 398 թիմար, ըստ օրենքի, ջեբելուներով միասին 700 զինվոր: Բերդերի թիվը հասնում է 14-ի: Այս էյալեթի երկարությունը 5—6 օրաֆնաց է, լայնությունը՝ երեք օրագնաց: Հսկա և դժվարանցանելի լեռները իրենցից ներկայացնում են մի մեծ լեռնաստան, որի կարևոր մասը ընկած է ծովեզրյա շրջանում: Այս լեռները ծածկված են անծայրածիր անտառներով: Որոշ խճուղային ճանապարհների վրա երկու լեռնային գետակների շրջակայքում, երևում են վայրի խաղողի թփեր, որոնք ձողերով իրար են կապված ու միացված: Էրզրումի շրջակայքը լեռնային է և մինչև էրզրումի սահմանը ընդհանրապես զառիվայր է: Կաղաններն են՝ էթեկբան, Երդուլը, Ակչակալան, էրխոհը, Օֆը, Փլադանան, Թրիպուլին, Ռեհվեին, Ռիզեն, Սուրմենեն, Թուրլը, Կիրասունը, Քեշաբը, Քորթունը, Քունիյեն, Մազկեն, Մայիրը, Միավերին, Յովաբուլին (այլ անունով՝ Քորբյլե) և Լեյեն:

Տրապիզոնի բնութագիրը. այս վիլայեթն ունի շատ գեղեցիկ և պտուղներով հարուստ վայրեր: Առատ են ընկույզը, կաղինը, խընձորն ու տանձը և բազմատեսակ լեռնային պտուղները: Տրապիզոնը գտնվում է Սև ծովի արևելյան անկյունում և հանդիսանում է այս վիլայեթի գլխավոր քաղաքն ու բերդը: Բնակիչների մեծ մասը լեզգի ցեղից է, որոնց ժողովուրդը անվանում է լազ: Լեզգիի լեռները գտնվում են Տրապիզոնի արևելյան և հարավային կողմերում: Այս լեռները Դադստանում, մինչև Բաբ էլ-էբվաբը հասնող լեռները, Կըլթաբի, էլսեսի և Ալբրեզի (էլբրուսի) լեռների հետ միանալով, անցնում են Վրաստանից և հասնում մինչև Եփրատի

ու Տիգրիսի եզերքները: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ մեգրել, վրացի, աբազա, շերքեզ, լազ, մուսուլմաններ և անհավատներ (քաֆիրներ): Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին: Տրապիզոնի մոտ ապրողները կոչվում են լազ: Տրապիզոնի արևմտյան և հարավային կողմում եղած Չինի լեռներում լազ ցեղի հետ միասին ապրում են թուրքական ցեղեր: Լեզուն թուրք և աջեմ լեզուների խառնուրդ է: Աջեմի շահին աստված համարող ռաֆրզիներ են:

Տրապիզոնը ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով քաղաք է: Հյուսիս-արևելքում է գտնվում Սուխումը: 865 (1460—1461) թվականին, երբ էբու էլ-Ֆեթհ⁵³ սուլթան Մուհամմեդ խանը գրավեց այս քաղաքը, Կրզըլ Ահմեդ բեյը փախավ և գնաց Ուզուն Հասանի մոտ: Այդ նույն թվականին նվաճվեց Կասթեմունին, Տրապիզոնը և Սինոպը: Կազմակերպվեց սրբազան պատերազմ⁵⁴ դեպի Վրաստան:

Տրապիզոնն ունի երկու պարսպով ամրակուռ բերդ: Պարիսպներից մեկը կոչվում է աշտարակ, որն իրենից ներկայացնում է մի ամուր բերդ և ունի ուրբաթօրյա աղոթքի ջամի: Բերդն ունի պահապաններ և հյուսիսային պատի մեջ պարսպին նայող մի դուռ: Բերդի հարավում կա մի փոքր դուռ, որը բացվում է միայն կարիքի դեպքում: Միջին պարսպի վրա ունի շորս դուռ, մեկը՝ արևելյան պատում, դեպի Միջին պարիսպը բացվող ենի-Ջամիի դուռն է: Երկրորդը արևելյան պատի վերջում է և կոչվում է Դաբաղխաձալի դուռ, որից դուրս կա խաղախորդարան: Այս դռան առաջից հոսում է մի փոքր գետակ, որը գալիս է ընդարձակ հովտից: Այս գետի վրա կառուցված է մի մեծ կամուրջ: Արևմտյան պատի մեջ եղած դուռը կոչվում է Զինդան-Կափուսու: Տրապիզոնի բանտը կառուցված է այս դռան մոտ: Պարսպից դուրս, ընդարձակ ձորի միջով մի փոքրիկ գետակ է հոսում: Երեք արշին երկարությամբ քարուկիր հիմքի վրա, խոշոր գերաններով կառուցված կամրջի վրա գտնվում է Զլանուսի դուռը: Զորորդ դուռը՝ հյուսիսային պատում, բացվում է դեպի Ստորին պարիսպը: Սա կոչվում է Ստորին բերդի դուռ: Այս միջին պարսպի մզկիթը, նախքան նրա գրավումը, քրիստոնեական եկեղեցի է եղել: Գրավումից հետո սուլթան Մուհամմեդը վերածել է ջամիի: Այս ջամիին կից կա մի մեդրեսե՝ իր խցիկներով միասին, որը կառուցել է սուլթան Մուհամմեդը: Միջին պարսպում կա երկու բաղնիք, որոնցից մեկը կառուցել են քաֆիրները: Ստորին պարիսպը քառակուսի ձև ունի և հյուսիսային պարսպի որոշ մասերը անմիջապես ծովին են կպած: Այս պարիսպն էլ

ունի շորս դուռ. մեկը Աղանայի դուռն է, մյուսը Սյուրխա-
նեն է, որից դուրս, ծովեզերքին, քրիստոնյաների թաղամասերն
են: Երբորդը Մոլոզի դուռն է, որը բացվում է դեպի ծով: Զորբորդը
Մումխանեի դուռն է, որտեղ մեղրամում են պատրաստում...

Այնուհետև հեղինակը մանրամասնորեն հիշում է Տբապիղոնի շամիները և
մեծերեսները:

...Այս քաղաքում կան բազմատեսակ պատուղներ՝ հունար, կե-
ռաս, տանձ, որից հայտնի են «բեյ-արմուտի» և «գյուլաբի-արմու-
տի» տեսակները, սինապի խնձորը, դելքուի խաղողը, բասւրնջանի
թուղը, աննման նուրը, թուրունջը: Տրապիղոնում աճում է սև կե-
ռասի նման համեղ մի պտուղ, որը կոչվում է «կարա-եմիշ» (սև-
պտուղ): Տրապիղոնի ծովում որսում են բազմատեսակ ձկներ, ո-
րոնցից են մեբլե ձուկը, մեղզիտ ձուկը, վահանաձուկը: Տրապիղո-
նի ծովերում «խամսինի օրերին»²⁷ որսում են փոքրիկ ձկներ: Տրա-
պիղոնի ժողովուրդը «խամսին» բառը աղավաղելով, այդ ձկան
«խարսի» ձուկ է ասում: Խամսինի օրերին փոքրիկ նավակներով
այդպիսի փոքրիկ ձկներ որսացողները այնպիսի աղմկալի փող են
նվազում, որ ձայնը լսվում է 2—3 փարսախ հեռավորութունից:
Այդ փողի ձայնը լսողները, «խարսի ձուկը դուրս է եկել» ասելով
իրար են անցնում: Իրականում այդ փոքրիկ ձկները դժվարամարս
են և ծանր: Ամառվա ամիսներին հիշյալ ձկները կեղտոտ են լի-
նում և զգվելի հոտ արձակում: Տներում որոշ անհանգստության
պատճառ են դառնում:

Կիրասունը Սև ծովի ափին, Սամսոնի և Տրապիղոնի միջև ըն-
կած առանց պարսպի փոքրիկ քաղաք է: Ունի մի մզկիթ և շու-
կաներ: Հարուստ է ծառաստաններով ու այգիներով: Տրապիղոնից
երեք օրադնաց դեպի Արևելք, լեռան վրա կա մի ավերակ բերդ:
Ներկայումս այս քաղաքի ծովեզրյա մասում դտնվող մի փոքր
լճից սարդիոն անունով հայտնի թափախին քար է հանվում,
որը նման է Ծմենի քարին: Ստացվում են նաև այլ քարեր:

Ռիզեն գտնվում է Տրապիղոնի և Քունիայի միջև, հարթ վայ-
րում: Ունի ծովեզերքին նայող պարիսպ: Արտադրում է բարձր-
րակ շապկի կտավ, որը հայտնի է «Ռիզեի բեղ» անունով և օգ-
տադործվում է իբրև նվեր: Ռիզեի ղետակը հոսում է շուկայի
միջով:

Քունիայի լիվան գյուղաքաղաք է: Գտնվում է Վրաստանի սահ-
մանի վրա: Ունի ծովեզրյա մի բերդ: Կաղաններն են՝ Աքինա, էր-
խեի, Սումլե, Վիհե: Այստեղից հոսում է Ճորոխ գետը և թափվում
Սև ծովը: Նահիյեում աճում են բազմատեսակ ծառեր:

Բարումի լիվան: Այս լիվան մոտ է Գորելին (Դուրիա): Տրապիզոնի և Բայրուրդի միջև է գտնվում Յայլա Մեսշիդի լեռը, որը հարուստ է անուշահամ ջրերով: Լեռը մշտապես ձյունով է ծածկված: Այստեղ հին ձյունների մեջ ապրում է մի տեսակ փոքրիկ կենդանի: Ուշադրութամբ դիտելիս կարելի է նկատել այդ կենդանու շարժումը սառույցի մեջ: Կա նաև մի տեսակ որդ, որից ծծելու դեպքում դուրս է գալիս զուլալ ջուր: Այս լեռներում կա մի հին մզկիթ, որը կոչվում է Յայլուի մզկիթ: Տրապիզոնի հարավային կողմում, երկու փարսախ հեռավորության վրա գտնվում է Խոշ-Օղլան լեռը: Մեծ և փոքր լեռնաշղթաների ստորոտից հոսող դետր բարեկարգել է Խոշ-Օղլան անունով մի անձնավորություն: Նա կառուցել է նաև Ռաբաթը⁵⁸, տրապիզոնցիները այս լեռը անվանում են Աղաջ Բաշը: Երկարությունը 50 փարսախ է: Տրապիզոնից Բայրուրդ տանող ճանապարհը այս լեռան կենտրոնից է անցնում: Ունի մի նեղ դուռ, որտեղից բացի, այլ տեղերից անցնել չի կարելի: Դուռը պահպանելու համար կառավարությունը կարգել է մի շարք գյուղական ռայաներ: Տրապիզոնից մեկնողը առանց քաղաքի իշխողից ստացած գրությունը պահպաններին ցույց տալու չի կարող անցնել: Խոշ-Օղլան գետը գալիս է Աղաջ Բաշը սարից, անցնում է Տրապիզոնից և թափվում ծովը: Սուրմենեի գետը, Օֆ գետը, Ռիզե գետը, Աթինե գետը (կոչվում է նաև Սոյուք-Սու) վերահիշյալ գյուղաքաղաքների մոտ նույնպես թափվում են Սև ծովը: Ֆաշ գետը (Ռիոն) մեծ գետ է, որը ծովն է թափվում Ֆաշի (Փոթիի) մոտ: Այս բոլոր գետերը սկիզբ են առնում Վրացական լեռներից: (էջ 429—431)

* * *

Քյաթիր Չելեբին Միշագետի (Մեսոպոտամիա) նկարագրության մեջ մանրամասն խոսում է երեք էյալեթների՝ Ռակայի (Ուրֆա), Մուսուլի և Դիարբեհրի մասին: Դրանցից բերվում են Դիարբեհրի էյալեթին վերաբերող նյութերը:

ԴԻԱՐԲԵԻՐԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը գտնվում է Տիգրիս գետի երկու եզերքիս Արաբական ցեղերից Բեբիր բին-Վայիլ բին-Կասեթը այս երկիրը ֆարսերից զրավեց և Դիարբեբիր անվանեց: Սահմաններն են. արևելքից՝ Վանի էյալեթը, հյուսիսից՝ էրզրումը, արևմուտքից՝ Սվալը, Հարավից՝ Ռական և Մուսուլը: Բաժանված է 19 սանջակի և հինգ «հյուբյումեթի»: Սանջակներից ութը քուրդ բեյերի աննշանակելի և անհրաժարելի «օջաքլըքներ»⁵⁹ են: Օսմանյան սանջակներն են. Արղնի, Ակշա Կալա, Ամեդ, Չմչկեգեֆ,

(Զմշկածագ), Հիսնի Քէֆ, Խարուր, Խարփուր, Սղերտ, Սենջար, Սիվերեկ, Մեֆարկին, Մազկերտ, Նիսիբին: Օջաբլըք հանդիսացող սանջակներն են. Արակ, Փերքեֆ, Թերջիլ, Ջաբալջուր, Չեմիֆ, Սաղման, Կուլք, Մեհրանի: Հյուբյումեթներն են. էֆիլ, Փալու, Ջեզիրէ, Խեզու, Գենջ: Այս էյալեթը 7030 կըլը է: Ունի 688 ղեամեթ, թեզքերեռով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Քուրդ բեյերից բացի՝ ջեբելուներով միասին, տալիս է 1800 զինվոր: Ամեղի լիվան փաշայի սանջակն է և 500 ալչեի մեվլեվիություն է: Կազաններն են՝ Ջոնքեշ, Սավեր, Թելեբ, Մարտին, Մալազկերտ, (այլ անունով՝ Մազկերտ), Մաքիբ, Միդուն, Հինի (այլ անունով՝ Հունի):

Ամեղի լիվան: Այս քաղաքի մեծ պարիսպը սև քարից է կառուցված: Բոլոր շինություններն ու թաղամասերը գտնվում են պարսպից ներս: Պարիսպը ունի շորս դուռ՝ Մարդինի, Դաղկափուսու, Շաթի և էրզրումի: Ներքին բերդում կան բազմաթիվ ջամիներ, մեղրեսեններ, բաղնիքներ, բարեգործական շինություններ և տներ: Ներքին բերդը գտնվում է քաղաքի մի բլրի վրա, որն իր սուլթանական պալատով, որոշ շինություններով և թաղամասերով ամրակուռ մի բերդ է: Քաղաքը կառուցված է հարթ վայրում, իսկ ծայրամասում գտնվող ներքին բերդը նայում է Շաթից այն կողմն ընկած դաշտին: Բերդի ներքևում, Շաթի եզերքին տարածվում են սեխի բոստանները: Երբ գետի ջուրը նվազում է, ամենքը իրենց հատուկ հողերում, քարքարոտ և ավազոտ վայրերում եղած առանձին հողամասերում սեխ են ցանում: Վերցնում են որոշ բանակությամբ քար, մի ափ աղավնու ծերտը խառնում են 5—10 հատ սեխի սերմի հետ և ցանում են քարքարոտ ավազի մեջ: Սեխը այստեղ չափազանց համեղ է: Բնակիչները սեխի սեզոնին գնում են բանջարանոցները, եղեգից հյուղակներ են սարքում և բաղեղի (սարմաշըք) ու վրանածաղկի գմբեթներով զարդարում: Այնուհետև, որոշ ժամանակով հավաքվում են և կեր ու խումով զբաղվում: Այս քաղաքում զինվորների համար կան ձմեռելու պայմաններ: Սերդարները հաճախ ձմեռել են այստեղ: Ամեղից դեպի հարավ, Մուսուլի կողմում, Շաթի վրա կա մի քարաշեն կամուրջ:

Մարդինը գտնվում է Ամեղի հարավ-արևմուտքում: Բերդը գտնվում է մի լեռան վրա: Գետնից մինչև բերդի գագաթը երկու փարսախ է: Այդ բերդն անհնար է բռնի ուժով գրավել: Այս լեռան մեջ կան ապակու հանքեր...

Սաղըրը Մարդինին մոտ մի գյուղաքաղաք և բերդ է, գտնվում է Ամեղից երկու օրաճանց հարավ: Տիգրիսը անցնում է սրա մոտից:

Հիզանը հարուստ է ծառերով: Հատկապես շատ են կաղնու ծառերը: Լեռների միջև ունի մի բարձր բերդ:

Մեֆառկինը (այլ անունով՝ Միաֆարկին) Դիարբեքիի հիմքն է: Այգիներով և պարտեզներով նմանում է Նիսիբիսին... Մուսուլից Միաֆարկինով Հիսնի Քեյֆ տանող ճանապարհը վեց օր է տևում: Կա նաև Մարդինով գնացող ճանապարհ: Հյուսիսում, ութ օրվա հեռավորության վրա կա մի լեռ, որի լանջին էլ գտնվում է Միաֆարկինը:

Հիսնի Քեֆը (կամ Հիսնի Քեֆան) մեծ քաղաք է, ընկած է Շաթի արևելյան եզրերին: Բերդը գտնվում է քաղաքի հյուսիսում, գետի եզրերին, բարձր ժայռոտ լեռան վրա: Քաղաքի և բերդի լեռան միջև կա մի կամուրջ: Այս քաղաքն ունի շատ հիանալի խաղող, որը «Հիսի խաղող» է կոչվում: Այգ քաղաքը կառուցել է Հիսնի Քեյֆի առաջին էմիր Մերդ Մահմեդեն, որը եղել է քրդերի էյուբիյե ցեղից...

Անցյալում Հիսնի Քեֆը կոչվել է Ռես-էլզուլ: Բերդի հիմնադիրը եղել է Քեֆան, որի անունով էլ կոչվել է Հիսնի Քեֆա... Նահիյեններն են՝ Բեշերի, Բեհրդի, Խենդեկի, Թուր, Մեհլեբի, Փեսենգիղե...

Նիսիբիսի լիվան: Այս քաղաքի հյուսիսային կողմում կա մի մեծ լեռ, որից սկիզբ առնող գետը անցնում է Նիսիբիսի մոտից: Նիսիբիսը նշանավոր է իր բանջարանոցներով: Ասում են, այս գետի ափերին կա մոտ 40 հազար բանջարանոց: Նիսիբիսին հատուկ է սպիտակ վարդը. կարմիր վարդ բուրոսովին չկա: Նիսիբիսի լեռը կոչվում է Ջելի Ջուտի: Ըստ ավանդության, Նոյի տապանը վեց ամիս և ութ օրից հետո այս լեռան վրա է նստել: Կարիճները սպանիչ են և ահարկու: Դարա գյուղում Իսքենդերը (Ալեքսանդրը) պատերազմել է Դարեհի դեմ և այդ կապակցությամբ այս գյուղը Դարա (Դարեհ) անունն է ստացել: Ներկայումս էլ գյուղ է...:

Սենջարի լիվան գտնվում է Նիսիբիսի հարավում: Կենտրոնում, Սենջարից բացի, ոչ մի տեղ աբմավ չկա: Սենջարի և Մուսուլի միջև տարածությունը երեք օրագնաց է...

Սղերտի լիվան Դիարբեքիի քաղաքներից է. գտնվում է լեռան վրա, Տիգրիսի հյուսիս-արևելքում, Տիգրիս-Շաթին մոտ. շրջապատը հարթավայր է: Միաֆարկինի և Սղերտի միջև տարածությունը մեկ և կես օրագնաց է: Միաֆարկինը Սղերտի հյուսիսում է: Սղերտի և Ամեդի միջև տարածությունը չորս օրագնաց է: Սղերտի բնակիչները խմում են այդ գետերի ջուրը: Սղերտը շատ հարուստ է թուզով, նոսով և խաղողի որթատունկով: Շատ համեղ է

այս քաղաքի խաղողը, որ կոչվում է Շաֆիի խաղող: Բոլոր ծա-
ռերն այստեղ աճում են անձրևի ջրով:

Սղերտը գտնվում է Մուսուլի հյուսիս-արևելքում: Սրանց միջև
եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Բիթլիսի գետը գտնվում
է Սղերտի հարավում, կա ևս մի փոքր գետ, որը միանում է Բիթ-
լիսի գետին:

Ձերկի բերդը նույնպես գտնվում է հարթավայրում: Սրա վերևի
մասից հոսում է Բիթլիսի գետը:

Խարվուրի (Խարբերդի) լիվան: Բերդաքաղաք է մի լեռան
վրա: Շրջակայքում կա մի լճակ: Ունի ընդարձակ դաշտավայր:
Սրա վերջավորությունը միանում է Փերթեքի և Չմշկեզեքի սահ-
մաններին: Խարբերդը կոչվում է նաև Հիսնի Զիյադ: Գտնվում է
Մալաթիայից երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սրան է են-
թարկվում Բադի նահիյեն, որը շատ մոտ է Ամեդի ու Խարբերդի
միջև գտնվող Շեմիսաթի երկրին:

Էրդանիի լիվան կաղա և էմիրություն⁶⁰ է Խարբերդի և Ամեդի
միջև: Մոտակա լեռան վրա կա մի բերդ: Ունի նաև նահիյեններ:
Բերդի ստորոտում Գյոքչեք անունով մի լիճ կա:

Սիվերիկի լիվան կաղա և էմիրություն է: Գտնվում է դաշտա-
վայրում, Ամեդի, Կարաջա Դադի, Եփրատի ու Շաթի միջև:

Չմշկեզեքի (Չմշկաձագ) լիվան Ամեդի կողմում, Եփրատ գե-
տի ափին, մի քանի նահիյեններ ունեցող էմիրություն և կաղա է:
Բուն Չմշկեզեքը կառուցված է Եփրատ գետի ափին: Լեռան կողմին
կա բերդ, որի մի կողմը դաշտավայր է: Անցյալում եղել է մեծ վի-
լայեթ, որից կազմվել էր Քուրդիստանը: Տիրակալը իշխում էր 32
բերդի և 15 նահիյենների վրա: Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ
գրանցվեց իբրև վիլայեթ և Չմշկեզեքի կասաբա: Սաղմանի նահի-
յեն և Ջեզերեի ոչխարի հարկը⁶¹ կայսերական խասին կցելուց հե-
տո, վիլայեթը բաժանվեց երկու էմարեթի, 14 ղեամեթի և թիմա-
րի: Հետագայում, սուլթան Սուլեյմանը Սաղմանի նահիյեն դարձ-
յալ բաժանեց և շնորհեց Չմշկեզեքի որոշ իշխանների որդիներին:
Այդ երեք էմարեթներն են՝ Մեջենկերտը, Փերթեքը և Սաղմանը:
Փերթեքը օջաքլըք է, դաշտային կողմը բաց է և ընդարձակ:

Ձերմիբ գտնվում է Սիվերեկի մոտ, երկու լեռան միջև, Եփ-
րատ գետի նուշար սնցքի դիմաց: Սա էլ օջաքլըք է:

Ջարաֆչուր (Ճապաղչուր) օջաքլըք է էրզրումի կողմում, Մու-
րադ գետի եզերքին:

Թերօիլո օջաքլըք է, Հանիից ղեպի Ամեդ տանող ճանապարհին,

Մուրադ գետի մոտ, մի լեռան վրա: Փենբուկլի գետը սկիզբ է առնում Թերջիլի լեռներից հոսող Սեյիդ Հասան գետից, ներքևում խառնվում է Շաթի գետին:

Արաբը գտնվում է Թերջիլի մոտ, Մուշի, Ֆելեբի և Թերջիլի բերդերի միջև ընկած մի դաշտում: Օջաբլըբ է: Սալաթ գետը բխում է լեռան մի անկյունից և թափվում է Փենբուկլի գետի մեջ: Մեֆարկինի և Ամեղի դիմաց, երկու լեռան միջև, Ալթուն Սուլու կամրջի գետի վրա ավերակ մի կասաբա է:

(էջ 436—439)

Այնուհետև հեղինակը մանրամասնորեն խոսում է քրդական շրջանների, նրանց կարևոր կենտրոնների և այդ տեղերում ապրող բազմաթիվ քուրդ աշիրեթների մասին: Քրդական նահիյեների շարքում հիշում է Հիթեմի նահիյե և նշում. «բնակիչների մեծ մասը և ուսյաները հայեր են»...

Շախի նահիյեի բնակիչները նույնպես հայեր են... Դիրանդեի նահիյեի լարկեն բերդի որոշ բնակիչներ արաբ են... Այս կողմերի հայերը մեծ մասամբ արաբերեն են խոսում...

(էջ 440)

Քուրդ աշիրեթների մասին խոսելուց հետո հեղինակը շարունակում է:

Լեզուները: Այս էյալեթում խոսում են արաբերեն, թուրքերեն, ֆարսերեն և հայերեն: Մուսուլմանները պատկանում են Հանեֆի և Շաֆիի դավանանքին: Քրդերը բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մի մասը մուսուլմաններ են՝ Հանեֆի դավանանքից, իսկ մի մասը՝ անհավատ (քյաֆիր) եզդիներ:

Ճանապարհները: Դիարբեքիրից մինչև Հալեպ՝ Ջանֆեզայի արոտավայրը, երկու ժամ է, Կըզըլ-Թեփեն՝ չորս ժամ, Կոջա-Դաղը՝ երեք ժամ, էլմալուն՝ երեք ժամ, Աջի Դյուլը՝ երեք ժամ: Աբեգունի ճանապարհը քարքարոտ է: Ունի սառը ջրեր: Հեռավորությունը վեց ժամ է: Ջելաբ գետը՝ չորս ժամ է, Ռեհանը՝ հինգ ժամ, Ուջփինարը՝ յոթ ժամ: Շեկեֆ խանի (այլ անունով՝ Բեշ Թեփեի) ճանապարհներին գեղեցիկ, հորդառատ աղբյուրներ կան: Մեշհետի աղբյուրի դիմաց երեք ժամ տևող գեղեցիկ ճանապարհի վրա կան սառը ջրեր...

Դիարբեքիրից մինչև Մուսուլ՝ Կարա Քյոփրուն, երեք ժամ է... Դիարբեքիրից Վան՝ Ափա-Չայը, երկու ժամ է... Բիթլիսը՝ հինգ ժամ է, Դատվանը՝ հինգ ժամ է, Քյարմուխը՝ հինգ ժամ, Ադիլքեվազը՝ վեց, Արճեշը՝ երեք, Կաբա Քյոյը՝ չորս, Բենդի Մահին՝ չորս, Վանը երկու ժամ է: Դիարբեքիրից Մալաթիա՝ Շելբե գյուղը, երկու

ժամ է: Կարա Քյոփրյուն (այլ անունով՝ Մալանը) ճանապարհը այդ մենզիլից Դեվե Բոյնու կոչված վայրից մինչև էրզանի վեց ժամ է...*

(էջ 441—442)

Դիարբեքիի վիլայեթից հետո Քյաթիը Զեյքին անցնում է Ռակայի (Ուրֆա) էյալեթին: Մանրամասն կանդ է առնում Բաղդադի էյալեթի, իսլամական խալիֆայությունների, Արաբական թերակղզու և նրա գլխավոր կենտրոնների վրա: Այդտեղից անցնում է Սիրիային ու Պաղեստինին, և հետո խոսում է Մարաշի և Ադանայի էյալեթների մասին:

ՄԱՐԱՇԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս երկու էյալեթների մի մասը պատկանում է Փոֆր Արմենիային, իսկ մյուս մասը՝ Շամի երկրին: Այդ երկու էյալեթները Շամին սահմանակից լինելու պատճառով, նրանց նկարագրությունը տալիս ենք միասին: Մարաշի վիլայեթում ապրում է Զյուլկադերիյե ցեղը: Իսկ Ադանայի վիլայեթում իշխում է Ալ Ռամազան ցեղը: Ալ Օսմանը այդ մասերը նվաճելուց հետո, բաժանեց երկու էյալեթի: Սահմաններն են. հյուսիսային կողմից՝ Կարամանի վիլայեթը, արևելյան կողմից՝ Եփրատ գետը և Ուրֆայի վիլայեթը, հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Ադանան և Զիհան (Զիհուն) գետը: Սանջակները հետևյալներն են. Մարաշ (փաշայի սանջակն է), Կարսի-Զյուլկադերիյե, Մալաթիա, Այնթաբ և Սիմսաբ:

Մարաշի լիվան էյալեթի մայրաքաղաքն է և հինգ հարյուր ակշայով մեվլեվիություն է: Մարաշը մեծ քաղաք է և ունի բազմաթիվ ջամիներ ու մզկիթներ, մեդրեսներ և թեքիյաներ, բաղնիքներ, շուկաներ, փառավոր տներ: Ցածրադիր բերդը գտնվում է բարձր բլրի վրա: Էսքի-ջամի կոչվող մեծ մզկիթի մոտ կա դատարան և մի պալատ փաշաների համար: Այս քաղաքում կան գետեր, կանաչ տարածություններ, բազմաթիվ ծառեր: Նահիյաներն են էլբիստանը, Բիհիսնին, Բազարջըլը, Հարունիյեն, Բերքանը, Կարա Հասանալին, էնդերունը, Զեմաթնին, Քյուրքերը, Զենլիքը, Զամուսլին, Փեշլին, Ենիջեն, Կոզու-Քեմիրը, Կարթան և Իսլամբըլուն: Ստամբուլից Մարաշ գնալիս պետք է անցնել այդ նահիյաներից:

Մի քանի գյուղերի և անբարերեր վայրերի բնակիչները քոչվոր են: Այդ գյուղերը հանդիսանում են ոռոգաների յուրթերը:

Մարաշ քաղաքը կառուցել է Հարուն Ռեշիդը. այն գտնվում է Ռուքան լեռան կողմում, Քենիսեից 12 մղոն հեռավորության վրա:

Փազարջրբ մոտ է Մարաշին, ունի հոսող ջրեր և զբոսավայր-

* Այս և նախորդ հատվածում ժամերով ցույց տրված հեռավորությունները ճիշտ չեն. հավանաբար տպագրական սխալ է:

րեր: Այստեղ կա մի լիճ, լճի վրա էլ շարժուն մի գյուղ: Եղեգների և սեզերի արմատնեքը իրար խառնվելով, ժամանակի ընթացքում ծածկվել են փոշով ու հողով և առաջացրել հարթ լաստի նման մի կղզի:

Որոշ թվով ջուհակ հայեր հարդից և սեզից տներ են շինել և ապրում են այնտեղ: Հետագայում դրանց թիվը ավելացել է և վայրը վերածվել է գյուղի: Բոլոր բնակիչները ջուհակներ և հայ քյաֆիրներ են: Այդ դյուզը քամուց շարժվում է և լճում այս ու այն կողմ լողում:

Էլբիստանը Մարաշից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա բարեշեն մի քաղաք է, որը բազմաթիվ ընդարձակ գյուղերով կազմում է մի առանձին կազա: Քաղաքը կառուցված է դաշտավայրում: Նահիյեներն են Սարդեսը, Սեդրևան, Ահսենդերը, Օրթան, Նեբաբեթը, Ջեբեթը (այլ անունով՝ Ջեմաննի): Գտնվում է Մարաշից ինը փարսախ հեռավորության վրա, Արմենիայի սահմանում: Պարիսպը քարից է...

Բիհիսնին Մարաշի նահիյեներից մեկի կազան է, որ գտնվում է Մարաշից Կայսերի տանող ճանապարհի վրա: Ունի մի փոքր գետ, բանջարանոցներ, շուկաներ, մզկիթ, ջամի և բազմաթիվ բարեգործական շինություններ: Գտնվում է Այնթաբից հյուսիս-արևմուտք երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Դուբազը, Գուզե Բաշը, Սոմալի կազան, Ջեմաթնի նահիյեն, Չուրսեքը, Փինար Բաշըն:

Ջուլկադերիյե-Կուրսի լիվան կազա է և գյուղաքաղաք: Մսիսը՝ գտնվում է նրա արևելքում՝ չորս ժամ հեռավորության վրա: Փոքր բերդ է: Չմուան ամիսներին այստեղ են ձմեռում քոշվոր թուրքմենները. այդ ժամանակ այս կողմերը բազմամարդ է լինում. ամուսնը այստեղ ոչ ոք չի լինում, քանի որ բոլորը բարձրանում են յայլաները:

Այնթաբի լիվան: Գեղեցիկ է այս քաղաքը: Ունի ժայռի վրա փորված բերդ: Առատ են ջրերն ու բանջարանոցները: Նահիյեի կենտրոնն է: Ունի գեղեցիկ շուկա: Գտնվում է Հալեպից դեպի հյուսիս, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Մոտակայքում գտնվող Դելուք բերդը ավերակ է: Հայտնի է սպիտակ բեքմեզը (ռուպ), որը կտրում են դանակով: Անվանի են սրա աղեղը և թամբը, իսկ մրգերից՝ ծիրանն ու խնձորը, որի մեկ հատը մի օխա է կշռում: Այնթաբը գտնվում է Բիհիսնեի հյուսիս-արևելքում, դրանից երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Թելը, Իշարը, Ուրբանը, Քերշը, Սիրաշը:

Սիմսաքի լիվան գտնվում է Եփրատի եզերքին: Սրա ցանք-սերը ջրովի են: Ընկած է Կալայի Ռումի արևմուտքում և Հիսնփ-Մանսուրի հյուսիսային կողմում: Սրանց միջև եղած տարածութունը քիչ է: Կալայի էլնեջմի կոչված տեղից Եփրատի և Մենիչի կամրջի հեռավորութունը քսան մղոն է: Նախապես Կալայի էլնեջմը կոչվում էր Հիսնի Մենիջ, հետո Կալա անունը ստացավ: Սուլթան Մահմուդ բին-Ջենգիի կառուցած այս կամրջի վրայից կարելի է անցնել ազատ կերպով: Այս կամրջից մի օրագնաց դեպի վեր գտնվում է Հիսնի Հեգայան: Նահիյեններն են Կարսը և Ռեշվանը:

Մալաթիայի լիվան Եփրատ գետի արևմուտքում, ընդարձակ դաշտի վրա հնագույն քաղաք է: Ունի շուկա, բաղնիք, խաներ և ջամիներ: Հարավային կողմում, լեռների լանջերին կան անթիվ պարտեզներ և առատ ջրեր: Ամռան ամիսներին բնակիչներն, ընդհանրապես, քոչում են դեպի այդ պարտեզներն ու յայլանները:

Ունի ավերակի վերածված մի պարիսպ: Սուլթան Մուրադ IV-ի սիլահզարը՝ Մուստաֆա փաշան, այստեղ մի խան շինել տվեց: Գտնվելով Ստամբուլից արևելք տանող ճանապարհի վրա, ունի աշխույժ երթևեկութուն: Այստեղից կես փարսախ արևելք՝ ճանապարհը տանում է դեպի Եփրատ, որտեղից պատրաստի նավերով կարելի է անցնել քաղաք: Այս քաղաքի դաշտը շրջապատված է լեռներով, որոնց վրա կան շատ ընկույզի և այլ ինքնաբույս պտղատու ծառեր: Մալաթիան ընկնում է այս լեռների հյուսիսում, որի մյուս կողմում էլ գտնվում է Սիսի վիլայեթը: Այս վայրերը ոռոգում է մի փոքրիկ գետ, որն անցնում է պարսպի մոտով: Բանջարանոցները այս գետի շրջապատումն են գտնվում: Մալաթիայի ցուրտը ուժեղ է:

Մալաթիայից Սվաղ երեք օրագնաց է: Դեպի հյուսիս-արևմուտք, Մարաշ և Հալեպ զինվորական մենզիլով կարելի է գնալ ութ օրում: Մալաթիան ունի Քրիստոսի վանք անունով մի գետ, որի ակունքից մինչև քաղաք՝ գետի ափերին կան այգիներով ու ծառաստաններով հարուստ 15 այգուղ: Բնակիչները բերքի ժամանակ 3—4 ամսով քոչում են այդտեղ: Ցերեկները քաղաքում են լինում, իսկ արևամուտին զննում են այգիները: Գիշեր ժամանակ քաղաքում 5—10 գիշերապահներ պահակութուն են անում: Այս գետի եզերքին է գտնվում էսբողիի կասաբան: Այս գետից բացի, Մալաթիայում կա նաև Բեքար Բաշը անունով մի գետ, որը Մալաթիայում միանում է Դիրի Մեսիհի հետ և, Մալաթիայից հինգ մղոն հեռավորության վրա, թափվում Եփրատ գետը: Կա նաև մի այլ գետ, որ Թեխմե է կոչվում: Քաղաք տանող բարձր ճանապարհի

վրա, Մալաթիայից ոչ այնքան հեռու, այս գետի վրա կառուցված է Կըրք Գյոզ (քառասուն աչք) անունով մի կամուրջ:

Այս քաղաքում Բաթալ Ղազիի ծննդավայր անունով մի տեղ կա, որը ուխտավայր է համարվում: 1056 (1646—1647) թվականին Մելեք Ահմեդ փաշան այդ վայրում քարաշեն մի գեղեցիկ կամար է կառուցել:

Մալաթիայի նահիյեներն են՝ Հիսն-Մասուրե, Դիվիրիկի, Շուրե, Մեղրուչաք, Թաշաբար, Թին Իլի, Քաթխե, Քերքեր, Զուլաշ: Մալաթիան հայտնի է անուշահամ խնձորներով...

(էջ 598—600)

ԱԴԱՆԱՅԻ ԷԼԱՅԵԹԸ

Ադանան փոքր էյալեթ է: Ունի երկու սանջակ՝ Սիսը և Թարսուսը, որոնք կցված են Կիպրոսին: Սիսը ավերակ է: Կաղաններն են Այասը (Բերենդիի հետ միասին), Զիյակարը, Սարի Զամը՝ Սիսը, Աղիրը (Կենկի հետ միասին), Կարա Իսալուն, Կարա Կըշլուն և Յուրքերը: Սահմաններն են. հարավից՝ Ռուսի (Միջերկրական) ծովը, արևմուտքից՝ Սելեֆկեի վիլայեթը, հյուսիսից՝ Կարամանը, արևելքից՝ Մարաշի վիլայեթը:

Ադանան էյալեթի մայրաքաղաքն է և կադիուսթյուն է համարվում: Այս քաղաքը կառուցել է էմիր-ուլ-Մյումինի⁶³ Ռաշիդը: Վերակառուցել է Մուհամմեդի կին Ռաշիդը: Քաղաքը գտնվում է Սիհուն գետի եզերքին, Թարսուսից 12 մղոն հեռավորության վրա: Սիհուն գետը Զիհուն գետից փոքր է: Սիհունի վրա կա քարաշեն կամուրջ, որը հրաշալի շինություն է: Ադանայի ծանր օդի պատճառով բնակիչները մոտ վեց ամիս լինում են յայլաներում: Քաղաքում սեբիլի շինությունների⁶⁴ համար մնում են միայն մի քանի փակ խանութների և թաղամասերի պահպանները: Նրանց յայլանները գտնվում են երկու օրագնաց հեռու, լեռան վրա: Ռամազան Օղլուի յայլան գլխավոր ճանապարհի վրա է, իսկ բուն յայլան հանդիսանում է Թեքերի յայլան: Այստեղ են շինված Ադանայի բնակիչների տները, որոնք ամռան ամիսներին վերածվում են բարեշեն կասաբաների:

Սիսի լիվան նախապես բարեշեն էր և նշանավոր: Ներկայումս ավերակ է: Ինքը Սիսը բերդ է՝ երկարավուն մի լեռան վրա: Ունի երեք պարիսպ, մի փոքր գետ և բոստաններ: 726 (1325—1326) թվականին Սիսը Արմեն մելիքների քաղաքն ու իշխանության կենտ-

րոնն էր (մայրաքաղաք): Անցյալում Արմեն մելիքներինց Սիսը հիմնել է Լավենը (Լեոն): Իսլամական սահմանի վրա գտնվող երկրներինց մեկն է: Այն բոլոր վայրերը, որոնք մոտ են թշնամու երկրին, սյուղու⁶⁵ են կոչվում: Սիսից մինչև Զերբեի գետը 24 մղոն է: Մսիսեն և ներկայումս հայտնի Սիսը հիմնել են Ռաշիդի մի քանի ծառայողները: Նահիյեներն են՝ Կավեր-կալեն և Մսիսեն: Մսիսեն երկու քաղաք է. մեկը կոչվում է Մսիս, իսկ մյուսը՝ Քեֆր Բինա: Գտնվում է Զիհուն գետի երկու եղերքին. գետի վրա կա քարաշեն մի կամուրջ: Քաղաքը նայում է դեպի Ռումի ծովը: Ազանայից կես օրագնաց հեռավորության վրա դարձյալ կա մի կամուրջ, որի վերևի մասում մի խան է կառուցված: Այս կամուրջը 949 (1543—1544) թվականին կառուցվել է մի քանի վաճառականների կողմից: Կամրջի վրա բաշ (մաքս) է գանձվում: Մսիսի մոտ, Զբըլ էլ-Նուր անունով լեռան վրա գեղեցիկ հակինթ (սյունբուլ) և գեղաձաղիկներ կան: Այս լեռը Մսիսից ձգվում է մինչև ծովեզերք: Յիլան Կալասի և Շահմարան Կալասի կոչված լեռան վրա կա մի անբնակ պարիսպ...

Այնի Նավգերը լեռան վրա մի քաղաք է. ունի բերդ և գետ. գտնվում է Սիսի և Թեւլ Լեմտունի միջև: Այնի Զերբեն Սիսից դեպի հարավ գտնվող նինհեմայից մեկ օրագնաց է: Թեւլ Լեմդունը ունի բերդ և պարիսպ: Գտնվում է բլրի վրա: Բերդից մի գետ է հոսում: Նինհեմանը՝ Զիհուն գետի հարավում, մեկ օրագնաց է: Թեւլ Լեմդունը՝ Սիսից և նինհեմայից երկու օրագնաց է: Հիսնի Լեմդունը Թեւլ Լեմդունի արևելքումն է, որտեղից երևում է Հիսնի Լեմդունը: Բես բերդը գտնվում է բարձր լեռան վրա, որը Արմեն քաղաքների մեծ ապաստարանն էր: Բեսը գտնվում է Սիսի հյուսիսում, Սիսից մեկ մերհելե հեռավորության վրա:

Այսպս Ռումի ծովափին, Բուղրասից երկու, իսկ Թեւլ Լեմդունից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա, ծովի մեջ կառուցված մի աշտարակ է: Ունի բերդապահներ: Հայտնի է ապակիով, որի համար հաճախ վաճառականներ են գալիս այստեղ: 722(1322) թվականին իսլամական բանակը գրավել է այս աշտարակը, կողոպտել է, թալանել և ավերել: Ունի աղահանք: Սուլթան Սուլեյմանը այստեղ բերդ և խան է կառուցել:

Կիպրոս կղզին գտնվում է Այասից դեպի հարավ, մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Սրա ամրակուռ բերդը հայտնի է իր մեծ շինություններով, խաներով, շուկայով, բաղնիքով և ջամիով: Օդը վատառողջ է: Կղզին ունի նավահանգիստ: Առատ են լիմոնն ու թուրինջը: Կղզում կա մի գեղեցիկ լեռ, որը ձգվում է ճանա-

պարհի եզերքով՝ կես օրագնաց երկարությամբ: Ճանապարհը անցնում է այդ լեռով և բերդի կենտրոնով: Այս լեռան վրա են Փայասի աննման յայլաները: Փայասից Բակրաս մեկ օրագնաց է: Անցորդներին կերակրում են բարեգործական շենքում, որը մեծ շինություն է: Մերքեջը Փայասին և Իսքենդերունին նայող, լեռան գագաթին կառուցված հատուկ բերդ է: Ունի բերդապահներ: Գլխավոր ճանապարհը անցնում է նրա առջևից: Սերֆենդքյարը գտնվում է Այնի Չերբեի հարավ-արևելյան մասում, Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Բենդիմեմրին գտնվում է Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռու՝ Սերֆենդքյարի արևելքում:

Թարսուսի լիվայի նկարագիրը: Այս լիվան հարում է Կիպրոսի էյալեթին. կազաներն են էլվանլուն, Ուլաշը, Կասունը, Գյոքզեն, Լոկոնը և Շիթմուրը: Թարսուսը, Շամի ծովի եզերքին, Ռումի քաղաքներից մեկն է: Հայերի կողմից գրավվելուց հետո հայկական քաղաք է համարվել: Ունի քարաշեն երկու պարիսպ: Թարսուսի լիվան լեռնային է: Երբ Ռաշիդ խալիֆան Թարսուս հասավ, շինությունները նորոգեց: Կան շատ բարեպաշտներ...

(էջ 600—603)

Հետագա էջերում Քյաթիբ Չելբեին տալիս է Շամի երկրի, Իշ-Իլիի և Կիպրոսի պատմա-աշխարհագրական նկարագիրը, որից հետո նորից վերագտնում է Անատոլիա և նկարագրում է Կոնիայի էյալեթը ու նրա հարակից շրջանները, հասնելով մինչև Սվազի էյալեթը, որի նկարագրությունը ամփոփ կերպով տրվում է ստորև:

ՍՎԱԶԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Սվազի էյալեթը կոչվում է նաև Ռումի էյալեթ: Սահմաններն են. արևելքում՝ մասամբ էրզրումը և Դիարբեքիրը, հարավում՝ մասամբ Մաբաշը և Կարամանը, արևմուտքում՝ Կարամանը և Անատոլիան (էյալեթները), հյուսիսում՝ Սև ծովը: Այս էյալեթն ունի յոթ սանջակ. Սվազ (փաշայի սանջակն է), Ամասիա, Բոզոֆ, Ջա-նիկ, Չուում, Դիվրիկ և Աւաբկիր: էյալեթում կա մի բերդ, որի մի մասը ավերակ է, մի մասը բարեշեն:

Այս էյալեթը բաղկացած է 3130 կրլըջից, որից 130-ը զեամեթ է, իսկ մնացածները թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Ջբեյունների հետ միասին ունի մոտ 9000 զինվոր:

Սվազի նկարագրությունը: Սվազի կազաներն են. Արթըկ Աբագը, Իրակը, Իլբեյլին, Բեհրամշահը, Բալլոն, Թուրհալը, Թոկաթը (Չբենի Ջունդարի հետ միասին), Հյուսեյին Արագը, Խանի Ջեգիդը,

Դերբեքուշը, Աբադ Դյունքսարը, Զիլեն, Սունսարը, Սիվաս Իլին, Շարքի Աբադը, Թաշաբադը, Կազաբադը, Կարահիսարը, Կարա-
Յըկան, Մեջիդ էոզին, Նիքսարը, Բեյի Իլը, Շարք Փարեն, Հաջի
Մուրադը, Կորասը, Թոփրաք Կալան, Դեկան Աբադը, Թոոզան-
լուն:

Սվազը ունի մի փոքր բերդ: Սառեր քիչ կան, ցրտերը սաստիկ
են: Ալանդդին Քեյքուբադի-Սելչուկին քաղաքի պարիսպները կա-
ռուցեց քարից: Թիմուրը կործանեց այդ պարիսպները. «կործա-
նում» բառը իբրև «պատմություն» արձանագրված է⁶⁶: Քաղաքը
գտնվում է բլրի վրա: Նրա հովտից հոսում է Կըզըլ-Լիմաք գետը,
որի ջուրը աղի է ե շի խմվում: Այս քաղաքն ունի ջամիներ, բաղ-
նիքներ և շուկաներ:

Դերբեքից կարևոր են հացահատիկը և բամբակը: Պտուղների
կողմից հարուստ չէ:

Թոկաթը Սվազի հյուսիսում է: Արթըկ Աբադը գտնվում է
Սվազի և Թոկաթի միջև ընկած դաշտավայրում: Արթըկը բեյի կա-
ռավարության կենտրոնն է. բնակիչները մուսուլմաններ և քրիս-
տոնյաներ են: Չմուանը ճանապարհորդները իջեանում են այս գյու-
ղում: Այս դաշտում, Սվազի ճանապարհի վրա, մի մեծ բլուր կա:

Թոկաթի բերդի շրջակայքում թաղամասերը և տները խիտ են:
Քաղաքը գտնվում է կարմբահող մի լեռան լանջին, ձորամիջում,
իսկ բերդը՝ լեռան ծայրին՝ բարձր ժայռի վրա: Առատ են բանջա-
րանոցները, ծառաստանները և պտուղները: Օդը բարեխառն է:
Բուն կասաբան ընկած է լեռների միջև գտնվող փոս վայրում: Ունի
աննման ջամիներ, բաղնիքներ, խաներ և մեդրեսեններ: Քաղաքի
երկու կողմերը միանում են իրար: Թոկաթը վաճառականների
կենտրոն է: Քաղաքի մի կողմում կա գեղեցիկ դաշտավայր:

Թեհալի կամ այլ անոմով՝ Քեշանի բերդը գտնվում է Թոկա-
թի արևմուտքում, Թոկաթից հինգ ժամ, իսկ Զիլեից դեպի հյուսիս՝
երեք ժամ հեռավորության վրա, գլխավոր ճանապարհին: Թոկա-
թից մինչև Թեհալի ընկած են հարթ դաշտեր, որոնց կենտրոնից
հոսում է Կոչհիսարի գետը: Զիլեն՝ Թոկաթի հարավ-արևմուտքում,
շատ գեղեցիկ մի կասաբա է, որի հարավային կողմը բաց դաշտ է:
Նիֆսարի բերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, Թոկաթից մեկ
օրագնաց դեպի արևմուտք, սրա հարթ վայրերում պարտեզներ քիչ
կան, պտուղները առատ են: Նիքսարը գտնվում է էրզրումի ճա-
նապարհի վրա: Սունսարը գտնվում է Նիքսարից մեկ օրագնաց դե-
պի արևմուտք, ընդհանուր օգտագործման ճանապարհի վրա, Նիք-

սարի լեռների ստորոտում: Նիքսարի լեռների և Սունսարի միջև գտնվում է Ջանիկի վիլայեթը:

Մեջիդ Աբաղը (այլ անունով՝ Մեջիդ էոզին) գտնվում է Չորումից ոչ հեռու, արևմտյան կողմում: Երկու լեռների միջև ընկած այգիներով և պարտեզներով շրջապատված գեղեցիկ մի կասաբա և կազա է: Հյուսեին Աբաղը գտնվում է Չորումի ուղղությամբ, նրա հարավ-արևելքում, Մեջիդ Աբագից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Այստեղ Դելի Ըրմաք անունով մի գետակ է հոսում բնական ավազանի մեջ:

Ջանիկի լիվայի մասին: Սահմաններն են. արևելքում՝ Տրապիզոնը, արևմուտքում՝ Կասթեմունին, հյուսիսում՝ Սև ծովը, հարավում՝ Սվազը: Կազաները՝ էրիմ, էֆրատ, Աք Չայ, Ալաշում, Ունիյե, Ուբսե, Այտեջիք, Բաֆրա, էրթմե, Ջորգի, Ջելիզ Դերեսի, Հասարջըք, Սամսուն, Ֆինարիս, Կավաք, Քեշ Դերեսի, Մեյդան, Վոնե, Ֆաթսոս: Այս վայրերում որոշ գյուղեր միայն մի քանի թաղ ունեն, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3—4 տնից: Գյուղերը իրարից բավականին հեռու են և կոչվում են թաղ: Ջանիկի բնակիչները հայտնի են որպես անարգ ու կոպիտ ժողովուրդ: Սակայն վիլայեթն ունի բնական գեղեցկություն: Հարուստ է աննման և առատ ջրերով, մարգագետիններով: Լեռները ծածկված են եղևնու ծառերով: Լեռնաստանում կան դժվարանցանելի անտառներ, որոնց ժողովուրդը հայտնի է որպես ըմբոստ և վայրենի:

Բուն Ջանիկը մի կազա է մեծ լեռների մեջ և ունի ընդամենը մի քանի գյուղ, որոնցից ամեն մեկն ունի մի քանի թաղ: Այս գյուղերից յուրաքանչյուրն իր անունն ունի, սակայն բոլորը միասին Ջանիկ են կոչվում: Այս կազայի ծովափը հանգստավայր է: Սրա հյուսիս-արևելքում է Սամսունը, արևմուտքում՝ Կարա-Յայլաֆը...

Բաֆրան գտնվում է Սև ծովի եզերքին: Կըզըլ Ըրմաք գետը, անցնելով Բաֆրայի արևմուտքից, մի փարսախ հեռավորության վրա թափվում է ծովը: Գետի վրա կա փայտե կամուրջ:

Ջանիկի շենքերը մեծ մասամբ փայտաշեն են:

Սամսունը Սև ծովի եզերքին, Քեֆեի⁶⁷ դիմաց, նշանավոր կասաբա է: Սամսունի արևելյան կողմում Ամասիայի գետը թափվում է ծովը և կոչվում է Չհարշամբայի գետ... Սամսունը ունի ավերակ բերդ, որը հնագույն շինություններից է: Ունի նաև նավահանգիստ: Այս կասաբայի արևելքում Տրապիզոնն է, իսկ արևմուտքում՝ Սինոպը:

Արաբկիրի լիվայի նկարագրությունը: էգինը Արաբկիրի կազան է՝ Շատիի հետ միասին: Արաբկիրը Սվազի վիլայեթի հյուսիս-

արևելյան վերջավորութեան վրա, Դիարբեքիի էլայեթի սանջակներին հարող մի սանջակ է: Գտնվում է Եփրատ գետից 2—3 մղոն դեպի արևմուտք, Դիվրիկիից մեկ-երկու օրագնաց դեպի հարավ:

Բուն Արարկիլը բերդաքաղաք և բարեշէն կասաբա է: Էգիւնը կցված է Արաբկիրին: Զիւնն Արաբկիրի մեծ գյուղերից է և գտնւում է Եփրատի արևելյան եզերքին: Բանուկ ջրային ճանապարհ է և ունի մի քանի նավ: Այստեղից, երեք ժամվա հեռավորութեան վրա, Մուրադ գետի եզերքի մի գյուղում ևս կան նավեր...

Էգիւնը (Ակն) գտնվում է Արաբկիրի հյուսիսում, Սվազից մեկ օրագնաց դեպի արևելք: Սա մի կասաբա է Եփրատի արևմտյան եզերքից երեք օրագնաց հեռավորութեան վրա, քարքարոտ լեռան ստորոտում: Զուրը աղի է: Լեռան ստորոտից մինչև Եփրատի եզերքը կան այգիներ ու պարտեզներ, որոնք առատ բերք են տալիս: Էգիւնի մոտ, լեռան վրա, մի քարի տակից բխում է վերին աստիճանի անուշահամ մի աղբյուր, որը անցնում է քաղաքի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Էգիւնը ընկած է այդ ջրի երկու կողմում, լեռան ստորոտին: Տներն ու թաղերը դասավորված են իրար վրա: Ունի ջամիներ և բաղնիքներ: Կասաբայի և Եփրատ գետի մյուս կողմում կան քարքարոտ լեռներ, իսկ արևմտյան կողմում՝ խիստ բարձր ժայռեր: Եփրատի մյուս կողմում Զմշկագեքի սահմանն է:

Դիվրիկիի լիվայի մասին: Դիվրիկիի կազաներն են Դերենտեն...

Դիվրիկիի նկարագիրը: Սվազից երկու օրագնաց դեպի արևելք հայտնի կազա և «հյուքյումեթ» է: Արևելյան սահմանը հասնում է մինչև Փեշեքի լեռը: Հարավում Հասանի լեռը միանում է Մալութիայի լեռան: Դիվրիկին արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող երկու բարձր լեռների մերկ ժայռերի միջև, արևմտյան լեռան ստորոտում ընկած մեծ կասաբա է, որի բերդը գտնվում է լեռնալանջի վրա. իսկ բնակելի շենքերը և շուկաները մեծ մասամբ ընկած են հարթավայրում: Այս հովիտը երկու ժամվա տարածութունն է, ամբողջովին ծածկված այգիներով: Ունի բազմապիսի մրգեր: Հովտի մի կողմից հոսում է մի գետ, որը անցնում է այգիների ու պարտեզների միջով և դուրս գալով հովտից որոշ հեռավորութեան վրա, Հասան լեռան ստորոտից հասնում է մինչև հովտի վերջավորութունը: Այս գետը Էգիւնի հյուսիսում միանում է Եփրատի մեջ թափվող մի այլ գետի և երկու գետերը իրար միանալու տեղից քիչ հեռու թափվում

* Այստեղ բացթողում կա (Սանոթ. թարգմ.):

են Եփրատ գետը: Հասանի սարից հոսող այս գետի վրա թմբեր են կառուցել և այդ տեղից ջուրը տանում են պարտեզները:

Քաղաքից անցնող գետը, որը գալիս է Սվազի սահմաններից, ցածրադիր լինելու պատճառով այգիներին ու պարտեզներին օգուտ չի տալիս: Այս գետի մոտ գտնվող լեռան դիմացի կամարի վրա կա հին և ավերակ մի բերդ, որը մոտ է քաղաքի բերդին: Այդ լեռան հետևում՝ արևելյան մասում, կա Քեսմե անունով քաֆիրի մի գյուղ, իսկ լեռան այդ կողմում՝ մաքուր երկաթահանք, որի որոշ մասերում մեծ քանակությամբ արտադրվող երկաթի շահույթը պատկանում է բեյերին: Այդ հանքի հյուսիս-արևմուտքում՝ լեռան վրա, կան մագնիսաքարի հանքեր, որոնցից ստացվում է բարձրորակ մագնիս:

Դիվրիկիում Ահմեդ փաշայի ջամին նմանվում է Բրուսայի Ուլու ջամիին:

Դերենդեն հայտնի կասաբա է, որը գտնվում է Դիվրիկիից դեպի հարավ, երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սահմանակից է Մալաթիային: Ունի հատուկ կագի (դատավոր) և Դիվրիկիի բեյի կողմից նշանակված սուբաշի: Այստեղ կա Դերենդե քաղաքին նայող և երկու մասի բաժանված մի բարձր ժայռ, որը կարծես ճեզբված է արհեստական կերպով: Այդ երկու բարձր ժայռերի միջից հոսում է Աքսու անունով մի գետ, որն անցնում է Դերենդե քաղաքի կենտրոնից: Այդ քարերի գլխին կա մի ամրակուռ բերդ:

Չորումի լիվայի մասին: Զիլեից երեք օրագնաց դեպի հարավ-արևմուտք, Քանդրիի սանջակի Կալեչիքի վայրի հյուսիս-արևելքում մի լիվա է: Սրա հարավում է Բոզոքի սանջակը: Կազաներն են՝ էսքելիբ, Թահթի-էլթարիբ, Հաջի Հեմդե, Սաղսակըզ, Օսմանջըբ, Կարահիսար, Թեմուրլու, Կոկելթարիբ, Կաթսար Սարայ, Կենար, Մեհմա և Սելամ:

Չորումի կասաբայի նկարագրությունը. Չորումը բարեշեն մի քաղաք է, որտեղ ամեն շաբաթ մեծ բազար է լինում: Ունի խաներ, մզկիթներ, ջամիներ, շուկաներ և փաշայի պալատ: Քաղաքը գտնվում է երկու լեռան միջև, ընդարձակ մի դաշտում, գլխավոր ճանապարհից դուրս: Չորումից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գտնվում է Շեյխ Ալվանի թեքիյեն⁶⁸, որը մեծ հյուրանոց է և որտեղ հյուրերին արժանի հարգանք են մատուցում:

Էսֆեղիբը բերդ է և կասաբա Չորումի արևմուտքում: Մյուսթի էբու էլ-Սաուդր ծնվել է այս կասաբայում: Այստեղ նա կառուցել է մի ջամի և ուսուցչանոց: Կըզըլ Լըմաբը անցնում է էսքելեբի և Չորումի միջով:

Օսմանցիքը գտնվում է Ամասիայից երկու մերհելե արևմուտք: Սրա մոտից է անցնում Կըզըլ Ըրմաքը: Գլխավոր ճանապարհի վրա կասարա և բերդ է՝ գետից մեկ ժամ հեռու: Այստեղ է թաղված Կայուն Դեղե անունով նվիրական անձը: Նրա գերեզմանը ծածկված է կապարով և գտնվում է մի շիրմի ու թեքից միջև...

Ամասիայի լիվայի մասին: Սրա Կազաններն են՝ Բազ, Քելիդ Գիլան, Հաֆսե (այլ անունով՝ Հոսե), Զուլենուն Աբադ, Զեյթուն, Քեդեղե, Քյուլբերլես, Քեմշ, Լադիկ, Աբադ, Մերզիֆուն (Մարզվան):

Ամասիայի նկարագրությունը. Ամասիան գտնվում է Թոկատի գետի վրա, մի ձորում: Ունի մի շարք թաղամասեր, շուկաներ, բաղնիքներ, ջամիներ, մեդրեսներ, խաներ և բարձր վայրում՝ մի պարիսպ: Ալանդդին Քելկուբադ Սելջուկին վերանորոգել է Ամասիայի պարիսպը: Անցյալում այստեղ արծաթի հանքեր կային: Քաղաքը կառուցված է երկու լեռան միջև: Ֆերհադի և Շիրինի⁶⁹ համար բացված ջրանցքները Ամասիայում են եղել: Ֆերհադը տեղական ժայռերը կտրելով, բացել է մեծ ջրանցքներ: Այստեղ է սուլթան Բայազիտի երկու մինարեյով մեծ ջամին, ինչպես նաև՝ Իսֆենդյարի պալատը: Այս քաղաքը կոչվում է նաև Ռումի Բաղդադ, որ մի ժամանակ մայրաքաղաք է եղել:

Մերզիֆունը (Մարզվանը) գտնվում է Ամասիայից մեկ օրագնաց դեպի հյուսիս, Թաշան լեռան արևմուտքում: Ունի հնագույն մի ջամի և քաֆիրի հնագույն բաղնիք: Քյուրշեջի սուլթան Մուհամմեդը այստեղ մի ջամի և մի մեդրես է կառուցել:

Գյումյուշը գտնվում է Օսմանցիքից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա, Հաջի Քյոյի հարավում: Սրա մոտ են գտնվում Համամ էոզի և Համամլու անունով մեծ դյուղերը, ինչպես նաև նահիյեն, որի կամարի տակ կա գեղեցիկ ջերմուկ:

Բուլաքը կաղա է Գյումյուշի մոտ: Գտնվում է Թաշան լեռան արևելքում, ընդարձակ մի դաշտավայրի վրա: Թաշան Օղլու անունով մի հայտնի անձ, 812 (1409) թվականին գրավել է բելդը... Անմատչելի պարիսպ է: Սրա և Ամասիայի միջև մի ջերմուկ կա, որի ջրում ձուն եփում է: Շատի բեյը այս ջերմուկի վրա մի կամար է կառուցել: Զերմուկում կանանց համար կա մի ավազան, իսկ տղամարդկանց համար երկու ավազան: Այս ջերմուկը բուժում է մի քանի հիվանդություններ:

Բոզոֆի լիվայի մասին: Այս լիվան գտնվում է Զերմուկի հարավ-արևելքում: Կազաններն են՝ Ակդադ, Եմլաք, Բոտաք, էոզի, Բողայիան, Սյուլեյմանլու, Սադիր, Սորկուն, Գյոք-Չըբեք, Կըզըլ Կոչալատ, Հյուսեին Օվա և Խանի Զեդիդ-Օսաֆ: Այս նահիյեն ունի

բազմաթիվ գյուղերու Կենտրոնը Կըրշեհիրն է: Բնակիչները հյուրասեռ են: Սեբիլի շինությունները գտնվում են Բողոքի ճանապարհի վրա: Այստեղ ուտելիքի և խմելիքի նեղություն չի զգացվում, քանի որ յուրաքանչյուր գյուղ մի խնջույքի վայր է: Կարևոր գետերից է Կըզըլ Ըրմաքը, որը Չիբուքի դաշտից և Կոչհիսարի կողմից գալով, հոսում է արևելքից-արևմուտք, անցնում Սվազից, Կըրշեհիրի հարավից, Չաշենգիրի կամրջի տակով և հասնում է Օսմանջըք: Այնուհետև անցնում է Հաշի Համգայի, Կըրղի և Զեյթունի կազաներով: Գետը այս երկու կազաների միջև ընկած Հայ-մահալ անունով գյուղի մոտ անցնելով փայտե կամրջի տակով, Քուրդանի կազայից անցնում և Բաֆրայի մոտ թափվում է Սև ծովը:

Ամասիա գետը սկիզբ առնելով Կարահիսարի Շարքիի շրջակայքից, անցնում է Կոյու Հիսարից և Նիքսարից, ապա Քոկաթի հյուսիսում հոսելով կամրջի տակով և Ամասիա քաղաքի միջով, հասնում է Զանիկ: Էրիմի նահիյեում անցնում է Զհար-Շենբեի բազարից և թափվում ծովը: Յըլզըզ Դաղ լեռը Սվազի էյալեթի սահմանից ձգվում է մինչև Կայսերի: Այս մեծ ու բարձր լեռը ունի աննման յայլաներ: Յըլզըզի գետակը սկիզբ է առնում այս լեռից: Սվազի էյալեթի հարավ-արևելյան կողմը՝ Դիվրիկիի շրջանը քարքարոտ է, սակայն հյուսիս-արևելյան մասում ունի հիանալի յայլաներ և ծածկված է եղևնու անտառներով: Հյուսիսում՝ Սև ծովի եզերքին, կան շղթայաձև բարձր լեռներ: Հարավը մեծ մասամբ դաշտային է, բայց ունի մի քանի լեռներ: Զանիկի լեռները միանում են Տրապիզոնի լեռներին և Ամասիայի սահմանին: Շահեկ լեռները դժվարանցանելի են: Կզաքիսը այս լեռներում չափազանց շատ է: Ժողովուրդը որսում է այդ կենդանուն և մորթին վաճառում: Այս լեռան գաղաթի հսկա ժայռը մի քանի տեղ ծակելով, երկաթյա օղեր են անցկացրել: Իսկ մի քանի տեղերում, հայտնի չէ, թե ինչ նպատակով, մարդու հասակի բարձրությամբ ժայռեր են տաշել և ուղղահայաց ձև տվել: Ժողովրդի կարծիքով, այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդրը (Իսքենդերը) փակեց Սև ծովի նեղուցը (!), այդ քարերը ծովեզերքում էին գտնվում և շինված էին նավերը կապելու համար: Այս լեռը թե՛ Զանիկի կողմում և թե՛ Ամասիայի ու Նիքսարի կողմերում ունի հիանալի օղ, աննման ջրեր և կանաչազարդ յայլաներ: Ամռանը այստեղ են գալիս թուրքմենները. Շահեկ լեռան ամեն մի անկյոնը վեր է ածվում քաղաքի և կենդանություն է ստեղծվում: Այս էյալեթի բնակիչների մեծամասնությունը իսլամական ժողովուրդներ են՝ թուրքմեններ և թուրքեր: Կան նաև հույներ, իսլամականները դավանանքով հանիֆիներ են:

որոշ տեղերում կան նաև զաղտնի ու ֆրոնտի դավանանքին պատկանողներ: Ապրում են նաև քյաֆիրներ, որոնց մեծամասնությունը հայեր են:

Սվազի վիլայեթի ճանապարհների և մենզիլների մասին: Սվազից էրզրում, Աջխու-Քաշը՝ զինվորական իջևանով հինգ ժամ է: Կոչ Հիսարը՝ հինգ ժամ է, Ալթը Կարիե՝ չորս ժամ: էրզնութ էոզին, որն անցնում է մեծ կիրճից, յոթ ու կես ժամ է, Այասի յայլան՝ վեց ժամ. սրա ճանապարհը անցնում է եղևնիներով ծածկված անտառով: Շահնե Չեմին՝ չորս ժամ է, Ակշարը՝ չորս ու կես ժամ, Բարդիկան՝ յոթ ու կես ժամ, Յար-Ղազի Փինարը՝ յոթ ու կես ժամ, Չեմեն-յայլասին՝ չորս ժամ: Այս յայլայում ձյունների մեջ երևում են սև կակաչներ: Յասը Չեմեն՝ չորս ու կես ժամ է, Կարա-Բուլուրը՝ հինգ ժամ, Սեքերի դաշտը՝ երեք ժամ, Ջանիկը՝ հինգ ժամ, Թուլուլարը՝ հինգ և կես ժամ, Ակդեիրմենը՝ չորս ու կես ժամ (այս մենզիլից է անցնում Եփրատ գետը), Մամախաթունը՝ հինգ ու կես ժամ, Փենեքը՝ չորս ու կես ժամ, Խնուսը՝ հինգ ժամ, Իլիջան՝ չորս ժամ, էրզրումը՝ չորս ժամ: Սվազից Թոսիե, Յըլդըզ գետը չորս ժամ է, Մուհամեդ փաշայի խանը՝ չորս ժամ, Թախտ Աբադը՝ յոթ ժամ. սա Արթըք Աբադի դաշտում մի մեծ գյուղ է. ճանապարհը անցնում է կիրճից, հետո թեքվում Թոքաթ՝ յոթ ժամ: Ինե բազարը՝ վեց ժամ է, Թուրհալը՝ չորս ժամ, էսքի Ինեն՝ յոթ ժամ, Ակիելեր, այլ անունով Թեքիելեր, հետո Ամասիան՝ յոթ ժամ, Քելքերասը՝ հինգ ժամ, Մերզիֆունի (Մարզվան) մոտ Բուլաքը՝ յոթ ժամ: Այնուհետև, Մարզվանի դաշտի վերջավորություն վրա գտնվող Քոսե Շաբանը՝ չորս ու կես ժամ, Օսմանջըքը, կամ Հաջը Քեոյու Գյումուշի կասաբան՝ դեպի հարավ, որտեղ կա երկու խան, Ջամի՝ ութ ժամ, Հաջը Համզան՝ վեց ժամ, Թուսիեն՝ յոթ ժամ: Այստեղ Քեփիր Բելի անունով մի կիրճ կա, որը ահավոր է և դժվարանցանելի: Սվազից Կոնիա, էսկելեջը՝ ութ ժամ է, Աբարդի, այլ անունով Շար Կըշա, այլ անունով Չայրըլը լեռնանցքը՝ վեց ժամ, Չուբուք Չայիրին՝ վեց ժամ, Սարը Օղլանը՝ հինգ ժամ, Բարսին՝ վեց ժամ, Կայսերին՝ վեց ժամ, Ինջե Սուն՝ հինգ ժամ, Դեվելուն, Կարահիսարը՝ չորս ու կես ժամ, Գյուլբաշըն՝ չորս ժամ, Նիզդեն՝ չորս ժամ, Թեկարեղեն՝ չորս ժամ (այս ճանապարհի վրա կան մեծ ճահիճներ), էյեկլին՝ չորս ժամ, Ակշաշարը՝ յոթ ու կես ժամ, Փինար Բաշին՝ վեց ժամ, Բեքար Օղլուն՝ վեց ժամ, Կոնիան՝ վեց ժամ: Սվազից Մալաթիա ինը ժամ է, կամ Սվազից Սելչուկ խանը՝ վեց ժամ: Դեյիրմեն Քյոյուն՝ չորս ու կես ժամ, այլ անունով Բահը Բուռնու Կանղալ՝ չորս ժամ, կամ Ալաջա խան, այնտեղից Հասան

Չելեբիի գյուղը, այնտեղից Քեսիք Քյոփրյուն, այնտեղից Հասան Բաթրիկը, կամ Կոչ Հիսարից Կազու գյուղը, այնտեղից Գյուլ Բաշը, այնտեղից Գյուղել Հիսար, այնտեղից Օյուք, այնտեղից Քախթելու, այնտեղից Թոփրաք Կալա Ակշար, այնտեղից Կարա Յակուք (Արփա էլ է կոչվում), այնտեղից Չաթը, այնտեղից Չամարու, այնտեղից Քերջան, այնտեղից Մամախաթուն, այնտեղից Արմուգլու, այնտեղից Ալաջա խան, կամ Խաթուն-Չալիրի՝ հինգ ժամ է: Այս գյուղի բնակիչները թուրքմեններ են և Վալիդե սուլթանի⁷⁰ էվդաֆի ուսանելու: Ակշա Կալան՝ հինգ ժամ է: Հասան Չելեբի գյուղի ճանապարհը այս մենզիլի կենտրոնում միանում է: Քեթխուդա գյուղի և Կարա Դադի միջև կա մի վւրք դուգ: Ճանապարհը այստեղ հարթ է և այդտեղից է անցնում Կըրք Դեշիդ անունով մի գետ: Բնակիչները թուրքմեններ են, որոնք գարնանը քոչում են յայլաները: Հեքիմ խանը կառուցված է սուլթան Ալանգոզի կողմից: Հետագայում Հեքիմ անունով մի անձնավորութուն այն նորոգել է և այդ պատճառով էլ Հեքիմ անուն է ստացել: Հասան Բաթրիկը ունի լավ ջամի և խան: Մալաթիան՝ հինգ ժամ է: Սվադից էնգյուրի (Անկարա) տանող ճանապարհի վրա՝ Իլիջա խան, Մուհամմեդ փաշա, Թուլս գյուղը, Խըզըրը կամ Արթրկ Աբադ, Սիս, Ջիլետ, Ուլթաղ, Կազան, Կիյա, Սենչար, Բուդաք, էոզի, Իլբեյլի, Դելիջե Ըրմաք, Քեսքին, Կըզըլ Ըրմաք, Ալմա Դազը, էնգյուրի: Թոկաթից Անկարա՝ Իյնե Բազարը, Շեյխ Նասրեթը՝ Ջիլեին մոտ է, Մեշեդ Աբադ, Ակ Ադեր, Կազոն, Կաբա Հյուսեին Աբադ, Ակշա Կոյունլու, Նազենդե, Կարա Կողա, Չոշենգիրի կամուրջը՝ Կըզըլ Ըրմաքի վրա է, Չուկուրջուք, Լալա Չաիրի, Անկարա: Օսմանջըքից էրզրում, Դիրեքլի Դերբենդ, Մարզվան, Լադիք, Աթեփու Բելլի, Սունսե, Նիքսար, Թելմեսե, Հաջի Մուրադ, էշկիրի դաշտը, Գյուրջամես, Քեմախ, էրզրում:

Մելիֆնեբի և աիւակալների վիճակը: Կուրեյշից⁷¹, հույներից և ուումից հետո, երբ երևան եկան իսլամականները, Աբասյան խալիֆաները այս երկիրը մի քանի անգամ նվաճեցին և կողոպտեցին: Այդ դարում Ջաֆեր Բաթալ Ղազին Սվազը գրավեց անհավատներից և իսլամական երկրի վերածեց: Նրա մահից հետո Թոկաթի Թեքթուրը⁷² մի խումբ վաճառականների կազմակերպելով, Սվազ ուղարկեց և, մարդկանց սնդուկների մեջ դնելով, քաղաք մտցրեց, որոնք սրբերով կոտորեցին իսլամականներին և քաղաքը ավերեցին: Հետո երևան եկան Դաշիջմենդի⁷³ պետության մելիքները՝ հետևյալ պարագաներում: Բաթալ Ղազիի քրոջ աղջկա աղջիկը ամուսնացավ Խորեզմի Թուրքմեն երևելիներից՝ Ալի բին-Մեզ-

րաբիի հետ, որից ունեցավ մի զավակ. նա անվանվեց Մուհամմեդ: Երբ Մուհամմեդը մեծացավ և գիտություն ձեռք բերեց, դրա համար «Դանիշմենդ»⁷⁴ ազգանունը ստացավ: Հետո ֆարսի գրությունն էլ ուսումնասիրելով, Սեիդ-Բաթալի թոռ Թուրսանի հետ միացավ և քյաֆիրների դեմ սրբազան պատերազմ (շիհատ) մղելու համար Աբասյան խալիֆաներից արտոնություն ստացավ: Խալիֆան նրանց տվեց արտոնությունը և յուրաքանչյուրին շնորհեց դրոշակ և հրովարտակ (մենշուր), որի համաձայն նրանց նվաճած վայրերը իրենց պետք է պատկանեին: Այդ ժամանակ հիշրեթի 360 (970) թվականն էր: Թուրսանը վերցնելով իր գորքի մի մասը գնաց Կասթեմունիի կողմը: Ճանապարհին կատարեց մի շարք նվաճումներ և երբ հասավ Սկուդարի մոտերը, Ալեմ լեռան վրա մի բերդ կառուցեց և այդտեղ էլ ապրեց: Դանիշմենդը գնաց դեպի Սվադ և քաղաքը նորոգելով՝ այն մայրաքաղաքի վերածեց: Հետո ուղղվեց դեպի Սիս (այսինքն՝ Կոմնաթ) քաղաքը: Կոմնաթը հին քաղաք էր, որը կառուցել էր Բրենջ բին-Ֆրիդմանը: Այս քաղաքում կար 360 եկեղեցի: Քաղաքը գրավելուց հետո, կործանեց Քիշանը, այսինքն Թուրհալը: Հետո, Կազ Գյուլի մոտ Կրզըլ Կարեյե անունով քաղաքը գրավելով՝ կործանեց: Ապա հերթը եկավ Քանդրիին, Ամասիային և Չորումին: Ավելի ուշ, իր մարդկանցից Օսման անունով մեկին հինգ հազար զինվորով ուղարկեց Կասթեմունիի վրա: Նվաճման գնալիս գրավեց էֆլենուսը, որը ներկայումս նվաճողի անունով Օսմանջըք է կոչվում: Գրավեց նաև այս կողմերի արծաթի հանքերը: Այնուհետև գրավեց Կասթեմունիի պարիսպը և այդ կողմերում եղած բերդերը, ապա Նիքհիսարը: Ասում են, որ այս քաղաքը նախապես Ստամբուլի նման շատ մեծ քաղաք է եղել: Հետո գրավեց Ջանիկը: Հելթեններ բերդը պաշարելիս, նրա կրծքին մի նետ է դիպել և զոհվել է: Նրա տեղը գրավեց իր որդին՝ Մուհամմեդ էլ-Ղազին, որը իր հորը թաղեց Նիքսարում և վրան բարձր մի կամար կառուցեց: Ներկայումս այդ նահատակի վայրը ուխտատեղի է: Ասում են, որ Բաթալ Ղազիից հետո Ռումի երկրի ֆաթիհը (նվաճողը) նա է:

Երբ Դանիշմենդի պետությունը թուլացավ, քյաֆիրները նորից գրավեցին այս վայրերը: Այնուհետև Մուհամմեդ Ղազին դիմելով խալիֆային, օգնություն խնդրեց: Խալիֆան սելջուկյան Սուլեյման բին-Կութեյմիշին մի քանի հազար զինվորներով նրան օգնության ուղարկեց: Այդպիսով նա բոլոր իսլամական զինվորներին միավորելով, նորից նվաճեց իր կորցրած վիլայեթները: Հետո խալիֆան Սուլեյման Շահի քրոջը կնության տվեց Մելիք Ահմեդ Ղազիին և

այս կերպ նրանց իրար կապեց. Սուլեյման Շահը հաստատվեց Ռումի վիլայեթում՝ Կեսարիայում: Երկար տարիներ նրանք սիրով ապրեցին: Հետզհետե Սելջուկյան պետությունը ուժեղանալով՝ Կոնստանդուպոլիս քաղաքի վերածվեց:

Վերջապես Մուհամմեդ Ղազիին հաջորդեցին՝ որդին Բադի Բասանը, եղբոր որդին՝ Իբրահիմը, ապա որդին՝ Իսմայիլը, նրանից հետո Ջյուլնունը, որի ժամանակ պետությունը թուլացավ: 568 (1172) թվականին սելջուկյան Կըլըջ Արսլանը⁷⁵ երկիրը նվաճեց, որով վերջացավ Դանիշմենզների պետությունը: Սելջուկյանների պետությունը վերջանալուց հետո, Չինգիզյան ճյուղից Թուլի խանի որդի էլջա Թիյուխանը Ռումի երկրից նվաճեց մի քանի վիլայեթ, ապա նրա տեղը գահակալեց էբու Սաիդը, որը անչափահաս լինելով, նրա էմիրներից Չոբանը նրան ամբարձարձավ: Քանի դեռ էբու Սաիդը ուժ էր կուտակում, նա Չոբանի վրա կասկածելով, նրան սպանել տվեց և դրանից հետո էմիր Չոբան Օղլու Թիմուր Դաշը էբու Սաիդից գրավեց Սվադն ու էրզրումը: Սակայն, երբ նա ստացավ հոր սպանության լուրը, փախավ Եգիպտոս: Եգիպտոսում Մելիք Նասիրի հետ թշնամության մեջ լինելով սպանվեց:

738 (1329) թվականին էբու Սաիդի մահից հետո, Թիմուր Դաշի կնոջ եղբայր էրթնան Սվադում անցնում է իշխանության գլուխ. նրան հաջորդում է որդին՝ Մուհամմեդը, իսկ սրա որդու անչափահաս լինելու պատճառով, փոխարենը նշանակվում է Սվադի կաշի Աբդուլլահը: Այնուհետև, սրա որդին՝ Բյուրհանեդդին Ահմեդը, լինելով գիտակից և կարող մի անձնավորություն, այդ վայրերի վրա իշխանություն ձեռք բերեց և Սվադը մայրաքաղաք դարձրեց: Ջյուլկադերիյեի որդու հետ մոտիկություն ձեռք բերելով, իր աղջիկը նրա որդուն կնության տվեց և, երբ ինքը մեռավ, վիլայեթի գլխավորները շատ խելացի կերպով իրենց վիլայեթը հանձնեցին Ալ-օսմանցիներից Յըլդըրմ Բայազիդ խանին:

(էջ 622—630)՝

Քյաթիր Չելեբիի պատմական կարևոր աշխատություններից է նրա երկհատոր «Ֆեզլեբե»-ն* որն ընդգրկում է Թուրքիայի պատմության XVI դարի վերջն ու XVII դարի առաջին կեսը (1592—1654): Առաջին հատորում շարադրվում են 1001—1031 (1592—1621) թվականների դեպքերը: Այստեղ XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիրներից Քյաթիր Չելեբին հիշատակում է Փեշեվիին՝ Կարա-Չելեբի Չաղեին, Հասան Բեյզադեին և այլն:

«Ֆեզլեբե»-ի երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում է 1031—1065 (1621—1654) թվականների դեպքերը, ավելի արժեքավոր է այն տեսակետից, որ Քյաթիր Չելեբին ականատես է եղել նկարագրված դեպքերից շատերին:

«Թուրքիայի յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի համար անգնահատելի աղբյուր է այդ, քանի որ հեղինակը դեպքերը շարադրում է հանգամանորեն... Քյաթիր Չելեբին, Սելանիկիից՝ հետո, ամենից ավելի լրիվ և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ ժամանակաշրջանի մասին... Չելեբիի հեղինակությունը անվիճելի է Թուրքիայի բոլոր պատմագիրների նկատմամբ և նրա աշխատությունը ամենալավ աղբյուրներից է Թուրքիայի XVI դարի առաջին կեսի պատմության համար»**:

Մի շարք թուրք պատմագիրներ, ընդունելով Քյաթիր Չելեբիի հեղինակությունն ու նրա պատմական և գիտական աշխատությունների կարևորությունը, հաճախ մեջբերումներ են անում նաև նրա «Ֆեզլեբե»-ից: Այսպես, XVII դարի թուրք պատմագիր-տարեգիր Նայիման³ իր «Փարիխ-ի Նայիմա»-ում լայն շափով օգտվել է «Ֆեզլեբե»-ից՝ նրանից նույնությամբ վերցնելով ամբողջ հատվածներ, սակայն առանց այդ մասին հիշելու:

Հավանաբար Նայիման ևս առաջնորդվել է այդ դարերում ընդունված այն սովորությունով, որ հեղինակները օգտվելով այլ պատմիչների երկերից՝ այդ մասին չէին հիշատակում: Պատմագիր-տարեգիր Նայիման իր առաջաբան հոդվածներում խոսելով օգտագործված մի շարք պատմագիրների գործերի մասին, նշում է նաև Քյաթիր Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ն՝ նրան տալով այսպիսի բնութագիր. «Հաջի Նալիֆա անունով հայտնի Քյաթիր Չելեբին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թվականից մինչև 1066 թվականը (1591—1655) և անվանել է «Ֆեզլեբե»: Արդարությունը այն է, որ «Ֆեզլեբեն», իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկարաբանությունից զերծ, հիանալի պատմություն է»***:

Քյաթիր Չելեբին եղել է բարեխիղճ պատմագիր: Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: Ինչպես պատմագիրն է հիշում, թուրք-իրանական պատերազմական դեպքերին ականատես և մասնակից Նախիջևանի Կադի Ջերրահ Չաղեն Փաշիշահին մի ընդարձակ գրություն է ներկայացրել այդ պատերազմական գործողությունների մասին: «Ֆեզլեբե»-ում Քյաթիր Չելեբին գրում է. «Մինչև այստեղ այդ գիրքը ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերեցի»:

«Ֆեզլեբե»-ից ներկա հատորում տրված են այդ ժամանակաշրջանի դեպքերից ամենակարևորները, ինչպես օրինակ, չելալիների ապստամբական շարժումները, թուրք-իրանական պատերազմները, Արաղա փաշայի ապստամբական ելույթ-

* «Ֆեզլեբե» գործ է ածված համառոտ պատմության իմաստով:

** А. Тверитинова, նշվ. աշխ., էջ 17—18:

*** Ա. Սաֆրաստյան, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա. 1961, էջ 64:

ները և այլն, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի, հայերի և Անդր-կովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության հետ:

Քանի որ Քյաթիր Չելերին, բոլոր թուրք պատմագիրների նման, պատմական դեպքերը տալիս է տարեգրության ձևով, այդ նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք, հնարավորության չափ, պատմական դեպքերը տալ լրիվ կերպով (որոշ շափով չհետևելով տարեգրական ձևին):

* * *

Նպատակ չունենալով մանրամասն վերլուծել Քյաթիր Չելերիի «Ֆեզլեբե»-ից թարգմանված նյութերը, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ որոշ պարզաբանումներ տալ ջելալիների ապստամբական շարժումների և թուրք-իրանական պատերազմների մասին:

Բոլոր թուրք պատմագիրները և տարեգիրները ջելալիական շարժումներն անվանել են «ապստամբական», «ավազակային», «կողոպուտի-թալանի», «ավերի և հրի», «անվերջ և անթիվ սպանությունների» շարժումներ:

Թուրք պատմագիրները, դրանց թվում նաև Քյաթիր Չելերին, միաբերան անիծում և նզովում են ջելալի⁴ ավազակներին, նկարագրում են տասնյակ հազարավոր ջելալիների անխնա հալածանքներն ու կոտորածները՝ սկսած փաշաներից և բարձրաստիճան անձնավորություններից, մինչև շարքային ջելալիները (գյուղացիներ, զինվորներ և այլն):

Այն փաստը, որ XVII և հաջորդ դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրները մեծ տեղ են տալիս ջելալիական ապստամբական շարժումների հետ կապված դեպքերին, ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կառավարությունը և սուլթանական արքունիքը բացառիկ կարևորություն են տվել այդ շարժումներին: Տասնյակ սադրազամներ, մեծ վեզիրներ, սերդարներ, փաշաներ, բյուրեբյուրներ հատկապես զբաղվել են այդ շարժումը խեղդելու և նրա պարագլուխներին ձեռք գցելու համար: Շարժման ծավալի և նրա ընդգրկած շրջանների մասին պատկերացում կարող են տալ այն բազմաթիվ վիլայեթներն ու շրջանները, որոնց մասին խոսվում է շարժման դեմ ձեռնարկված միջոցառումների առթիվ: Այդ շարժումն ընդգրկել է Անատոլիան և Ռումելիի կարևոր մասը: Ջելալիական ապստամբությունները տարածվել են Սիրիական անապատից սկսած մինչև Սկյուդար, Թավրիզից մինչև Իզմիր և Այդըն ընկած ընդարձակ շրջանները:

Ուզունշարշըլըն իր «Օսմանյան պատմության» մեջ գրում է. «Տասերեք-տասնչորս տարի տևած այս ավազակության պատճառով Սիրիան, Իրաքը և Անատոլիան գրեթե ձեռքից զնացել էին. ապահովություն և վստահություն չէր մնացել, առևտուրը կանգ էր առել և տնտեսական կյանքը խիստ վատացել էր: Բացի այդ, ավազակության պատճառով հողամշակությունը դադարելու հետևանքով, երկրում զգացվում էր վտանգավոր նեղություն, միաժամանակ կրճատվել էին թիմարի սիփահիների ապրուստի միջոցները»^{*}:

Ի. Հ. Դանիշմենդը, խոսելով Կարա Յազըջիի ղեկավարած ջելալիական շարժման ծավալի ու կարևորության մասին, ասում է. «Բնականաբար սպառնում էր այնպիսի մի վտանգ, որ կարող էր Անատոլիայի օսմանցիներից, Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու պատճառ լինել»^{**}:

* I. H. Uzunçarsill, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1951. III c. I bolum, s. 116.

** I. H. Danismend, նշվ. աշխ., էջ 204.

Նույն հեղինակը մի այլ առիթով գրում է. «Ջելալի ավազակների խռովու-
թյունները ճնշելու համար ուղարկված «դեվլչիրմե» փաշաների իրար ետևից կրած
պարտութունները Անատոլիան հասցրել էին Օսմանյան կայսրութունից դուրս
գալու վիճակին»^{*}:

Ջելալիական շարժումների առաջացման պատճառների, դրանց բնույթի և
հետապնդած նպատակների մասին XVII դարի թուրք պատմագիրների տված տե-
ղեկութունները միակողմանի են և տենդենցիոզ: Պետական-արքունական տարի-
ագիրները և թուրք պատմագիրները իրենց ծագումով և հասարակական դիրքով
առհասարակ պատկանելով թուրք տիրապետող և իսլամական հոգևորական դա-
սին, չէին կարող չպաշտպանել սուլթանների, վեզիրների և փաշաների շահերը,
ձգտումներն ու նրանց մտայնութունը: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է, թե
ինչո՞ւ այդ պատմագիրներն ու տարեգիրները մի խոսք անպամ չեն ասում ջելա-
լիական շարժման առաջացման և հսկայական չափեր ստանալու հիմնական պատ-
ճառների մասին:

Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող եվրոպացի պատմագիր-
ները, որոնք իրենց պատմութունները գրելիս օգտվել են թուրք պատմագիրներից
և տարեգիրներից. գրեթե ոչինչ չեն ավելացնում ջելալիական շարժումների մա-
սին թուրք պատմագիրների տված տեղեկութուններին և նյութերին:

Ինչ վերաբերում է այդ դարաշրջանի հայ պատմագիրներին և տարեգիրնե-
րին, նրանք էլ արտահայտել են այն ծանր դրությունը, որին անխուսափելիորեն
ենթակա էր եղել հայ ժողովուրդը՝ իր հայրենի երկրում և բովանդակ Օսմանյան
կայսրության սահմաններում ջելալիների ստեղծած անիշխանության, երկարատև
և մշտական կոիվների, կողոպուտի, թալանի, սպանությունների և անասելի զըր-
կանքների հետևանքով: Ջելալիների մասին հայ պատմագիրների և տարեգիրների
հաղորդած տեղեկութունների մեջ անտարակույս կան պատմական արժեքավոր
նյութեր և փաստեր, որոնց լրիվ ուսումնասիրությունը, դժբախտաբար մինչև օրս
չի կատարվել հայ պատմաբանների կողմից:

Ժամանակակից թուրք պատմագրությունը ևս չի զբաղվում ջելալիների սո-
ցիալական բնույթի ուսումնասիրությամբ: Նրանք բավականացել են ջելալիական
շարժումները կապելով օսմանյան պետական ռեժիմի ընդհանուր թուլացման և
դեպի անկում գնալու փաստերի հետ, այդ շարժումները համարելով օսմանյան
ռազմա-ֆեոդալական ռեժիմի թուլացման անմիջական արդյունք:

Այսպես, ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմայիլ Հակկը Ուզունչարչըրլին
իր «Օսմանլի թարիխի»-ի երկրորդ հատորի առաջին մասում ջելալիական շարժ-
ման առաջացման պատճառների մասին խոսելիս, ասում է. «Հատկապես էյալեթ-
ներում պետական վարչության լավ ձեռքերից դուրս գալը, դրամի արժեքի ան-
կումը, տնտեսական դրության օրեցօր վատթարացումը, մասնավորապես ճնշման
ենթակա գյուղացիության ցրվելը և նրա մի մասի ավազակության հետևելը, այս
կերպով հողի անմշակ մնալու պատճառով առաջացած ճգնաժամը... ինչպես նաև
բանակի, հատկապես ենիչերիների անկարգությունները, պետության հիմնական
հեծյալ ուժը հանդիսացող թիմարի սիփահիների անտեսումն ու նման փաստերը
ներքուստ քայքայում էին պետության օրգանիզմը»^{**}:

Թուրք պատմաբանը բավականանում է հիշելով ջելալիական շարժման առա-
ջացման պատճառներից մի քանիսը, առանց խորը և բազմակողմանի լուսաբա-
նությունների:

* I. H. Dañışmend, նշվ. աշխ., էջ 216:

** I. H. Uzunçarşılı, նշվ. աշխ., էջ 102:

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» մեր աշխատության թե՛ առաջին և թե՛ ներկա երկրորդ հատորում կարևոր տեղ է բռնել նաև թուրք-իրանական պատերազմների հարցը:

Տարակույս չկա, որ տասնյակ տարիներ տևած և անմիջականորեն Արևմուտյան և Արևելյան Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցած այդ պատերազմները սերտորեն կապված են հայ ժողովրդի կյանքի և ճակատագրի հետ:

Այդ պատերազմների հիմնական պատճառը հանդիսացել է այն, որ Օսմանյան կայսրությունը համառորեն ձգտել է ամրապնդել սիրիական ու եգիպտական ճակատները և նվաճողական քաղաքականություն իրադրծելու համար իր ձեռքում պահել Հայկական լեռնաշխարհը և Անդրկովկասը:

Իրանն էլ իր հերթին ձգտել է կասեցնել օսմանյան թուրքերի առաջխաղացումը և իր ձեռքում պահել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը: Մերձավոր արևելքի իսլամական երկու հզոր պետությունների այս երկարատև և արյունալի հակամարտությունը արտաբուստ գունավորվել է իսլամական «սյուննի» և «շիա» դավանանքների միջև գոյություն ունեցող թշնամությամբ: Այդ պայքարի և մարտերի ընթացքում օսմանյան սուլթաններն ու իրանի շահերը իրենց ենիշերիական և կըղըլքաշ հորդաներով, իրենց հատուկ բարբարոսությամբ և դաժանությամբ ավերել, կոտորտել ու թալանել են պատերազմական գործողությունների բեմ հանդիսացող Հայաստանը և ոտքի տակ տվել, սպանել, ոչնչացրել և բռնությամբ դաղթեցրել հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածներ:

Թուրք պատմագիրներին ամենեկին չի հետաքրքրել այդ դաժան պայքարին զոհ դարձած հայ, թուրք և քուրդ ժողովրդական մասսաների անասելի տառապանքներն ու զրկանքները: Նրանք առանձին բավականությամբ են խոսում ու նկարագրում կըղըլքաշների դեմ մղած «սրբազան պատերազմները»⁶, «իսլամական բանակի» հաջողությունները:

Թուրք պատմագիրները այս դարաշրջանի թուրք-իրանական պատերազմները բաժանում են երեք շրջանի:

Առաջին շրջանը տևել է 12 տարի, և նախորդում է Շահ Աբբասի տիրակալության շրջանին: Շահ Թահմասբի իշխանության տարիների կարևոր դեպքերն են Չըլդըրի ճակատամարտը և Վրաստանի նվաճումը, հոգեմիր Օղլուի պատերազմները՝ Սինան փաշայի և Ֆերհատ փաշայի սերդարության օրոք:

Այդ պատերազմներից հետո 998 (1590) թվականին Ստամբուլում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Թավրիզը, Թիֆլիսը, Շահրի Ջորը, Նիհավենուտը մնում են օսմանցիներին:

Երկրորդ շրջանը Շահ Աբբասի իշխանության օրով տեղի ունեցած պատերազմներն են: Այդ ժամանակ Թուրքիան զբաղված էր մեկ կողմից Ավստրիայի դեմ մղած երկարատև պատերազմով և մյուս կողմից՝ Անատոլիայում տարածված ջելալիական ապստամբական շարժումների ճնշումով:

Օգտվելով իրեն համար շատ նպաստավոր այդ դրությունից, Շահ Աբբասը սկսում է պատերազմական գործողությունները: 1092 (1603) թվականից սկսած այդ պատերազմները, փոխադարձ հաջողությամբ, շարունակվում են Ջաղալի Ջադե փաշայի և Կուլուչի Մուրադ փաշայի սերդարության օրով:

Վերջապես 1021 (1612) թվականին Նեսուհ փաշան ընդունում է Շահ Աբբասի առաջարկները. իրանը ետ է ստանում Ստամբուլի պայմանագրով կորցրած վայրերը, համաձայնում է վճարել տարեկան 200 բեռ միտաքս:

Երրորդ շրջանը սկսվում է Իրանի հետ Ստամբուլում կնքված երկրորդ հա-
մաձայնագրով, որը սակայն, ինչպես ասում են թուրք պատմագիրները, ավելի
շուտ զինադադարի բնույթ ունեւր:

1024 (1615) թվականին վերսկսվում են պատերազմական գործողութուն-
ները, որոնցից ամենակարևորը Երևանի 44 օր տևած պաշարումն էր օսմանցիների
կողմից: Սակայն, ըստ թուրք պատմագիրների, սերդար էսքյուզ Մուհամմեդ փա-
շան չի կարողանում «Երևանի նման հողաչեն բերղը գրավել», որի պատճառով
սուլթանը փաշային հեռացնում է և սերդար նշանակում Խալիլ փաշային (1026):
Ղրիմի Ջանբեյ Կիրայի բանակի հետ միասին Խալիլ փաշան գնում է Թավրիզ:
Շահ Աբբասը նորից հաշտութուն է առաջարկում, որը 1028 (1619) թվականին
ընդունվում է օսմանյան կառավարութւյան կողմից և կնքվում է հաշտութւյան պայ-
մանագիր, պայմանով, որ Բաղդադն ու Ախալցխան միան օսմանցիների ձեռքում,
իսկ 200 քեռ մետաքսը իջեցվի 100 քեռի:

Թուրք իրանական պատերազմների մասին Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆիղիեքե»-ից
քաղված նյութերը վերաբերում են այդ երեք շրջանների դեպքերին: Այդ նյութերը
թարգմանել ենք կրճատումներով: Կրճատման հիմնական պատճառն այն է, որ
մեր աշխատութւյան առաջին հատորում զետեղված պատմագիր-տարեգիր Նայիմա-
յի պատմութւյան մեջ կան այդ դեպքերը, որոնք հաճախ գրեթե նույնութւյամբ
վերցված են Քյաթիբ Չելեբիից:

1005 (1596) ԲՎԱԿԱՆԻ ՂԵԱՎԵՐԻԿ

ՃԵԼԱԼԻՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵԼՈՒՅԹԸ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶԸՋԻԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսլամական զինվորները թշնամու անհամար քաղաքներ հողին հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին: Երբ բանակն զբաղված էր էնգերուսի (Հունգարիայի) դեմ մղվող սրբազան պատերազմով, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քուրդերից մի խումբ ավազակներ, առիթից օգտվելով, հպատակությունից դուրս եկան և դիմեցին դավաճանության ու ապստամբության: Աբդուհհալիմը, որը հայտնի էր Կարա Յազըջի անունով և ղեկավարում էր սեկբաների⁸ զորագունդը, անցավ ավազակների գլուխը և, ռայաներին թշնամի դառնալով, Օսմանյաներկրի Ռուհայի (Ուրֆա) շրջակայքում ապստամբության դրոշ բարձրացրեց: Երբ Նորին վսեմությանը հայտնի դարձավ, որ Հաբեշի⁹ նախկին բեյլերբեյի և 1007 թվականի վերջերին Անատոլիայի վերաքննիչ նշանակված Հյուսեյին փաշան բռնություններ է գործադրում և ըմբոստացել է, բարձրագույն ֆերմանի համաձայն, կարամանի մյուլթեսելլիմ¹⁰ Մուհամմեդ շավուշը, մոտ հազար հոգով Ակսարայի մոտից շարժվեց Հյուսեյին փաշայի վրա և մեկ-երկու ժամ տևած պատերազմում նրանից պարտություն կրելով, վերադարձավ Կոնիա: Երբ այս լուրը հասավ պետության կենտրոնը, այդ ժամանակի երրորդ վեզիր Սինան-վաշազադե Մուհամմեդ փաշան նշանակվեց երկրի մյուս մասում գտնված զինվորների սերդար և 1008 (1599—1600) թվականի մուհարրեմ ամսին անցավ Սկուդար: Երբ հասավ Կոնիայի մոտերքը, Հյուսեյին փաշան այդ գիշեր մեկ-երկու մենզիլ ճանապարհ կտրեց և, համաձայնության գալով, միացավ Կարա Յազըջիին, որը գրավել էր Ուրֆայի բերդը: Մուհամմեդ փաշան անմիջապես վրա հասավ, պաշարեց այդ բերդը և այնպիսի ճնշում գործադրեց, որ բերդից դուրս գալը անհնարին դարձավ: Նա առաջարկեց Կարա Յազըջիին, որ եթե Հյուսեյին փաշան իր ձեռքը հանձնվի, ինքը հաշտություն կկնքի և նա սանջակ կստանա: Կարա Յազըջին Հյուսեյին փաշային բերդից ցած իջեցրեց և հանձնեց Մուհամմեդ փաշային, իսկ ինքը պայմանի համաձայն, Ռեհայում ազատվեց և գնաց իրեն տրված Ամասիայի սանջակը:

Հյուսեյին փաշային կապեցին և շղթայակապ ուղարկեցին Ա-

սիթաննե: Դիվանում նրա ձեռքերն ու ոտքերը ջարդեցին և մյուսներին օրինակ ցույց տալու համար, մի ձիու վրա դրած սկսեցին փողոցներում ման ածել, որից հետո Օդոն Կախուլում կախեցին մի կեռից:

Նետագայում, երբ Կարա Յազըջին դարձյալ ընթացավ իր նախկին մոլորութեան ուղիով, Մուհամմեդ փաշային հրաման տրվեց, որ նրան էլ իրենց ձեռքը գցի:

Վերոհիշյալ Սերդարը հետապնդեց Յազըջիին և հասավ նրան: Կարա Յազըջին սկսեց կռիվ և կոտորածը: Փաշայի Չաքեր անունով քեթխուդան և մի քանի աղաներ, թեև լինկան կռվում, սակայն ի վերջո փաշան հաղթող հանդիսացավ: Յազըջին փախավ Սվադի սահմանները և ապաստանեց անառիկ լեռներում:

Չմեռը վրա հասած լինելով, Մուհամմեդ փաշան գնաց Դիարքեթի քաղաքում ձմեռելու:

(էջ 127—128)

Նույն թվականի դեպքերի շարքում Քյաթիր Չելերին հիշում է նաև հետևյալը.

«Պետութեան մեջ փողի դրութիւնը վատթարացած լինելով, հիշյալ թվականին ռեբի ուլ-էվլեյլ ամսի 5-ին շրջանառութեան մեջ մտավ Հասան փաշայի կտրած նոր ակչեն, որով Ֆլորինը 220 ակչեից իջավ 120-ի, իսկ Ղուրուշը՝ 80-ի»:

(էջ 142—143)

ՍԵՐՄԱՐ ՀԱՋԻ ԻՐԱՆԻՄ ՓԱՇԱՆ ԴԵՆԻՄ Է ԿԱՐԱ ՅԱԶՂՋԻԻՆ ՎՈՆԴԵԼՈՒ

Նախորդ տարում Չորումի սանջակը Կարա Յազըջիին հանձնվելուց հետո՝ խաղաղութիւնն ապահովվեց: Սակայն նա շարունակեց իր նախկին մոլորութիւնները և վերսկսեց ապստամբական շարժումը: Շեվվալ ամսի 11-ին Հալեպի էյալեթից հրաժարեցված Հաջի Իբրահիմ փաշան զինվորներով ուղարկվեց հիշյալ ջելալինների դեմ, իսկ Բաղդադի էյալեթից հեռացված Հասան փաշան նշանակվեց սերդար: Իբրահիմ փաշան էլ ուղարկվեց Ասիթանեից, որպեսզի միանա հիշյալ սերդարին: Բաղդադից Հասան փաշայի ուշանալու հավանականութիւնը նկատի ունենալով, Ֆերման տրվեց, որ Յազըջիի ու նրա եղբայր Դելի Հասանի դեմ կռիվ սկսեն և նրանց ձեռք գցեն: Հիշյալ Իբրահիմ փաշան իրեն հանձնված զինվորներով առաջ շարժվեց և ավազակների խմբին հանդիպելով Կեսարիայի դաշտում՝ ճակատամարտ տվեց: Սակայն Հաջի Իբրահիմ փաշան պարտութիւն կրեց և քաշվեց բերդը՝ սպասելով վերոհիշյալ սերդարի հասնելուն:

Թեև մի քանի պատմագիրներ հաղորդում են, թե Հաջի Իբրահիմ փաշայի դեպքը տեղի է ունեցել 1008 թվականին, սակայն Կարա Յազըջիի հրամանը¹¹, պատմագիրների մեծ մասի վկայությամբ, արձակված է 1009 թվականին*:

(էջ 143)

1010 (1601) թվականի դեպքերից

ՍԵՐՈՒՐ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՆ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶՐՋԻԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչ այդ Ասիթանեից ուղարկվեց Հաջի Իբրահիմ փաշան, որպեսզի միանալով սերդար Հասան փաշային, հարձակվի Կարա Յազըջիի վրա: Իբրահիմ փաշան ինքնակամ կերպով, առանց սերդարին միանալու, Կեսարիայի մոտ վերոհիշյալ ավազակի դեմ պատերազմելով, նրանից պարտություն էր կրել և մտել բերդը: Դիարբեքիի մոտ կանգ առած սերդար Հասան փաշան այդ սուկալի լուրը ստանալով, առանց հապաղելու, 1010 թվականի սեֆեր ամսի 12-ին, էլբիստանի¹² յայլաղում, Սեփետլու անունով վայրում հանդիպելով հիշյալ ապստամբ զինվորներին, պատերազմի է բռնվում: Մարտը շարունակվում է առավոտից մինչև երեկո: Ի վերջո Հասան փաշան հաղթում է և, ջելալի զինվորները, պարտություն կրելով, ցիրուցան են լինում և 30 հազար ավազակներից մեկ երրորդը սրո ճարակ է դառնում:

Յազըջին, թողնելով իր վրանն ու ամբողջ ունեցվածքը, սրից ազատված ավազակների հետ փախուստի է դիմում և ապաստանում Ջանիկի լեռներում: Հասան փաշան, նրան հետապնդելով, հասնում է մինչև Թոկաթ քաղաքը:

ԿԱՐԱ ՅԱԶՐՋԻԻ ՄԱԸԸ

Ջեմազիել-ախըրում ջելալիների ղեկավարները հայտնեցին, որ Յազըջին վախճանվել է ռամազան ամսին Ջանիկի լեռներում: Նրան փոխարինել է եղբայրը՝ Դելի Հասանը:

(էջ 173—174)

ԴԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Յազըջին մահացավ, քեթխուդա Շահվերդին, Փոլադ Կագին և Թավիլը եկան հիշյալ ավազակի եղբոր՝ Դելի Հասանի մոտ և, մի խումբ ավազակներով Ջանիկից դուրս գալով, գնացին Դիար-

* Կարա Յազըջիի այդ հրամանի թարգմանությունը տրված է այս աշխատության I հատորում, «Թարիիի նայիմա», էջ 68—69:

բեքերից եկող Հասան փաշայի հարստութիւնը թալանելու: Նրանք հարձակվելով մի վայրում՝ ամբողջապես կողոպտեցին և թալանեցին: Հետո այդ նույն ավազակախումբը առանց կանգ առնելու եկավ Թոկաթ: Հասան փաշան, զինվորական ուժեր չունենալով, չկարողացավ դիմանալ այդ հարձակմանը և ապաստանեց Թոկաթի բերդում: Ավազակ զինվորները քաղաքը կողոպտելուց և թալանելուց հետո, ավերեցին այգու գեղեցկազարդ և թանկարժեք ծաղկանոցները և փաշային բռնելու նպատակով պաշարեցին բերդը:

Երբ այդ լուրը հասավ պետութեան մայրաքաղաքը, ներքինինների դասից Դիարբեքերի բելլերբեյի խուսրեվ փաշան, իր տրամադրութեան տակ ունենալով Քուրդիստանի զինվորներին¹³, նշանակվեց վեզիր՝ ջելալիներին ոչնչացնելու նպատակով:

Ընդհարումների ժամանակ Հասան փաշան զոհվեց:

Այսպիսով Դելի Հասանը հեշտութեամբ հասավ իր հիմնական նպատակին և, վերցնելով իր անարգ զինվորներին, սկսեց թալանել Անատոլիայի վիլայեթները: Հասան փաշայի հարստութիւնը հափշտակելիս և կողոպտելիս, նրանք [ջելալիները] դրամը չափում էին վահանով, իսկ կերպասեղենը՝ սրով, այդ աստիճան նրանք հարստացել և ուժեղացել էին: Զելալիները 7—8 տարի շարունակ երկիրը իրենց տիրապետութեան ներքո պահեցին:

(էջ 174—175)

ՔՅՈԹԱԶԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԴԵՆԻ ՀԱՍԱՆԻ ԿՈՂՄԻՅ ԵՎ ՄԱՀՄՈՒԳ ՓԱՇԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Նախորդ տարվա վերջին վերոհիշյալ ավազակապետ Դելի Հասանը Թոկաթում Հասան փաշայի մահապատժի ենթարկելուց հետո, Անատոլիայում սկսեց զբաղվել կողոպուտներով: Նրան ոչընչացնելու համար նշանակվել էր Դիարբեքերի բելլերբեյի խուսրեվ փաշան, որն իր տրամադրութեան տակ ուներ Շամի, Հալեպի և Մարաշի զինվորներին: Սակայն ոչ ոք նրան չհպատակվեց և երբ նա Սվադին մոտեցավ, զինվորները նրան լքեցին ու հեռացան, պատրվակ բռնելով վերահաս ձմեռը: Ապա այդ խռովարարը [Դելի Հասանը] հայտնվեց Անկարայի մոտ: Նա համարձակ և անվախ կերպով շարժվեց Ահմեդ փաշայի դեմ, որը խնդիր ուներ պաշտպանել Անատոլիան: Այս փաշան նրա դեմ կռվելու կարողութիւն չունենալով, ապաստանեց Քյոթահիայի բերդում: Ավազակապետը անմիջապես եկավ և իր զինվորներով երեք օրով պաշարեց բերդը, բայց քանի որ ձմեռ էր ու սառնամանիքները սկսվել էին,

քաղաքը կրակի մատնեց և ձմեռելու համար գնաց Կարահիսար: Երբ այս սոսկալի լուրը մայրաքաղաք հասավ, վեզիրներից Գյուզիլչե Մահմուդ փաշան ռեջեր ամսին նշանակվեց սերդար:

(էջ 184—185)

ԲՈՍՆԻԱՅՈՒՄ ԴԵՆԻ ՀԱՍԱՆԻ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱԾ ԴԵՊԲԻ ՄԱՍԻՆ

Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հասանը Բոսնիայի էյալեթը ստանալուց հետո, արշավանքի էր ուղարկվել: Նա տարօրինակ վերաբերմունք էր ցույց տալիս սերդար Մուհամմեդ փաշային, երբեմն հպատակվում էր նրան, երբեմն ապստամբում նրա դեմ: Ատայի պատերազմում ջելալի ավազակների մեծ մասը կոտորվեց, իսկ ինքը սրից ճողապրած զինվորների հետ վերադարձավ Բոսնիայի երկիրը: Ժողովուրդը, շկարողանալով հանդուրժել նրա անպատշաճ վարքագիծը, էմիրներից Սեֆեր անունով էմիրին պարագլուխ (բաշբուղ) ընտրեց և դիմելով սերդար Մուհամմեդ փաշային՝ բողոքեց նրա բռնությունների դեմ: Երբ դիմողներն արտոնություն ըստացան պաշտպանվելու, շարժվեցին Դելի Հասանի դեմ, սակայն առաջին անգամ պարտություն կրեցին: Երկրորդ անգամ ուժեր հավաքելով, արաբաներին կցված «զարբազան» թնդանոթներով հարձակվեցին և թշնամուն պարտության մատնեցին. Դելի Հասանի ունեցվածքը կողոպտեցին և բոլորին մեծ վնասներ պատճառեցին: Դելի Հասանը փախուստի դիմեց: Անցնելով խոր գետից, իր քեթխուդա Շահվերդին ուղարկեց Բելգրադ՝ սերդարի մոտ: Հիշյալ քեթխուդան Դելի Հասանից վշտացած լինելով, այնտեղ մնաց և շվերադարձավ: Փաշան իր ծառաններից ուղնամեջի¹⁴ Մուհամմեդ էֆենդիին ուղարկեց Դելի Հասանի մոտ և խոստումներով նրան սիրաշահեց: Տեղի ունեցած դեպքերի մասին նա հաղորդեց պետության մայրաքաղաք և խնդրեց, որ նրան [Դելի Հասանին] փոխադրեն Թեմեշվարի էյալեթը...

Դելի Հասանը դարձյալ ներման է արժանանում և Բոսնիայից փոխադրվում է Թեմեշվարի բեյլերբեյության պաշտոնին: Նա գնում է Թեմեշվար և այնտեղ մնում է երկու տարի:

(էջ 225—226)

ԴԵՆԻ ՀԱՍԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԵՄԵՇՎԱՐՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, նախքան այդ, անհրաժեշտության բերմամբ, Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հասանին նախապես տրված էր Բոսնիայի էյալեթը, որտեղից հետո նա փոխադրվել էր Թեմեշվար: Թեմեշվարում իբրև վալի պաշտոնավարել էր մոտ երկու

տարի: Սակայն, ելնելով նրա անվայել վարքագծին վերջ տալու անհրաժեշտությունից, էսթերդունի գրավումից հետո, մեծ սերդար Մուհամմեդ փաշան հայտնում է Քեմեշվարի ժողովրդին, որ զգույշ լինեն: Դժգոհները մի օր բերդից դուրս եկան և որսի գնալու ժամանակ հարձակվեցին ու նրա [Դելի Հասանի] ենթականերին սպանեցին: Ինքը Բելգրադ փախավ: Այնտեղ սերդարի փոխանորդ Քերյաքի Հասան փաշան նրան արգելափակեց բերդում և Ասիթանեին զեկուցեց այդ մասին: Օրենքի ուժով Դելի Հասանին սպանելու մասին ֆեթվա և հրաման ուղարկվեց, որից հետո նա իր եղբորորդի Քյուչյուկ Բեյի հետ միասին սպանվեց...

Այստեղ պատմագիրը հիշում է մի դեպք, որը նա համարում է Դելի Հասանի կողմից կատարված մեծ դավաճանություն:

Դելի Հասանը հատուկ մարդու միջոցով, գրավոր, դիմում է Վենետիկ՝ Ղուժի պապին, առաջարկելով, որ նրանք նավատորմ և ուժեր ուղարկեն՝ Ռեսնե բերդը գրավելու համար: Ինքը խոստանում է օժանդակել նրանց, պայմանով, որ Ռեսնեի բերդի գրավման համար իրեն վճարեն հարյուր հազար ալթուն:

Ռոսնիայում եղած ժամանակ Դելի Հասանը այդ նամակի պատասխանը շտանալով Քեմեշվարից, մի մարդու միջոցով նորից լուր է ուղարկում: Սակայն այդ անձը գնում է սերդար Մուրադ փաշայի մոտ և ներկայացնելով նամակը, հայտնում է Դելի Հասանի մտադրությունը: Ահա այդ պատճառով Դելի Հասանի հիշյալ քայլը անհետևանք է մնում:

(էջ 272—273)

1015 (1606—1607) թվականի դեպքերի շարքում Քյաթիր Չելեբին խոսում է ջելալինների բոլոր խմբավորումների մասին: Տալիս ենք համառոտ բովանդակությունը:

Հանգուցյալ սուլթան Մուհամմեդ խանի¹⁵ օրով, էֆլաքի և էնգերուսի պատերազմների հետևանքով, իսլամական քաղաքներում տեղի ունեցած ապստամբություններն ու խառնակությունները վերացնելու համար թեև միջոցներ ձեռք են առնվում, սակայն այդ շարժումներն ու կռիվները շարունակվում են, որի պատճառով մոտ 15 տարի շարունակ երկրում երթևեկությունը խանգարվում է: Իսլամական զինվորները իրենց հայրենիքում չեն կարողանում հանգրստանալ: Անատոլիայում «ստորին դասի ուսանողները» օգտվելով երկրի անտերությունից, սկսում են զբաղվել կողոպուտով ու թալանով և նման միջոցներով ձի և հագուստ ձեռք բերելով, առանձին խմբեր են կազմում ու իրենց համար ղեկավարներ նշանակում: Մրանք զենք և զինամթերք ձեռք բերելով, առանձին խմբերով, հեծյալ ու հետևակ, ցրվում են երկրի տարբեր մասերում և շարունակում են թալանն ու կողոպուտը, բռնությունները և այլն: Այս մո-

լորյալ ավազակների ղեկավարներից մեկը լինում է Կարա Յազը-
ջի անունով հայտնի Արդյուլ Հալիմ ողորմելին, որը բեյլերբեյի-
ների մոտ քարշ էր գալիս երբեմն սեկբանություն, երբեմն սուրա-
շիություն¹⁶ անելով, երկիրը անտեր տեսնելով, ավազակ ուսանե-
րին իր շուրջն է հավաքում և ավերում է երկրի մի շարք քաղաք-
ներն ու գյուղերը...: Մյուսը լինում է Հյուսեին փաշա անունով
հայտնի ավազակը... Երկրորդը՝ Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հա-
սանը... Հետո Կալենդեօ օղլու անունով հայտնի ավազակը..., որը
1013 թվականին ավազակներին իր շուրջը հավաքելով մինչև իր
մահը, քաղաքները կողոպտելով ու կրակի մատնելով շարունա-
կում է իր շարագործություններն ու բռնությունները: Մյուսը լի-
նում է Կարա Սայիդը, որը ստոր մարդկանցից մի քանի հազար
զինվոր հավաքելով, սկսում է երկիրը ավերել: Թավիլ անունով
ստոր արարածը, որը սկզբում սեկբան էր եղել, հետագայում իր
նման ավազակներին շուրջը հավաքելով, սկսում է ավաններն ու
գյուղերը ավերել... Մեկն էլ՝ Յուսուֆ փաշան էր, որը բազմաթիվ
շարագործություններ կատարելուց հետո, ներման է արժանանում
ու բեյլերբեյություն ստանում...:

Այդ ժամանակ հանդես են գալիս մի շարք ապստամբներ նաև
սիփահիններից «զորբա» անունով, որոնց մեծ մասը ոչնչացվում է
սերդարի ձեռքով, իսկ մնացածներն էլ՝ Հասան փաշայի օրով:

Ամենից ավելի կատաղի ավազակը Ջանփուլադ-օղլի Ալի փա-
շան է լինում, որը Հալեպում մեծ բռնություններ է գործում և Քի-
լիսի սանջակի քրդերի Ջանփուլադ ցեղը սուլթանից իբրև «օջաքլըք»
ստանալուց հետո, ձգտում է անկախություն ձեռք բերել:

Պատմագիր Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն խոսում է այդ
«ավազակային» ապստամբական շարժումների մասին, որոնց
զինվորական ուժերը տասնյակ հազարների են հասել: Այդ ապս-
տամբական շարժումները տարածվել են գրեթե ամբողջ Անատո-
լիայում:

(էջ 289—292, 292—294, 298—300, 304—315)

ԹՈՒՐԻ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԻՉԲԸ ԱԶԵՄԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Քյաթիր Չելեբին 1012 (1603—1604) թվականը անվանում է «խռովություն-
ների և ապստամբությունների տարի»: Այդ խռովությունների ղեկավարն է եղել
Աջեմի շահ Շահ Աբբասը: Պատմագրի ասելով, խոստումնադրուծ Շահ Աբբասը,
չկարողանալով տանել օսմանյան պետության աշխարհի բոլոր մասերում ունեցած
հաջողություններն ու օսմանյան արքայական գերդաստանի փալն ու փառքը,

փորձում է զանազան միջոցներով հարված հասցնել օսմանցիներին, իսկ իր պետությունը ընդարձակել և ուժեղացնել:

Պատմագիրը բառեր ու ածականներ շի խնայում օսմանյան պետությունը փառաբանելու և Աջեմի շահին անարգելու ու նախագնելու համար: Օրինակ, նա Շահ Արբասին անվանում է «անփառունակ»¹⁷:

* * *

Շահ Արբասի Երևանի վրա հարձակվելու նախօրյակին Թավրիզը օսմանցիների ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Սալմաստի բեյ Քուրդ Ղազին օսմանցիներից փախչելով ապաստանում է Շահ Արբասի մոտ և նրանից օգնություն խնդրում: Շահը Քուրդ Ղազի բեյին խանություն է շնորհում: Օսմանցիները պաշարում են Քուրդ Ղազի բեյի ապաստանած Կարնը Յարըք բերդը: Պաշարվածները անձնատուր են լինում և օսմանցիները նրանց թույլ են տալիս բերդից դուրս գալ ու գնալ իրենց ցանկացած ուղղությամբ: Քուրդ Ղազին գնում է Իսֆահան (Սպահան) Շահ Արբասի մոտ: Օսմանցիները Կարնը Յարըք բերդը միացնում են իրենց մյուս բերդերին, Օսմանյան բանակը գնում է Նախիջևան:

Շահ Արբասը Քուրդ Ղազիի դրդումով շարժվում է Թավրիզի վրա: Նա իր տրամադրության տակ եղած 2—3 հազար ընտրյալ զինվորներին միացնում է «Գյոթ-դուլաք» և «Թուլունգի» անուններով հայտնի ավազակային տարրերին, ինչպես նաև էրզերիում իշխող Ջյուլֆիկար խանի զինվորներին և 15 հազարանոց բանակով շարժվում է դեպի Թավրիզ:

Սոֆիանում տեղի ունեցած կատաղի կռվում օսմանցիները պարտվում են: Քյաթիք Չելերին զոլաբանում է օսմանյան բանակի քաջագործություններն ու հերոսությունները և պարտության պատճառ համարում է օսմանցիների սակավաթիվ լինելը:

«Նարդախ շահը գրավում է Թավրիզը» վերնագրով հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Շահ Արբասի կողմից Թավրիզի գրավումը, նշելով, որ Շահը Թավրիզը գրավում է միայն իր խորամանկությունների և կեղծ խոստումների շնորհիվ: Բերդում եղած օսմանյան զինվորները հավատալով Շահ Արբասի այն խոստումներին, թե իրենց կյանքին և ունեցվածքին ոչ մի վտանգ չի սպառնում, բերդը հանձնում են: Թավրիզից օսմանցիները դուրս գալով իրենց երեխաներով, ընտանիքներով և ունեցվածքով շարժվում են դեպի Վան: Աջեմները նրանց հետապնդում են, կողոպտում և թալանում: Իսկ Շահը մտնելով Թավրիզ, անասելի շարագործություններ է կատարում: Այստեղ, Շահը՝ Նախիջևանն ու Երևանը գրավելու նպատակով, ուժեր և ռազմամթերք է հավաքում:

«Երևանի նոր բերդի կառուցումը» վերնագրով գլխում Քյաթիք Չելերին խոսում է Երևանի հին բերդին կից նոր պարսպի կառուցման մասին: Այդ նոր պարսպի անհրաժեշտությունը զգացվում է, երբ Նախիջևանի զինվորներն էլ են գալիս Երևան և տեղի զինվորների հետ միասին պատրաստվում են դիմադրություն ցույց տալ Շահ Արբասին:

(Էջ 202—211)

ԱԶԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳԱԼԻՍ Է ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Ջեմազիել-ախըր ամսի 11-րդ օրը Երևանի դաշտի հարավային կողմից երևացին թշնամու զինվորները: Այդ ստոր ցեղի

զինվորները շար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում: Բուն աջեմները հազիվ շորս-հինգ հազար մարդ էին, որի մոտ երեք հազարը «Թուլունգի» և «Գյոք-դուլաք» անոմնով հայտնի ավազակներն էին, մի մասն էլ վատաբարո քրդերի խմբերը՝ Քուրդ Ղազիի և նրա եղբայրներ՝ Կոջի Բեյի և Սեյֆեդդինի գլխավորությամբ: Մյուս մասը, նախապես էմարեթ¹⁸ ստացած Միրփաշա Օղլի Շեյխ Հեյդար անունով քուրդն էր, շորրորդ մասն էլ՝ նախապես Նախիջևանի երկրի գրավման գործում փաղիշահի նայիրին ճանապարհ ցույց տալու համար բարձր աստիճանի արժանացած, Ալաեդդին բեյի մարդիկ, Մակուի տիրակալ Մուստաֆա բեյի վաշտը, ապա՝ ստոր և խայտառակ քուրդ Չեյնալ բեյի վաշտը, Ալաշկերտի Կըլըջ Բեյի վաշտը, Բերգուշատ սանջակի բեյ Ֆերեհ Ջորի վաշտը: Բանակի կենտրոնում՝ օձի նման նենգ, փառքով ու շքեղությամբ շրջապատված Շահը սրինգների և փողերի բարձրահնչյուն նվագով ահ ու սարսափ էր տարածում: Ստոր ռաֆրզիները միառժամանակ Երևանի բերդի առջև իրենց ռազմական հզորությունը ցուցադրելով, կարծում էին, թե բերդի ժողովուրդը Շահի շքեղությունից և վեհությունից սարսափահար՝ ստիպված կլինի անձնատուր լինել և բերդը հանձնել:

Սակաջն օսմանյան բանակում կային իսլամական խելահաս և գիտակից մարդիկ, որոնք կարողացան հասկանալ, որ այդ արտաքին փառքի և սարսափի նշանները անհիմն ու անարժեք են: Նրանք այդ անհիմաստ շքեղություններին և նվաճներին ուշադրություն չդարձնելով, իրենց «ալարդա» թնդանոթների կրակով հեռվից ողջունեցին [թշնամուն]: Այդ զգվելիների խումբը (աջեմներ) շահական վրանը դրեցին Միհնեթի բլուր անունով վայրում:

(էջ 214—215)

* * *

Քյաթիբ Չելեբին իր «Ֆեղլեբեի» հաշորդ հատվածներում մանրամասնորեն նկարագրում է Երևանի բերդի պարիսպների տակ տեղի ունեցած խիստ կատաղի և համառ մարտերը՝ «Երևանի մոտի առաջին մարտը», «Երկրորդ մարտը», «Երրորդ մարտը» վերնագրի տակ: Այդ նկարագրությունների մեջ պատմագիրը ածականներ է շոռայում օսմանցիների հերոսություններն ու սխրագործությունները դրվատելու, իսկ աջեմներին ստորացնելու և անարգելու համար:

ՇԱՀԻ ՆԱՄԱԿԱՔԵՐ ԲԱՆՇԻԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ նենգամիտ թշնամին տեսավ, որ իր բանակի հարձակումը բերդը պաշտպանողների վրա ազդեցություն չգործեց, դիմելով խարդախության և նենգության, նա փորձեց սպառնալից նամակով

մուրեցնել մտքերը և սիրաշահել զինվորներին: Դրանից առաջ նա նամակներ էր գրել էրզրումի վիլայեթի պաշտպանութեան համար Շերիֆ փաշայի կողմից նշանակված Հասան փաշային և շրջապատի էյալեթների փաշաներին, որոնցով նա հայտնում էր, որ ինքը ստուգել է թշնամոմ ընկճելու համար սպասվող զինվորական ուժերի ճանապարհը, նրանց վիճակը և ուժը: Աստծու ողորմութեամբ եթե խոստացված զինվորները ժամանեն որոշված ուղղութեամբ, ապա կարելի կլինի հեշտութեամբ պարտութեան մատնել բերդի զինվորներին: Նամակը ուղարկել էր բերդը պաշարող զինվորներից մեկի՝ Շաթրը Մուհամմեդ շավուշի միջոցով:

Հիշյալ շավուշի մոտ եղած նամակներից մեկի վրա նա հեղանքով գրել էր. «Գոհություն Աստծո, մենք դիմել ենք խելամիտ և անհրաժեշտ միջոցների: Դուք թողեք այն վատթար միտքը և միջոցները, որոնք այս մոտ ժամանակներում ձեզ համար անիրագործելի են: Ո՛վ վիլայեթի ժողովուրդ, դուք բոլորդ իմ երջանկաբեր Դուան երես քսելով, հպատակութեան ցույց տվեք: Սրանից հետո ձեզ այսպիսի նամակներ ուղարկելու հնարավորութեան չի լինի: Բերդը հանձնելուց բացի փրկութեան այլ ճանապարհ չկա»: Այս սպառնալից խոսքերով գրված նամակն ուղարկվեց սուրհանդակ Բախշի Խալիֆայի միջոցով:

Հիշյալ անձը պարսպի անցքով տեղեկացրեց, որ ինքը նամակաբերն է և ներկայացավ վեզիրին: Նրա բերած թղթերի բովանդակութեանը ծանոթացան: Վեզիրը, զինվորներն ու ամբողջ հասարակութեանը [Շահի] խարդավանքը անպատասխան թողնելով, նամակաբերին պարսպից դուրս հանեցին: Սակայն այդ խորամանկ նամակաբերը, ներկայանալով դիվանին, հայտնեց. «Ինձ հանձնված գրութեանը պատասխան չտվեցին, այն պատճառաբանութեամբ, թե նամակը հաստատված չէ դիվանի անդամներից որևէ մեկի ձեռքով և գրված չի Շահի հայտնի ձեռագրերով, այնպես, որ այս անգամ եթե զնամ դեկավարներից մեկի նամակով, ապա Շահի նպատակը կիրագործվի»: Այսպես նա շարունակեց իր անտեղի միջնորդական աշխատանքը:

(էջ 216—217)

Շահը նամակաբեր Բախշի առաջարկով մի նոր նամակ է գրում և իր վեզիրի ու պետության հավատարմատարի կնիքներով կնքել տալով, ուղարկում է Երևան: Բերդում գտնվողները, ծանոթանալով նամակի բովանդակութեանը, հաշվի չեն առնում խորամանկ Շահի սպառնալիքները, կտրականապես մերժում են նրա առաջարկը, հայտնելով, որ իրենք պատրաստ են կովով և պատերազմով պաշտպանել բերդը: Նրանք Շահի սուրհանդակին նորից դուրս են անում:

Երևանի բելլերբեյի Շերիֆ փաշան դիմումներ է ուղարկում պետության մայ-

րաքաղաք և օգնութիւն խնդրում: Շեյխ-ու-Իսլամի, ջյուս վեզիրների և ավագանիի խորհրդակցութիւնից հետո, շրջակա վիլայեթներին հրամաններ են տուրվում, և էրզրումի բելլերբեյի Ահմեդ փաշան նշանակվում է սերդար:

Այդ ժամանակ սուլթան Մուհամմեդը վախճանվում է և նրան հաջորդում է սուլթան Ահմեդը: Այդ կապակցութեամբ Երևանին իրական օգնութիւն ցույց տալու գործը մնում է անհետևանք: Շահ Աբբասը ուժեղացնում է Երևանի բերդի պաշարումը, որը շարունակվում է վեց ամիս: Պաշարվածների ուժերը սպառվում են:

(Էջ 217—218):

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՊԱՇԱՐՎԱՍ ԵՐԵՎԱՆԻ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՊԲԵՐԸ

Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում Շահ Աբբասը մի շարք բանակցութիւններ վարեց, սակայն ապարդյուն: Բերդ ուղարկված դեսպանին սպանեցին: Տեսնելով պաշարվածների այդ վարքագիծը, նա հասկացավ, որ հազիվ թե նրանք անձնատուր լինեն... Ինչեք ամսի տասներորդ օրը պաշարման երեսուներորդ օրն էր. Շահ Աբբասը, Թավրիզի և Նախիջևանի գրավումից հետո, Գենջեի և Շիրվանի էյալեթների գրավմանը ձեռնարկելով և այդ երկրների ժողովուրդներին դեպի Ղարաբաղ և Շիրվան ուղարկելու ծրագրին արգելք հանդիսանալով, կարծում էր Երևանի գրավումը կարելի է հեշտութեամբ գլուխ բերել: Իրենց ուժերը դեպի Երևան ուղարկողներից մեկին՝ Խալիֆե Յակուբ անունով անձին, և նախապես զեամեթ ունեցած ու այդ կողմերն ապաստանած Խալիֆե Ջադե Ղազան անունով սիփահիին իր մոտ կանչելով և հանգիմանելով թե «դուք եք պատճառ դարձել իմ այս կողմերը գալուն և Երևանի գրավման մինչև այսօր ձգձգվելուն», սաստեց նրանց: Վերջիններս պատասխանեցին. «մենք չենք թերացել մեր կարողութեան շափառելու մեջ: Քանզել ենք ջրանցքները, կտրել կյանքի համար անհրաժեշտ հոսող ջրերը: Սակայն բոլորովին առանց ջրի թողնելու համար անհրաժեշտ է կտրել նաև պարսպի մոտից հոսող Ջանգիբար¹⁹ (?) գետը»:

Այդ երկու ավազակները Շահի ցանկութեանը ծառայելու նպատակով, հաջորդ օրը, իրենց հիշյալ նենգամիտ միջոցներով բերդի վրա բաց արին անկանոն կրակ: Ճյուլֆիկար խանը մի քանի մարդկանցով կրակը ուղղեց դեպի Գյուրջի բերդը: Բերդապահները շերվացին:

(Էջ 221—227):

* * *

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի շուրջը տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնները, մասնավորապես պաշարվածների կատարած սխրագործութիւնները:

Իրանական բանակի հարձակումները, պատմագրի ասելով, օսմանցիների կողմից հերոսաբար ետ են մղվում: Իրանական բանակի ղեկավարները քանդում են բերդի պարսպի մոտ գտնված ջրաղացը, որն «այդ ժամանակ բերդում գրտնրվողների միակ ջրաղացն էր»: Պատմագիրը նշում է, որ այդ շարագործությունը կատարում են այն ավազակները, որոնք նախապես հպատակվել էին Շահին: Սրանք բերդի այդ մասի ճանապարհին ծանոթ լինելով, մութ գիշերով, երբ ջրաղացպանը քնած է լինում, մտնում են ջրաղացը և գետի վրա կառուցված քարուկիր կամուրջը քանդում և ավերում են... Ռեջեբ ամսի 15—18-ը կռիվները ավելի կատաղի են դառնում: Երկու կողմերն էլ ծայրահեղ գոհողությունների գնով փորձում են վճռել պատերազմի բախտը, սակայն այդ բանը չի հաջողվում: Ըստ պատմագրի Շահ Աբբասի ուժերը սպառվում են և եթե օսմանցիները մի փոքր օժանդակ ուժ ստանային՝ Շահին պարտություն կմատնեին: Սակայն «նախկին սերդար Հասան փաշայի անփութության պատճառով,— գրում է Քյաթիբ Զելեբին,— դրությունը վատացավ և երկիրը մեծ աղետների ենթարկվեց...»:

Ռեջեբ ամսի 22-ին (պաշարման 12-րդ օրը), բերդապահ զինվորների շրջանում, մի զինվոր, ենիչերիների քեթխուղայի դրդամամբ, այսպիսի հուսահատական խոսքեր է ասում. «Եթե պաշարումը այսպես շարունակվի, մեր շտեմարանում մի հատիկ ցորեն ու սահրինջում մի կաթիլ ջուր չի մնա, և անհրաժեշտ կլինի բերդը հանձնել թշնամուն...»: Այս թշնամական գրգռման հետևանքով մի խումբ թուլակամ զինվորներ միանում և գիշերով դուրս են գալիս բերդից: Նրանք ոչնչացվում են գերվածների մի խմբի կողմից... Պաշարման օրերին տեղի ունեցած այլ դավաճանությունների համար մահվան են դատապարտվում մի շարք անձինք:

«Սուրհանդակի գալը» վերնագրով հատվածում պատմագիրը խոսում է տունական (ոսմազան) ամսի 8-ին մի սուրհանդակի բերած նամակի մասին: Նամակը ուղարկած է լինում էրզրումի վեզիր Սաաթշի Հասան փաշան, որով նա հայտնում է, որ դիմել է Ասիթանե և սպասում է հրամանի՝ իր տրամադրության տակ եղած մոտ 40 հազար զինվորներով Երևանին օգնության գալու համար:

Այդ օրերին, ինչպես նշվեց, տեղի է ունենում սուլթան Մուհամմեդի մահը և Սուլթան Ահմեդի գահակալությունը:

(էջ 227—234)

ԻՐԱՆՑԻՆՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՆԸ ՇՈՐԱԳՅԱԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

[Իրանի] բռնապետության ժամանակ Շորագյալը բռնակալ Կարա Խան անունով սիփահիի իշխանության կենտրոնն էր: Այդ ժամանակ Շահից Ֆերման ստացվեց ժողովրդի պատրաստակամության մասին: Չմեռ վրա հասնելուց առաջ, երբ խանը իր ժողովրդի հետ միասին պատրաստվում էր մեկնելու, Զալ-Փաշազադեի ազգականներից Օսման բեյը Կարա Խանից առաջ Կարսի զինվորներով և իր մոտ հավաքված զազիներով հարձակվեց թշնամու մի քանի գյուղերի վրա: Այսպես իրանցիներն ու Շորագյալի խանը նիզակակից դարձան: Այնուհետև, երբ թշնամիները գրավելով լեռան լանջերը՝ փախչելու ճանապարհն էին բռնել, եկան նաև Կարսի զինվորները: Թշնամին ամբողջությամբ պարտության մատնե-

վեց: Կարսի զինվորները նրանց հետապնդելով, զինաթափ արին, մի մասին գերի վերցրեցին, իսկ շատերին սրի քաշեցին:

ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՉԱՆԿԱԿԻ ԳԱԼՈ

Օգնութիւն խնդրելուց անցել էր մի քանի օր և խոստացված ժամկետը լրացել էր, սակայն սպասվող զինվորներից ոչ մի նշան չէր երևում: Պաշարվածները վերին աստիճանի հուսալքվեցին և պատերազմի ծանրութիւնը նրանց համար անտանելի դարձավ: Զիլկադդե ամսվա 4-րդ օրը թշնամու ռայաներից մեկը՝ «Դուռը բացեք, որ թշնամու հարձակման ժամանակը ձեզ հայտնեմ» ասելով ներս մտավ ու փաշային ներկայանալով, հայտնեց, որ իր նպատակն է համաձայնութիւն կայացնել և վերացնել երկպառակութիւնը բերդի ժողովրդի և Շահի միջև: Գթութիւն և արգահատութիւն ցույց տալով, նա ասաց. «Ամեն կողմից և ամեն օր զինվորների հեղեղներ են գալիս Շահի մոտ, նույնիսկ Սիմոնի որդի Գուրգենը, իր ենթակաների հետ միասին, Շահի բանակատեղում է: Եկել է նաև Զեքեմի իշխող Ալեքսանդր անունով թափառական թշնամին: Գործադրված ուժեղ ջանքերի շնորհիվ, բերդի հաղթական գրավումը կասկածի ենթակա չէ. պաշարման սկզբից մինչև այժմ ձուլվող թնդանոթներից երեքը արդեն պատրաստ են վաղր առավոտից կրակ բաց անելու: Դրանցից մեկը արձակում է 72 կիյա (օկկա), մյուսը՝ 42 կիյա, երրորդը 24 կիյա ծանրութեամբ արկ: Դրանից հետո բերդի փրկութիւնն անհնարին գործ է: Ավելի նպատակահարմար է դիմել Շահի ողորմութեանը և անձնատուր լինել: Եթե Աստված կամենա, կարող եք փրկել ձեր կյանքն ու ունեցվածքը: Ցանկութեան դեպքում կարելի է այդ առթիվ միջնորդութիւն հարուցել»:

Երբ սուրհանդակը այդ խոսքերով հայտնեց իր առաքելութեան նպատակը, վեզիրն ու ժողովուրդը՝ հաշվի առնելով նրա առաջարկի անընդունելի լինելը, սուրհանդակին անարգեցին և ձմռան այդ օրերին իբրև փոքրիկ նվեր ուղարկված հիանալի պտուղները՝ տանձն ու խնձորը, պարսպից դուրս շարտեցին ու մերժողական պատասխան տալով, վերջ դրին բանակցութեանը:

(էջ 234—235)

* * *

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը խոսում է հետագա պատերազմական գործողութիւնների մասին. երկու կողմից ուժեղանում է թնդանոթագութիւնը: Պաշարվածները բերդի պարսպի ավերված մասերը անմիջապէս վերաշինում և

նույն պարսպին նոր մասեր են ավելացնում: Բերդից դուրս դալով նրանք անակրնկալ հարձակումներ են գործում թշնամու վրա և մեծ կորուստ պատճառում:

Զիհիջե ամսվա 8-րդ օրը աջեմներն իրենց բոլոր ուժերով ու միջոցներով, ավելի ուժեղ և կատաղի հարձակումներ են գործում Երևանի բերդի վրա և գրավում են պարիսպը: Պաշարվածները ամրանում են բերդի ներքին մասում: Աջեմները փողերի հարկու հնչյունների ներքո գիշերային ուժեղ հարձակման են անցնում... պաշարվածներից մոտ 1500 զինվոր ընկնում են մարտերում, իսկ զինվորների կեսը՝ հակառակորդ դուրս դալով, հեռանում է: Բոլոր զինվորներից մնում են միայն 500-ը, որոնք անկարող լինելով այդ ընդարձակ բերդը պաշտպանել՝ հրաժարվում են դիմադրելուց: Քանի որ մուհարրեմ ամսի տասներորդ օրը աջեմների սգի օրն է, նրանք հարձակումից խուսափեցին, որպեսզի հետո ավելի ուժգին հարձակման անցնեն: Բերդում մնացածները ստիպված են լինում անձնատվություն խնդրել: Նրանց խնդրանքը Շահի կողմից ընդունվում է:

(էջ 235—236)

ՇԱՀԻ ՄԵԶԼԻՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

Մուհարրեմ ամսի 11-ին ազատված և փրկված բերդի ժողովուրդը, Շահի հրամանով պատրաստ կանգնեց նրա խղճուկ վրանի մոտ: Ընչպես այդ ժամանակ պաշարման մեջ եղած Նախիջևանի կադին՝ Զերրահ Զադեն է պատմում, ուշադրությամբ դիտելիս, կարելի էր նկատել, որ Շահը իրեն օգնական և հենարան հանդիսացող թափառականներով շրջապատված «Ալաջըք էվի» անունով հայտնի հնացած և մրոտված վրանը իր համար Դիվանխանե էր սարքել: Պաշարվածների վրա ազդեցություն գործելու համար, վրանի առջևի կողմում, 3—4 զույգ տերևներով ծածկված սյունի տակ նա մի քանի գորգ էր փռել տվել: Ինքը դեռ չէր երևում: Խիտ հոնքերով, ածիլված գլուխներին անհավատի թագ դրած, նստած էին նրա զինվորական պարագլուխները: Հանկարծ Շահը եկավ: Նրա դեմքը ևս զուրկ էր գրավչությունից: Հագել էր կոշտ ասվի աբա (վերարկու): Նրա կապած թուրն ու դաշույնը ոսկուց և զարդերից զուրկ էին: Նա եկավ և նստեց իր Դիվանխանեի ճիշտ կենտրոնում: Ներկա գտնվողները շտապեցին համբուրել նրա քղանցքը: Մոտ մի ժամ, վեզիրներն ու հասակավոր մարդիկ, Շահի դիմաց՝ ձեռքերը կրծքներին դրած կանգնած մնացին նրա հրամանին սպասողի վիճակում: Գոռոզ Շահը այդ պահին, իրեն հատուկ մեծամրտությամբ, ոչ մի սիրալիրություն չցուցաբերեց՝ ո՛չ վեզիրների և ոչ էլ մյուսների հանդեպ: Նա զրուցեց միայն իր երկու կողմում կանգնած արքայազուհիների հետ, և հարց ու պատասխաններն էլ փոխանակեց միայն նրանց հետ: Հետո անցավ վրանը և ներս հրավիրեց իր զինվորական պետերին: Նրանք ներս մտան: Այնտեղ

չկար շահին վայել նստելու ոչ մի տեղ, ոչ մի բարձ: Նա ուղղակի նստեց մի անկյունում փռված գորգի վրա: Շահի աջ կողմում նըստած էր Լեվենդ խանի որդի Ալեքսանդր խանը, ձախ կողմում՝ Սիմոնի որդի Գուրգենը, որոնք ժողովի էին նստել, ինչպես վայել է թափառաշրջիկներին: Նրանց կողքին նստել էին Թավրիզի բեյլերբեյի Ալի փաշան, քուրդ Ղազին և մյուսները: Շերիֆ փաշային և այլ զինվորական պետերին նա հրամայեց նստել Ալեքսանդրից հետո, իսկ դա նշանակում էր, որ Շահը այդ թշնամուն բարձր էր դասում «էհլի-սյունենթներից»²⁰:

Հետո շահը վերոհիշյալ Զերրահ Զադեին հանդիմանելով, ասում է. «Դու խելամիտ և գիտակից մարդ ես, ինչո՞ւ ինձ հպատակություն ցույց տալու ուղիղ ճանապարհը թողնելով հեռացար շնորհներից ու առաքինությունից»: Զերրահ Զադեն պատասխանեց. «Իսլամական փաղիշահին ծառայողը պարտավոր է նրա համար իր անձը զոհել և ավագանիի ու զինվորների համար անհրաժեշտ կովից և պատերազմներից չհրաժարվել: Մենք հույս ունենք, որ Զերդ մեծություն կողմից կշտամբանքի շենք ենթարկվի»:

Այս խոսքերն ընդունելի համարվեցին և, հաշվի առնելով շահին մատուցած նրա ծառայությունը, ներում շնորհվեց և հրաման տրվեց անմիջապես հեռանալ Մեջլիսից:

Շահը նախապես գերի ընկած ուլեմաներին ասաց. «Դուք այն մարդկանցից եք, որոնք Ֆեթվա են տալիս այն մասին, թե թշնամիներից [իրանցիներից] մեկի սպանությունը հավասար է յոթանասուն անհավատ թշնամու սպանության»: Այս խոսքերից հետո, Շահը հրամայեց պատռել ողջ-ողջ նրանց կուրծքը, թոքերը հանել և սոսկալի տանջանքներով սպանել...»:

Քյաթիր Զելեբին վերջում գրում է, որ ներման արժանացած վերոհիշյալ Զերրահ Զադեն, մոտ 500 մարդով գալիս է Կարս և հաջորդ տարվա սկզբին մեկնում Դար-ուլ-սուլթանի [Ստամբուլ]: Վերոհիշյալ դեպքերը նա գրի առնված ներկայացնում է նորին վսեմություն փաղիշահին:

Քյաթիր Զելեբին ավելացնում է. «Մինչև այստեղ* այդ գիրքը ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերի»:

(էջ 238—239)

1013 (1604) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄՆԱՅԱԾ ԴԵՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շահը հաղթանակ տանելուց հետո Շերիֆ փաշային իմամ Ռիզայի վակֆին մյուսթեվելի²¹ նշանակեց: Նա իր կյանքի մնացած տարիներն անց կացրեց Մեշհեդում: Շահը պաշարվածներին ար-

* Խոսքը վերաբերում է իր գրքին՝ «Տեղեկք»-ին:

տունութիւն տալով, ասաց. «Յանկացողները թող ինձ նոքար լինեն»: Մնացածներին՝ մոտավորապես 300—400 տուն, խրզըր փաշա-օղլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով ուղարկեց Կարս: Երևանի բերդը քանդեց և հողին հավասարեցրեց: Այդ ժամանակ վախճանվեցին նաև էրզրումի բեյլերբեյին և սերդար Սաաթշի Հասան փաշան, որից հետո բանակը ցրվեց: (էջ 242)

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը խոսում է նաև Երևանի գրավումից հետո Շահ Աբբասի հետ կապված հետագա դեպքերի մասին:

Շահ Աբբասը վախենալով օսմանյան բանակի պատրաստութիւնից և առաջխաղացումից շտապ հեռանում է Երևանից ու Ակչե Կալայից և գնում է Թավրիզ:

Իրանի արշավանքի ղեկավար նշանակված Ջղալե Զագե Սինան փաշան ուժեր հավաքելով, կարողանում է հասնել Կարս միայն ձմռանը: Ճանապարհին եղած ռայաների [հայերի] գյուղերի ու ավանների բնակիչները արսորված լինելով, երկիրը մնում է անմշակ: Երկրում սով է տիրում: Ջղալե Զագե Սինան փաշան անպատակ համարելով Շահին հետապնդելը, քաշվում է դեպի Վան: Քուրդ բեյերին սիրաշահելով, ուզում է իր կողմը գրավել: Շահ Աբբասի ուղարկած ուժերը պաշարում են Վանը: Փաշան բավականաչափ ուժեր չունենալով, Վանի լճի վրայով, նավակով, փախչում է դեպի Ադիլջեվազ և հետո դեպի էրզրում: Դրանից հետո շահը իմանալով Սինան փաշայի փախուստը և, նկատի առնելով, որ Վանի պաշարումը [և գրավումը] ապարդյուն է, մոտ 40 օր այնտեղ մնալուց հետո, վերացնում է պաշարումն ու մեկնում է Նախիջևան և Թավրիզ: Ճանապարհին պաշարում է օսմանյան բերդերից՝ Մակուն, սակայն անհաջողութիւնից բացի, ոչինչ ձեռք բերել չի կարողանում: (էջ 246)

1014 (1605) Թվականի դեպքերից

Այս ժամանակաշրջանում ևս շարունակվում են Շահ Աբբասի և օսմանյան բանակի պատերազմական գործողութիւնները: Օսմանցիները մեծ ուժեր են կուտակում Արևելյան ճակատում: Կատաղի մարտերից հետո նրանք պարտութիւն են մատնում Շահի բանակին: Սակայն հետագայում իրանցիները նոր ուժեր հավաքելով, շարունակում են պատերազմը: Այնուհետև, օսմանյան բանակում անկարգութիւններ են ծագում, որոնք թուլացնում են բանակի ռազմական ուժը:

Նույն տարին Շահ Աբբասը գրավում է նաև Գենջին և Շիրվանը: Նախապես Շահ Աբբասը պաշարում է Գենջին և 7 ամիս հետո՝ գրավում: Ապա շարժվում է դեպի Շիրվան, որը նույնպես գրավում է 7 ամիս տևող պաշարումից հետո: Չնայած իր խոստումին, Շահը Շիրվանի ժողովրդի մեծ մասին կոտորում է:

(էջ 264—267)

1019 (1610) Թվականի դեպքերից

Բարձր սերդարը [Մուրադ փաշան] Արևելք մեկնելով, Գյուլըջի Մուհամմեդ փաշային նշանակեց տեղակալ: Սեֆեր ամսի 5-ին Մուրադ փաշան իր հաղթական զինվորներով Աջեմի երկիրը գնալու համար անցավ Սկուդար: Փաղիշահակուսն հրամանով ռե-

բուէլ-էվվելի սկզբին ճանապարհ ընկավ և մենզիլներն անցնելով հասավ սահման, որտեղ հավաքվեցին նշանակված բեյլերբեյիները և մեծ թվով զինվորներ: Տեղեկութուն ստացվեց, որ մոլորյալ Շահը թավրիզում է գտնվում: Քանի որ ձմեռը մոտենում էր, Մուրադ փաշան շտապ եկավ Թավրիզ, սակայն բնակիչները քաղաքը դատարկել էին, թողել անբնակ և հեռացել: Զինվորները քանդեցին և այրեցին քաղաքի բոլոր շինությունները: Շահը դիմադրություն ցույց տալուց խուսափելով, պաաստանել էր Թավրիզի շրջակայքում գտնվող Սյուրխաբ բերդը:

...Ձմեռը վրա էր հասնում: Այստեղ զինվորները հանգստանալու հնարավորություն չունենալով, այդ կողմերը քանդելուց և ավերելուց հետո՝ սերդարն ու կափուկուլի²² զինվորները վերադարձան Դիարբեքիր:

Այս արշավանքի ժամանակ սերդարը մի անգամ ևս Շահին նամակ ուղարկեց և ստացավ պատասխանը: Նամակում մի շարք տիտղոսներ թվելուց հետո, ասված էր. «Դուք խախտել եք Շահ Իսմայիլի ժամանակ գոյություն ունեցած պայմանները»: Շահը իր պատասխանում մերժելով պայմանագրի խախտումը, ասում էր. «Ձեր սահմանի վրա եղած իշխանավորները գրավել են մեր վաճառականների (բեզիրգյան) ապրանքները և նույնիսկ սպանել մի քանիսին: Այդ մասին բազմիցս հայտնել ենք Նորին վսեմություն փադիշահին, սակայն ապարդյուն: Սուլթանության արժանապատվությունը թույլատրել է այդպիսի գործողությունների կատարումը: Մենք բարձրյալն Աստծուն ապավինելով, ձեռնարկեցինք գրավելու մեր ժառանգական իրավունքը հանդիսացող երկրները: Դուք պարծենում եք թաթարական զինվորներով: Սրանից առաջ Իսլամ Կիրայն ու Ղազի Կիրայը Շիրվանի վրա արշավելով, պատերազմել էին Աջեմի դեմ: Խաները գերի էին ընկել: Եթե նորից գան, իրենց պատիժը կստանան: Մեզ ծանոթ է Ալ-Օսմանի փադիշահների հարստությունը և զորությունը: Սակայն մեր ղազիները ձեր զինվորների գերազանց թվի համար երբեք չեն անհանգստանում: Հանգուցյալ սուլթան Սուլեյմանի և իմ հանգուցյալ պապ Շահ Բահամասբի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, երբ հնարավոր լինի որոշել սահմանները, ես Նորին վսեմություն փադիշահի մի կուլն եմ: Եթե մի մարդ թշնամության մեջ ուժեղ չլինի, չի կարելի վստահել նրա բարեկամությանը: Տեսնենք ինչպես կլինի մեր բարեկամությունը: Եթե համաձայն չեք, այդ դեպքում, թող տեղի ունենա այն, ինչ որ կարգադրել է նախախնամությունը, վեսսելամ»:

(էջ 234—235)

Սերգարը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ հաշտութունը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, եթե Շահը հրաժարվի բոլոր այն հողերից, որտեղ կարդացվում է փաղիշահի խութքեն²³,

1019 (1610—1611) թվականին Շահը նորից պատգամավորներ է ուղարկում և համաձայնություն է հայտնում, որ Սուլթանը բնյլերբեյի նշանակի գրաված երկրներում: Բացի այդ, առաջարկում է այդ վայրերի բերքից տարեկան տալ 200 բեռ մետաքս:

Մուրադ փաշան շի համաձայնում այդ առաջարկներին և պատրաստվում է արշավանքի:

1020 (1611) թվականին, Մուրադ փաշայի մահից հետո, սերգար է նշանակվում Մուրադ փաշայի մրցակից Նեսուհ փաշան, որը կողմնակից էր Շահ Արթուրի հետ հաշտութուն կնքելուն:

Նեսուհ փաշան գալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով շահի պատգամավորին և խոստացված մեկ տարվա մետաքսը:

1021 (1612) թվականին Թուրքիայի և Իրանի միջև վերջապես որոշվում են հաշտության պայմանագրի պայմանները, նախապես Շահ Թահմասբի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի միջև ընդունված սահմաններով, և տարեկան 200 բեռ մետաքս տալու պայմանով:

Սահմանագիծը որոշելու համար Իրանի պատգամավորը էրզրումի բնյլերբեյի հետ մեկնում է Իրանի սահմանը: Սակայն, «մինչև 1024 (1615) թվականը, — գրում է Քյաթիր Զելերին, — սահմանների հարցը չի լուծվում և ձգձգվում է»:

(էջ 346)

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ ԱԶԵՄԻ ՇԱՀԻ ՀԵՏ

Այդ տարին, Աջեմի շահի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագիրը՝ շեյխ-ուլ-իսլամ Մուհամմեդ էֆենդիի խմբագրությամբ, պատրաստվեց և ուղարկվեց: Նախորդ փաղիշահների հաշտության դաշնագրերում ընդունված պայմանների համաձայն ընտրյալների, մյուզթեհիդ իմամների²⁴ և այլ նվիրական անձերի նկատմամբ անարդանք և անեծք չպետք է արտահայտվի: Շահ Թահմասբի խոստումի համաձայն, «էհլի-սյունեթին» [սյունեթիներին] վատ վերաբերմունք չպետք է ցույց տրվի. իրենց միջոցներով այս կողմերն եկողների նկատմամբ արգելք չպետք է հարուցվի: Բարձր Դերգյահին ենթակա գյուղերի և երկրների գործերին միջամտություն չպետք է լինի: Սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակ որոշված սահմանները պետք է ընդունվեն: Բաղդադի էյալեթին ենթակա Սենջար-Օղլի Մյուբարեթի ձեռքում եղած երկիրը դարձյալ պետք է են-

* Սերգար Մուրադ փաշայի պատասխան նամակը տրված է այս աշխատության 1-ին հատորում՝ պատմագիր-տարեգիր Նայիմայի 1019 թվականի դեպքերի շարքում (էջ 77). այստեղ տալիս ենք միայն բովանդակությունը:

թակա լինի Բաղդադին, սակայն նրան հովանավորութիւն և օգնութիւն ցույց չպետք է տրվի: Շեհրի-Ջոր էյալեթի մեծ քաղաքների գրավմանը աջակցող Հելու խանից այդ երկիրը ազատելու գործին պետք է օժանդակութիւն ցույց տրվի: Արևելյան երկրներից եկող հաջիները պետք է գնան Հալեպի և Շամի ճանապարհով, այլ ոչ թե անապահով և անվստահելի Բաղդադի և Բասրայի ճանապարհով: Վաղուց ի վեր մեզ հավատարիմ Շամխալ Խանին և Դաղստանի երկրների իշխողներին ու նրանց երկրներին վնաս չպետք է հասցվի: Իսկ Իուսի (ռուսների) այս կողմերում երթևեկելու ճանապարհը փակելու նպատակով, նրանց կառուցած Թերեք բերդը քանդելու ֆերման տալու ժամանակ շահի զինվորներից ոչ մեկը չպետք է միջամտի, և սահմաններն ապահով դրութեան մեջ պետք է լինեն: Այս հիմունքներով սահմանները որոշելու համար սահմանի փաշաներից Նշանակվեցին Բաղդադի էյալեթի Հաֆըզ Մահմուդ փաշան և էմիր-ուլ-ումերա²⁵ Մուհամմեդ փաշան, որպեսզի երկուստեք սպիտակ մորուքավորների որոշումով, սահմանները ճշտվեն ու որոշվեն: Այդ մասին ուղարկվեց հրաման:

(էջ 354—355)

1024 (1615) Բվականի դեպքերից

ՍԵՐԴԱՐԸ ԵՎ ՄԵՍ ՎԵՋԻՐ ՄՈՒՀԱՄՄԵԿ ՓԱՇԱՆ
ԳՆՈՒՄ ԵՆ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Նախքան այդ, Աջեմի շահի հետ կնքված հաշտութիւնից հետո 1021 թվականի շաբան ամսին Իրան էր ուղարկվել Նեսուհ փաշայի հետ եկած Կազի անունով դեսպանը: Նրա հետ Բարձր Դերգյահի շավուշներից մեկի՝ Ինջելի Մուստաֆա շավուշի միջոցով ուղարկված էր նաև [հաշտութեան] պայմանագիրը: Պատգամավորը մոտ երկու տարի մնաց Աջեմի երկրում: Չնայած Շահ Աբբասը ամեն տարի հարյուր բեռ մետաքս և մոտ հարյուր բեռ թանկագին ապրանքներ ուղարկելու խոստում էր տվել, սակայն անցել էր 2 տարի նա ոչինչ չէր ուղարկել: Նա ասում էր. «Ինչո՞ւ ես հարկատու պիտի լինեմ»: Փաղիշահի խիստ զայրացավ և ասաց. «Ռա կատարելապես խոստման դրժում և պայմանի խախտում է նշանակում»: Նեսուհ փաշայի սպանութիւնից հետո մեծ վեզիր նշանակված Մուհամմեդ փաշային փաղիշահական գրութիւն ուղարկելով, ֆերման տրվեց, որ արշավանքի պատրաստութիւն տեսնի: Նա էլ, Բարձր ֆերմանի համաձայն, անհրաժեշտ ռազմամթերք

ուղարկեց: Կափուկուլի, Անատոլիայի ու Ռումելիի բոլոր զինվորներն արշավանքի պատրաստվեցին Աջեմի երկրի վրա... Նույն թվականի ռեբուել-ախըր ամսի 23-ին, սերդարը հանդիսավորութեամբ անցավ Սկյուտար... 20 օր այնտեղ սպասելուց հետո շարժվեց և, մենզիլներն անցնելով, շաբան ամսին Հալեպ հասավ... Փամանակը ուշ էր և ձմեռը վրա հասավ: Ծնիչերիները ձմեռեցին Մարաշում և Մալաթիայում, սիփահիները՝ Սվազում, իսկ սիլահ-դարը՝ Կարամանում: Նպատակահարմար համարվեց գարնանը մտնել Աջեմի երկիրը:

ԱՋԵՄԻ ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՀԱՆԿԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ սահրապամը սերդար նշանակվեց և պատրաստվում էր մայրաքաղաքից մեկնել, վերոհիշյալ Ինջելի Չավուշից մարդ եկավ և հայտնեց, որ Աջեմի շահի կողմից ամեն տարի ուղարկելիք մետաքսը Կասրմ անունով դեսպանը բերել և հասցրել է Երևանի սահմաններին: Սակայն, քանի որ երկու տարուց ի վեր, առանց որևէ պատճառի, հետաձգվել էր մետաքսի ուղարկումը, փադիշահը զայրացել էր և ուժի մեջ թողեց արշավանք ձեռնարկելու որոշումը:

Երբ սերդարը Հալեպ մտավ, վերոհիշյալ դեսպանն էլ հասավ Սաամբուլ և իջևանեց մի թաղում, որովհետև նրան ոչ մի հարգանք և պատիվ ցույց չտրվեց: Օրենքի համաձայն բավարարվեցին նրա կարիքները: Մոտ մեկ տարի նա բոլորովին մոռացութեան մատնվեց. ոչ նրա բերած նամակին նայեցին և ոչ էլ որևէ արժեք տվեցին նրա բերած նվերներին:

(էջ 368—370)

1025 (1616) րվականի դեպֆերից

ՄԵՇ ՍԵՐԳԱՐԸ ԳՆՈՒՄ Է ԳԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Երբ գարունը բացվեց, Հալեպի ձմեռանոցից զինվորները շարժվեցին և ռեբուել-ախըրի սկզբին՝ Գյոք Մեյդանի դաշտում վրաններ խփեցին: Ձմեռանոցներում եղած կափուկուկերին հրաման տրվեց շարժվել դեպի էրզրում:

Հիշյալ ամսի 7-րդ օրը Մարաշի և Հալեպի բեյլերբեյիները իրենցիկից ճանապարհ ընկան դեպի էրզրում: Հետո շարժվեց սերդարը և Քյուքսենի դաշտից եկավ Ակ Շակի դաշտը, որտեղ նրան միացավ Ռումելիի բեյլերբեյի Դավուդ փաշան՝ իր էյալեթի զին-

վորներով: Ասիթանեից ստացան դրամ ու գանձ: Զեմազիել-էվելի կեսին հասան էրզրում և բերդից 7 հատ թնդանոթ իջեցրին, հինգը 14-ական կիյա (օկկա) արկ էին արձակում, երկուսը՝ կըլնբորինա էին: Պատրաստեցին նաև անհրաժեշտ ռազմամթերք: Ըստ ընդունված կարգի կափուկուլերին մթերք բաժանելուց հետո, Անատոլիայի, Կարամանի և Սվազի էյալեթների զինվորները պատրաստվեցին հարձակման: Գիարբեքիրի բեյլերբեյի 'Իլավեր փաշան և Երևանի բեյլերբեյի Թեքելի փաշան Երևանի վրա շարժվելու հրաման ստացան: Հրամաններ ուղարկվեցին Բաղդադի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշային, Մուսուլի Սեյիդ խանին և այլ վայրերի քուրդ զինվորներին, որպեսզի հավաքվեն և ենիչերիների վաշտերի հետ միասին շարժվեն նահավենտի վրա: Սրանք Կարս հասան ամսի վերջին:

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԳԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Քանի որ Կարսի բերդը ավերվել էր Շահի ձեռքով, նպատակահարմար համարվեց նորից վերանորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափուկուլերին և բեյլերբեյիներին զինվորներ տրամադրեցին: Մեկ շաբաթվա ընթացքում հնարավորին չափ վերանորոգեցին. պաշտպանության համար հատկացվեցին զինվորներ ու թնդանոթներ, որից հետո ջեմազիել-ախըրի կեսին հասան Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատներ պատրաստեցին և բերդը պաշարեցին: Էմիր Գյունե խանը բերդը ամրացնելով, վիլայեթի զինվորներին լցրեց այնտեղ: Շահ Աբբասը իր զինվորներով նախիջևանում էր: Ռումելիի բաժնում դրեցին շորս թնդանոթ, ենիչերիների բաժնում՝ երկու, և դռան դիմաց՝ երկու թնդանոթ ու քսան օր բերդը գնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Սկսեցին հողը փորել. ցերեկվա փորված հողը գիշերը ներս էին տանում և անհետացնում: Խանդակներում ձգված տոպրակները և զարարները կռուրով ներս էին քաշում: Ի վերջո, իսլամական զինվորները, ջանք գործադրելով, հողաբլուրներ շինեցին և զարբազան թնդանոթներով անցքեր բացելով ամեն կողմից հարձակվեցին բերդի վրա: Մազանդարանի հրացանաձիգները թաքնվեցին. նրանցից շատերը զոհվեցին մեծ մարտերում, ենիչերիների աղա՝ Մեսլի Աղան սպանվեց, իսկ Թուրքչե Բիլմեզ փաշան²⁶ վիրավորվեց, որից հետո զինվորները հետ քաշվեցին:

(էջ 374—375)

Քյաթիր Չելեբին հաջորդ հատվածներում նկարագրում է հետագայում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները: Վանի բեյլերբեյի Թեքելի Մուհամմեդ փաշան մեծ հերոսություններ է ցուցաբերում: Երկու կողմերը խոշոր ջանքեր են գործադրում հաղթանակ ձեռք բերելու համար: Տեղի են ունենում կատաղի մարտեր, որոնք շարունակվում են 44 օր: Սակայն ձմեռը մոտ լինելու պատճառով, օսմանցիները ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել: Վերականգնվում է նեսուհ փաշայի օրով կնքված հաշտությունը, պայմանով, որ տրվի որոշված մետաքսի և նվերների միայն կեսը: Ոչնչացվում են բերդի համար բերված մեծաքանակ պաշարները: Այսպես, աջեմները բերդից դուրս են գալիս ու սկսում են առևտուր անել: Թեղանոթները նախօրոք կարս են ուղարկվում: Ճանապարհին, սոսկալի սառնամանիքների պատճառով, բանակը մեծ նեղություններ է քաշում: Շատերը սառչում են:

Երբ արտակարգ անհաջողության լուրը Ստամբուլ է հասնում, «այդքան զինվորներով և գանձերով Երևանի նման հողաշեն բերդը չգրավելու» համար փաղիշահը զայրանում է: Մուհամմեդ փաշան հեռացվում է իր պաշտոնից: Նոր նշանակված սերդար Խալիլ փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի: Հատուկ ֆերմանով Ղրիմի խան Ջանբեյ կիրային առաջարկվում է մասնակցել նոր արշավանքին: Աջեմի շահի դեսպան վերոհիշյալ կասրմը բանտարկվում է եղի կուլեյում: (էջ 376—377)

1026 (1617) թվականի դեպքերից

ՉԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գուրիլի [Գուրիա] իշխողը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ Աջեմի շահը ցանկանում է Գյուրջիստանի վիլայեթը իր իշխանությունը ենթարկել: Այս պատճառով Բաթումի բեյլերբեյի Օմեր փաշան իր էյալեթի զինվորներով, Չըլդըրի կամուրջի բեյ Մյուրթեզ բեյը, Արփալըք սանջակի մյուլթասարրիֆ փաշան և Վրաստանի իշխաններից ու էմիրներից Իադիանի և Ալըք Բաշի մելիքներն իրենց իշխանության տակ եղած զինվորներով հրաման ստացան Վրաստանի սահմանին օգնություն ցույց տալ: Բացի այդ, ամբողջ էրզրումի և Տրապիզոնի էյալեթներում եղած ենիչերիներին ու նրանց սպաներին, ինչպես նաև Դաղստանի իշխաններին հրաման ուղարկվեց, որ անհապաղ շարժվեն և պաշտպանության համար հավաքվեն վերոհիշյալ սերգարների մոտ: (էջ 384)

Գարնանը վեզիր Խալիլ փաշան տեղաշարժվում և Թիֆլիսի ու Վանի վրայով ուղղվում է դեպի Թավրիզ: Շահը լինում է էրդեբիլում, Թաթարական խանը միանում է փաղիշահական բանակին:

Խորհրդակցութիւնը որոշում է շարժվել էրզնքի լի վրա, որի Կոշաղայ [Կար-
ջաղայ] խանը այդ շրջանի բոլոր ուսաններին գաղթեցրել էր և բշել դեպի էրզնքի:
Թաթարական խանը, Ջանբեյ Կիրայը, ուղարկվում է էրզնքի լի վրա. սա
շարժվում է արտակարգ արագութեամբ, բայց Սերավի դաշտում տեղի ունեցած
կատաղի կռվում շարաշար պարտվում է: Խալիլ փաշան, իմանալով խանի պար-
տութիւնը, ինքն էլ է շարժվում դեպի էրզնքի: Շահ Աբրասը դատարկում է
էրզնքիլը և ետ քաշվում:

Հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսվում են և 1027 (1618) թվակա-
նին, Նեսուհ փաշայի օրով ընդունված պայմաններով կնքվում է հաշտութեան
պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Շահը ամեն տարի պետք է ուղարկեր երկու
հարյուր բեռ մետաքս և հարյուր բեռ այլ ապրանքներ: Պայմանագրի ստորագրու-
մից հետո, Շահը օսմանյան բանակին՝ իբրև նվեր, ուղարկում է 800 ուղտի բեռ
պարեն՝ բրինձ, շաքար, լիմոն, նուռ, մրգեղեն, քաղցրավենիք և այլն: Մեծ վե-
զիրն էլ իր կողմից շահին մեծ նվերներ է ուղարկում...

Ջեմազիել-էվիլ ամսին գալիս է Աջեմի շահի դեսպանը, իր հետ բերելով
հարյուր բեռ մետաքս, շորս փիղ, մեկ ոնգեղջյուր և այլ նվերներ: Ստամբուլում
նա ընդունվում է մեծ պատվով ու շուքով: Հաշտութեան պայմանագրի շուրջը բա-
նակցելուց հետո, ընդունվում են հետևյալ պայմանները. պետք է պահպանվեն
սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ ընդունված սահմանները, օսմանցիներին մնան
Ախալցխայի էյալեթը և նրան ենթակա մասերը: Դրա փոխարեն, իրականում
իրանցիների տիրապետութեան տակ գտնվող Բաղդադին սահմանակից Դերթեի և
Դերթենկի սանջակներն իրենց նահիյներով և գյուղերով Իրանին պետք է պատ-
կանեն: Ամեն տարի պետք է ուղարկվեն հարյուր բեռ մետաքսի արժեք ունեցող
նվերներ, Շամխալի և Դաղստանի մյուս իշխողների երկրներին վնաս չպետք է
հասցվի:

Հաշտութեան պայմանագիրը երկու կողմից ստորագրվում և հաստատվում է
շեվվալ ամսի 19-ին:

(էջ 397—398)

1031 (1621—1622) թվականի դեպքերից

ԱՔԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստահող լուրեր էին տարածվել, թե իբր դրանից առաջ, հանգուցյալ սուլթան Օսմանը՝ իր ախոռապետներին շրջագայելու ուղարկելով, ենիչերիներին ոչնչացնելու նպատակ էր ունեցել: Այս կապակցությամբ Այնթաբում, Աբդուլբակի անունով կադին, թշնամանայով տեղական ենիչերիների հետ՝ քաղաքացիներին նրանց դեմ էր հանել և սպանել էր տվել մի քանի մարդկանց: Օրթա Չավուշը²⁸ ուղարկվեց հետաքննության: Էրզրումի բեյլերբեյի Մուհամմեդ Աբազա փաշան և նրա մարդիկ, մի հարցի կապակցությամբ, թշնամացել էին հերթապահ ենիչերիների հետ և կովի բռնվել, որի պատճառով սպանվել էին երեք ենիչերի և փաշայի մարդկանցից՝ երեք հոգի: Փաշային անարգել էին, որի համար փաշան ցանկացել էր ենիչերիներին պատժել: Ենիչերիները քաշվեցին ներքին բերդը: Էրզրումից հրաժարեցված Հյուսեին փաշան ու վիլայեթի երևելիները միջնորդեցին և հաշտեցրին նրանց: Երբ ենիչերիները ներքին բերդից դուրս եկան, Աբազա փաշան մտավ բերդ և իր դիրքը ուժեղացնելով, սկսեց սեկբաններ գրել: Փաշան դուրս հանեց էրզրումի բերդում գտնված ենիչերիներին, որոնք գնացին Ստամբուլ: Այդ ժամանակ էրզրումի էյալեթը շնորհվեց Դիարբեքիից հեռացված նեսուհ փաշայի քեթխուդա Մուստաֆա փաշային: Սակայն Աբազա փաշան դուրս չեկավ և մյուսթեսելիմին հետ ուղարկեց: Անատոլիայում և այլ քաղաքներում սկսվեց խռովություն և խառնակություն: Երկրում ծայր առան ավազակային շարժումներ: Ասում էին, թե փադիշահը խելագարվել է և պետությունը գտնվում է վալիդե Սուլթանի²⁹ ձեռքին: Այսպես, կուլերը և ստոր տարրերը երես առնելով, զավթել էին պետական բոլոր ծառայությունների ու վակֆների գործերը: Պատվի տեր և վաստակավոր մարդիկ հալածվում էին, քանի որ օրենքը կորցրել էր իր ուժը: Ժողովրդի դրությունը շատ ծանր էր: Ամենի անգամ դրությունը այսպես է եղել, երբ փադիշահը հրաժարվել է պետությունը կառավարելուց:

(էջ 28)

ԱՐԱՋԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐ ԵՆ, ՍՍԱՅՎՈՒՄ

Մուհարրեմ ամսի 13-ին էրզրումի հերթապահ ենիչերիները Ստամբուլ գալով, Աբազայի մասին գանգատ ներկայացրին և հայտնեցին, որ փաշան բանտարկել է աչքի ընկնող ենիչերիներին և սեկբաններ է գրել: Նրանք հավաքական գիմում ներկայացրին նաև վիլայեթի երևելիների անունից: Ամսի 16-ին բոլոր հերթապահ ենիչերիները հայտնեցին, որ Աբազա փաշան Կարսի և Ախալցխայի փաշաներին նույնպես հրամանագրեր է գրել և ուղարկել, որ ենիչերիներին գուրս հանեն: Խալիլ փաշան խրատական նամակներ գրեց Աբազա փաշային և իր մարդկանցից երկուսին ուղարկեց և հատկապես խնդրեց, որ բերդից դուրս գա:

ԵՆԻՉԵՐԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԱՋԱՅԻ ՀԱՄԱՐ

Սեֆեր ամսի 19-ին ենիչերիների աղան գնալով մեծ վեզիրի պալատը՝ ենիչերիներին ոտքի հանեց: Նրանք հայտնեցին, որ Ասիթանեյում [Ստամբուլ] Աբազայի ապստամբության պատճառը Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և Խալիլ փաշան են: Աբազա փաշան մեծ վեզիրի եղբայր Հյուսեին փաշայի փեսան և Խալիլ փաշայի որդեգիրն էր:

Սպաները միջամտեցին գործին: Նրանք դռնից դուրս գալով հանդիպեցին Խալիլ փաշային և նրան շրջապատելով, ասացին. «Աբազան իր շարժման մեջ քեզ վրա է հենվում»: Քեթխուդա Չեթեշի Ալի աղան եկավ և ցրեց սրանց: Հաջորդ հավաքույթին նրանք նորից ոտքի ելան և ասացին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի»: Սպաները միջամտեցին և արգելեցին: Հրաման ստացվեց, որ էրզրումի բեյլերբեյին պաշտոնազուրկ է արված: Խալիլ փաշան այդ գործում մասնակից չէ. հետևաբար, պետք չէ նրան նեղություն տալ...

(էջ 32)

ԱՐԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍԱՍՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան հավատ շընծայելով Աբազայի մասին ժողովրդի մեջ տարածված լուրերին՝ իր եղ-

բայր Հյուսեին փաշայի խոսքին էր հավատում: Դրությունը ստուգելու համար նա ենիչերիական օջախից մի շորբաջի էր ուղարկել: Ջեմադիել-էվվել ամսի 11-ին պարզվեց, որ Աբազա փաշան թույլ չի տվել, որ Մուստաֆա փաշայի մյուլթեսելիմը ընդունի էյալեթը: Թուր սանջակները նա իր մարդկանց է տվել, ոայաների յուրաքանչյուր տան վրա հազարական ակչե նշանակել և մոտ 15 հազար զինվոր հավաքել...

ԿԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Քանի որ էյալեթի սահմանի վրա գտնվող Կարահիսարի Շարքիում Մուրթազա փաշան դիմադրություն էր ցույց տվել, Աբազա փաշան շարժվեց նրա դեմ: Ջրի նեղության պատճառով Մուրթազա փաշան 10 օր պաշարված մնաց և հետո ստիպված եղավ հանձնվել ու բերդից դուրս գալով, միանալ այդ ամբոխին: Այնուհետև, Աբազա փաշան շարժվեց Սվազի ու Անկարայի վրա և շրջակայքի բեյերին նամակներ ուղարկեց: Շատերը հպատակվեցին: Մարաշի բեյերբեյի Կլավուզ Յուսուֆ փաշան եկավ և միացավ նրանց: Սվազի Թայար Մուստաֆա փաշան նույնպես բարեկամություն ցույց տվեց...

Չորումից Քանդրի գնալիս նրանց դիմավորեց Նոզայ փաշան և պատիվներ տվեց: Այսպես իր գնացած բոլոր վայրերում, քաղաքներում և գյուղերում նա սպանում էր ենիչերիներին և հափըշտակում նրանց ունեցվածքը: Գավառներում գտնվող բոլոր ենիչերիները վախենալով, հավաքվում էին իրենց օղաները:

ՍԵՐԿԱՐ ՋԸՂԱԼԵ-ՋԱԴՆԵ

Աբազա փաշան մոտ 40 հազար զինվորներով պաշարեց Անկարան: Երբ այդ մասին տեղեկություններ ստացվեց, կարգադրվեց Անատոլիայի բեյերբեյի Իլյաս փաշային և Կարամանի բեյերբեյին, որ իրենց էյալեթների զինվորներով օգնության հասնեն Անկարային:

Մայրաքաղաքում, վեզիրներից մեկը՝ Մահմուդ փաշան նշանակվեց սերդար: Չորս փաշաներ, հավաքելով 4000 ենիչերիներ և այլ զինվորներ, ռեջեբ ամսին անցան Սկյուդար: Երբ հիշյալ զինվորները Քեկբազար հասան, այնտեղ կանգ առան հանգստանալու, սակայն տեղեկանալով, որ Աբազա փաշան հաղթանակ տանելու դեպքում կարող է գիշերային հարձակում գործել, պաշտպանվելու

համար վերադարձան Բրուսա: Աբազան պաշարեց քաղաքը, ջրերը կտրեց, գրավեց վարոշը, հարձակվեց ներքին բերդի վրա: Սակայն, իր թափած ջանքերին հակառակ՝ հաղթել չկարողացավ և, երբ ձմռան ցրտերը վրա հասան, ձմեռելու համար գնաց Նիկտեի սանջակը:

(էջ 34—36)

1033 (1623—1624) թվականի դեպքերից

ԱՐԱՋԱՅԻ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ԵՎ ՇԵՅԻԻ ԽԱՐԵԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Աբազա փաշան ինքնավստահ և քաջարի անձնավորություն էր, սակայն խելամիտ մարդ չլինելով՝ ընդունակ չէր ըմբռնելու գործերի ներքին կողմը: Նա իր կամքի սանձը հանձնել էր կեսարացի տգետ մի շեյխի: Նա խոռովություններ հարուցելով և ավազակներին իր շուրջը հավաքելով, խրվել էր անելանելի մի կովի մեջ: Նա չէր կարողանում իր շուրջը հավաքված հասարակությունը ցրել, իսկ Շեյխը ամեն անգամ կրկնում էր. «Այս հասարակությունը մի ցրի: Իրա շնորհիվ դու վեզիրություն կստանաս»: Մի շարք ստահող նամականերով և ֆեթվաներով Աբազա փաշան մոտ 30 հազար ավազակներ հավաքեց իր շուրջը: Դրանից առաջ հարձակվել էր Անկարայի վրա, սակայն վեց ամիս պաշարելուց հետո, չէր կարողացել հաղթություն ձեռք բերել և հետ վերադառնալով, ձմեռել էր Նիկտեի և Կեսարիայի կողմերում: Շրջակայքը վաշտեր ուղարկելով ապրանք ու հարստություն էր հավաքել տալիս Օսմանյան կայսրությունից:

Մյուս կողմից, ենիչերիների քեթխուղան՝ Մըխլաջի Սարը Մուհամմեդ աղան, ամեն օր օդա-բաշխներին³⁰ ազդարարում էր, որ փաղիշահական արշավանքը ուղղված է միայն ենիչերիների ոխերիմ թշնամի՝ Աբազայի դեմ. նա բազմաթիվ շորբաշխների և անհատ ենիչերիների մահվան է դատապարտել ու սպանել: Դուք էլ ջանքեր գործադրեք, վարվեք այդ կերպ: Ձեզ տեսնեմ. քանի՞ զինվորներով եք արշավանքի գնալու:

Աբազան լսելով այս մասին, ուղարկում է իր պատասխան նամակը:

ԱՐԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Մեծարգո եղբա՛յր, ենիչերիների քեթխուղա Մուհամմեդ աղա, բարևից հետո դու ասում ես. «Այս գարնանը մենք Աբազայի դեմ

արշավանք ունենք. սաղրագամի հետ միասին պետք է գնանք. այս արշավանքը ենիչերիական արշավանք է, սիփահիններից և բեյերից մեզ օգնություն չկա: Արագայի հոգսը մենք ենք: Տեսնե՛մ, ինչքա՞ն ենիչերիներ կհավաքեք: Այս ասելով դու օդա-բաշիններին խիստ պատվերներ ես տալիս: Հաջողություն քեզ: Փաղիշահի հայր քեզ հալալ լինի...»:

Նամակի մնացած մասում Արագա փաշան երկար խոսում է սուլթան Օսմանի սպանության հետ կապված դեպքերի մասին:

Հաջորդ հատվածում Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Արագա փաշայի պատերազմական գործողություններն ու նրա վերջնական պարտությունը: Այդ հատվածի թարգմանությունը չի տրվում, որովհետև սույն գրքի առաջին հատորում, գրեթե նույն բովանդակության նյութեր թարգմանվել են պատմագիրներ Փեչևլիից և Նայիմայից*:

(էջ 53—56)

ԿԸԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այս և հաջորդ հատվածներում (էջ 67—69) Քյաթիր Չելեբին խոսում է 1034 (1624—1625) թվականին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, երբ վրաց հայտնի պետական գործիչ Մաղրավ բեյը³¹ սպանում է կըզըլբաշների բանակի հրամանատար Կարջղայ խանին և վրացական զինված ուժերի հետ կըզըլբաշների բանակին պարտության մատնելով, միանում է օսմանյան փաղիշահական բանակին:

Քանի որ Քյաթիր Չելեբին գրեթե նույնությամբ է տալիս այդ դեպքերը, որոնք նկարագրված են թուրք պատմագիր Փեչևլիի և տարեգիր Նայիմայի կողմից, կրկնությունից խուսափելու համար, ավելորդ ենք համարում թարգմանել Մաղրավ բեյին վերաբերող նյութերը**:

* * *

1045 (1635—1636) րվականի դեպքերից

Թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները շարունակվել են: Սեֆեվիդների կողմից Վանի պաշարումը դադարում է, որից հետո մեծ վեզիր Երարձր սերդար Թարանը-Յասսը Մուհամմեդ փաշան Ստամբուլից շարժվում է Արևելյան արշավանքի: Անձամբ Սուլթան Մուրադ IV-ը մասնակցում է Երևանի արշավանքին:

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի սկզբին (1045) սաղրագամը իջևանեց իսլամական սահմանում գտնվող էրզրումի Բայբուրտ գավառի մոտ:

* Այս հատորի հաջորդ գլխում ևս պատմագիր Սուլաբ Չադեն բավականաչափ խոսում է Արագա փաշայի մասին:

** Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության 1 հատորը, էջ 56—59, 88—91, 94—95, 96—98:

Աղաներին նա հրամայեց, որ գարու մեկ քիլեն՝ քսան, իսկ ալյուրի քիլեն՝ երեսուն ակշե գնահատվի, և յուրաքանչյուր զինվորի հինգական քիլե գարի ու երկուական քիլե ալյուր բաժանվի: Հաջորդ օրը սաղարզամբ գնաց Նորին վսեմություն փաղիշահին դիմավորելու: Սահմանամերձ դաշտում հրաման տրվեց երկրորդ վեզիր Սիլահար փաշայի վրանում իջևանել: Խնճույքից հետո արժանացավ փաղիշահին տեսնելու և նրա աջը համբուրելու շնորհին: Հաջորդ օրը եկան Բայբուրտ: Ամսի 8-ին մտան էրզրում: Մուհարրեմ ամսի 16-ին վսեմաշուք փաղիշահը եկավ Իլիշա³²: Մեծ վեզիրն էլ իր տրամադրության տակ եղած զինվորների հետ էրզրումից եկավ այստեղ փաղիշահի վրանի [օթաղ] առջև գահ սարքվեց ու Դիվան հրավիրվեց: Օջաղի վաշտերի աղաներն ու բոլոր ենիչերիները, սիփահիններն ու այստեղ եկած միրիմիրանները, ըստ սովորության, իրենց զորամասերով անցան վսեմաշուք փաղիշահի առջևից:

Մուհարրեմ ամսի 11-ին վսեմաշուք փաղիշահը հրամայեց, որ, ըստ սովորության, մեծ շքերթ կազմակերպվի...

Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրելով այդ շքերթը, ասում է, որ նման շքերթ ու հանդիսավորություն ոչ մի ժամանակ գոյություն չի ունեցել և Ալ-Օսմանի³³ զինվորների թիվն էլ ոչ մի տեղ այդքան մեծ չի եղել:

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԵՐԵՎԱՆ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի 24-ին, բեռների մի մասը էրզրումում թողնելով, նախօրոք ուղարկվեցին 25 հատ «բալլեմեզ» թնդանոթներ³⁴ և թուզ: Հաջորդ օրը էրզրումից դուրս գալով, շարժվեցին դեպի Երևան: Սեֆեր ամսի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ: Փաղիշահը դիտեց Կարսը: Երկու օր այստեղ մնացին... Հաջորդ օրը հասան Մեսհենե-Գեչիդի մենզիլը, ուր և խմեցին փաղիշահի վրանը, իսկ շրջակայքի շորս կողմը նայող մի բլրի վրա սարքեցին զորամասերի վրանները. հաջորդ օրը ստացվեցին Դուրիլի երկրի [Դուրիա] հարկերն ու նվերները: Ուշ Քիլիսեում [Էջմիածին] չիթեր³⁵ հյուսելու համար մեծ քանակությամբ ճյուղեր կտրեցին: Սեֆեր ամսի 10-ին հասան Երևանի ցանքերին և իջևանեցին Երևանի մոտ: Հրաման տրվեց անասուններին արածացնել ցանքսերում: Հաջորդ օրը հասան Գյոք-Քյումբետ: Երբ փաղիշահի բանակը շքերթով անցնում էր բերդի մոտից, պարսպից արձակված թնդանոթի արկերը անցան հատուկ պահեստային մասի զինվորների զլխի վրայով, սակայն Աստծո ողորմությամբ ոչ ոքի վնաս չպատճառեցին: Անցնելով Ջանգի գետը, կանգ առան պարսպից քիչ հեռու վսեմաշուք

փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտենալ: Հաջորդ օրը փաղիշահի վրանը սարքվեց Հյունքար-Թեվեսի անունով հայտնի բլրի վրա, իսկ վեզիրներն ու պետութեան այլ ղեկավարները տեղավորվեցին հարմար վայրերում: Զինվորներին բաժանեցին ռազմամթերք, բահ, բրիչ, վառոդ և պատրույզ (ֆիթիլ): Ֆերման տրվեց, որ ենիչերիները այդ գիշեր մտնեն խրամատները: Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը, երբ բերդի շրջակայքը լուսավորված էր լուսնի լույսով և շահերով, ժամի 3-ին զինվորները մեծ զանգվածով առաջ շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները: Երբ ենիչերիներից մի քանի հարյուր զինվորներ վիրավորվեցին, վսեմաշուք փաղիշահը նրանցից ամեն մեկին 30—40 դուրուշ դեղի փող շնորհեց, իսկ ուսմանը վերջերը իր ներկայութեամբ վիրաբույժներին դարմանել տվեց: Մինչև առավոտ խրամատների գործերը կարգավորվեցին և յուրաքանչյուր զինվոր ամրացավ իր տեղում:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Գյուրջի-Թեփեից Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշայի զորամասերից թնդանոթները կրակն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր Դյունե-օղլուի պալատն ու բարձր շենքերը: Երևանի բերդը մոտավորապես էսքի Սարայի³⁶ մեծութունն ուներ, այնպես որ թնդանոթի արկերը բերդի վրայից թռչում-անցնում էին: Բերդի դռան առջև դրեցին նոր ստացված վեց թնդանոթ: Բերդից դեպի վրաններն արձակված արկերից զոհվեց վեզիրի դռնապաններից մեկը՝ քեթխուդա Ալի աղան: Ամսի 13-ին, հին Երևանի մոտ խրամատ մտավ Անստոլիայի ենիչերիական զորամասը: Նրանք ունեին վեց թնդանոթ: Ամսի 14-ին, բերդի հյուսիսային կողմում անհրաժեշտ եղավ պաշտպանել գետեզերքը, որի համար նշանակվեցին էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան և Զրլըրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան: Այդ վայրում գետեղվեցին ևս երեք թնդանոթներ... Ամսի 16-րդ օրը, երբ Շեմս փաշա-Չառտեն իր երեք աղաների հետ միասին (որսի ժամանակ) քնել էին Կափուղան փաշայի³⁷ զորամասի պարտեզում, աջեմները բերդից իջնելով երեքին էլ զրլխատեցին և նրանց զլուխները բերդ տարան: 19-ին սերդարը գետն անցավ և հասավ Գյուրջի-Թեփեի այն կողմում գտնվող անցքը. այնտեղի կամուրջը գրավեց և այդ կողմից իջնելով դեպի գետ՝ ձեռնարկեց ժայռի մեջ պատնեշ կառուցելու գործին: Հաջորդ օրը, Հալեպի բեյլերբեյին ու բոլոր պաշտոնագուրկ բեյերը ուղարկվեցին այնտեղ և վրաններ խփեցին: Հետո հասնելով մինչև խանդակի [փոս] ծայրը, ամեն կողմից Երևանի վրա ամրակեցին նման հրացանի զրն-

դակներ և թնդանոթի արկեր տեղացին: Մի շաբաթվա ընթացքում՝ դիշեր-ցերեկ, թնդանոթների գնդակոծութունից պարսպի աշտարակներն ու պատնեշները խանդակի վերածվեցին, մասնավորապես, ենիշերիների աղայի և Ռումելիի զորամասերի հարձակման ենթակա պարիսպը հողին հավասարվեց: Մի օր իրանցիները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, բերդից դուրս եկան, սակայն իսլամական ղազիներին կազմ ու պատրաստ գտնելով, ստիպված եղան հուսախաբ ետ փախչել: Թշնամին փորձում էր կողովներով ու կարպետներով փակել թնդանոթների հարվածից քանդված վայրերը և անցքերը, սակայն երբ անհամար զինվորները շարժվեցին դեպի այդ կողմը, իրանցիները տեսան, որ իրենք այլևս չեն կարող հաջողության հասնել և նախօրոք իմանալով, որ հարձակման հրաման է տրված, հաջորդ օրը, սեֆեր ամսի 21-ին, թուրքմեն Հազեր բեյ անունով մի հարյուրապետ, Շամլի օջախից՝ մի պատվավոր անձ և մի անհավատ ծառայող, արդեն հուսահատված, ներողութուն խնդրող հատուկ գրությամբ դուրս եկան բերդից և սերդարին դիմելով, հաշտութուն խնդրեցին...:

(էջ 170—173)

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 22-ը երկուշաբթի էր: Մուրադ քեթխուղան բերդից դուրս գալով հայտնեց, որ էմիր Գյոնե-օղլու Թահմասբ Կուլու խանը որոշել է դուրս գալ բերդից և հանձնել Երևանը: Վսեմաշուք Մուլթանը գրեց պայմանագիրը և մի մարդու միջոցով ուղարկեց, իսկ քեթխուղան մնաց: Հաջորդ օրը սիփահիների զորամասերը հասան բերդ և շարքով կանգնեցին դարբասի առջև: Խանը բերդից դուրս գալով, անցավ զորաշարքերի առջևից և համբուրելով փադիշահի ասպանդակը՝ բերդը հանձնեց: Նա արժանացավ Նորին վսեմութուն փադիշահի շնորհին: Մեկ օր հետո ծառայության անցնելու նրա խնդրանքը ընդունվեց և նրան շնորհվեց իսլամ, դաշույն, ակնապատ գոտի և բազմաթիվ այլ նվերներ: Այդպիսով ենիշերիները մտան բերդ: Փադիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5—6 հազար հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրֆեթահ-օղլուի հետ միասին, երեկոյան վերցնելով իրենց ունեցվածքը՝ հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի էրզեբիլ... Երևանի բերդը գրավելիս, գոյութուն ունեցող վիրայի³⁸ կարգով, պետք է հանձնելվեին բոլոր զենքերը: Սակայն այս անգամ այդ կարգը չպահպանվեց: Իրանցիներն ուղևորվեցին զինված, և ճանապարհին հան-

դիպած ձիերը բռնեցին ու տարան: Երբ այդ մասին լուր ստացվեց, էրզրումի Քյուչյուք Ահմեդ փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան իրենց էյալեթների զինվորներին ուղարկեցին նրանց ետևից: Երբ վերջինները հասան նրանց, հրացանածիգները, ապաստանելով սեպաձև ժայռերում և քարքարոտ տեղերում, սկսեցին կռվել: Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Ենիշեհիրի Ռամազան բեյը սպանվեց և 15 զինվորներ վիրավորվեցին, իսկ մնացածները ստիպված եղան ետ վերադառնալ: Ուրբաթ օրը, ավետաբեր լուրով Ստամբուլ ուղարկվեցին Բեշիր Աղան և Կափուջիների քեթխուդան: Երևանի գրավման հանդեսի համար փողիշահական օթաղի առջև ճյուղերով ծածկված քառանկյունի բյուշկ կառուցեցին և զարդարեցին... Բոլոր փաշաները և բեյերը Դիվանի հավաքվեցին: Փաղիշահը բազմեց իր գահի վրա և բոլորը հրավիրվեցին ձեռքը համբուրելու... Փաղիշահական հրովարտակով Մուրթազա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության պաշտոնում:

ՊԱՐՍՊԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 27-ին սկսվեցին բերդի քանդված մասերի վերանորոգման աշխատանքները: Ճարտարապետի հետ միասին չափեցին, հաշվեցին և սաթրանջի [չախմատի] ձևով 19280 արշին տեղից 8800 արշինը տրվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիներին և սիլահգարներին, 8560 արշինը՝ Անատոլիայի զինվորներին և Ենիշեհիրներին, 1920 արշինը՝ էրզրումի, Կարամանի և Կարսի զինվորներին: Վերանորոգման աշխատանքները վերջացնելուց հետո, բերդի պահպանության համար Ենիշեհիրներից և այլ զինվորներից նշանակվեցին 1200 զինվորներ, որոնց ռոճիկների համար գանձարանից հատկացվեց չորս հարյուր քիսե³⁹ փող, անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք և «բայյամեզ» թնդանոթներ:

Երևանից դուրս եկան 6-րդ օրը: Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-օղլուին՝ նոր անունով Յուսուֆ փաշային, շնորհվեց Հալեպի էյալեթը, իսկ նրա քեթխուդային՝ Թարաբուլուսի էյալեթը:

(էջ 173—175)

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԳԻՇԱՀԻ ՌԻՉԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԹԱՎՐԻՉ

Չորրորդ օրը, Դեհլեի լեռնանցքից, ծովանման Արաս գետից անցնելիս փաղիշահի կողքին գտնվող մի սուլաքի ջուրը տարավ: Փաղիշահը իր նվիրական ձեռքով բռնեց խեղդվողի ձեռքերից և

նրան մյուս ափը հասցրեց: Այստեղ մնացին մի օր: Ռենբելլի և այլ աշխրեթներից մյուս կողմը փոխադրեցին մոտ հազար օբա⁴⁰, հրամաններ արձակեցին դրանց Երզնկայի, Թերջանի և Բասենի անմարդաբնակ և ավերված վայրերում բնակեցնելու մասին, իսկ նրանց մելիքներին զեամեթներ շնորհեցին: Մակույում լուր ստացվեց, որ սուլթան Ալանդդին անունով մի շեհզադե է ծնվել. այդ կապակցությամբ հանդեսներ կատարվեցին: Ամսի 11-ին կրզլուբաշները թողին Չուրսեն քանդված բերդը: Մուրթեզա փաշային ուղղված Ռուստեմ խանի գրությամբ եկավ Հազեր անունով մի մարդ և խոսեց հաշտության մասին: Ռեբիել-էվվելի 17-ին վսեմաշուք փաղիշահի առողջությունը մի քիչ վատացավ: Փաղիշահի համար շորս ջորիներով տարվող երեք թևավոր մի պատգարակ սարքեցին և հաջորդ օրն այդ պատգարակով խոյ հասան: Այնտեղ երեք օր մնացին, բերդը քանդեցին, այգիների ծառերը կտրեցին և ավերեցին: Երրորդ օրագնացում Մարանդ հասան և այնտեղ էլ ծառերը կտրեցին ու այգիները փչացրեցին:

Հաջորդ օրը իջևանեցին Սոֆիանեյում և Հաջի Հարամիեյում: Ստացվեց Ռուստեմ խանի կողմից Քյուչյուք Ահմեդ փաշային ուղղված մի գրություն, որով հայտնվում էր, թե հաշտություն կընքելու համար պետք է ուղարկվի Օսման աղան: Ամսի 28-ին Թավրիզ հասան և իջևանեցին կամրջի գլխին՝ Սեյիդաբադ անունը կրող դաշտում: Քյուչյուք Ահմեդ վաշան և վանի բեյլերբեյին պահնորդ նշանակվեցին: Երեկոյան եկան 61 ենիչերիներ և տեղեկություններ բերին աջեմների խարդախության մասին. նրանք հայտնեցին նաև, որ Ռուստեմ խանի դեմ ուղարկված զինվորները սակավաթիվ են, իսկ շահն էլ 4—5 օրագնաց հեռու է գտնվում:

Հաջորդ օրը վսեմաշուք փաղիշահը շքերթով շրջագայեց քաղաքում, դիտեց Սուլթանի ջամին և հրամայեց քանդել ու ավերել շահի պալատը: Շուկան ու բազարը ամբողջովին կրակի մտտնեցին, բարեշեն տները ու գեղեցիկ մակսուրենները⁴¹ քարուքանդ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել: Չնայած դրան, անսահման ծովի նմանվող այգիների մեկ տասներորդն անգամ զինվորները երեք օրում չկարողացան ոչնչացնել: Հաջորդ օրը, ռեբի-ուլ-ախըրի սկզբին, Ռուստեմ խանի մոտ ուղարկված Օսման աղան և Ռուստեմ Քամիրան անունով անձը եկան քսան կրզլուբաշներով և իրենց հետ բերեցին հաշտություն կնքելու գրությունը: Սակայն նրանց առաջարկին հավատ չընծայվեց, ուստի ձեռնամուխ եղան բանակի կարիքները բավարարելու աշխատանքներին:

(էջ 175—176)

Այս հատվածում Քյաթիր Չելեբին նկարագրում է փաղիշահի վերադարձը և ճանապարհին տեղի ունեցած դեպքերը: Փաղիշահը ութի-ուկ ախրերի 2-ին մեկնում է Վան: Աջեմի շահը՝ անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի է դիմում... փաղիշահը և նրա բանակը ճանապարհին մեծ դժվարությունների են հանդիպում: Ամսի 18-ին նրանք հասնում են Վան: Փաղիշահը ծպտված դիտում է Վանի բերդը: Ամսի 21-ին մեկնում են Դիարբեքիր: Բիթլիսում Աբդալ խանը² փաղիշահի պատվին մեծ խնջույք է կազմակերպում: Ջեմաղիել-էվելի 9-ին նրանք հասնում են Դիարբեքիր քաղաքը: Շարունակելով ճանապարհը, ուեջբ ամսի 9-ին հասնում են Ստամբուլ...

(էջ 177—178)

ԷՄԻՐ ԳՅՈՆԵ-ՋԱԳԵՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-Ջագեն, փաղիշահին ենթարկվելով, ընտանիքով և ունեցվածքով դուրս է դալիս Երևանից: Հալեպի էյալեթը շնորհվում է նրան, իսկ Քարաբլուսի Շամի էյալեթը՝ նրա քեթխուդային: Էմիր Գյոնեն անհավատ ուաֆրդի³ լինելով, միայն անհրաժեշտության բերմամբ էր հպատակություն ընդունել: Երևանը հանձնելու պատճառ դարձած իր քեթխուդա Մուրադից վրեժխնդիր լինելու համար նա մի պատրվակով սպանել է տալիս նրան: Երբ փաղիշահը իմանում է այդ մասին, ասում է. «Անհարմար է նման անհավատին թողնել որպես Հալեպի էյալեթի իշխող», և նրա նախորդ Ահմեդ փաշային վերականգնում է իր պաշտոնում:

ԱՋԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԸ

Ռեջբ ամսի սկզբին Վանի բեյլերբեյին մի գրություն մը հայտնում էր, որ Շահը Քավրիզ գալով շրջակայքից հավաքել է իր զինվորներին և, Սպահանից շորս թնդանոթ բերել տալով, որոշել է շարժվել Երևանի վրա: Այս մասին մեծ վեզիրը հայտնեց կառավարության կենտրոնին: Ռեջբ ամսի 14-ին մուրոյալ շահը, Ռուստեմ խանի հետ, պաշարեց Երևանի բերդը: Շաբան ամսի 4-ին մեծ վեզիրը հրաման ուղարկեց Անատոլիայի, Կարամանի, Սվադի, Մարաշի, Հալեպի, Շամի, Քարաբլուսի, էրզրումի, Տրապիզոնի, Կարսի և Չըլդրրի էյալեթներին, որ շտապ կարգով ներկայանան էրզրում...: Ամսի 22-ին էլ Դիարբեքիրից էրզրում ուղևորվեց մեծ վեզիրը: Էրզրումից ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Կաղզմանի բերդը պաշարված է: Ամսի 27-ին կանչվածները հասան էրզրում...

Երկրի տարբեր մասերից նույնպես գալիս են զինվորական ուժեր. պատրաստ վիճակում էին նաև սիփահիները և սիլահոարների աղաներն ու ենիչերիների քեթխուղան: Հասան Կալայում էրզրումի սաստիկ սառնամանիքից սառեցին 9 զինվոր: Շատերի էլ ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին: Իրանցիներն էլ իրենց ուժերն էին հավաքում և դասավորում: Ստամբուլում խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում զինվորական նոր ուժեր հավաքագրելու համար: Սակայն այդպիսի զորահավաքին խանգարում են սաստիկ սառնամանիքները: Ի վերջո, շեվվալ ամսի 22-ին, մեծ վեզիրի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, նրանք շարժվում են դեպի Կարս: Ստացված գրությունից պարզվում է, որ Երևանի բերդի դրուժյունը շափազանց դժվարացել է: Անհրաժեշտ է 10 օրվա ընթացքում օգնության հասնել...: Ամսի 24-ին բերդը հանձնվեց: Այս սարսափելի լուրը հասավ սերդարին: Սակայն, քանի որ նոր տեղացած առատ ձյունը փակել էր ճանապարհները, օգնության հասնելու հնարավորությունը վերացել էր: Երևանի գրավման լուրը հաղորդվեց Ստամբուլ:

Պատմագրի ասելով, ապարդյուն են անցնում փառիշահի գործադրած բոլոր ջանքերը:

(էջ 179—181)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՆԵՖԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

էրզրումի-Նեֆի էֆենդին⁴⁴ Ռումի⁴⁵ բանաստեղծների ամենագլխավոր և ակա-նավոր ներկայացուցիչն էր: Նա ծառայել էր մի քանի պետական պաշտոններում: Նա Բայրամ փաշայի մասին գրել էր երգիծական ոտանավոր [հիշվ]:

Սուլթան Մուրադ խանի թույլատվությամբ, շարան ամսի 8-ին, Նեֆիին խեղ-դեցին իր պալատում: Նեֆին երգիծական գրվածքներում հանդես է գալիս որպես հազվագյուտ տաղանդի տեր բանաստեղծ: Երգիծաբանության մեջ նա գերազանցել էր բոլոր բանաստեղծներին: Հայտնի են նրա պոեմները [կասիգե]:

(էջ 183)

1048 (1638) թվականի դեպքերից

Հաշտություն կնքելու նպատակով խանի դեսպան Մակսուդ խանը գալիս է Ստամբուլ: Այդ ժամանակ Սուլթան Մուրադ IV-ը պատրաստվում է Բաղդադի արշավանքին: Դեսպանին ուղարկում են Մուսուլ, որպեսզի այնտեղ սպասի պատե-րազմի հետևանքին: Մուսուլում սուլթանը ընդունում է Մակսուդ խանին և նրան է հանձնում շահին ուղղված իր նամակը: Այդ նամակով սուլթանը շահից պահանջում է վերադարձնել օսմանյան պետությանը պատկանող վայրերը և ամեն տարի նվերներ ուղարկել: Հակառակ դեպքում, սպառնում է գարնանը արշավել Իրանի վրա:

113

Սուլթան Մուրադ IV-ի այդ սպառնազիրը, իբրև այդ դարաշրջանի պետությաննների հարաբերության բնորոշ փաստաթուղթ թարգմանաբար բերվում է այստեղ ամբողջությամբ. գրքի հավելվածում տրվում է նաև նրա թուրքերեն տեքստը:

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ («ԵԱԹԹԸ-ՀՅՈՒՄԱՅՈՒՆ») ՊԱՏՃԵՆԸ

«Իմ փառիշահական գրությունը ստանալիս, թող հայտնի լինի, որ քո մարդկանցից խալիֆա Մակսուդին ուղարկելով հաշտություն էիր ցանկացել: Քո դեսպանին որոշ ժամանակ սպասեցնելու պատճառն այն էր, որ մենք որոշ գործեր ունեինք: Այժմ այդ գործերը վերջացրել ենք: Հիմա, եթե հաշտություն ես ցանկանում, նորից մեր բեյլերբեյիներին պիտի հանձնես իմ մեծ նախահայրերի ժամանակից մեր փառավոր պետության մեջ մտնող երկրները, որոնք գրավվելու են իմ հաղթական զինվորների կողմից: Հին պայմանի և սովորության համաձայն ամենամյա նվերներն ու փեշքեշները պետք է կանոնավոր կերպով ուղարկվեն: Իսկ եթե դրանք չկատարես, ես այս սահմաններում ձմեռելուց հետո, գարնան սկզբին որոշել եմ իմ ծովածավալ զինվորներով արշավել քո երկրի և պետության վրա: Թե տղամարդ ես, հրապարակ արի՛: Ղեկավարելու հավակնություն ունեցողներին անվայել է թաքնվել վարագույրի ետևը: Զիուց վախեցողը, եթե ձի հեծնի և սուրկապի՝ սխալ գործած կլինի: Կլինի այն, ինչ նախապես սահմանված է: Մի՛ վախենա, դեմ արի: Վեսսելամ»⁴⁶:

1049 (1639) թվականի դեպքերից

Այս թվականին թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները վերջանում են հաշտության պայմանագրով: Սուլթան Մուրադ IV-ի սպառնազիրը շահին ուղարկելուց հետո, թուրքական բանակի հաղթական շարժումները և փառիշահի վճռական նախազգուշացումը ունենում են իրենց ազդեցությունը: Շահը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել: Մուհարրեմ ամսի 8-ին, Սեֆեդի զբլիսավոր հրամանատար Ռուստեմ խանը հատուկ գրությամբ դիմում է մեծ սերդարին հայտնելով, որ Դերթենգի բերդը դատարկել է և հաշտության համար ուղարկում է իր ներկայացուցիչ Սարուխանին:

Սարուխանը գալիս է մուհարրեմ ամսի 11-ին: Երեք օրվա բանակցություններից հետո մուհարրեմ ամսի 14-ին (մայիսի 17-ին), Կարսի-Շիրիևի մուռ Ձեֆթ⁴⁷ անունով օսմանյան գլխավոր շտաբում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որը ստորագրում են՝ օսմանյան կառավարության կողմից՝ մեծ վեզիր և բարձր սերդար Քեմենքեշ Կարա փաշան, իրանի կողմից՝ արտակարգ դեսպան Սարուխանը:

Ինչպես հայտնի է, այդ պայմանագրով Բաղդադը, Բասրան և Շեհրի Զորը («Իրաքի-Արաբը») անցնում են Թուրքիային, իսկ Երևանը մնում է իրանի ձեռքում:

Կասրի Շերինի [Ջեհարի] հաշտության պայմանագրի հայերեն թարգմանությունը տրված է սույն աշխատության առաջին հատորի «Թարիխի Նայիմա» գրություն*։ Նկատի ունենալով պայմանագրի պատմական կարևորությունը, «Ֆեզլեբե»-ից, գրքի վերջում, իբրև հավելված տրվում է նրա թուրքերեն տեքստը»

1052 (1642) թվականի դեպքերից

ԹԻՄԱՐԻ ԳՈՒՄԱՐԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄԸ⁴³

Գանձարանի [խազինե] ծախքերը ավելանալով, կազմեցին եկամտի գումարի կեսը։ Այդ մասին անհրաժեշտ էր համապատասխան միջոցառում։ Ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ ֆերման տրվեց թիմարատերերի վրա ավելացնել հազարին հինգ հարյուր ակչե։

(էջ 358—359)

* Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, էջ 110—111։

ՍԵԼԱՆԻԿԻ ՄՈՒՍԱՖԱ ԷՖԵՆԴԻ

XVI դարի 2-րդ կեսի և XVII դարի առաջին քառորդի թուրք պատմագիր Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդիի գրչին է պատկանում թուրքական պատմագրության մեջ հայտնի «Թարիխի Սելանիկի» տարեգրությունը:

Սելանիկին գրի է առել իր ժամանակի դեպքերը և նույնիսկ մասնակցել դրանցից շատերին: Այդ մասին նա բազմիցս հիշատակում է իր «Պատմության» լջերում:

Սելանիկիի վկայությամբ նա վարել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ և ճանաչվել որպես պետական կարևոր անձնավորություն: Այս հանգամանքն ավելի արժեքավոր է դարձնում նրա կողմից գրի առնված օսմանյան պետության այդ դարաշրջանի դեպքերը:

Սելանիկիի «Պատմությունը» արժանահավատ աղբյուր է ծառայել նաև ժամանակակից թուրք պատմագիրների համար: Այդ մասին վկայում են Ի. Հ. Ուզունչարըլըն՝ իր «Օսմանյան պատմության» մեջ և Ի. Հ. Դանիշմենդը իր քառահատոր «Օսմանյան պատմության բացատրական խրոնոլոգիա»-ում*:

Մինչև հիմա հրատարակվել է այդ արժեքավոր աշխատության միայն առաջին մասը: Այն տպագրվել է մոտ հարյուր տարի սրանից առաջ: Այդ մասին հրատարակիչ Լուիֆին դրքի վերջում ծանոթության ձևով գրում է.

«Սրանից [այսինքն՝ հիշրեթի 1000 թվականից] հետո տեղի ունեցած դեպքերը Նայիմայի «Պատմության»** մեջ գրի առնված լինելու պատճառով՝ այդ դեպքերի տպագրությունը անհրաժեշտ չհամարվեց»:

Թեև հրատարակիչը չի նշում, բայց հավանական է, որ հիշրեթի 1000 (1591—1592) թվականից հետո օսմանյան պատմությանը վերաբերող դեպքերը պատմագիր-տարեգիր Նայիման վերցրել է Սելանիկիից և այդ պատճառով էլ հրատարակիչը անհրաժեշտ չի համարել տպագրել հիշյալ մասը:

Սելանիկիի պատմությունը հրատարակվել է Ստամբուլում 1281 (1864—1865) թվականին:

* Ismail Hakkı Uzunçarsılı. Osmanlı Tarihi, 4 cilt, Ankara, 1949. Ismail Hami Danismend, İzablı Osmanlı Tarihi kronolojisi, 4 cilt, İstanbul, 1950.

** Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատոր Ա, էջ 63—115:

975 (1567—1568) ԹՎԱԿԱՆԻ ՂԵԱՎԵՐԻԿ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՐԿՐԻ ԳԵՐԻՇԵՈՂ ՇԱՀ ԹԱՀՄԱՍՐԻ ԴԵՍՊԱՆԻ
ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում պատմագիր Սելանիկին խոսում է այն մասին, որ սուլթան Սելիմ II-ը ձմեռելու համար՝ իր արքունիքով, վեզիրներով ու բարձրաստիճան սլաշտոնյաներով, փոխադրվում է Լայսուբյան երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնե:

Այդ ժամանակ լուր է ստացվում, որ գալիս է Շահ Քահմասրի դեսպանը՝ Նախիջևանի և Երևանի իշխող Շահ Կուլի խանը, որն իր հետ բերում է շահի մեծաբանակ և թանկարժեք նվերները: Դեսպանին պատվով, հանդիսավորությամբ դիմավորելու և ընդունելու համար տրվում են անհրաժեշտ հրամաններ:

Իրանի դեսպանը, թուրք պատմագիրների ասելով, գալիս է մոտ հազար հոգուց բաղկացած շքախմբով:

Այդ դարաշրջանի արևելյան պետությունների արտակարգ շքեղության և փարթամության մասին գաղափար է տալիս Իրանի դեսպան Շահ Կուլի խանի շքախմբի նկարագրությունը: Հիշյալ շքախմբում եղել են լաժանների մեջ փայլող 120 բեյեր, ոսկեթել հագուստներով 120 թուրքմեն հեծյալներ, Իրանի 400 հարուստ վաճառականներ, բազմապիսի նվերներով բեռնված 1700 կենդանիներ, որոնցից միայն սուլթան Սելիմին հատկացված է եղել 44 ուղտի բեռ:

Սուլթանին ուղարկված նվերներից հիշատակության արժանի են ոսկեթել գեղանկարներով երկու մետաքսյա վրանը, ոսկեզարդ և փառակազմ «Շահնամեն», փոքր տանձի մեծությամբ մի բետեհշանի հակինթը, 40 դիհրեմ ծանրությամբ երկու մարգարիտը, Իրանի և Խորասանի ընտիր գորգերը, թանկարժեք կերպասները և այլն: Հատուկ նվերներ են հատկացվել նաև սադրազամի ու վեզիրների համար:

Պատմագրի ասելով, Շահ Քահմասրի կողմից այսպիսի մեծարժեք նվերներով ու շքեղությամբ դեսպանություն ուղարկելու նպատակը եղել է, սուլթան Սելիմի գահակալությունը շնորհավորելուց բացի, Թուրքիայի և Իրանի միջև մոտ կես դար տևող թշնամության վերացումը և 962 (1555) թվականին կնքված Ամասիայի հաշտության պայմանագրի վերահաստատումը:

Իրանի դեսպանը մեծ շքեղությամբ և պատվով ընդունվում է նախ՝ Ստամբուլում և ապա էդիրնեյում:

Պատմագիր Սելանիկին մանրամասն նկարագրում է Իրանի դեսպան Շահ Կուլի խանի ընդունելությունը սուլթանի, սադրազամի և վեզիրների կողմից:

(էջ 78—95)

982 (1574) ԹՎԱԿԱՆԻ ՂԵԱՎԵՐԻԿ

ԱՐՔՈՒՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ԿՆՔԻՉ ՅԵՐԻՊՈՒՆ ԲԵՅԸ ՎՄՅՈՒՆՇԵԱԹ-ՈՒՍ-ՍԱԼԱԹԻՆՆԵ՝ ԱՆՈՒՆՈՎ ԵՐԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՅՆՈՒՄ Է ՆՈՐԻՆ
ՎՍԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԳԻՇԱԶԻՆ

Ալ-Օսմանի վեհափառների (Աստված ողորմի նրանց հոգիներին) ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմներում և կռիվներում

ձեռք առնված միջոցները, կրոնի թշնամիներին ուղարկված կայսերական նամակները, կրոնի և պետութայան թշնամիներից ստացված նամակները, որոնք վերաբերում են Օսման խան Ղազիի սուլթանութունից սկսած մինչև այժմ, այսինքն՝ երեք հարյուր տարում տեղի ունեցած դեպքերին, և որոնք բոլորովին մոռացված են ու ցրված, նիշանջի³ Ֆերիդուն բեյը, տարիներ շարունակ մեծ ջանասիրությամբ հավաքելով դասավորել էր և այդպիսով 1880 նամակ ու կոնաքի դաֆթար ձեռք բերելով մաքուր գրի էր առել բյաֆիր [անհավատ] մելիքներին, կըզըլբաշ շահերին, Արևելքի և Արաբական երկրների իշխողներին օսմանյան սուլթանների տված փաղիշահական պայմանագրերը, երկրի դրութայան վերաբերյալ յուրաքանչյուր փաղիշահի սուլթանութայան շրջանի գործերը: Բացառիկ կարևորութուն ունեցող այս հոյակապ աշխատությունը Ֆերիդուն բեյը կազմել էր 11 հատորով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր սուլթանի ժամանակաշրջանի համար մեկ հատոր՝ մինչև սուլթան Մուրադ խանի սուլթանությունն ու խալիֆայությունը: Այդ բոլորը՝ ավելի քան 250 մասից բաղկացած, մեկ հատորի մեջ ամփոփելուց հետո ստացվեց գեղազրված, մեծածավալ և փառակազմ մի գիրք: Այդ գիրքը սաղարազամ Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով նորին վսեմություն փաղիշահին հանձնվեց 982 (1574) թվականի շեվվալ ամսի 9-ին: Այս գիրքը կոչվեց «Մյունշեթ-ու-Սալաթին»: Այս աշխատութայան անզուգական լինելու մասին բոլորովին տարակույս չկար, ուստի բոլորի կողմից հավանությամբ ընդունվեց: Սակայն արքունիքի կողմից այնքան էլ ընդունելություն չգտավ և վարձատրութայան շարժանանալու համար առաջացրեց ժամանակի խելամիտների զարմանքը:

(էջ 137)

984 (1576—1577) թվականի դեպքերից

ԱԶԵՄԻ ՇԱՀ ԹԱՀՄԱՍԻ ԽԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ՝ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆ ԹՈՔՄԱՔ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում Սելանիկին նորից անդրադառնում է Շահի դեսպան, Երևանի և Նախիջևանի խան՝ Քոթմաք խանի ժամանմանը և նրա հանդիսավոր ընդունելությանը:

Քոթմաք խանը 975 թվականին սուլթան Սելիմ II-ի գահակալությունը շնորհավորելու համար եկած Շահ Կուլի խանի որդին էր: Նա եկավ մեծ շքախմբով, իր հետ բերելով 500 ուղտի բեռ նվերներ: Նոր դեսպանը այս անգամ եկել էր շնորհավորելու և միաժամանակ նորոգելու Քուրքիայի և Իրանի միջև եղած հաշտությունը: Սա նույնպես մեծ պատիվներով է ընդունվում Սուլթանի կողմից:

Դեսպանը Ստամբուլում մնում է միայն 16 օր. Շահ Քահմասրի մահվան

լուրն աննելով, նա ստիպված է լինում վերադառնալ: Շահ Թահմասը իշխել էր 52 տարի: Ըստ ավանդության, նա թունավորվել է իր գահաժառանգների միջև տեղի ունեցած պայքարի հետևանքով: Շահ Թահմասը մահից հետո շարունակվում են գահի շուրջը տեղի ունեցող խարդավանքներն ու կոտորույթները:

Ստամբուլի կառավարական շրջանները մեծ աշխրջությամբ հետևում են իրանի ներքին անցուղարձին և հատուկ հրահանգներ են տալիս օսմանյան պետության արևելյան սահմանի⁴ բնլլերբեյիներին, որպեսզի նրանք առանց ժամանակ կորցնելու տեղեկություններ հաղորդեն Ասիթանեի կառավարությանը՝ «կրոնի և պետության թշնամուց» [Իրանից] անհրաժեշտ գզուշավորություն պահպանելու համար: (էջ 140—145)

986 (1578—1579) թվականի դեպքերից

ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԱՎԱԳԱՆԻՆ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԲԵՐԳԻՅ ԴՈՒՐՍ ԳՏԵՎՈՂ ՏՆԵՐԻ
ՊԱԼՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԵՆՑ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԲԵՐԳ ԿԱՌՈՅՑԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՊՅՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱՐՏՈՆՈՒԹՅՈՒՆ Է ԵՆԴՐՈՒՄ

էրզրումի վիլայեթի ավագանիից (այան)⁵ և ռայաներից 5—10 մարդ դալով, հայտնում են. «Մենք աստվածային շնորհով մեծ հարստության ենք արժանացել, ոչնչի կարիք չունենք և խնայասեր ժողովուրդ ենք: Սակայն խանգարվեց խաղաղությունը անիծյալ կրզըլբաշների հետ և մենք գիտենք, որ շահի գահին տիրացած զզվելի բռնակալը անգույթ է: Մենք գտնում ենք, որ էրզրումի բերդից դուրս կառուցված մեր տները չպետք է պարսպից դուրս մնան: Դրանց և բերդի միջև եղած աշտարակների ու պարիսպների վրա պետք է թնդանոթներ դնենք և խրամներ փորենք»: Վիլայեթի բոլոր ռայաները միացան և միաբերան ասացին. «Նոստանում ենք բոլոր ծախսերը և կարիքները մեզ վրա վերցնել և ապահովել մեր ընտանիքներին ու երեխաներին: Մեր մթերքներն ու գույքը պահպանելու համար հոգով ու մարմնով կաշխատենք կառուցել մի ամբողջական և ամրակուռ պարիսպ: Աշխարհի ապավեն փաղիշահի գանձարանից մի ակչեի և մի հատիկի ծախս անգամ չենք ուզում: Մենք մեր դրամով, մեր բանվորներով (ըրգաթ) և ռանջբարներով կաշխատենք ու կվերջացնենք պարսպի կառուցումը: Մենք մեր այս վիճակը հայտնում ենք պետության կենտրոնին»: Նրանք այսպիսի բովանդակությամբ մի դիմում էլ ներկայացրին Նորին վսեմություն փաղիշահին: Արտոնություն շնորհվելուց հետո, նրանք ձեռնամուխ եղան 10 հազար արշին երկարությամբ պարիսպ կառուցելու համար անհրաժեշտ քար և կիր պատրաստելու գործին: Պարսպի աշտարակների կառուցման աշխատանքները սկսվեցին 986 թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին:

(էջ 145—146)

Հիշյալ տարվա նվիրական շարան ամսին, երբ մեծ սերգար լալա Մուստաֆա փաշան՝ իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով, Գյուրջիստանի երկրի Չըլդըրի⁶ դաշտի բերդերից մեկի պաշարման համար՝ Ռումելիի էմիրներից մեկ-երկու սանջակի բեյերի և դագինների հետ, թնդանոթներով պատերազմելու պատրաստությամբ էր զբաղված, վատաբարո կրգըլբաշները դալիս են վրացիներին օգնելու։ Երևանի և Նախիջևանի խան Իմամ Կուլի խանը և կրգըլբաշների շրջանում իր քաջությամբ հայտնի Կարս խանը ու այլ ռաֆրզիներ՝, իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու համար, միահամուռ ու միաբերան, նպատակ են դնում՝ առանց հրացան և թնդանոթ կրակելու, միայն սրերի հարվածներով ցույց տալ իրենց ուժը։ Նրանք դալիս են դեպի հիշյալ Չըլդըրի դաշտը... էրզրումի, Դիարբեքիրի, Մարաշի բեյլերբեյիները և իր հերոսությամբ պատեվազմներում հռչակված Յոզդեմիր-օղլու Հասան փաշայի ղեկավարությամբ, այդ անիծյալները [կրգըլբաշները] իսլամական սրի հարվածների տակ պարտություն են կրում։ այդ պատերազմում 15 հազարից ավելի մարդ սրախողխող են լինում։ Սրից ճողոպրած հազարավոր անիծյալներ էլ դերի են ընկնում։ Նրանց ունեցվածքը, վրանները, նվազները և դրոշակները անարգվում են և գրավվում։ Հաջորդ օրը, կողոպուտից և թալանից ճողոպրածներն, իսլամական զինվորների միջոցով, բերվում են բարձր դիվանի առաջ՝ սերգար Մուստաֆա փաշայի օթաղում։ Կարը-օղլի անունով հայտնի Մինուչեհրը և Գյուրջիստանի վիլայեթի անվանի կտրիճ ու երիտասարդ ազնավուրները տեսնելով, որ հաղթության քամին իսլամական թուղի⁸ վրա է փչում, իրենց բոլոր ենթականերով եկան և իրենց վիլայեթների բերդերի բանալիները հանձնեցին Նորին վսեմություն սերգարին ու իսլամի փառքին արժանանալու ցանկություն հայտնեցին։ Երբ այդ մասին հաղորդվեց երջանիկ գահակալին (սուլթանին), նա ֆերման տվեց, որ դրանց Ասիթանե ուղարկեն։ Երբ մեծ սերգարն իր օթաղն եկավ, հրամայեց կտրել երկու հազարից ավելի շղթայակապ կրգըլբաշների գլուխը, իսկ վրացի զինված ջերելու⁹ ազնավուրներին՝ անտառից փայտ կտրել տալով, իրենց ձեռքով պատրաստված խարույկի վրա նրանց այրել տվեց։

Այս դեպքը թշնամուն մեծ ահ ու սարսափ պատճառեց... Այդտեղից դուրս գալով գնացին դեպի Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ նշանավոր և նախանձ գրգռող Թիֆլիսի բերդը։ Այդտեղի իշխող

Դավիթ խանը բերդը անտեր թողնելով, փախել էր: Թիֆլիսը գրավվեց իր բոլոր նահիյեների հետ միասին: Երբ հաղթական բանակը ապահով կերպով դուրս եկավ Թիֆլիսի բերդից, Վրաստանի երկրի հարուստ և անվանի ազնվականները հպատակություն ցույց տվեցին: Ալեքսանդրե Լեվենդ անունով խանը¹⁰ իր բոլոր ենթականերով, համբուրում է բարձր սերդարի ոտքի տակի հողը և արժանանում նրա բարձր շնորհին: Նա իսլամական զինվորներին սննդամթերք է հասցնում և այլ ծառայություններ մատուցում:

Թիֆլիսից հոսող Կուր մեծ գետը, որ որոշ վայրերում հայտնի է Կրնըք գետ¹¹ անունով, այդ ժամանակ շափազանց վարարել էր և ոչ մի կերպ չէր կարելի այն անցնել:

Երբ իսլամական զինվորները շվարած, սպասողական դրության մեջ էին, բարձր սիփահասալարին¹² Կոյուն Գեչիդի կոչված վայրում, հաջողվեց գետից անցնել մյուս կողմը: Իսլամական զինվորները հետևեցին նրան և շտապեցին գետն անցնել: Սակայն ունեցվածքը, հագուստներն ու կենդանիները ջուրը քշեց տարավ: Միայն մեծ կորուստներով նրանք կարողացան անցնել գետը:

Հաջորդ օրը գումարվեց բարձր Դիվան: Վատաբարո կրգըլբաշներ ի մասին տեղեկություններ ստանալու նպատակով, բերեցին բռնված գերիներին և խոսեցրին: Պարզվեց, որ Թավրիզի էմիր խանը իր տրամադրության տակ եղած թուրքմեն օյմաղներից մի շարք անվանի սուլթաններ մեծ խմբերով հանդես են գալիս հաղթական զինվորների դեմ...

Այդ կատաղի կովում, թշնամին մեծ կորուստներ տալով, փախուստի է դիմում... Շիրվանի հնագույն երկրում ապրող և սյունների դավանանքին պատկանող հազարավոր մուսուլմաններ, որոնք կրգըլբաշներին սյուննիական հարկ¹³ անունը կրող միանվագ հարկ էին վճարում, այս հաղթությունը իսլամական բանակի մեծ բախտավորություն համարելով, կանոնավոր զինված խմբերով եկան իսլամական բանակին դիմավորեցին և մեծ նվերներ բերեցին բարձր սերդարին մատուցելու համար: Նրանք անսահման շնորհակալությամբ աղոթեցին Նորին վսեմություն փադիշահի համար և գնացին Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախի, որտեղ անիծյալներից ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելով՝ բոլորին էլ կոտորեցին...

Շիրվանի պաշտպանությունը հանձնվում է Դիարբեքի թեյլերբեյի Օսման փաշային, որը տարբեր զորամասերից բավականաչափ ուժեր է ստանում:

(էջ 146—150)

Երբ այդ լուրը տարածվեց կըզըլբաշներին մեջ, Շիրվանի նախկին խան էրես (Օրուս) խանը, շրջակա երկրների անվանի սուլթանների անարդ խմբի հետ միանալով, արշավեց երկրի պաշտպանության համար մնացած իսլամական զինվորների վրա: Քանի որ պատերազմն ու կոտորածը անխուսափելի էին, վերոհիշյալ սերզարը, իր տրամադրության տակ մնացած իսլամական զինվորներին քաջալերելով, նրանց պատիվներ տվեց և պատերազմի համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելուց հետո, պատրաստվեց պատերազմի դուրս դալ: Ռամազան ամսի 17-ին, Շամախիի դաշտում, տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Շահ Օղլիի, Շիրվանի նախկին խան Օրուս խանի, նրա որդի Դեդե խանի, Դենջեի Ռամա Կուլի խանի և այլ խաների, Լեվենտի եղբայր Իսա խանի՝ 30 հազարից ավելի ընտրյալ կըզըլբաշ զինվորների երեք օր տևած կատաղի մարտերի աղմուկն ու աղաղակը երկինքն ու երկիրը թնդացրին: Այս մարտերը կռվող կողմերին ուժասպառ արին: Սակայն պատերազմում, մի կողմին սպասում էր հուսահատությունն ու վիշտը... Հիշյալ ամսի 27-ին, երկուշաբթի օրը, Ղրիմի խանի եղբայր Ադիլ Կիրայ խանը թաթարական զինվորներով օգնության հասավ... Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ թշնամին շարաշար պարտության մատնվեց և խորտակվեց... Պատերազմական գործողությունների ժամանակ Օրուս խանի որդի Դեդե խանը կենդանի գերի ընկավ, էրթուղտի խանը սպանվեց: Թուրք իշխող Դեդե Սուլթանը և Հյուսեին խանը կռվում ընկան թնդանոթի արկից: Գելանի Սելիդ էմիր խանի և Միրզա Ալի սուլթանի զուխները կտրվեցին: Միրզա օղլի Այնի խանը նույնպես զլխատվեց: Գենջեի իշխող Իմամ Կուլի խանի ձին գտնվեց, իսկ ինքը անհետ կորավ: Լեվենտի եղբայր Իսա խանը և Շահ-օղլին փախուստի դիմեցին և գետից անցնելիս խեղդվեցին...

Բոլորի իրերն ու բեռները իսլամական զինվորներին մնացին...: Թաթար զինվորները իսլամական բանակից բաժանվեցին և զնացին Օրուս խանի գերդաստանը թալանելու և կողոպտելու: Թեև փաշան ցանկացավ նրանց խրատներ տալով արգելել, սակայն նրանք խոսք չհասկացան: Նրանց հաջողվեց հեշտությամբ հասնել իրենց նպատակին, կողոպտել ու թալանել բոլորին: Բայց երբ նրանք ուրախ-ուրախ իրենց թալանած բեռներն էին տանում, անիծյալ կըզըլբաշները, իրենց թաքնված տեղերից դուրս գալով, հարձակվեցին նրանց վրա: Այս անգամ գոռոզ ու հարբած թաթար

զինվորները շկարողացան դիմանալ և իրենց բեռներն ու հարրստութիւնը թողնելով, փախուստի դիմեցին...

...Ադիլ Կիրայը գերի է ընկնում: Օսման փաշան իր սակավաթիվ զինվորներով ստիպված է լինում քաշվել դեպի հյուսիս, Դերբենդի հայտնի բերգը: Այստեղ նա շարունակում է կռիվները կըզըլբաշների դեմ: 987 (1579) թվականին Ղրիմի Մուհամմեդ Կիրայ խանը 100 հազարանոց բանակով օգնության է գնում օսմանցիներին և նրանց հետ շարժվում Շամախիի վրա: Չմեռը մոտ լինելու պատճառով Ղրիմի խանը վերադառնում է, իր որդուն թողնելով այնտեղ, Այսպիսով Օսման փաշայի դրութիւնը նորից է դժվարանում:

(էջ 150—153)

987 (1579) թվականի դեպքերից

ԿԱՐՍԻ ԼՐԻՎ ԵՎ ՀԻՄՆԱՎՈՐ ՎԵՐԱՆՈՐՈՒՄԸ

Վերոհիշյալ տարում սկսվեցին Կարսի բերդի վերանորոգման և բարեկարգման աշխատանքները: Պետութեան կենտրոնից հաղթական բանակին ուղարկեցին բարձրագույն և խիստ հրամաններ: Սուրհանդակներ ուղարկվեցին բոլոր բեյլերբեյիներին, զեամեթներին էմիրներին և սիփահիներին, որոնք մասնակցելու էին արշավանքին. հրամայվեց նովրուզին¹⁴ պատրաստ ներկայանալ իր հաղթանակներով հուշակված սերդարի մոտ: Կարճ ժամանակում օսմանյան զինվորները ժամանեցին որոշված վայրը և, բարձր հրամանի համաձայն մեծ բանակ կազմեցին: Այդ նվիրական ժամին շտապ կերպով սկսեցին բերդի վերակառուցման աշխատանքները... Զգուշութեան համար թշնամու կողմում հետախույզներ նշանակվեցին: Մեծ ջանքերի շնորհիվ կարճ ժամանակում ավարտվեց բերդի աշտարակների ու պարիսպների կառուցումը¹⁵:

Թիֆլիսի բերդում պահպանութեան համար թողնված զինվորների վրա էմիր և սերդար նշանակված Սուլթ Զերհադ փաշազադե Մուհամմեդ փաշան, երկար ժամանակ վրացի անհավատների դեմ կռվելով և պատերազմելով հանդերձ, կարողացավ դիմանալ անիծյալ կըզըլբաշների պաշարմանը: Ուտելիքի և խմելիքի պակասութեան հետևանքով բոլորը հուսահատվել էին. կատուներ անգամ չէին մնացել: Երբ այդ դրութեան մասին տեղեկութիւն ստացվեց, Իսքենդեր փաշազադեն, Ա՛մեդ փաշայի միջոցներով, որպես օգնութիւն սննդամթերք ուղարկեց... Ուղարկվեցին նաև Մարաշի և Շամի բեյլերբեյիները, որոնք ճանապարհին և լեռնանցքներում վրացիների դեմ անդադար պատերազմ մղելով, Աստծու օգնութեամբ, միաժամանակ Թիֆլիսի բերդին օժանդակ օգնութիւն

ցույց տվին, բավականաչափ սննդամթերք և դրամ հասցրին: Պահակազորքը փոխարինվեց: Վերադարձի ճանապարհին նրանք համառ մարտի բռնվեցին կատաղած վրացիների հետ, որից հետո հաղթանակով ու փառքով հասան իսլամական բանակը և ընդունվեցին մեծ հանդիսավորությամբ ու ուրախությամբ:

(էջ 153—154)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎՐԱ, ՆՐԱ
ԹԱՎԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՔՄԱՔ ԽԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍԸ

Անատոլիայի բեյլերբեյի Ջաֆեր փաշան սերդար նշանակվելով, Երևանի վրա արշավելու կոչ է անում. «Լավ զենք ունեցողների և հարմար ձիեր պահողների օրն է: Թշնամին վիլայեթի վրա է արշավում»: Երբ մունետիկները օրվա կացության մասին հայտնեցին բոլոր քաջերին, էմիրներին և սիփահիներին, որոնք պատրաստ էին կովի դաշտում հերոսաբար զոհվելու, բազմաթիվ իսլամական զինվորներ՝ թեթևաշարժ ու հետիոտն, շտապ շարժվեցին և երկրորդ օրը, առավոտյան, հասան բարեշեն Երևանի երկիրը:

Իսկ զզվելի թոքմաք խանը, նախօրոք տեղեկանալով այս պատրաստության մասին, կողոպտում ու թալանում է քաղաքն ու նրա շրջակայքը և փախուստի դիմում: Այդպիսի ահավոր և անասելի կողոպուտի, թալանի ու հրկիզման ենթարկված Երևանի¹⁶ բնակիչների ողբն ու կոծը, նրանց թափած արտասուքը նյութ դարձան հանրածանոթ դեսթանի համար: Այս դեպքը տեղի ունեցավ 987 (1579) թվականի շարան ամսի 15-ին:

(էջ 154—155)

988 (1580—1581) թվականի դեպքերից

ԿԸԶԸԼԻՍԱՇ ԴԵՍՊԱՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում Սելանիկին պատմում է Աշեմի շահ Մուհամմեդ խոտարենդեի Մակսուդ Սուլթան անունով դեսպանի գալու և հաշտության ու խաղաղության վերաբերյալ նամակ բերելու մասին¹⁷:

(էջ 160—161)

992 (1584) թվականի դեպքերից

ՎՍԵՄ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՆ ԳԱԼԻՍ Է ԹԵՄՈՒՐ ԿԱՓՈՒԻՅԻՑ, ՂՐԻՄԻ ԽԱՆ
ՄՈՒՀԱՄԵՏԻ ԿԻՐԱՅԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԵՅՆՈՒՄ ԵՎ ՆՈՐ ԽԱՆԻ
ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Ճաթիհ բարձր վեզիր վսեմ Օսման փաշան, որը վեց յոթ տարի շարունակ Բաբ-էլ-էբվաբում, այսինքն Թեմուր Կափույում և

Շիրվանի երկրում զբաղված էր բերդերի և քաղաքների դրավումով, բազմաթիվ իսլամական զինվորներով մեծ ջանքեր ու եռանդ գործ դրեց, մի շարք պատերազմներ մղեց կըզըլբաշների դեմ և այդ վիլայեթը ամբողջությամբ ազատեց նրանցից: Սա՛ մեծամեծ դժվարություններով երկրի պաշտպանության իր ծառայությունն ավարտելով, Թեմուր Կափուի ու Շիրվանի պաշտպանությունը վսեմ Ջաֆեր փաշային էր հանձնել, իսկ ինքը՝ փաղիշահական Ֆերմանով, ինչպես նաև Սվադի բեյլբեբեյի Հայդար փաշան և էմիրներն ու նրանց հետ եկող-զնացող բոլոր զինվորները, Կըփաշաքի դաշտի¹⁹ շրջակայքի մենզիլներից և օթևաններից անցնելիս, անիծյալ թշնամի զինվորների դեմ անընդհատ կռիվներ մղելով, հասան Քեֆե: Այստեղ, Ղրիմի խան Մուհամմեդ Կիրայր սատանայական նպատակներով և վատ վարքագծով շեղվեց իր մեծ նախահայրերի ճանապարհից և Նորին վսեմություն իսլամական փաղիշահի դեմ ապստամբելով, Թեմուր Կափուից եկող օսմանյան զինվորներին, վեզիր Օսման փաշային և Հայդար փաշային պաշարեց Քեֆեյի բերդում, քանդեց բերդի ջրերի ճանապարհները, խրամատներ փորեց և 37 օր թնդանոթներով պատերազմ մղեց...:

Երբ Ստամբուլում այդ մասին տեղեկություն է ստացվում, կայսերական նավաշինարանում անմիջապես մոբիլիզացնում են տարբեր մեծություն նավեր և սիփահիններից, ենիշերիներից ու թնդանոթաձիգներից բաղկացած 10 հազար զինվոր: Բացի այդ, Կոնիայում բնակվող իսլամ Կիրայ խանը շտապ կարգով կանչվում է Ստամբուլ և ընդունվում մեծ շուքով, պատվով ու նվերներով:

Իսլամ Կիրայը նշանակվում է Ղրիմի խան և մեծ ուժերով Քեֆե ուղարկվում: Թաթարական զինվորները չկարողա՞նալով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի են դիմում, իսկ Մուհամմեդ Կիրայը սպանվում է:

Ղրիմից Ստամբուլ վերադարձող վեզիր Օսման փաշան ընդունվում է մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ:

(էջ 176—179)

ԿԸԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ ԴԵՍՊԱՆ ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԸ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅՈՒՆ Է
ԽՆԴՐՈՒՄ ՍԵՐԴԱՐԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՆԱԼՈՒ ԶԱՄԱՐ

Հիշյալ տարվա շարան ամսի սկզբին կարմրագլուխների խուղաբենդե Շահից խաղաղության և հաշտության նամակ բերող Կամի և Քեշանի իշխող դեսպան Իբրահիմը, որը երկու և կես տարի առաջ պետության մայրաքաղաքը գալով, Կադըրղայի նավահանգրստում Մուհամմեդ փաշայի ապարանքում էր ապրել և որի հետ

եկած բոլոր կրգըլբաշները ժանտախտից մահացել էին, դիմել էր Նորին վսեմությունն փաղիշահին և նրա գթությանն ու ողորմությանն արժանանալու խնդիրք ներկայացրել: Կայսերական բարձր հրամանով նա ներկայացավ Բարձր Դերգյահին: Նրա մարդկանց խալաթ շնորհվեց և արշավանքում գտնվող սերդար Ֆերհատ փաշայի մոտ գնալու հրաման տրվեց... Հետո Բարձր Դիվանում դեսպանին ընդունեց մեծ վեզիր Օսման փաշան:

Այդ ժամանակ պատմագիր Սելանիկին ղեֆթերդարի պաշտոն էր վարել, որի մասին ինքը հիշատակում է իր «Թարիխի Սելանիկի»-ում:

(էջ 180—181)

ԴԱՎԻԻ ԴԻՎԱՆԻ ԿԱՆԻՆ ՇՆՈՐՀՎՈՒՄ Է ԲԵՅԼԵՐԲԵՅԻՈՒԹՅՈՒՆ

Այդ ժամանակ բարձր սերդար Ֆերհադ փաշայից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ Վրաստանի երկրի տիրակալ Սիմոնի եղբայրը, կրգըլբաշի խաներից՝ Դավիդ խանը լքել է իր մայրաքաղաքը, աշխարհի սուլթանների նախանձը շարժող հնագույն յուրդը՝ Թիֆլիսի բերդը և շկարողանալով դիմանալ Մուստաֆա փաշայի խորտակիչ հարվածներին, հեռացել է այդ բերդից: Այժմ նա իր հինգ բեյերի և որդու հետ եկել է բարձր սերդար Ֆերհադ փաշայի մոտ և խնդրում է իրեն երջանիկ Ասիթանե ուղարկեն, որպեսզի հանձնի Վրաստան երկրի բանալիները, որը պետք է գրավվի Աստծու օգնությամբ:

Արդարև կրգըլբաշների շրջանում մեծ հարգանք վայելող հիշյալ Դավիդ խանը, երբ ներկայացավ բարձր դիվանին, մեծ պատվով ընդունվեց: Նրա որդուն ու մարդկանց պատվո խալաթ տվեցին, իրեն էլ շնորհեցին Մարաշի բեյլերբեյությունը, որից հետո 322 թվականի զիլկադգե ամսի սկզբին, փաղիշահական հրաման արձակվեց Վրաստանի վիլայեթից և իր եղբայր Սիմոնի հողերից գրավված վայրերը օջաքըլըթի²⁰ կարգով տալ նրան:

(էջ 186—187)

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԱՐՔԻ Է ԵՆԹԱՐԿՎՈՒՄ ԵՎ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՆ ՆՈՐԻՑ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՍԵՐԴԱՐ Է ՆՇԱՆԱԿՎՈՒՄ

Այստեղ պատմագիրը խոսում է մեծ սերդար Օսման փաշայից ստացված զեկուցման մասին, որտեղ հայտնվում էր, որ Դրիմում ծագած խոռվությունը ճնշվել է և Իսլամ Կիրայը շարունակում է իր իշխանությունը: Այդ պատճառով վերացվում է Քեֆե գնալու անհրաժեշտությունը:

«նորին վսեմություն բովանդակ աշխարհի խալիֆան կայսերական հրովարտակով հայտնում է, որ ինքը ցանկանում է կարմրագլուխների վրա դարձնել իր ուշադրությունը և այդ վատաբարոնների գոյությանը վերջ տալ երկրի երեսից: Իր հիմնական ցանկությունն է խորտակել ու լրիվ ոչնչացնել նրանց [կըզըլբաշներին]:

Բարձրյալն Աստված թող քեզ և քո ձեռքի տակ եղած հաղթական զինվորներին օգնական լինի»:

Այս խոսքերով խիստ պատվերներ սվեց և մեծ պատերազմի հրամաններ հղեց օսմանյան պետության բոլոր բեյլերբեյիներին, որպեսզի նրանք կազմ ու պատրաստ սպասեն: 996 (1584) թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին բարձր հրաման ուղարկվեց, որպեսզի սերդար Ֆերհադ փաշան գա պետության կենտրոնը՝ Ասիթանն: Նույն թվականի սեփեռ-էվլել ամսին, նախկին սերդար վսեմ Ֆերհադ փաշային կայսերական հրովարտակ գրվեց, որպեսզի նա տեսնվի սադրազամ և բարձր սերդար Օսման փաշայի հետ: Եվ քանի որ Արևելքի արշավանքի համար կայսերական բանակի գործերը նրան են հանձնարարված, ապա անհրաժեշտ է դիմել նրան և գործել ֆերմանի համաձայն:

Տեսակցությունից հետո նա պետք է գա Ասիթանն:

(էջ 187—188)

* * *

Փերհադ փաշան Թոկաթում տեսնվում է սադրազամ Օսման փաշայի հետ և ապա վերադառնում է Ստամբուլ:

Կասթեմունիում ձմեռելուց հետո, մեծ սերդար Օսման փաշան ելնում է Արևելքի արշավանքի:

(էջ 188)

ԹԱՎՐԻՉՈՒՄ ՄԵԾ ՍԵՐԴԱՐ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ԵՎ ԿԸԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ՏՅԸԻ ՈՒՆԵՅԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այստեղ Սելանիկին տալիս է օսմանցիների և կըզըլբաշների միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմների մանրամասնությունները:

993 (1585) թվականի շարան ամսի 14-ին մեծ վեզիր և Բարձր սերդար Օսման փաշան էրզրումից շարժվում է դեպի Թավրիզ: Ճանապարհին իր բանակով նրան է միանում վանի և Երևանի բեյլերբեյի Սինան փաշան:

Երբ Օսման փաշան Թավրիզին է մոտենում, կըզըլբաշները իրենց ուժերը հավաքելով, լավ զինված, կանոնավոր զնդերով դուրս են գալիս օսմանցիների դեմ... և պարսպանման պողպատյա թըն-

դանժներով օսմանյան զինվորների դեմ երկաթյա շղթա են կապում... Իր սատանայական զինվորներով մեկ կոնաք հեռավորության վրա են գտնվում մոլորյալ շահը, բանակի սերդար, շահի որդի Համզա Միրզան, նշանավոր խաներից՝ Գենջեի և Ղարաբաղի իշխող Իմամ Կուլի խանը... և այլ խաներ ու սուլթաններ: Կրոնի և դավանանքի թշնամի մոտ 30 հազար դժոխային շներ միանալով, ընդհարվում են իսլամական բանակի տարբեր զորամասերի հետ: Մի ամբողջ օր տևող և ջահերի լուսավորության տակ շարունակվող մեծ պատերազմում երկուստեք մեծ կորուստներ են տալիս: Այս մարտերում զոհվում է Մուհամմեդ փաշան, իսկ Մուրադ փաշան փախչելիս ընկնում է մի հորի մեջ և բռնվում կրզըլբաշների կողմից: Այդ դեպքերից հետո Թավրիզի բնակիչները վատ վերաբերմունք են ցույց տալիս իսլամական բանակին, փակում են փողոցների ճանապարհները և կռվում նրանց դեմ: Սակայն իսլամական զինվորները պատնեշները քանդելով մտնում են քաղաք ու առևտուր անում: Մեծ սերդարը փոթաշանությամբ ձեռնարկում է բերդի կառուցման աշխատանքներին և «Հեշթ-բիհեշթի» պալատը վերածում ամրակուռ պարսպի: Երբ նրանք զբաղված էին պարսպի աշտարակների և պատնեշների կառուցումով, քաղաքի բնակիչներից մի շարք անիծյալներ փորձում են իսլամական զինվորներից վրեժխնդիր լինել... Զինվորների մեջ լուր է տարածվում, թե իրենք ենթարկվելու են ընդհանուր ջարդի, որպեսզի հպատակվեն...: Վսեմ սերդարը, լսելով այդ ասում է. «Բարձրյալն Աստված պահպանի», և համաձայնություն չի տալիս ջարդին: Սակայն իսլամական բոլոր զինվորները տարված են լինում այդ ջարդին վերաբերող խոսակցություններով: Օսման փաշան ծանր հիվանդ լինելով, «Վայ-վայ» է ասում և անկարող է լինում ձին հեծնել ու այդ շարիքի առաջն առնել: Այդպիսով անհնար է լինում զսպել զինվորներին: Քաղաքը [Թավրիզը] կողոպտում և թալանում են... Որոշվում է Զաղալե Զատե Սինան փաշային, տարբեր դասերից հավաքագրված 15 հազար զինվորներով, թողնել քաղաքի պաշտպանության համար: Սակայն Սինան փաշան չի համաձայնվում: Այդ հանգամանքը մեծ սերդարին ավելի մեծ ցավ է պատճառում: Սակայն անհրաժեշտ էր հեռանալ և քանի որ թշնամին էլ տեղյակ էր դրությանը, որոշվեց գործին հմուտ և հայտնի իսլամական զինվորներից մեկին թողնել Թավրիզում: Վսեմափայլ սերդարի հիվանդությունը գնալով ավելի էր ծանրանում: Երբ տեղեկություն ստացվեց, որ կրոնի թշնամին տեղեկացել է սերդարի ծանր վիճակի մասին և օգտվելով դժվարություններից, առիթ է

փնտրում իսլամական զինվորների վրա հարձակվելու, որոշեցին թողնել թիմարի և զեամեթի տերերից մեկին՝ Դիարբեքի բեյլերբեյի հադիմ Ջաֆեր փաշային և նրան՝ պաշտպանության համար ենիչերիներ, ջբեքիներ²¹, թնդանոթածիգների, թնդանոթի կառապանների խմբերից թերաբեքի կարգով²² տալ հազարից ավելի զինվորներ, սանջակի բեյլերբեյիներ ու ալայի բեյեր և պաշտպանության համար մնացողներին ապահովել դրամով և սննդամթերքով...:

Կրղըբաշները օսմանցիներին հանգիստ չեն տալիս և ճանապարհին, ամենուրեք, հարձակումներ են գործում: Օսման փաշան ճանապարհին մահանում է, (993 թվականի զիլկադե ամսի 6-ին²³):

(էջ 198—201)

* * *

994 (1585) թվականին կրղըբաշները շահի որդի Համզա Միրզայի գլխավորությամբ հարձակվում են Թավրիզի պաշտպանության համար մնացած օսմանյան զինվորների վրա: Երկարատև և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում: Փաղիշահի կողմից Արևելյան արշավանքի սերդար նշանակվում է Ֆերհադ փաշան, որը մեծաքանակ ու բազմապիսի զինվորական ուժերով նույն թվականի մուհարրեմ ամսին Ստամբուլից մեկնում է Արևելք:

Նույն թվականի զիլկադե ամսի կեսին արևելյան արշավանքի սերդարից ստացված գրություններից պարզվում է, որ Թավրիզ քաղաքի պաշտպանության համար մնացած զինվորական ուժերը բերդից անդադար պատերազմել են կրղըբաշների դեմ և միաժամանակ վերանորոգել են բերդի ավերված պարիսպները: Նոր սերդարի Թավրիզ գալուց տաս օր առաջ կողմերի միջև հաշտություն է կրնքվում և հաստատվում է խաղաղություն:

(էջ 202, 205, 212—213)

995 (1586) թվականի դեպֆեթից

ԲԱՐՁՐ ՍԵՐԳԱՐԸ ՀԱՅՏԵՌԻՄ Է ԿԸՋԸԼԲԱՇՆԵՐԻ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՑԱԼԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ռեջբե ամսի կեսին Բարձր սերդարից ստացված զեկուցումից պարզվում է, որ մոլորյալ շահր՝ Մուհամմեդ Խուզաբենդեն, դիմել է նամակով և հայտնել. «Իմ սպանված որդու՝ Համզա Միրզայի²⁴ անշահաճաս որդուն՝ Հայդար Միրզային, ուղարկում եմ օսմանյան պետության մոտ պատանդ թողնելու համար: Մինչև հիմա սրի ուժով մեզնից գրավված երկրների վրա հարձակում չպետք է գործենք: Խառնակ դրությանը վերջ տալու համար պետք է հրաժարվենք երկու կողմերի վեճերից: Թող երկիրը խաղաղ և հանգիստ լինի: Մեր անվանի դեսպանի գալու համար փաղիշահական

129

թուլլտվութիւն ենք խնդրում»։ Այս առթիւ փաղիշահի ուղարկած գրութեան մեջ ասվում էր. «Կըզըլբաշների նպատակն է իսլամական զինվորներին հեռու պահել պատերազմից և ազատվել իսլամական սրից։ Նրանց ստախոսութեանը վերջ չկա։ Գուք նրանց դեմ արշավելուց և կռվելուց ետ մի մնաք»։ Այս իմաստով վսեմ սերդարին ուղարկվեցին խիստ հրամաններ։

(էջ 223—224)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ 995 (1586) ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՎԻՂԱՅԵԹՈՒՄ ԲԵՐԴԵՐ Է ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ

Վրաստանի վիլայեթում հնարավորութիւն չեղավ շեզոքացնել անիծյալ Սիմոնին։ Ի վերջո, Սիմոնի մայրաքաղաք Գորիում կառուցվեց մի ամրակուռ բերդ. Ախալցխան ևս վերածվեց բերդի, որի հետևանքով այդ անիծյալը [Սիմոն] ստիպված եղավ անօթեան թափառականի և խելագարի պես ամառն անցկացնել լեռներում, իսկ ձմռանը ողբ ու կոծ բարձրացնել։ Կառուցված բերդերում նշանակվեցին բեյլերբեյիներ և հատկացվեցին զինվորներ, դրամ և սննդամթերք։

Այսպիսով, Վրաստանի համար Թումաշը*, Լորին, Գորին և Ախալցխան նոր պարսպի բնույթ ստացան։ Թիֆլիսի բերդի համար ծախսվեց մեծ գումար և այն ամրացվեց։ Այս բոլորի մասին հաղորդում ստացվեց 995 թվականի ուշեք ամսի վերջին։

(էջ 225—226)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ ՀԱՅՏՆՈՒՄ Է ԱՋԵՄԻ ՇԱՀ ԽՈՒԴԱԲԵՆԴԵ
ՇԱՀԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Շաբան ամսի սկզբին մի քանի ղեկուցումներ ստացվեցին վսեմ սերդարից, որը հայտնում էր, թե մոլորյալ շահը հաշտութեան և խաղաղութեան համար անդադար դիմումներ և խնդրագրեր է ուղարկում։ Նա կրկնում է. «Ինչո՞ւ այն մեծ շահնշահը մեր հարաբերութիւնները չպետք է բարվոքի, ո՞ր կրոնում և ո՞ր սուլթանութեան սովորութիւններում է ցույց տրված, որ հաշտութեան խնդրողը մերժում ստանա։ Սա լավ նշան չէ։ Միթե չկա աստվածային քննութիւն։ Սրանից հետո անկեղծ ցանկութեամբ Ասիթանեի ֆերմաններին ծառա պետք է լինենք։ Եթե Սվաղի բեյլերբեյի վսեմ Մուհամմեդ փաշան Թավրիզ գա, մեր թոռանը՝ Հայդար Միրզային պետք է հանձնենք իբրև պատանդ։ Սրով գրավված բեր-

* Թումաշը աղավաղված է, հավանաբար պետք է լինի Թումանիսու

դերը թող ձեր տիրապետութեան տակ մնան: Բացի այդ, ինչ ֆերման էլ որ տրվի, պետք է ասեմ. «լսում եմ և հպատակվում եմ»:

Երբ նամակների բովանդակութունը կրճատումներով ներկայացրին Նորին վսեմութեան գահին, վսեմ փաղիշահը հրամայեց, որ շնայած կրգըլբաշների ստերին և խարդախութիւններին վերջ չկա, երկար ժամանակ երկրի ռայաները դարձել են սուլթանական սիփահահինների ձիերի ոտքերի կոխան: Նրանց պատանդը գալուց հետո ժամանակավոր կերպով արշավանքն ու շարժումը թող դադարեցվի: Այս իմաստով հիշյալ տարում թուլլութիւնը շնորհվեց:

(էջ 226)

ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԸ ԳԱԼԻՍ ԵՎ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ԵՆ ԷՃԳԵՐԵԱՆԻ (ԱՍՏՐԱԽԱՆ)
ԵՐԿՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շեվվալ ամսի կեսին, Օղբեկի Աբդուլլահ խանի դեսպանի հետ Քյուչուկ Նողայ անունով հայտնի թաթարական ցեղից մարդիկ են գալիս և հայտնում, որ սպանված Ղրիմի Մուհամմեդ Կիրայի որդին փախել և ապաստանել է ռուսական թագավորի մոտ: Նա հավաքել է մեծ թվով զինվորներ և իբրև Աստրախանի վիլայեթի բերդի բեյ, ներկայումս իր անթիվ զինվորներով ցանկանում է գրավել Նողայը և հետո արշավել Ղրիմի վրա: Նա նպատակ ունի մեծ վրեժ լուծել իսլամական ժողովրդից և դրա համար պատրաստութիւններ է տեսնում: Ընդ որդեպքերում, անհրաժեշտ է այդ կողմի իսլամական զինվորներին մի բարձր սերդար նշանակել և Ղրիմի իսլամ Կիրայ խանի հետ միասին, թաթարական զինվորներով, Աստրախանի բերդերն ու շրջակայքը գրավել, որով և ճանապարհի խոչընդոտը մեջտեղից կվերացվի ու կրոնի թշնամուն ճանապարհ չի մնա: Պետք է ճանապարհը փակել: Աստված մի արասցե, եթե թշնամին մի առիթով ճանապարհ գտնի, վրեժխնդրութիւնը անխուսափելի է:

Դրութեան մասին տեղեկութիւն տալով, 995 թվականին նրանք ներկայացրին իրենց խնդիրն ու միջնորդութիւնը իշխողներին:

ՎԵՋԻՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՈՒՅԹԸ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՈՒ
ԳՐԱՎՄԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲՅՏ

Երբ վերոհիշյալ հարցի համար եկած մարդկանց խնդիրը կարգացվեց Նորին վսեմութիւն փաղիշահին՝ ֆերման տրվեց. «Բոլորդ միասին հավաքվեք, միջոցներ ձեռք առեք և պատրաստվեք»:

ցեք»։ Մեծ վեզիրը՝ վսեմ Սիյավուշ փաշան, բարձր վեզիրներին և Մեվլանա Սադի էֆենդիին խնջույքի հրավիրեց Սկյուդարի իր այգում և այնտեղ բարձր ժողով գումարեց։ Խոսակցության ժամանակ պարզվեց, որ սուլթան Սելիմ II-ի սուլթանության ժամանակ, Աստրախանի գրավման համար Քեֆեյում հրամանատար նշանակված Կասրմ փաշան, թաթարական խանի հետ միասին մեծ գումարներ է ծախսել և մեծ դժվարությունների գնով անգամ չի կարողացել Աստրախանը գրավել։ Սակայն ներկայումս Ղրիմի Րսլամ Կիրայ խանը իր ընտրյալ Միրզային նստեցրել է Ղրիմի գահին, պետության կողմից էլ ուղարկվել են նավատորմի նավեր և լուսամական զինվորներ, այնպես որ մի զորեղ սերզարի հետ միանալով, կարելի է գնալ։ Այս մասին որոշում ընդունվեց և 995 թվականի շեվվալ ամսի 8-ին բարձր ֆերման արձակվեց Աստրախանի արշավանքին պատրաստվելու համար։

(էջ 229—230)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԿԱՐԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Է ՏԱԼԻՍ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԲԵՐԳԵՐ ԿԱՌՈՒՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Զիլհիջջե ամսի սկզբին, օսմանյան բանակի սերզար Ֆերհադ փաշան նամակներով հայտնում էր, որ իր սիլահդար Դավուդ աղան իր տասը մարդկանցով եկել և տեղեկացրել է, որ անիծյալ Սիմոնի մայրաքաղաք Դորիում կառուցվել է մեծ թվով զինվորներ պատսպարող ամուր բերդ, որը Վրաստանում եղած բոլոր բերդերից ամենամարակուռն է։ Լեվենդ ցեղի իշխող Ալեքսանդրե խանը ամեն տարի պետության Ասիթանեին 10 հազար ոսկու արժեքով ընտիր մետաքս տալու պայմանով մակթուի է²⁰ կապել և խոստացել է՝ գոյություն ունեցող պարիսպների կարիքներն ապահովել, լրիվ հացամթերքներ հասցնել և հպատակությունը շարունակել։

Հնուց ի վեր, մոլորյալ շահի ծառաներից մեկը՝ իր հերոսությանմբ հայտնի շերքեզ Դրազ-օղլի Մուհամմեդ խանը, իր մոտ եղած քաջերի հետ միասին եկել էր և հպատակություն ցույց տալով, հայտնել. «Եթե գրավված վայրերը բեյլերբեյության կարգով իրեն շնորհվի, հանձն է առնում բռնել անտուն-անօթևան թափառող Սիմոն խանին»։

Հիշյալ տարին այդ բեյլերբեյությունը շնորհվեց նրան։

(էջ 232—233)

996 (1578—1579) քվականի դեպֆերից

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Է ՏԱԼԻՍ ՍԱՀՄԱՆԻ
ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս հատվածում պատմագիրը խոսում է Կազվինում կրգըլբաշների հավաքվելու և Արքաս Միրզայի մտադրությունների մասին... Կրգըլբաշ Աշեկ անունով սուլթանը դիմում և խնդրում է Շահին, որ իրեն թուլյատրվի օսմանցիներից գրավել Սեյիդ Չուբուրին և Երևանի բերդը, պայմանով, որ իրեն շնորհվի խանություն: Թուլյատրվուն ստանալուց հետո նա անսպասելի կերպով մտնում է Երվան: Սակայն օսմանյան գինվորները ջախջախիչ հարված են հասցնում կրգըլբաշներին, մի մասին գլխատում, իսկ մյուսներին փախուստի են մատնում: Փախչողներից մի խումբ հարձակվում է Նախիջևանի վրա, սակայն այնտեղ էլ պարտություն է կրում:

Հիշյալ դեպքերը պատճառ են դառնում նորից արշավելու դեպի Արևելք: Այդ առթիվ տրվում են հատուկ հրահանգներ:

(էջ 238—239)

996 (1578) քվականի դեպֆերից

Դեպքերի բերումով, անհրաժեշտ եղավ մասնակցել արևելյան արշավանքին, գրի առնել և պետության կենտրոնին պատմել այդտեղ կատարված դեպքերի ու փոփոխությունների մասին:

Հիշյալ տարին, ջեմազիել-էվվել ամսին, Արևելյան արշավանքի կապակցությամբ նվաստս նշանակվեցի սիլահդարների վաշտի քարտուղար:

(էջ 243)

ԳԵՆՋԵԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Նույն թվականին, Արևելյան արշավանքի մեկնելու համար, էրզրումի դաշտում մեծ թվով զինվորներ են հավաքվում: Շաբան ամսի 13-ին, բարձր սերդար Ֆերհրադ փաշան բանակով գնում է Հասան Կալե: Այստեղ տեղի է ունենում շատ ուժեղ երկրաշարժ, որը բազմիցս կրկնվում է մի քանի օր շարունակ: Այստեղից նրանք շարժվում են դեպի Կարս: Կարսում փաղիշահից ստացվում է նվիրական հրովարտակ, որով հրամայվում էր՝ Գենջեի և Ղարաբաղի վրա գնալու փոխարեն, շարժվել դեպի Կազվին: Այս հանգամանքը մեծ դժգոհություն է առաջացնում բանակում: Նկատի են առնելով Կազվին գնալու դժվարությունները: Բարձր սերդարին հաջողվում է Կազվինի արշավանքը հետաձգել հաջորդ տարվան և ռամազան ամսի 17-ին շարժվել դեպի Գենջե, որտեղ կրգըլբաշները մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել:

Վրաստանից անցնելիս, վերոհիշյալ Սիմոնը, օսմանյան բանակին դժվարություններ պատճառելու համար, ամեն ինչ այրել և ոչնչացրել էր: Այդ պատճառով բանակը մեծ նեղություններ է քաշում: Բանակում առաջանում են մեծ դժգոհություններ և անկարգություններ: Սերգարը ուլուֆե²⁷ վճարելով, կարողանում է հանգստացնել զինվորներին:

Քշնամու երկրում բանակը առաջանում էր մենզիլից մենզիլ: Քաուսի գետի մոտ գիշերով մունետիկները կանչում են և հայտնում, որ անհրաժեշտ է զգույշ լինել, ծանր իրերը թողնել և շարժվել վաշտերով, որովհետև թշնամին դարան է մտել... Հաջորդ իջեվանում, լեռները քաշված կըզըլբաշները իրենց թաքստոցներից տեսնելով օսմանյան մեծաքանակ բանակը, փախչում են և կըզըլբաշ ղեկավարներին տեղեկություն տալիս: Նրանց սիփահասալարը՝ Ջիյադ օղլին, Գենջե քաղաքի և նրա գյուղերում ու գավառներում ապրող բոլոր ռայաներին՝ իրենց բոլոր միջերջներով, հագուստներով և կենդանիներով քշում տանում է: Շատերին բարձրացնում է լեռները, իսկ մնացածին՝ իր զինվորների հետ միասին, քշում տանում է Արաղ գետի եզերքը: Նրա նպատակն էր պահել և պաշտպանել ռայաներին: Գենջե քաղաքի այգիներում ու պարտեզներում կենդանի շունչ չէր թողել, բոլորին դուրս էր բերել...:

Շեվվալ ամսի 9-ին բանակը հասնում է Գենջե և ամեն կողմից շրջապատում քաղաքը: Սակայն քաղաքում ոչ մի մարդ չեն քտնում: Օսմանյան զինվորները բնակիչների թողած մթերքներն ու հագուստները հեշտությամբ դուրս բերեցին թաքցրած տեղերից և գտան մեծ քանակությամբ հացամթերք:

Արդարև, Աջեմի վիլայեթում Գենջեի տների նման գեղեցիկ և վայելուչ շինություններ ուրիշ ոչ մի երկրում չէին տեսել: Այգիներն ու պարտեզները աննման էին: Հոսող ջրերը, քաղաքի մոտ եղած երկու հոյակապ կամուրջները, գեղատեսիլ լեռները, պտղատու ծառերն ու անթիվ, անհամար ծաղիկներն՝ իրենց փարթամ գեղեցկությամբ, չկան ոչ մի երկրում: Օրհնյալ է Աստված: Այդքան բազմատեսակ ու անուշահամ պտուղներ ուրիշ երկրներին չեն շնորհված: Վճիտ և անուշահամ ջրերն էլ աննման են: Սակայն ամռան տաք օրերին անհրաժեշտ է յայլաներ բարձրանալ:

Բոլոր դեպքերում իսլամական բանակը ժամանակին եկավ, երբ ամենուրեք հանդարտություն էր տիրում: Զինվորները լիովին օգտվեցին այդ աստվածային բարիքներից: Նորին վսեմություն սերդարը, բեյլերբեյիների և այլ ավագանիների հետ միասին, զինվոր-

Ներին խստիվ արգելեց այգիներից պոկել հասած պտուղները: Զին-վորներին թույլ չտրվեց նաև ապրել քաղաքի տներում կամ քանդել դրանք: Որոշվեց կարգի բերել քաղաքը իր հրապարակով, պահպանել շուկաները, քարվանսարաններն ու բաղնիքները: Սակայն վսեմ սերդարը Շահ Թահմասեփ, վրացիների դեմ մղած հաղթական պատերազմում, Սիմոնի և Լեվենդ Ալեքսանդրի հայրերի ու պապերի գլուխներից կառուցած աշտարակը քանդել տվեց և նրա կղմինդրները գործածեց բերդի պարիսպների շինության համար:

Նա [սերդարը] պարսպապատեց վեց հազար արշինից ավելի տարածություն, կառուցեց աշտարակներ և պատնեշներ, խանդակներ փորեց և մեծ տոնակատարությամբ, 40 օրվա ընթացքում, կարողացավ վերջացնել բոլոր այդ ամրակուռ կառուցումները: 996 թվականի զիլկադե ամսի 18-ին, բոլոր զինվորական մասերի «շահի» թնդանոթների համազարկերով սկսվեց հանդիսավոր տոնակատարությունը: Առանձին զինվորական մասերին տրված առաջադրանքների համաձայն ութը բեյերբեյիություններ շինեցին ու վերջացրին բերդի առանձին մասերը:

Սերդարը բեյերբեյիներին խորհրդակցության է հրավիրում: Ընտրյալ զինվորական մասերից առանձնացնում են որոշ թվով ուժեր և նրանց խստիվ պատվերներ տալով, նախազգուշացնում են, որ թշնամին Արաղ գետի ափին կազմ ու պատրաստ կանգնած է և եթե մենք այստեղից հեռանանք, թշնամին պատրաստ է Գենջեն պաշարել, գրավել և թալանել: Որոշվում է, որ իսլամական բանակը հարձակվի կըզըլբաշների վրա և նրանց ուժերը խորտակի:

Շիրվանի վալի Ջաֆեր փաշայի հրամանատարության տակ եղած 30 հազարանոց բանակը ճանապարհ է ընկնում և երրորդ օրը հասնում Արաղ գետի ափը: Կըզըլբաշական բանակի հրամանատար Զիյադ օղլի Մուհամմեդ խանը, օսմանյան բանակի մասին տեղեկություն ստանալուն պես, բանակի ամբողջ հանդերձանքը թողնելով փախուստի է դիմում: Արաղ գետը անցնելիս բազմաթիվ զինվորներ գետում խեղդվում են: Այսպես, իսլամական հաղթական բանակը վերադառնում է Գենջե...:

Ջաֆեր փաշան, որը այդ պատերազմից առաջ հիվանդացել էր, մեռնում է և նրա փոխարեն Շիրվանի վալի է նշանակվում Անատոլիայի բեյերբեյի Խադիմ Հասան փաշան:

Զմեռը մոտ լինելու պատճառով բանակը ձմեռելու համար վերադառնում է էրզրում:

(էջ 246—251)

Սելանիկին, որը Արևելյան արշավանքի ժամանակ՝ սիփահիներին խմբի քարտուղարի պաշտոնով, գտնվում էր բանակում, «նվաստիս սիփահիներին քարտուղարության պաշտոնից հեռացնելու մասին» վերնագիրը կրող հատվածում գրում է.

«...Պետության կենտրոնից ստացվեց բարձր հրաման, որով հայտնվում էր, որ բոլոր սիփահիները եկել են պետության Ասիթանենէ Դու էլ պետք է գաս և շարունակես քո ծառայությունը: 997 (1588—1589) թվականի ռամազան ամսին, Քեթխուղա բեյի հետ Ասիթանե եկա և բաժանեցի Ռեշենի ռոճիկները՝: Շեվվալ ամսի 25-ին, իմ քարտուղարության պաշտոնը, լառանց հանցանքի և առանց պատճառի, փաղիշահական հրամանով տրվում է Իբրահիմ Չելեբիին... Այդպիսի անարդարացի վերաբերմունքի շարունակումը խանգարեց պետության կարգն ու կանոնը և պետական գանձարանը գնալով դժվարին վիճակի մեջ ընկավ»:

(էջ 258)

998 (1589) թվականի դեպքերից

Այս թվականի դեպքերի շարքում պատմագիրը հիշում է իրանցիների առաջարկը՝ հաշտության բանակցությունների համար, շեհզադե Հայգար Միրզային իրրև պատանդ ուղարկելու մասին: Շահի հատուկ դեսպանի և մեծ շքախմբի ուղեկցությամբ, բազմաթիվ նվերներով, Հայգար Միրզան գալիս է օսմանյան բանակատեղը՝ Հասան Կալե, և հետո անցնում Ստամբուլ: Մանկահասակ շեհզադեն Ստամբուլում ընդունվում է մեծ պատվով ու շքեղությամբ: Նրան հատկացվում է հատուկ պալատ:

Սելանիկին գրում է, որ փաղիշահական ֆերմանով, պատանդ ուղարկված շեհզադեին և Իրանի դեսպանությանը դիմավորելու համար, ինքը նշանակվում է մեհմանգար (հյուր ընդունող):

Առանձին մանրամասնություններով նկարագրվում է Իրանի շեհզադեի և դեսպանության հանդիսավոր ընդունելությունը փաղիշահի կողմից:

Պալատական հանդիսավորությունների նկարագրությամբ տարված, պատմագիր Սելանիկին անուշադրության է մատնում գլխավոր և հիմնական հարցը՝ 998 (1589—1590) թվականին, Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է Ստամբուլի պայմանագիր անունով²⁸,

(էջ 259, 261, 263)

ՕՐԵՆՔԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՖԵՐՄԱՆ Է ՏՐՎՈՒՄ ԱԶՆՄԻ-ՕՂԱՆՆԵՐԻ ԴԵՎՇԻՐՄԵԻ²⁹ ԿԱՍԻՆ

Օսմանյան հնագույն սովորության համաձայն, աջեմի-օղլանների դեվշիրմեի համար բեռնակիր կենդանիներ թշող ենիչե-

* Ռեշենի ռոճիկը՝ տե՛ս այս գլխի ծանոթ. 27:

րինների հետ միասին, փաղիշահական ֆերմանով ենիշերինների օջա-
ղից Անատոլիա և Ռումելի ուղարկվեցին նաև խղճի տեր և նշա-
նավոր շորքաջիններ³⁰: Երկրի ուսաններից հավաքագրվեցին ծառա-
յության ընդունակ տղաներ, որոնք ընդունելով իսլամական հա-
վատը, կրոնի սրբազան պատերազմներում (ջիհադ և դազա³¹)
փրկության էին արժանացել:

Ժամանակի իշխողները տղաների դեվշիրմեի գործում անխիղճ
են եղել և նվերի անվան տակ շատ մեծ կաշառքներ են վերցրել.
ինչպես գայլն է հարձակվում ոշխարի հոտի վրա, այնպես էլ
նրանք ագահորեն հարձակվել են երկրի ուսանների վրա: Հարուստ
ուսաններից խլել են անթիվ անհամար հարստություն, իսկ աղքատ
ուսաններից՝ նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տե-
ղը: Այսպես ենիշերինների օջաղի մեջ մտել են օտար տարրեր՝
հրեա, գնչու, ռուս, շերքեզ: էթրաք խաժամուժին և այլ ստոր տար-
րերին դաֆթարում արձանագրելով, նրանցից մեծ քանակությամբ
հարստություն են խլել, որի պատճառով լուսավոր աշխարհը խա-
վարել է, վատագույն ապօրինությունները հետզհետե ավելացել են:

Նորին վաեմություն բարձր Դերգյահին ներկայացված դիմում-
ների հետևանքով ենիշերինների Մահմուդ աղան և Քեթխուդա բեյը
պաշտոնագուրկ են արվել:

...Ռայաններից մեծ քանակությամբ ակշե առնելով, տղաների
դեվշիրմեին գնացողների մեծ մասը պաշտոնագուրկ է արվել և
հրաման է տրվել քննություն կատարելու համար:

Ստամբուլում իրար ետևից մի քանի հրդեհներ են³² առաջա-
նում և բազմաթիվ շենքեր հրո ճարակ դառնում:

Պաշտոնագուրկ Մահմուդ աղան Ստամբուլից արտաքսվում է
այն կասկածի հիման վրա, որ նա է այդ հրդեհների պատճառը:

(էջ 263—264)

999 (1590) թվականի դեպֆերից

ԳՆԵՋԵԻ ԻՇԵՈՂ ԿԸԶԸԼԹԱՇ ԶԻՅԱԿ ՕՂԻՆ ԳԱԼԻՍ Է ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՍԻԹԱՆԵՆ, ՍԱԿԱՅՆ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ ՈՒ ԲԱՆՏԱՐԿՎՈՒՄ Է

Սրանից առաջ Գենջեի և Ղարաբաղի իշխող Զիյադ օղլի
Մուհամմեդ խանը, որը Արաղ գետի ափին պատերազմի բռնվելով
հաղթական սերդար Ֆերհադ փաշայի իսլամական զինվորների
հետ, իր տրամադրության տակ եղած կըզըլբաշ զինվորների հետ
պարտության և կողոպուտի էր մատնվել, այդ անիծյալը, նորից
մի խումբ ավազակներ ու պոռնկորդիններ հավաքելով, եկել էր և

Գենջեի բերդը պաշարել: Սակայն մի քանի օր տևող մարտերից հետո հազիվ էր իր պլուխը ազատել և, փախչելով, ապաստանել էր վրաստանի երկրում՝ Լեվենդ ցեղի իշխող Ալեքսանգրեի մոտ, որտեղ բավական ժամանակ թաքնվելուց հետո, եկել էր Ասիթանե և բարեխոսական ոճով մի նամակ էր ներկայացրել: Երբ ոչ ոք նրա երեսին չնայեց և ինքը ընդունելության շարժանացավ, ստիպված եղավ գնալ շահի որդի Հայգար Միրզայի մոտ: Այդտեղ պնակալիզության մեջ իր համար լավ պայմաններ ապահովեց: Սակայն չկարողանալով այդ ամենը գնահատել և ունենալով իշխանության տիրանալու ցանկություն, նա նորից պետության Ասիթանե ներկայացավ և փաղիշահական գահին խնդրագիր ներկայացրեց: Երբ նրա ինքնությունը պարզվեց, 999 թվականի ռեջբե ամսի վերջին բանտարկվեց Եդի կուլեյում³³...

(էջ 284—285)

ՆՈՒՅՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

Ձիկադե ամսի 19-ին, Շահ Աբբասի դեսպան Կարա Ահմեդ խանը գալի էր Ասիթանե, իր հետ բերելով փաղիշահին ուղղված շահի նամակ:

Դեսպանը հայտարարում է, թե ինքը եկել է շահի կողմից խնդրելու, որ Ստամբուլի հաշտության պայմանագրով Քուրքիային անցած նիհավենդի բերդը վերադարձվի Իրանին և պատանդ շեհադե Հեյդար Միրզային նոր լալա [խնամող] նշանակվի նրա խնդրանքները մերժվում են...:

ՍՈՒՍՔ ԶԱՒԵ

Մուհամմեդ էֆենդի Սուլաք Զադեն XVII դարի թուրք պատմագիրներից է։ Նրա գրչին է պատկանում «Սուլաք Զադե Քարիխի» վերնագրով գիրքը, որն ընդգրկում է օսմանյան պետության պատմությունը՝ նրա հիմնադրումից մինչև 1053 (1643—1644) թվականը։

Սուլաք Զադեի պատմության հրատարակիչը գրքի առաջաբանում գրել է. «Մուհամմեդ էֆենդին այն ժամանակի օսմանյան լեզվի արտահայտություններով ու ոճով գրած «Քարիխ»-ում ընդգրկում է 699 թվականին Կոնիայում կործանված Սելջուկյան պետությունից հետո 700 թվականին հիմնված օսմանյան պետության մինչև 1053 թվականը տեղի ունեցած դեպքերը։ Իրքը ճշտելու և հրատարակելու հնարավորություն մինչև հիմա չի եղել։ Սուլաք Զադեի պատմության ձեռագրի օրինակները շատ հազվագյուտ էին։ Միայն 1298 (1880—1881) թվականին հնարավոր եղավ այն տպագրել Ստամբուլում՝ Բարը Ալիի մոտ գտնվող Մահմուդ բեյի տպարանում»։

Սուլաք Զադեի պատմությունը 773 էջ է։ Գրքի սկզբում տրված է բովանդակությունը։ Հետո գալիս է օսմանյան սուլթաններին ձեռնված ոտանավորը՝ Օսմանից սկսած մինչև սուլթան Բորահիմը (1049—1058)։

Սուլաք Զադեի պատմությունը գրված է տարեգրության ձևով։ Լեզուն պարզ է և հասկանալի. կան շատ բանաստեղծական տողեր, մի գրելաձև, որն, ինչպես հայտնի է, ընդունված էր այդ դարաշրջանի պատմագիր-տարեգիրների մոտ։

Սուլաք Զադեի պատմությունից քաղված և թարգմանված նյութերը վերաբերում են գլխավորապես թուրք-իրանական պատերազմներին և Արազա փաշայի ապստամբության դեպքերին։ Թուրքական այլ աղբյուրներից այդ նույն դեպքերի մասին բավականաչափ նյութեր բերվել են սույն գրքում. այդ պատճառով Սուլաք Զադեի նյութերը կարող են կրկնություն համարվել։ Սակայն նկատի ունենալով այդ դեպքերի կարևորությունը մեր պատմության, հատկապես Երևանի պատմության համար, այստեղ չենք խուսափել այդ կրկնությունից, մանավանդ, որ թուրք պատմագիրները միմյանց կրկնելով հանդերձ, տալիս են նաև որոշ մանրամասնություններ, որոնք կարող են լուսաբանել մեր պատմության հետ կապված առանձին հարցեր։

Սուլաք Զադեն լրիվ ինքնուրույն և հեղինակավոր պատմագիր չէ, ինչպես Նալիման, Քյաթիր Զելեբին և Սելանիկին։ Ինչպես պարզվում է նրա «Քարիխի» բովանդակության ուղադիր վերլուծումից, նա բավականաչափ օգտվել է մյուս թուրք պատմագիրներից՝ առանց այդ մասին հիշատակելու։ Այդ պատճառով Սուլաք Զադեի պատմությունից այստեղ բերվում են սահմանափակ քանակությամբ նյութեր։

925 (1519) թվականի դեպքերից

ՋԵՂԱԼԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ հիշված էր, որ աշխարհի ապավենն Նորին վսեմության փաղիշահր ամբողջությամբ քննելով Անատոլիայի վիլայեթը, բոլոր կրգըլբաշ ստոր տարրերին սրո ճարակ է դարձել: Այդ օրերին, մոլորյալների գլուխ կանգնած Ջելալի անունով մի անհավատ շարագործ, խելագար ձևանալով, ապուշի արտաքինով ու հագուստով, իր հավաքած ավազակների հետ միասին Բողոքից փախել էր Թոկատ: Այդ երկրի մարդիկ նրան Աստծու ընտրյալ համարելով, հարգանք են ցույց տվել: Բազմաթիվ ավազակներ հավաքվել են նրա շուրջը և սկսել զբաղվել գաղտնի խոսակցություններով և սատանայական գործերով: Հայտարարելով, թե «Մեհդին՝ այս քարայրից պետք է երևա, և ես նրան եմ սպասում», նա [Ջելալին] նման սուտ խոսքերով մարդկանց խաբելով, հետզհետե ավելացնում է իր շուրջը խմբվածների թիվը և պատրաստվում ապրստամբության: Ի վերջո հայտարարելով, թե «Ծս ինքս եմ Մեհդին», նա կոչ է անում և իր շուրջը հավաքում 20 հազարից ավելի հետիոտն ու հեծյալ, որոնք սկսում են հարձակվել այդ շրջանի գյուղերի ու գյուղաքաղաքների բնակիչների վրա և բռնություններ գործադրում: Երբ այս մասին հայտնում է Բարձր սուլթանական գահին, Ֆերհադ փաշան՝ վեզիրի աստիճանով, սերդար է նշանակվում և զորեղ էմիրների հետ միասին ուղարկվում վերոհիշյալ ապրստամբի դեմ... Չարագործ Ջելալին տեղեկանում է այդ մասին, բայց դիմադրության անկարող լինելով, կրգըլբաշների երկիրը փախչելու նպատակով շտապում է դեպի Սվազ:

Չյուկադերի² վիլայեթի իշխող Շահսուվար-օղլի Ալի բեյը, մոտ լինելով այդ սահմանին, տեսնում է, որ եթե ինքը Ֆերհադ փաշայի գալուն սպասի, ասյա թշնամին կարող է փրկվել: Ուստի նա իր թուրքմեն կտրիճներին անմիջապես հավաքելով, շտապ կերպով առաջ է շարժվում և նրանց ետևից հասնելով Ակշեհիրի մոտ՝ նրանց պարտության է մատնում, իսկ իրեն՝ Ջելալին, կենդանի բռնելով, կտոր-կտոր անում: Այդ մասին նա հայտնում է պետության կենտրոնին և արժանանում վսեմ փաղիշահի շնորհին: Ֆերհադ փաշան այս գործի պատճառով թշնամանում է Շահսուվար-օղլի Ալի բեյի հետ և ի վերջո այդ ազնվական մարդու ոչրնչացման պատճառ դառնում...

(էջ 414—415)

Այս հատվածում Սուլաք Զագեն մանրամասն խոսում է իրանի Քահմասը Շահի եղբոր՝ էլկաս Միրզայի մասին, որը Շիրվանում իշխելու ժամանակ, գահի ժառանգման խնդրում թշնամանում է Շահի հետ, որոշ ժամանակ թափառաշրջիկ կյանք վարելուց հետո, գնում է Ղրիմ ու Քեֆեից՝ նավով մեկնում է Ստամբուլ:

Փաղիշահի հրամանով էլկաս Միրզային մի շքեղ պալատ է հատկացվում, Փաղիշահը էդիրնեից Ստամբուլ վերադառնալիս, դիմավորում է մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ: Մի քանի օր հետո էլկաս Միրզան նույնպիսի շքեղությամբ և փառքով ընդունվում է փաղիշահի կողմից և արժանանում շքեղ և թանկարժեք նվերների: Միրզան իր եղբոր մասին զանգատ է հայտնում փաղիշահին և խնդրում արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելյան երկրները...

Սկսվում են պատերազմի պատրաստությունները:

(էջ 507—509)

ՍՈՒԼՔԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԻՐԱՆ

Փաղիշահը հարմար առիթ էր փնտրում կրզըլբաշ ժողովրդից վրեժ լուծելու համար: Էլկաս Միրզայի փաղիշահի մոտ ապաստանելը հազվագեպ առիթ համարելով, անմիջապես պատերազմի պատրաստվելու ֆերման տրվեց: 955 (1549—1550) թվականի սեֆեր ամսի 18-ին, նախօրոք, որոշ ուժերով ուղարկվեց էլկաս Միրզան, իսկ հետո ինքը փաղիշահը մեծ ուժերով մեկնեց Արևելյան արշավանքի: Կոնիայից, Կեսարիայից և Ավազից անցնելով նա հասավ էրզրում և այնտեղից մեկնեց Ադիլջեվազ: Վանի բերդը, որ մինչ այդ մտնում էր օսմանյան երկրի մեջ, կրզըլբաշները նորից կարողացել էին գրավել: Այդ շրջանի բեյլերբեյի Ուլամե փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշան ուղարկվեցին այդ բերդը ազատելու համար:

Զեմազիկ-ախըրի 14-ին, փաղիշահը գրավեց Խոյը և մի շաբաթ հետո հասավ Թավրիզ: Քաղաքի պաշտպանության համար կարևոր պատրաստություններ տեսան: Էլկաս Միրզային Թավրիզի իշխող նշանակելու մտադրությունը փոխվեց, քանի որ իր ստացած շնորհների և բարության հանդեպ, նա հանդես եկավ իր ապերուխտությունը և Շիրվանում կատարած բռնություններով...

Պատմագիրը Վանի դեպքերի մասին գրում է.

Փաղիշահը Թավրիզից մեկնեց Վան: Ռեջեր ամսի 10-ին, բազմահազարանոց բանակը կանգ առավ Վանի դաշտում: Ռումի [Ավազ] և Կարամանի զինվորների հետ նախապես ուղարկված թընդանոթների համար տեղեր պատրաստվեցին, խրամատներ փորվեցին և բերդի նվաճման համար ձեռք առան բոլոր անհրաժեշտ մի-

չոցները: Մոտ 10 օր թնդանոթներով, հրացաններով և նետերով պատերազմելուց հետո, բերդում պաշարված կրզըլբաշները բերդը հանձնեցին: Այդ ամրակուռ բերդը կառուցող փորձված երկրաչափների նման մարդիկ խիստ հազվագյուտ են, և սրա վաստակալոր ճարտարապետները միայն իրենց երևակայությամբ են նկարել նրա պատկերը: Այս բերդը Աջեմի երկրի բանալին է և այդ կողմերի ամրակուռ պարիսպը: Մուլուրյալ շահր պարծենալով ասում էր. «Քանի որ դեղին ժայռը⁴ իմ հրովարտակի տակ է գտնվում, օսմանյան սուլթաններից ի՞նչ վախ ունեմ»: Բերդը գրավվեց և նրա կարիքները բավարարելուց հետո, նրա բեյերբեյիությունը հանձնրվեց Անատոլիայի դեֆթերդար Իսքենդեր փաշային:

Մոտալուտ ձմեռվա ցրտերի և սառնամանիքների պատճառով նրանք մեկնեցին Դիարբեքիր և շաբան ամսի 25-ին կրոնի մարտիկները⁵ անցնելով Ադիլջեվազից և Ախլաթից՝ կանգ առան Ամետի դաշտում: Այդ ժամանակ, կարմրագլուխները շտապ կերպով շարժվելով դեպի Ադրբեջան, ավերեցին այս բարեշեն երկրի գյուղերն ու քաղաքներն, իսկ ժողովրդին ցիրուցան արեցին: Երբ այդ լուրը հասավ վսեմաշուք փադիշահին, երրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, որոշ քանակությամբ աշխարհակալ զինվորներով, ուղարկվեց նրանց դեմ, որից հետո նորին վսեմությունը նույնպես շարժվեց այդ ուղղությամբ: Վերոհիշյալ Ահմեդ փաշան, երբ հասավ Քեմախի մոտ, «սերդեն գեշտիների»⁶ սերդար Չերքես Օսման փաշան, շտապ հասնելով այդ զգվելիների ամբոխին, նրանց ցիր ու ցան արեց, հավաքեց նրանց ամբողջ ավարն ու հարստությունը, վերադարձավ Խարբերդ և միացավ իսլամական բանակին...

Էլկաս Միրզան հայտնելով փադիշահին, որ Սպահանի և Քաշանի կողմերում շահը մեծ քանակությամբ հարստություն է պահում, թույլտվություն է խնդրում այդ հարստությունը կողոպտելու համար: Սուլթա Ջադեհի ասելով, էլկաս Միրզան փադիշահի մոտ կորցրած լինելով իր հարգանքն ու վստահությունը, այնուհանդերձ թույլատվություն է ստանում: Սակայն քրդական մի քանի խմբերից բացի, նրան զինվորական ուժեր չեն տրամադրվում: Էլկաս Միրզան ճեփկնային պատուհասի նման՝ հարձակվում է Սպահանի վրա, կողոպտում և թալանում է շահի անթիվ հարստությունները, և դրանցից մի մասը՝ որպես նվեր, ուղարկում է փադիշահին: Դրա փոխարեն էլկաս Միրզային ուղարկվում է ակնազարդ մի սուր, թանկագին վրան և արքայական հագուստներ: Այնուհետև, էլկաս Միրզան կողոպտելով և ավերելով հայրենի երկիրը, շարունակում է իր «արշավանքը» Իրանում: Ջգուշանալով իր եղբայր Շահ Քահմասրից, նա քաշվում է Գուհիստան⁷, ապա գալիս Շեհրի Ջորի շրջանը, որտեղ և հիվանդանում է: Շահ Քահմասրի մարդիկ անակնկալ կերպով հարձակվում են Միրզայի մարդկանց վրա և ցրում են նրանց, իսկ իրեն գերի են վերցնում և տանելով շահի մոտ, ըստ ավանդության, նրա քաշով ոսկի են ստանում: Շահը էլկաս Միրզային ուղարկում է կահկահա բերդը, որտեղ, ըստ ավանդության, նրան թունավորում են:

...Իսլամ մյուշահիդները⁸ գրավել էին Վանի բերդը: Իր հերոսությամբ փառք ու պատիվ վաստակած և շահի վստահությանն արժանացած Դենբելի Հաջի բեյ անունով մի ստոր արարած նշանակվեց Խոյի խան և մի երկու հազար ստոր, ավազակ կրզլբաշներով ուղարկվեց Վանի վրա, այն հաշվով, որ զանազան խորամանկություններով կարողանա դիմադրություն ցույց տալ Վանի մյուշահիդներին: Վերոհիշյալ Դենբելի Հաջի բեյը, Վանի բեյլերբեյի Իսբենդեր փաշայից Վանի բերդը ուժով և բռնությամբ վերագրավելու նպատակով, գնում է Խոյ: Իսբենդեր փաշան, տեղեկանալով այդ մասին, անսպասելի կերպով հարձակվում է այդ շարագործների վրա: Քաջամարտիկ զինվորները բերդը ամեն կողմից պաշարում են և ուժեղ կռիվ մղելով՝ շուտով գրավում են այն: Անվանի և հաղթական Իսբենդեր փաշան հիշյալ Դենբելի Հաջիի և նրա մարդկանց զուխները կտրել է տալիս և նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը հափշտակում է: Կտրված զուխները նիզակների ծայրն անցկացնելով ուղարկում է Նորին վսեմություն փադիշահի բարձր 'եբրգահը:

(էջ 507)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Փադիշահն այդ ձմեռն անցկացրեց Հալեպում: Գարնանը, 956 (1549) թվականի ջեմադիել-էվլելի 10-րդ օրը, մեծ շուքով նա Հալեպից դուրս եկավ և մեկնեց դեպի Դիարբեքիր: Նա ծրագրել էր այդտեղից արշավել Վրաստանի վրա: Այս արշավանքի պատճառն այն էր, որ իրենց սեպ և անառիկ բերդերում, վրաց ապստամբ ցեղերը, մշտապես ապստամբական շարժման մեջ էին. երբեմն նրանք ապաստանում էին մոլորյալ շահի, երբեմն էլ օսմանյան փադիշահի մոտ: Մի անգամ, նույնիսկ, երբ աշխարհակալ փադիշահը գնացել էր Բաղդադի արշավանքին, վրացիները օգտվելով առիթից, մեծ բանակ էին կազմել, անսպասելի կերպով հարձակվել էին էրզրումի բեյլերբեյի Մուսա փաշայի վրա և սպանել նրան: Անշուշտ, հարկավոր էր արշավել նրանց վրա և պատժել: Երբ փադիշահը երջանկությամբ և փառքով Դիարբեքիր հասավ, Կարամանի, էրզրումի և Սվազի բեյլերբեյիները՝ իրենց ձեռքի տակ եեղած զեամեթի և սանջակների բեյերի⁹, որոշ քանակությամբ արքունական ենիչերիների և ազաբ աղաների¹⁰, երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի տրամադրության տակ դնելով, նրան Վրաստան ուղարկեցին: Շարան ամսի 19-ին, անվանի սերգարը շարժ-

վեց Վրաստանի Թորթում բերդի վրա և, մի քանի օր պաշարելուց հետո, գրավեց այն: Իսկ շրջակայքում գտնվող Նեջուհ և Մերխոյի բերդերի բնակիչները, սարսափահար եղած, բերեցին և հանձնեցին իրենց բերդերի բանալիները: Վրաստանի երկրի բանալին համարվող Ակջա Հիսուր բերդը Աստծու ողորմությամբ նույնպես նվաճվեց: Վերջապես, թվով տասնհինգ բերդերից մի քանիսը գրավվեցին ուժով, մյուսներն էլ հպատակվեցին և հնազանդություն ցույց տվեցին: Այդ բերդերը մեկական սանջակի հաշվով տրվեցին էմիրներին:

Դրանից հետո նրանք վերադարձան մեծ ավարով և փառքով: Մեկ ամսից մի քիչ ավելի կարճ ժամանակում ձեռք բերվեցին մեծ հաղթություններ և նվաճումներ, իսկ իսլամական սահմանները մասամբ կարգի բերվեցին և ապահովվեցին... Սուլթանն ու բանաչը ամսի 10-ին մեկնեցին Ստամբուլ:

ՆԱԽԻՉՆՎԱՆԻ ԱՆՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն անգամ, երբ վսեմաշուք և երջանիկ փաղիշահը մեկնում էր Արևելք, խարդախ Շահ Թահմասբը, իր սովորության համաձայն, փախչում էր և թաքնվում, իսկ Լրբ փաղիշահը վերադառնում էր Ռումի կողմերը, մոլորյալ շահը, բռունցք և ուժ ցույց տալով, հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների ու ույաների վրա և մոտակա բերդերը էմիրներից վրեժխնդիր լինում: Վնաս պատճառելու հետամուտ լինելով նա մշտապես թափառում էր այդ կողմերում և առիթ ներկայանալու դեպքում՝ կողոպտում էր ու ավերում: Մի օր, անակնկալ կերպով հարձակվեց Արճեշի բերդի վրա և ամեն կողմից պաշարեց: Բերդի վալին, քուրդ Իբրահիմ բեյը, որը Ռուստեմի նման քաջ փահլևան էր, բերդից թնդանոթներով, հրացաններով ու այլ զենքերով պատերազմեց կրզըլբաշ ամբոխի դեմ և նրանց ցիրուցան արեց: Տեսնելով, որ բերդի գրավումը հնարավոր չէ, շահը գնաց Ադիլչեվազի վրա: Նրա վալին՝ Սինան Զադե Մուստաֆա բեյը, որը նույնպես անվանի զորավար և վերին աստիճանի քաջակորով տղամարդ էր, մինչև անգամ բերդի դռները փակելու կարիքը չզգալով, պաշարված ռազմիկների մի խմբի հետ թշնամու դեմ դուրս եկավ: Ռազմիկները ուժեղ և կատաղի կռվում այնպիսի խիզախություն ցույց տվին, որ անգամ երկրնքի հրեշտակները փառաբանեցին նրանց:

Անիծյալներն այս անգամ ևս պարտված և կորուստներով վերադարձան ու գնացին Ախլաթի բերդի վրա, որի պահապաններին

մի մասը ցրված էր: Իերզում պաշարվածները բերդը պաշտպանելու համար ջանք շինայեցին, սակայն կրզլւբաշ մի քանի խռովարար և ստոր արարածներ բերդ էին ուղարկել սուտ և կեղծ նամակներ, որոնց մեջ գրել էին. «Չեք փաղիշահը իր զինվորներով մուսուլմանի սահմանում է գտնվում: Մոտ ժամանակում դուք օգնություն ստանալ շեք կարող, այնպես, որ ձեր հոժար կամքով բերդը մեզ հանձնեցեք. դրանով դուք կփրկվեք: Իսկ եթե համառեք՝ ձեր վիճակը շատ ծանր կլինի: Թողեք համառությունն ու թշնամությունը»: Այսպիսի խորամանկությամբ նրանք բերդը գրավեցին, ամբողջ ժողովրդին սրի մատնեցին, բերդի պարիսպները քանդեցին և հողին հավասարեցրին: Երբ այս դժբախտ լուրը հասավ Արճեշ, այնտեղ գտնվողների և Իբրահիմ բեյի կողմնակիցների միջև առաջացավ թշնամություն, որի հետևանքով Իբրահիմ բեյին անսպասելի կերպով սպանեցին և բերդը թողնելով, ցրվեցին ու գնացին: Կրզլւբաշները այստեղ ևս քարը քարի վրա շրջեցին և բերդը հողին հավասարեցրին:

Դրանից հետո Շահը իր որդուն՝ Իսմայիլ Միրզային, մի քանի հազար կրզլւբաշ զինվորներով, ուղարկեց էրզրումի բերդի վրա...

Սուլաք Զադեն մանրամասն նկարագրում է էրզրումի վալի Իսքենդեր փաշայի և կրզլւբաշների միջև տեղի ունեցած խիստ կատաղի և արյունահեղ պատերազմը: Նրա ասելով, կրզլւբաշները իրենց գերազանց ուժերի և խորամանկության շնորհիվ հաղթող են հանդիսանում: Մի քանի հայտնի բեյեր սպանվում են, իսկ էրզրումի աղաների մի մասը գերի է ընկնում: Իսքենդեր փաշան, որը բերդից դուրս գալով, անձամբ մասնակցում է ամենակատաղի մարտերին, նորից ապաստանում է էրզրումի բերդում: Պատմագիրը գրում է. «Իսքենդեր փաշայից բացի, ուրիշ որևէ սերդար նման կոիվ իր երագումն անգամ չէր կարող տեսնել»: Փաղիշահը հատուկ նվիրական գրությամբ Իսքենդեր փաշային շնորհավորում և նվերներ է ուղարկում:

(էջ 518—520)

960 (1552) քվականի դեպքերից

Պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանի արշավանքի հետ կապված դեպքերը: Հալեպում ձմեռելուց հետո, 960 թվականի չեմադեիլ-էվլեի 5-ին, փաղիշահը մեծաքանակ բանակով առաջ է շարժվում և անցնելով Դիարբեքիից ու էրզրումից, շարան ամսի 4-ին իջևանում է Կարսի դաշտում: Ամբողջ ճանապարհին, երկրի բոլոր կողմերից, բնակիչները իրենց բանակներով միանում են փաղիշահական բանակին, իրենց բանակներով գալիս են նաև Քուրդիստան, հայտնի էմիրները:

Կարսի դաշտից Շահին՝ «նախազգուշացնելու և հորդորելու» նպատակով, հատուկ փաղիշահական գրություն է ուղարկվում:

Այդ երկարապատում նամակում օսմանյան սուլթանը Շահին համարում է

145

«անհավատ», «մոլորյալ», «խախտական ուղիղ և ճշմարիտ դավանանքից հեռացած» և այլն: «Հիմա այս վեհանձն [մերդլիք] կուվում,— ասված է նամակում,— նամարդությամբ, կնոջ նման ասպարեզից փախչելն ու թաքնվելը անվայել է քեզ...»: Ապա սպառնում է, որ դիմադրության դեպքում, իր [շահի] և իր մոլորյալ ավազակներից կազմված բանակի վերջնական ոչնչացումը անխուսափելի է... Այդտեղից, շարանի 15-ին, նրանք շարժվում են դեպի Երևան:

...Երևան քաղաքը իսկապես Իրան երկրի մարմնի հոգին էր համարվում: Այստեղ, շահի որդու և նշանավոր խաների ու սուլթանների շքեղազարդ, ոսկեզոծ պալատները կրակի մատնվեցին, այգիներն ու պարտեզները հողին հավասարվեցին, բուերի, ագռավների բույնի վերածվեցին: Այդ ամսի 21-ին Նախիջևանի դաշտը բանակատեղիի վերածվեց: Այստեղ «աքընջիների» խմբին¹¹ թուլյատրվեց կործանել և թալանել կարմրագլուխների տները: Քսան օր շարունակվող ավերիչ կրակը հողին հավասարեցրեց վարդանման, գեղեցիկ, բարեշեն տներն ու ապարանքները և քարը քարի վրա շթողեց: Հիշյալ աքընջիների ձեռքն անցած ավարը այնքան անշափ ու անսահման էր, որ չի կարելի նկարագրել: Աշխարհակալ, վսեմաշուք փաղիշահի շուրջը հավաքված բազմահազար զինվորների հարձակումից մոլորված շահը, աղվեսի նման այնպես էր ապաստանել սեպածև լեռներում, որ նրանից ոչ մի նշան կամ հետք չէր երևում: Երբ լուր ստացվեց, որ նա բոլորովին մտադիր չէ որևէ հարձակում ձեռնարկել և կամ որևէ կողմից հանդես գալ, նրա վրա շարժվող իսլամ-ղազիների¹² առջև չէին կարող արգելք հանդիսանալ անգամ քարերն ու լեռները...

Այդքանով բավականանալով, փաղիշահը նպատակահարմար է համարում վերադառնալ: Ռամազան ամսի 7-ին իջևանում է Բայազիտ բերդի մոտ և հետո Հասան Կալեում: Այստեղ վանի բնյլերբնյիին և Քուրդիստանի էմիրներին հրաման է տրվում վերադառնալ իրենց տեղերը: Շահը իր մարդկանցից Շահ Կուլի անունով մեկին, հաշտության և խաղաղության խնդրանքով ուղարկում է փաղիշահական բանակ: Փաղիշահը պատգամավորին ընդունում է մեծ պատվով ու շուքով: Շահը իր նամակում, ի միջի այլոց, հայտնում է, որ «Չալդրանում իմ հայր Շահ Իսմայիլը սխալվել էր և ներկայումս՝ հրացանով ու թնդանոթով, պատերազմի կրակի մեջ մտնելն անիմաստ է...»:

Փաղիշահը պատասխանում է Շահի նամակին և սպառնում ձեռնարկել արեվելյան նոր արշավանքի: Շահը սարսափահար է լինում և նորից հատուկ գրությամբ, մեծաքանակ ու թանկագին նվերներով պատգամավոր է ուղարկում և հայտնում է հաշտության իր հաստատ մտադրությունը: Երբ փաղիշահը ժամանել էր Ամասիա ձմեռելու համար, այնտեղ է գալիս շահի պատգամավորը և ընդունվում մեծ պատվով ու շուքով: Հաշտության պայմանների մասին համաձայնության գալուց հետո հաշտության պայմանագիրը հաստատվում է փաղիշահի կողմից և ուղարկվում շահին: Փաղիշահը էյալեթների զորամասերն ուղարկում է իրենց տեղերը և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

(էջ 525—532)

Կանոնի Սուլթան Սուլեյմանը վերադառնալով Նախիջևանի արշավանքից և երկարատև բանակցութիւններ վարելուց ու զինադադարից հետո, 962 (1554—1555) թվականին, Իրանի և Օսմանյան պետութեան միջև վերջապես հաշտութեան պայմանագիր է կնքվում: Այդ պայմանագիրը երկու պետութիւնների միջև կրնքված հաշտութեան առաջին պայմանագիրն էր, որի համաձայն հովանավորութիւն պետք է ցույց տրվեր Իրանի հաջիններին: Վերջինս պարտավորվում է չխախտել Խաղաղութիւնը, իսկ օսմանյան պետութիւնը՝ հավատարիմ մնալ պայմանագրին:

Այս հաշտութեամբ բավականին երկար ժամանակ դադարում են Իրանի և Թուրքիայի միջև շարունակվող պատերազմական գործողութիւնները:

993 (1585) թվականի դեպքերից

ԹԱՎՐԻՉԻ ԱՆԱՐԳԵԼ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Օսման փաշան Աստծուն ապավինած, իր հաղթական զինվորներով հասավ Թավրիզի ընդարձակ դաշտավայրն ու դուրս եկավ կրզըլբաշ զինվորների դեմ: Պատերազմի ու սպանութեան կրակը բորբոքվեց և այնպիսի մարտեր տեղի ունեցան, որ նկարագրել անհնար է: Թեև Մուրադ փաշան զերի ընկավ, սակայն կրզըլբաշները սրու ճարակ դարձան: Մեծ թվով խաներ ու սուլթաններ սպանվեցին և Աջեմի զինվորները պարտութեան մատնվեցին: Թավրիզ քաղաքը իսլամական բանակի ձեռքն անցավ, գրավվեց և իսլամական երկրին միացվեց: Ներքինիների խմբից մեկը, Զաֆեր փաշան, բավական թվով իսլամական զինվորներով նշանակվեց Թավրիզի պահպան: Սա պետք եղածին պես ամրացրեց բերդը. նրա պաշտպանութեան համար նշանակված զինվորների հետ մտավ բերդը և այնտեղ հանգստացավ: Սակայն պատերազմից հետո Օսման փաշայի առողջութիւնը խանգարվեց, նա ծանր կերպով հիվանդացավ և մի քանի օր հետո մահացավ...:

Թավրիզի անարգել գրավման առթիվ Ստամբուլում երեք օր ու գիշեր հրավառութիւն կատարվեց, բայց քանի որ կրզըլբաշների նկատմամբ վստահութիւն չկար, բեյլերբեյիներին անհրաժեշտ հրահանգներ տվեցին և սահմաններն ամրացրին: Գարնանը նորից պատրաստութիւններ սկսեցին Աջեմի դեմ արշավելու համար: Ֆերհադ փաշան նորից օսմանյան հաղթական բանակի սերդար է նշանակվում և մեծաքանակ զինվորական ուժերով շարժվում դեպի արևելյան սահմանը...

...Իսլամական բանակը, կրզըլբաշների հեռու և մոտ վայրերի վրա հարձակվելով, գրավեց մի շարք երկրներ. կրզըլբաշների մի

մասը սրտ ճարակ դարձավ, մի մասն էլ գերի ընկավ: Վրաստանցի Միմոն և Ալեքսանդրե խաներին նախազգուշական գրություններ ուղարկվեցին: Թեմուր Կափու [Դերբենդ], Շիրվանի վիլայեթ, Կարս, Թիֆլիս, Երևանի բերդ և օսմանյան տիրապետության տակ ընկած քաղաքներ ուղարկվեցին զորավոր միլիմիրաններ, պահպանության զինվորներ և բոլոր կողմերն ամրացնելու համար մեծ ջանքեր գործադրեցին:

(էջ 609—613)

1000 (1591—1592) րվականի դեպքերից

ԳԵՆՋԵԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ

Նախորդ տարին, երբ հավաքվեցին հաղթական զինվորները, անվանի սերդարն իր փառապանծ բանակով գնաց Գենջեն ու Բերդան նվաճելու և այդ շրջաններում եղած կրզըլբաշներին սաստելու: Դենջեն նրա հպատակների ու ռայաների հետ միասին իր տիրապետության տակ առնելուց հետո, Անատոլիայի էյալեթի իշխող ինդիմ Հասան փաշան, որը հետագայում սադրազամ նշանակվեց և ապա սպանվեց, վեզիրության աստիճանով ստացավ Գենջեի էյալեթը և այդ երկրում մետաքսի բերքի հարստությունը գրավելու համար նշանակվեց դեֆթերդար: Երեքական տարի ծառայելու պայմանով բավականաչափ կուլեր [զինվորներ] գրանցեց և այնտեղ թողեց: Այդ մետաքսի եկամտից այնտեղի կուլերի ռոճիկներն ու ծախքերը վճարելուց հետո, ամեն տարի հավասարապես 150 բեռ¹³ ակչեի արժեքով մետաքս էր ուղարկվում արքունական գանձարանը:

Գենջեի գրավումից հետո, դեպի Ռեշտ նահանջած Աջեմի շահը՝ իր եղբոր որդի Հայդար Միրզային պատանդ տալով, մտադրվեց հաշտություն կնքել: Աշխարհի ապաստան փաղիշահն էլ այդքան երկար տարիներ տևած արշավանքներից հոգնած լինելով և իսլամական զինվորներին երկարատև շարժման մեջ ուսհելը այլևս անտեղի համարելով, զթաց նրանց ծանր վիճակին. մյուս կողմից էլ ռայաների անվտանգությունն ու հանգիստը ապահովելու նպատակով, սերդար Ֆերհադ փաշային ֆերման տրվեց, որ [շահի] հաշտության առաջարկությունը ընդունի և իրրև պատանդ տրված Հայդար Միրզային վերցնի ու վերադառնա: Սերդարը հաշտություն կնքելով և Հայդար Միրզային վերցնելով, հիշրեթի 1000 թվականին եկավ պետության մայրաքաղաքը: Տեղի ունեցավ մեծ հանդի-

սավորութուն, և [շահի] նամակներին համաձայնության պատասխաններ ուղարկվեցին...

Վերոհիշյալ Միրզայի բոլոր կարիքները բավարարվեցին. դեպի Վեֆայի հրապարակը¹⁴ նայող Փերթև փաշայի պալատում նրան բնակարան հատկացվեց և ծառայողներ նշանակվեցին... Հայդար Միրզան որոշ ժամանակ հետո մահանում է ժանտախտից: Նրան թաղում են մի հարմար վայրում և գերեզմանի վրա գիշերով կամար են կառուցում: Քիչ ժամանակ հետո, ռաֆրզի ավագուկները գերեզմանը բաց են անում և Միրզայի մարմինը փախցնում են իրենց երկիրը...

(էջ 624—625)

1031 (1621—1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹⁵

Երբ Կոշա Մուրադ փաշան պարտության մատնեց Ջանփուղդին, Աբազա փաշան խազինեդար¹⁶ էր: Այդ կովում Աբազան գերի ընկավ, սակայն ենիչերիների Աղայի խնդրանքով Մուրադ փաշան նրան ազատ արձակեց և իր մոտ վերցնելով, հոգ տարավ նրա կրթութւթյան մասին: Հետագայում, երբ հալիլ փաշան ծովակալ նշանակվեց, Աբազայի ծառայությունը գնահատելով, նրան որդեգրեց և ծովի բեյություն տվեց: Իսկ երբ հալիլ փաշան ծովակալությունից Արևելյան արշավանքի սերդար նշանակվեց, Աբազային իր հետ տարավ և բեյլերբեյի նշանակեց: Ի վերջո, Աբազան նշանակվեց էրզրումի բեյլերբեյի: Աբազան ամուսնացավ մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր աղջկա հետ... Այդ ժամանակ էրզրումում եղած ենիչերիների մեծ մասը եկավ Ստամբուլ և սագրազամ Մուհամմեդ փաշային հայտնեցին, որ [Աբազա փաշան] «Մեզ բոլորիս բերդից դուրս հանեց և բացի այդ, մտադիր է կարսի և Ախալցխայի բերդերում գտնվող ենիչերիներին ևս դուրս հանել»: Ծովակալ հալիլ փաշային էլ հայտնեցին, որ «Քո որդին ապրստամբության է պատրաստվում»: հալիլ փաշան Աբազային գրություն ուղարկեց և հայտնեց. «Բերդից դուրս արի և եթե ինձ հարգում ես, իմ խոսքին մի հակառակի»:

Սեֆեր ամսի 19-ին, ուրբաթ օրը, ենիչերիների Աղա Մուստաֆա փաշան, գնալով մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի մոտ, հայտնեց, որ ենիչերիների խումբը ըմբոստացել է և ասում են, որ

«Արագա փաշան ապստամբել է, մեր պահապան ընկերներից մի մասին բերդից դուրս արել և մեր կարող ընկերներին էլ բանտարկել: Աբազա փաշան Ստամբուլում մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի և ծովակալ հալիլ փաշայի վրա հենվելով, չի ցանկանում փաղիշահի բերդից դուրս գալ և համառում է: Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և ծովակալ հալիլ փաշան հովանավորում են նրան, քանի որ Աբազա փաշան ներկայումս մեծ վեզիր Դյուրջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր, էրզրումի Հյուսեին փաշայի աղջիկն է առել, այդ պատճառով էլ վերջինս պաշտպանում է Աբազա փաշային: Սպաները միջամտեցին, կռիվը արգելեցին»: Երբ ենիչերիների Աղան փաշայի դռնից դուրս գալով ձի էր հեծնում, ճանապարհին հանդիպեց ծովակալ հալիլ փաշան: Երբ սա անցնում էր ենիչերիների մոտից, էրզրումի բերդից արտաքսված և ունեցվածքները հափըտակված մի քանի ենիչերիներ առաջ անցնելով, հալիլ փաշային ասացին. «Որդիդ՝ Աբազա փաշան, ապստամբել է: Մեր նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մենք հայտնեցինք մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշային. նա անտարբեր մնաց, և այդ ամենը ի պատիվ քեզ: Աբազան քեզ վրա է հենվում և նման գործեր է կատարում»...

Քեթիսուղան և մյուս աղաները ենիչերիներին ցրեցին և հալիլ փաշայի համար ճանապարհ բացեցին... Հաջորդ օրը ենիչերիները հավաքվելով հայտարարեցին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի: Մեր ընկերների նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մեզ էլ է վերաբերում: Նա փաղիշահի բերդի պահպանման համար նշանակված ընկերներից մի քանիսին բերդից դուրս է արել և սեկբան գրելով¹⁷ է զբաղված»: Օջաբի սպաները միջամտեցին և կռիվը դադարեցրին:

Սեֆեր ամսի 21-ին փաղիշահը գրեց մի նվիրական հրովարտակ, որով էրզրումի բեյլերբեյիին հայտնում էր, թե «Աբազա փաշան պաշտոնազուրկ է եղել: Այդ գործում հալիլ փաշան մեղավոր չէ...»: Այդ ամսի վերջին, էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշայի ապստամբությունը քննելու համար գանգատավորներ եկան: Նրան պաշտոնազուրկ արեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին Նեսուհ փաշայի քեթիսուղա Մուստաֆա փաշային: Աբազա փաշան դիվան կազմեց, էրզրումի բերդի բոլոր բնակիչներին՝ թե՛ մեծերին և թե՛ ստորադասներին դիվանի կանչեց և հարցրեց. «Իմ բեյլերբեյու-

թյունն եք ուզում, թե՛ ուրիշինը»: Բոլորը վախից պատասխանեցին. «Մենք քեզնից բացի ուրիշ մարդ չենք ուզում, քեզնից գոհ ենք»: Այս կերպ քաղաքի ժողովուրդը իր գոհունակությունը հայտնելով, իրենց կնիքով գրությունը կնքեցին և Ստամբուլ ուղարկեցին: Սրա պատճառն այն էր, որ Աբազա փաշան իր հավաքագրած սեկրաններից ամեն մի տան վրա հինգական հոգի բաժանելով, տան տերերին պարտավորեցրել էր ապահովել նրանց ուտելիքն ու խմելիքը և այդ պատճառով էլ նրանք մյուսելլիմի¹⁸ ներկայությամբ վկայություն տվեցին այն մասին, որ նա [Աբազա փաշան] լավ մարդ է: Արաղա փաշան մյուսելլիմին ասաց. «Ստամբուլից ստացա մի քանի նամակ, որոնք հատնում են, թե Ստամբուլում գտնվող ենիչերիներն ու սիփահիները ապստամբություն են բարձրացրել և ո՛չ փաղիշահին են լսում ու ո՛չ էլ մեծ վեզիրին: Դու այդ կողմերում զինվորներ հավաքագրիր: Անհրաժեշտ է դրանց վռնդել»: Նա պատասխանեց. «Ես իմ կամքով զինվորներ հավաքագրել չեմ կարող»: [Աբազա փաշան] մյուսելլիմին թույլ չտվեց վիլայեթը գրավելու և ինքը զբաղվեց կանոնավոր զորքեր պատրաստելու գործով, որպեսզի, եթե Ստամբուլից իր դեմ զինվորներ ուղարկվեն, կարողանա պատերազմել...

(էջ 725—729, 730, 734)

* * *

Այդ ժամանակ կրզըլբաշները, Բաղդադի բերդը ամրացնելով, այնտեղ մեծ քանակությամբ զինվոր էին կուտակել: Ինքը՝ շահը անձամբ, անչափ զինվորներով գտնվում էր այդ կողմերում: Բերդի պահպանության համար ծառայող բերդապահները ապահովված էին պաշարով և զինվորներով, այնպես որ բերդի գրավումը անհնարին էր, իսկ շահի բանակի հաղթությունը՝ հավանական: Իսլամական զինվորներն իննը ամիս անցկացրին այսպիսի պայմաններում...

Երբ օսմանյան բանակը Բաղդադը գրավելու համար պատրաստություններ էր տեսնում, Աջեմի սահմանի քաղաքներից լուրեր ստացվեցին, որ կրզըլբաշները պաշարել են Ախալցխայի բերդը: Այնտեղից օգնություն էին խնդրում: Քանի որ գարունը եկել էր, կարելի էր սպասել հաղթական բանակի շարժմանը: Ամենից առաջ, Ախալցխայի բերդի ազատագրմանը հասնելու համար Դիշլենգ Հյու-

սեին փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր, իսկ խալիլ փաշան, սերդար: Դիարբեքիրի էմիրները էմիր Մուհամմեդ փաշան, Սվազի բեյլերբեյին և մի քանի այլ բեյլերբեյիններ նույնպես նշանակվեցին, իսկ էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշային ուղարկվեց մի նամակ, որով հայտնվում էր. «Դու էլ Հյուսեին փաշայի և մյուս բեյլերբեյինների հետ պետք է գնաս Ախալցխայի ազատագրմանը, ես էլ ձեր հետևից կհասնեմ: Դուք ինձնից առաջ ճանապարհ ընկեք»: Հիշյալները էրզրում հասան: Դիշլենգ Հյուսեին փաշան մեծ սերդար խալիլ փաշայի նամակը հանձնեց Աբազա փաշային: Աբազա փաշան նրանց բանակները տեղավորեց բերդից դուրս, բաց դաշտում. Դիշլենգ Հյուսեին փաշային խնջույքի պատրվակով բերդը տարավ և այդ գիշերը նրան սուլանելով, դիակը անհետացրեց: Հաջորդ օրը, որսի գնալու պատրվակով, մեծ թվով զինվորներով նա էրզրումի բերդից դուրս եկավ և վերոհիշյալ բեյլերբեյինների բանակների առջևից անցնելով, կողոպտեց նրանց անասուններն ու սարքերը և բռնեցվածքը ոչնչացրեց: Խեղճ բեյլերբեյինները իրենց մերկ ձիերն հեծան և եկած ճանապարհով շտապ ետ գնալիս, տեսան, որ սերդար խալիլ փաշան գալիս է դեպի էրզրում: Բեյլերբեյիններին տեսնելով նա հարցրեց. «Սա ի՞նչ վիճակ է»: Նրանք պատասխանեցին «Ի՞նչ պետք է լինի, Աբազա փաշան Դիշլենգ Հյուսեին փաշային ոչնչացնելուց հետո, մեզ այս վիճակին ենթարկեց: Մենք էլ մեր գլուխը փրկելու համար մի կերպ դուրս եկանք և գնում ենք»: Երբ նրանք մանրամասն բացատրեցին իրերի վիճակը, խալիլ փաշան իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով և փախչող բեյլերբեյինների զինվորներով շարժվեց դեպի էրզրում, պաշարեց բերդը և նամակ ուղարկելով Աբազա փաշային, նրան հպատակության կոչ արեց ու շատ խրատներ տվեց: Սակայն Աբազա փաշան ոչինչ չլսեց և բերդում փակվելով, որոշեց շարունակել կռիվն ու պատերազմը: Նա հպատակությունը անհնարին էր համարում: Էրզրումի բերդը շատ ամրակուռ և անառիկ լինելով, նրա գրավումըն ու նվաճումը դժվար էր: Այդ տարվա արտակարգ դեպքերը թույլ չտվին, որ [օսմանյան բանակը] էրզբեխի վրա գնա և այդ բերդը գրավի, ինչպես նախատեսված էր: Աբազայի դեմ մղված կռիվում Դիշլենգ Հյուսեին փաշան և մի քանի այլ էմիրներ թշնամու սրով սպանվեցին և ումանք էլ գերության շղթաներով կաշկանդվեցին: Մեծ սերդար խալիլ փաշան այս դեպքերի պատճառով շատ վշտացավ և Աջեմի երկիրը թողնելով, անցավ էրզրումի պաշարման գործին:

Սակայն բերդը գնդակոծելու համար նա միայն մի թնդանոթ՝

ուներ, որ բերել էր Վրաստանի էմիրներից մեկը՝ Մաղրավ* անունով անձը: Անկարելի էր էրզրումի նման ամրակուռ բերդը ավերել մեկ-երկու թնդանոթով, իսկ բերդի շատ խոր խանդակներն (խրամներ) անցնել և լաղըմներ (կոյուղի) փորելն անհնարին էր: Մյուս կողմից շրջակա քաղաքներից թնդանոթներ բերելու և հողը դուրս թափելու համար եղանակը աննպաստ էր: Չմեռվա ցրտերը մոտ լինելու պատճառով նրանք ստիպված եղան բերդի պաշարումից հրաժարվել և գնալ ձմեռելու վայրերը: Ճանապարհին, սաստիկ սառնամանիքի պատճառով, իսլամական զինվորներից շատերի ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին և վիրահատները ստիպված եղան կտրել դրանք:

Երբ փաղիշահը այդ մասին տեղեկություն ստացավ, անմիջապես վեզիրներին և ուլեմաներին¹⁹ իր մոտ խորհրդակցության հրավիրեց:

Որոշվեց նոր ուժեր և անհրաժեշտ ռազմամթերք ուղարկել Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը վերջ տալու համար...:

1037 (1627—1628) թվականին բանակը մեծ պատրաստություններով մեկնում է Ստամբուլից: Ճանապարհին լուր է ստացվում, որ Աբազա փաշան դիմել է Շահ Աբբասին և խնդրել, որ քանի դեռ սերդարը իսլամական բանակով էրզրում չի հասել, շտապ կարգով էրզրում ուղարկի որոշ քանակությամբ կրզըբաշ զինվորներ և մի քանի խաններ, որպեսզի ինքը էրզրումի բերդը նրանց հանձնի, և դրանից հետո ինքը շահին ներկայանա և նրան հպատակություն հայտնի: Իսկ սերդարի էրզրում հասնելուց հետո բերդի հանձնումը անհնար կլինի: Շահ Աբբասը տեղեկացրել էր, որ «մի քանի հազար զինվորներ ու զորեղ խաններից մի քանիսը արդեն նշանակված են և մոտ ժամանակներս գալու են էրզրում»: Այս պատճառով սերդարը, զիջիչքե ամսի 26-ին, մի քանի հազար հեծյալ ենիչերիներից և այլ խմբերից շտապ կարգով ընտրեց գործին օգտակար զինվորներ և առույգ ձիեր: Նրանց հանձնարարեց թնդանոթների փոխադրությունը և ասաց. «Երբ ես էրզրում հասնեմ, դուք էլ թնդանոթները թռչունի նման թռցնելով տեղ պիտի հասցնեք, այնպես որ, եթե ինձնից մի քայլ անգամ ետ մնաք, ձեզ բոլորիդ կսպանեմ. ձեզ փրկություն չկա»: Քաջամարտիկ զինվորները շտապ մեկնեցին և հաջորդ օրը, կեսօրին, Աստծո ողորմու-

* Պատմագիրը (կամ հրատարակիչը) Մաղրավ անունը աղավաղել ու գրել է Մաղուլ (?): Դա վրաց ազգային հերոս Գ. Սաակաձեն է, որին թուրք պատմագիրները Մաղրավ են կոչում:

թյամբ հասան էրզրումի շրջակայքը: Թնդանոթները բերդի առաջ դասավորելու համար նշանակված զինվորները, թնդանոթները թոցնելով, նույն ամսի 9-ին բերդի առաջ տեղավորեցին: 1038 (1628—1629) թվականի մուհարրեմ ամսի 7-ին ենիչերիները խրամատ մտան և հաջորդ օրը սկսեցին զնդակոծել: Բերդի պարսիսպների տակ մի քանի լաղըմներ փորեցին: Մակայն անհնար էր քանդել ու ավերել այդ ամրակուռ բերդը, անդամ նրանից մի քար պոկել, հատկապես շատ խորն էր նրա շուրջը փորված խրամը:

Բերդում պաշարված Աբազա փաշան, տեսնելով մեծ սերդարի պատրաստութունները, նրա ահագին ռազմամթերքը և զգալով, որ ինքը փրկութուն չունի, շատ վախեցավ և հատկապես տեսնելով, թե ինչպես են բերդը պաշարող հաղթական հուշակ վայելող զազիները հրացանով և թնդանոթով անընդհատ կռվում, իր սրբտում ահ ու սարսափ զգաց: Մեծ սերդարը Աբազայի մոտ եղած ստոր արարածներին լուր ուղարկեց և խրատական խոսքերով հպատակության ու հանձնվելու կոչ արեց. «Ինչո՞ւ եք ապստամբում վսեմաշուք փաղիշահի դեմ: Եթե ձեր նպատակը դիրլիք²⁰ ստանալն է, եկե՛ք, ձեր ցանկացած դիրլիքին արժանացե՛ք: Ձեզ նման քաջերին անվայել է մնալ ապստամբ: Մասավանդ դուք գիտեք, որ ապստամբութունը վերջ չունի: Մինչև հիմա ո՞վ է կարողացել օսմանցիի հետ չափվել, որ Աբազան չափվի: Հետո, երբ նա [Աբազա փաշան] մեր ձեռքն անցնի, ձեր վիճակը հայտնի կլինի: Փաղիշահի ֆերմանի համաձայն ձեր ռճիրները պետք է ներվեն և ձեր պահանջած դիրլիքները կստանաք: Իմ նպատակն է ձեզ խրատ տալ: Թե չէ հետո՞ զղջումը օգուտ չի տա»: Այսպես, շատերը մեծ սերդարի հողը համբուրեցին և շնորհի արժանացան...

Աբազայի զինվորների թիվը պակասեց, մնացածներն էլ երկար ժամանակ պաշարված մնալով, տառապում էին և ցանկանում հպատակութուն ցույց տալ մեծ սերդարին: Աբազան և նրա խոռվարար շեխը տեսնելով, որ հաշտութուն խնդրելուց բացի, իրենք ուրիշ ելք չունեն, հիշյալ ամսի 17-ին, վեց մարդ ուղարկեցին վսեմ սերդարի մոտ և հայտնեցին, որ պատրաստ են հաշտութուն կրնքելու: Ամսի 22-ին, Աբազան ինքը բերդից դուրս եկավ և սերդարին ներկայացավ: Տեսակցութունից հետո նորից բերդ վերադարձավ: Ամսի 23-ին, մեծ վեզիր Պուսրեկ փաշան բերդը մտավ և ուրբաթ օրվա նամազը Մեծ Ջամիում կատարեց: Հետո Աբազա փաշային իր հետ առնելով, բերդից դուրս եկավ և նրան իր վրանը տարավ: Դրանից հետո Աբազային իր մոտ պահեց:

Ախալցխայի բերդի գրավման ու պահպանման համար նշա-

նակվեցին անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորներ: Ինքը Խուարեվ փաշան Աբազա փաշայի հետ միասին մեկնեց Ստամբուլ... 1038 (1629) թվականի ռեբիուլ-խալլըրի 16-ին նա մեծ հանդիսավորությամբ Ստամբուլ մտավ: Հաջորդ օրը ընդունվեց վսեմաշուք փաղիշահի կողմից և մեծ նվերների ու շնորհների արժանացավ...

(էջ 742—746)

1044 (1634—1635) թվականի դեպքերից

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԴ ԽԱՆԸՊԻ ԳՆՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ

Այդ գարնանը, փաղիշահը մտադրվեց Արևելյան արշավանքի գնալ անձամբ և գրավել Երևանի բերդը: 1044 թվականի շարան ամսի 2-րդ օրը սուլթանական փառապանծ թուղը²² Սկուդար տարվեց և նույն ամսի 4-րդ օրը մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ հաստատվեց փաղիշահական օթաքը: Սկուդարի դաշտում՝ Ռումելիի զինվորներին բերելու համար ուղարկվեց վեզիր Խալիլ փաշան: Ռամազան ամսի 8-ին ստացվեց Կարսի բերդի մոտի Մազիզ բերդի գրավման լուրը: Այդ օրերին Բայրամ փաշան ավարտեց արշավանքի պատրաստությունները և ամսի 17-ին, մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ, բանակը դուրս բերեց. 20-ին փաղիշահը, շեյխ-ուլ-խալամը, սադրազամ Մուհամմեդ փաշան և այլ երևելիներ, սիփահիներն ու ենիչերիները՝ շքերթով, աղոթքով և գովաբանությամբ, Ստամբուլից Սկուդար անցան և կանգ առան փաղիշահական բանակում...

Բանակը շարժվում էր դանդաղ: Ճանապարհին տեղի ունեցան բազմաթիվ մահապատիժներ: Գյոքբոզեում սպանեցին մի քանի ավազակների, Դիլեքլի դաշտում՝ Սուլաբ Բաշիին, Իզնիկի և Ենիշեհրի բազարում՝ մի ենիչերի օղաբաշիի. Կոնիայում Կարաիլան-օղլի Սեֆերին շղթայեցին և սպանեցին: Ինենյուի և էսկիշեհրի մոտ բարևի կանգնած Թուրուզի Հասան փաշան հրավիրվեց փաղիշահական վրանը, որտեղ դահիճը թոցրեց նրա գլուխը: Սեյիդ Ղազի մենզիլում սպանվեց զորքաներից մեկը, Բուլավադդի մենդիլում Կարա Աղաջի կադին, որի դեմ գանգատներ կային: Ակշեհիրում սպանվում է Կարամանի բեյլերբեյի Ալի փաշան, որը փաղիշահի կամքին հակառակ շրջագայության գնալով, բռնություններ էր կատարել: Կոնիայում մահապատժի են ենթարկվում Արաբ-օղլի և Նալիզե անունով ավազակները, իսկ սուլթան Օսմանի²³ սպանության գործին մեղսակից զորքաներից²⁴ սպանվեցին

Գյուրջի Օսմանը, Հաջի Հասան օղլին և Շարանը: Թիբե Փընարում մահվան դատապարտվեց Զեվհերի Զադեն, Նիկդեյում սպանվեց էդիրնեի բեյլերբեյի Հյուսեին փաշան, Կեսարիայի կադին սպանվեց կաշառակերության համար, Փալասի, Թուղլայի և Չենեքի կըշլակների թուրքմեն ավազակներից 10 մարդ բերվեցին և սպանվեցին Օթաքի առաջ:

Սվազում սպանվեցին Քեսքենլի Ալի փաշան և Սուլեյման անունով ավազակը, որոնց դեմ գանգատավորներ էին եկել. նույն մենզիլը ժամանած հինգ կըզըլբաշներից չորսը գլխատվեցին, իսկ մեկը՝ Վանի բերդում բռնված Խոջա Մուհամմեդ Թեբրիզի անունով լրտեսը՝ ներման արժանացավ: Այդ վայրում սպանվեցին անհամար թվով խռովարարներ: Քանի որ էրզրումում գանգատներ էին ստացվել Սվազի բեյլերբեյի Ալի փաշայի դեմ և նրա ոճիրները ապացուցվել էին, փաշան գլխատվեց...²⁵

1045 (1635—1636) թվականի մուհարրեմ ամսի 24-ին բանակը շուքով առաջ շարժվեց: Բասիրեի մենզիլում վեց օր կանգ առան: Այնուհետև, Կարսի բերդի մոտի Քյունբեթ անունով գյուղում, Կարսի Շեյխսան փաշան իր քաջ զինվորներով շքերթ կազմակերպեց: Այդտեղ նրանք մնացին երկու օր... Սեֆեր ամսի 14-ին անթիվ-անհամար զինվորներով իջևանեցին Դյոք-Քյունբեթ կոշված վայրում, որը սակայն անհարմար համարելով, մուսուլման ղազինների հետ միասին եկան Երևանի բերդի առաջ: Երևանում եղած անհավատները մուսուլման ղազինների վրա հրացան և թնդանոթ կրակելիս՝ թնդանոթի մի արկ կայծակի նման սլանալով փողոցների վրայով, ընկավ սիփահիների զորամասի մեջ, սակայն բարձրյալ Աստծո կամքով ոչ ոքի վնաս չպատճառեց: Վեհաշուք փաղիշահը տեսնելով այդ ստոր արարածների հրացանները և թնդանոթները, Երևանի դիմացի Զանգի խան լեռնանցքից ցասումով և զայրույթով անցնելով, կանգ առավ Երևանի առջև: Վրանները շրջապատեցին բերդը: Այդ օրը, բերդի դուռն մոտ, մարտերը շարունակվեցին մինչև երեկո: Շատերը շրջապատեցին բերդի դուռը: Հաջորդ օրը զենք և ռազմամթերք բաժանվեց ենիչերիներին և մյուս զինվորներին: 16-րդ գիշերը ենիչերիները մտան խրամատները: Հին Երևանի կողմից՝ Քյուլչուկ Ահմեդ փաշան, էրզրումի զինվորներով, մյուս՝ հին քաղաքի դուռն կողմից Անատոլիայի բեյլերբեյի Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, միջին թևից՝ մեծ վեզիրը՝ լեվենգ²⁶ և սեկբան զինվորներով, Թավրիզի դուռն կողմից էլ՝ Զանփուլադ Զադե Մուստաֆա փաշան, ծովակալ փաշան և ծովային մասի զեամեթի ու թիմարի տերերը, սկսեցին պատերազմը:

Ռումելիի թևից շորս ահարկու թնդանոթներից արծակված արկե-
յը բերդին դիպչելիս՝ դղրդացնում էին երկինք ու երկիր: Այդ օրը,
Շամի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշան և ծովակալ Հյուսեին փաշան
տվեցին հինգական թնդանոթ, որոնցից արծակված արկերը անհա-
վատների տների վրա ընկնելիս մարդկանց ճիչն ու աղաղակը
բարձրացնում էին մինչև երկինք: Ենիշերինների աղայի թևում դըր-
ված էր շորս թնդանոթ, Գյուլջիի թևում՝ շորս թնդանոթ, Քյուլջուկ
Ահմեդ փաշայի կողմում՝ նույնպես շորս թնդանոթ. ամեն մի թըն-
դանոթին լծված քառասուն գոմեշները դժվարությամբ էին տեղից
շարժում թնդանոթները: Բերդը այդ հինգ վայրերից շրջապատելով,
նրանք սկսեցին գնդակոծել: Իսլամական փաղիշահը, բարձրանա-
լով դեպի բերդը նայող բլրի վրա, գիշեր-ցերեկ դիտում էր պատե-
յազմական գործողությունները և բարձրաձայն աղոթում էր Աստ-
ծուն. նահատակներին թաղել էր տալիս, մեկ ձեռքով էլ նվերներ,
թիմարներ էր շնորհում և աստիճանները բարձրացնում... Այդ
օրը, նրանք 12 հազար զինվորով գնացին Թոփրաք Կալե... Դրանից
առաջ, հանգուցյալ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի օրով, պաշարման
ժամանակ Թոփրաք Կալե մարդ շուղարկելու և պատրաստություն
չտեսնելու պատճառով, Մերջաղա խանը այդ կողմը գնալով շատ
վնասներ էր պատճառել: Կափուջիների քեթխուդա²⁷ Ալի աղան
թնդանոթի պատահական գնդակից սպանվեց: արդեսթի²⁸ ժա-
մանակ: Փաղիշահը ֆերման տվեց, որ թնդանոթածիգները անպայ-
ման ոչնչացնեն այդ թնդանոթը: Թնդանոթածիգների պետը և թըն-
գանոթածիգները փաղիշահական ֆերմանի համաձայն, ջանքեր
գործ դրեցին: Շամի էմիր-ուլ-ումերա²⁹ Սիլահար փաշայի և ծո-
վակալ փաշայի զինվորները հրետանային շատ ուժեղ կրակ բացե-
ցին, որի հետևանքով անհավատների թնդանոթը և աշտարակի
ծածկը ավերվեց, և այսպիսով մուսուլման ղազիները վնասից
ազատվեցին: Այնուհետև, Ռումելիի և սիլահարի զորամասերի
դեմ ևս մի թնդանոթ ուղղվեց, որը կարող էր վնասներ պատճա-
ռել մուսուլման ղազիներին: Առանց երկրորդ օրվան սպասելու,
Ռումելիի զորամասից արծակված թնդանոթի արկը հողին հավա-
սարեցրեց բերդի կեսը: Երեք օր շարունակ, օրական թնդանոթի
հազար արկ արծակելով, բերդում եղած անհավատների տրամա-
պրությունը խորտակեց: էմիր Գյոնե-օղլին էլ իր պալատում չէր
կարող հանգիստ մնալ: Երբ նա՝ մուսուլմանների թնդանոթները
ոչնչացնելու մտադրությամբ, 5—6 հարյուր կրզրլբաշ զինվորնե-
րով, անսպասելիորեն հայտնվեց իսլամ զինվորների մեջ, ղազի-
ները ամեն կողմից սբերով ընկան կրզրլբաշների վրա, որոնք Ռու-

մեկի զորամասից մի դրոշակ էին խլել: Ռումելիի մարտիկներից մեկը՝ մի երիտասարդ, հասավ և հիշյալ ռաֆրզիին սպանեց: 'Կազիները մնացածներին սրախողխող արեցին: Երբ վսեմաշուք փաղիշահը՝ ձին հեծած, իր զորամասերով պատերազմելու պատրաստ լիճակումն էր, թշնամին փախավ և մտավ բերդը. փաղիշահը ուղղվեց դեպի իր վրանը և օրվա հերոսներին անշափ շատ նվերներ շնորհեց:

Հինգերորդ և վեցերորդ օրը բերդի պարիսպները այն աստիճան ավերվել էին, որ մի ենիշերի խլեց քանդված պատերի վրա եղած կրզլըբաշների դրոշակներից մեկը և վազելով հասցրեց փաղիշահին, որի վրա ստացավ հարյուր ալշե: Ջբելուններից³¹ մի քաջ երիտասարդ՝ պարսպի վրայի դրոշակը պոկելիս, դեմը մի կրզլըբաշ դուրս եկավ: Ջբելուն կրզլըբաշի գլխից խլեց դրոշակն ու թաշկինակը և դրա համար ստացավ նվեր և սիփահիություն³¹:

Երբ կրզլըբաշները այս դրությունը տեսան և լաղըմ փորելու հավանականությունը նկատի առան, «Այս աստիճանի ջանքեր ոչ մի տեղում չեն եղել» կրկնելով, մտահոգության մեջ ընկան... Աստծո կամքով, պաշարման յոթերորդ օրվա կիրակի գիշերը, իսլամական փաղիշահը՝ բերդը հինգ կողմից պաշարած վեզիրներին հրավիրելով, ասաց. «Բերդը վաղը անպայման պետք է գրավվեք»: Նրանք բոլորը պատասխանեցին. «Մենք պատրաստ ենք մեր ունեցած միակ հոգին զոհելու կրոնի և պետության համար»: Այդ գիշեր մյուս օրերից ավելի շատ թնդանոթներ կրակեցին և բերդում պաշարված կրզլըբաշները թաքնվելու տեղ չգտան: Կրզլըբաշները առավոտյան տեսան, որ թնդանոթների ու հրացանների կրակը շափազանց ուժեղացել է և թշնամին հարձակման է պատրաստվում: Սիփահիներին ֆերման տրվեց, որ հող կուտակեն: Մի գիշերում կուտակված հողը նմանվեց մի լեռան: Յոթերորդ օրը վերին աստիճանի կատաղի մարտեր տեղի ունեցան: Բերդում, խանի բեթխուդա Մուրադ աղան և Երևանի դատավոր Միր Ֆեթահ-օղլին, պաշարված խաներն ու սուլթանները հավաքվեցին և բեթխուդա Մուրադ Աղային, էմիր Գյունե-օղլիին և Թահմասը Կուլի խանին ասացին. «Մեզ վրա եկած փաղիշահը հերոս է: Եթե մենք համառենք, Ահմեդ փաշան լաղըմներ կփորի և հարձակման կանցնի: Եթե բերդը գրոհով գրավվի, մեզնից ոչ մեկին փրկություն չկա: Մենք մեր ընտանիքներով սրո ճարակ կդառնանք: Ո՞րն է փրկության միջոցը»: Մուրադ բեթխուդան ասաց. «Փաղիշահը արդարադատ է: Բերդը հանձնենք: Փաղիշահները մարդասեր են լինում: Մեր մի մազին անգամ վնաս չի հասնի»: Թահմասը Կուլի խանը, Խրզըր Ա-

դան և մյուս խելացիներն ասացին. «Ծիշտ պատասխանը այդ է»: Սակայն Միր Ֆեթահ-օզլին շհամաձայնվեց և ասաց. «Ես Բաղդադի նման վայրից 18 օրում եկա, 5—10 ձի զոհեցի: Ես այդ բանին չեմ կարող համաձայնվել: Ի՞նչ պատասխան պետք է տամ Շահին»: Մյուսները պատասխանեցին. «Հիմա բերդը մերն է և մենք վիրայով բախտավոր փաղիշահին կհանձնենք, քեզ տեսնենք, ի՞նչ միջոցներ ձեռք կառնես»:

Այս խոսքերի վրա Միր Ֆեթահ-օզլին խելակորույս ասաց. «Հիմա դուք աշխարհի ապավեն փաղիշահից կխնդրեք, որ ինձ՝ իմ մարդկանց հետ միասին, բաց թողնի»: Նրանք խոստացան և պատասխանեցին. «Քո ապահովությունը մենք մեզ վրա ենք վերցնում»:

Ութերորդ օրը, կեսօրին, 1045 (1635—1636) թվականի սեֆեր ամսի 26-ին, Աստծո հրամանով, բերդի աշտարակից երկինք հասան աղաղակներ. «Ո՛վ աշխարհի և ժամանակի բախտավոր [փաղիշահ], ամա՛ն ամա՛ն»: Երբ այդ բարի լուրը փաղիշահին հասավ, բարձր վեզիրները և մեծ ուլեմաները փաղիշահի ոտքն ընկան և խնդրեցին. «Ո՛վ փաղիշահ, շնորհ արեք ընդունել մեզ»: Վեհաշուր փաղիշահը ֆերման տվեց. «Նրանց ոճիրները ներեցի: Գնացեք և ասեք թող գան»: Ուղարկվեց Չավուշ-Բաշի³² Թուրաք աղան: Կրճրլուբաշներին մեկը ասաց. «Բերդը հանձնվեց, գոնե այս մարդու կին սպանենք»,— և պարսպի որմնածակից մի գնդակ արձակեց, որը սակայն, Աստծո կամքով նրա գլխարկը ծակեց, բայց գլխին չդիպավ:

Այնուհետև, շորսհարյուր կրճրլուբաշներով Քավրիզից օգնության եկած իրզըր Աղան, թնդանոթի քանդած վայրից իջնելով և ձիերը դռնից դուրս բերել տալով, 4—5 կրճրլուբաշներով սաղրազամի վրանի առաջ վրան սարքեց և այնտեղ իջևանեց: Նա հրավիրվեց փաղիշահի կողմից և նորին վսեմությանը ծանոթացրեց իրերի դրության հետ: Փաղիշահը հրամայեց. «Քանի որ բերդը վիրայով հանձնեցիք, այսօր իսկ այնտեղից պետք է դուրս գաք»: Շատ խնդրելով՝ հետաձգեցին մինչև առավոտ, միայն այն պայմանով, որ մինչև վաղ առավոտ թնդանոթների կրակը չդադարի և բերդը առաջվա նման գնդակոծվի: Այդ գիշեր ավելի հզոր թնդանոթներ կրակեցին ու բերդում եղածների քունն ու հանգիստը վրդովեցին: Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, էմիր Գյունեի քեթխուդա Մուրադ աղան բերդի տակ համբուրեց մեծ վեզիրի ձեռքը: Սրա համար ևս վրան պատրաստվեց, փաղիշահի կողմից հրավիրվեց և ֆերման տրվեց: Ֆերմանով հայտնվում էր. «Միր-օզլիի ցանկությամբ ամանը» հաստատ է: Բոլորը իրենց զենքերով, ամբողջ ունեցված-

քով ու դրոշակով կարող են դուրս գալ և գնալ»: [Մուրադ Աղան] փաղիշահի ոտքն ընկավ և փրկվեց...

Հաջորդ օրը, վաղ առաւոտյան, նվիրական ֆերմանով սիփահինների և սիլահարների շորամասերը բերդի դուռը եկան և դրոշակներով կանգնեցին աջ ու ձախ կողմերում... Թահմաս Կուլին «Մնաս բարով, ո՛վ Երևանի բերդ» ասելով, մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ դուրս է գալիս և, անցնելով սիփահինների միջից, գնում է Բարձր Դիվանը, վեհափառ փաղիշահի առաջ համբուրում է գետինը, հրաժարվում ռաֆրդիությունից և մուսուլման դառնում: Իբրև հավատարիմ կուլ, Հալեպի էյալեթը վեզիրության աստիճանով նրան է շնորհվում...

Խրզըր Աղայի խնդրանքով, ինքը՝ Միր Ֆեթահ-օղլին, նրանց հետ եղած սուլթանները և իրենց ձեռքի տակ գտնվող կրզըրբաշները այդ գիշեր իրենց ընտանիքներով և զավակներով, թվով 4—5 հազար հոգի, դուրս են գալիս ու հեռանում: Սրանք իրենց մասնապարհին պատահած աթ-օղլաններից³⁰ ոմանց զխատում են, ոմանց էլ շղթայում և անարգում...

Այնուհետև, բերդի պարիսպների համար նշանակվեցին շորշաշիններ³⁴ և իսլամական զինվորները լցվեցին բերդը: Զինվորներն անսահման քանակությամբ հարստություն և մթերք ձեռք բերեցին:

Հաջորդ օրը փաղիշահական վրանի դաշտում շքեղ Դիվան կազմվեց և Դիվանի անդամներն արժանացան փաղիշահի ձեռքը համբուրելու պատվին և շնորհավորեցին իսլամի փաղիշահի հաղթությունը: Բոլորին խալաթ հագցրին: Երևանի բերդի մասին «Թարիխ» է ասվել. «Սուլթան Մուրադ IV-ը նվաճեց Երևանը»:

Հինգաբարձի օրը, Թահմաս Կուլի խանը, փաղիշահի թուլյատվությամբ, եկավ բերդում եղած իր պալատը, պատրաստություն տեսավ և 1045 (1635—1636) թվականի հաջորդ օրը, նվիրական ջամին զարդարվեց... Սուլթան Մուրադը մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ բերդ մտավ: Նրան դիմավորեց Թահմասը Կուլի խանը: Նամագի ժամանակ լինելով սալավաթ³⁵ կարդացվեց, որից հետո եկան Թահմասը Կուլի խանի պալատը, այնտեղ շքեմական խընջույք տեղի ունեցավ. խանը իր ծառայությունը հայտնեց մեծամեծ նվերներով: Փաղիշահը խանին սամույրի խալաթ հագցրեց և Հալեպի էյալեթը նրան շնորհելով՝ իր մարդկանցով բերդից դուրս գալու ֆերման տվեց...

Սկսվեց [Երևանի բերդի] ռաբակոծությունից քանդված սասերի

վերանորոգման աշխատանքները, որը ավարտվեց 8 օրում... Մուրթեզա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանութայան համար. նրան տվեցին զինվորներ և շորքաշիններ, որոնք կամավոր գրվեցին ենիչերի ու սիփահի լինելու պայմանով:

Այն հարցին, թե ո՞ր ուղղութայամբ պետք է գնալ, պատասխան տրվեց. «Նպատակահարմար և հեշտ է գնալ դեպի Գենջե, Ղարաբաղ և Շիրվան»: Փաղիշահական վրանը դեպի այդ կողմը շարժվեց: Երբ լուր ստացվեց, որ Աջեմի շահը Ռուստեմ խանի կըղըբաշ զինվորներով գտնվում է Թավրիզի, Խոյի և Սոֆիանի մենլիկներում, փաղիշահը անմիջապես Թավրիզ գնալու ֆերման տվեց: Շարժվեցին դեպի այդ կողմը: Ախալցխայի մոտ գրանցվեց 15 ենիչերիական վաշտ (օրթա) և ուղարկվեց Սեֆեր փաշայի ու Քենան փաշայի հետ: Ռեբի-ուլ-էվլելի 6-ին, նրանք իջևանեցին Թոփրաք Կալեի մոտակայքում: Երևանի պահպանութայան համար նշանակված Մուրթեզա փաշան իր 12 հազար զինվորներով շքերթ կազմակերպեց և մնաց բերդում: էրզրումի գետի մոտ, Սեֆեդդին մենլիկին հասնելիս, այդ կողմերի բերդերի խաները եկան, հողը համբուրեցին և բերդերի բանալիները հանձնելով վերահաստատվեցին իրենց տեղերում... Կարա Խոջա Խոյի դաշտի տասը գյուղերը, որոնց բնակիչները փախել էին, հրո ճարակ դարձան... Այդտեղից նրանք Թավրիզ հասան: Այդ շրջաններում բռնված մի քանի հազար կըղըբաշների սրի անցկացրին և նրանց տները կրակի մատնելով այրեցին... Փաղիշահի ներկայութայամբ բերված մի կըղըբաշ հայտնեց, որ Աջեմի շահը իր անունն ու պատիվը մոռացած, էրդեբիլը դատարկել, ռայաներին քշել և ինքն էլ փախչելով, անուն ու հետք չի թողել: Փաղիշահը Թավրիզի մոտ վրան հաստատեց: Զինվորները Թավրիզ մտնելով, անթիվ հարստություն և ապրանքներ կողոպտեցին ու թալանեցին: Ռեբի-ուլ-էվլելի 20-ին [փաղիշահը] մեծ շուքով Թավրիզ մտավ: Քաղաքը կրակի տրվեց և բոլոր շինություններն այրվեցին: Այդ ժամանակ, երբ մի խումբ կըղըբաշներ իբրև «սերգեն գեշդի» գալիս էին իսլամական բանակից մի քանի մարդ բռնելու նպատակով, հանդիպեցին Մարաշի բեյլերբեյի վարվար Ալի փաշային, որի հետ բավական երկար կովելուց հետո, դրանց մի մասը սպանվեց, մնացածները բռնվեցին և իրենց սերդար Օշար Ալի փաշայի հետ միասին գլխատվեցին...

Ռուզի-բասըմին³⁰ հիսունհինգ օր մնացած լինելով, իսլամական բանակը ապահով կերպով դուրս բերելու համար շարժվեցին դեպի Երևան և Ռեբի-ուլ-էվլելի 18-ին իջևանեցին Երևանի բեր-

դում... Երեք օր այնտեղ մնացին... Հետո Բիթլիսից, Դիարբեքի-
րից և Սվազից անցնելով Իզնիկ, այնտեղ էլ, ուշեր ամսի 16-ին,
նավերով, մեծ շուքով և հանգիսավորությամբ Ստամբուլում մտան
փաղիշահական պալատ:

1046 (1636—1637) Թվականին փաղիշահը մեկնեց Բաղդադի
արշավանքին:

(էջ 753—762)

ՇԱՆԻ ԶԱԿԵ

Շանի Զագե Մուհամմեդ Աթաուլլահ էֆենդին տարեգիր է նշանակվել 1235 (1819) թվականին՝ Ասըմ էֆենդիից հետո: Շանի Զագեն իր «Թարիխի Շանի Զագե»-ում գրի է առել օսմանյան պետության պատմության 1223—1237 (1808—1821) թվականների իրադարձությունները:

Շանի Զագեի պատմության սկզբում գետեղված կենսագրական համառոտ տեղեկություններից պարզվում է, որ նա եղել է իր ժամանակի գրական և գիտական նշանավոր անձնավորություններից մեկը: Բացի արքունական տարեգրի պաշտոնից, նա վարել է նաև այլ պետական բարձր պաշտոններ (սրբազան Մեքբայի մեվլեվի¹, սադրազամի իշխանության էվկաֆի տեսուչ և այլն): Սակայն, ինչպես նշվում է այդ կենսագրական ակնարկում, մի քանի շարամիտների խարդավանքների պատճառով Շանի Զագեն 1241 թվականին աքսորվում է Թիրեի՝ իր կալվածում ապրելու, ուր և մահանում է 1242 (1826) թվականին:

Շանի Զագեն տիրապետել է բազմակողմանի գիտելիքների. նա ուսումնասիրել է մի շարք գիտություններ՝ մաթեմատիկա, աստղագիտություն, բժշկություն, նկարչություն և երաժշտություն: Գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող աշխատությունների հետ միասին, նա ունի նաև գրական ստեղծագործություններ:

Իր «Պատմության» առաջին հատորի սկզբում Շանի Զագեն շատ խրթին լեզվով խոսում է պատմության բացառիկ կարևորության մասին: Նրա ասելով, օսմանյան կառավարությունը և հատկապես օսմանյան սուլթանները պատմությունը հատուկ ուշադրության առարկա են դարձրել:

«Պատմությունը իբրև գիտություն և պատմությունը ուսումնասիրելու մեթոդի մասին առաջաբան» վերնագրով երկարապատում հոդվածում Շանի Զագեն պատմական էքսկուրս է կատարում դեպի մարդկության պատմության ամենահնագույն ժամանակները և հասնում է մինչև նոր շրջանը: Շանի Զագեն հետաքրքիր դատողություններ է անում մարդկության պատմության ընդառաջի համար խոշոր գեր կատարած Չինաստանի, Հնդկաստանի և Եգիպտոսի հնագույն կուլտուրաների մասին: Նա գրում է. «Թե՛ չին և թե՛ հնդիկ ժողովուրդները, ներկայումս գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդներից և պետություններից առաջ, ստեղծել են բազմաթիվ գեղարվեստական արժեքներ...»: Շանի Զագեի կարծիքով, հնագույն կուլտուրաների զարգացումը բացատրվում է այդ մեծ ժողովուրդների «հնագույն օրենքների, նրանց բարքերի, նրանց մեջ տարածված, գործածված և հուշակ ստացած տառերի, խոսակցական լեզվի չորս հազար տարուց ի վեր անփոփոխ և անաղարտ մնալու փաստով»:

Նա մեծ գովասանքով և նույնիսկ հիացմունքով է խոսում Օսմանյան կայսրության և նրա ժողովրդի կուլտուրական արժանիքների մասին. դրա ապացույց-

ներից մեկը Շանի Զադեն համարում է օսմանյան երկրում պատմութեան՝ իրրև գիտութեան, բացառիկ զարգացումը:

Շանի Զագեն իր տարեգրութեան մեջ, նախորդների նման, շատ մեծ տեղ է հատկացնում արքունիքին և սուլթանին, բազմաթիվ նշանակումներին, պաշտոնազրկումներին, աքսորներին, պատիժներին՝ սկսած պետութեան առաջին անձնավորութիւնը հանդիսացող սադրազամից, վեզիրներից, փաշաներից, ենիչերիական և այլ զորամասերի պետերից, վերջացրած հասարակ ավազակներով ու բախտախնդիր անձերով: Իսկ պատերազմական դեպքերին, բանակների շարժումներին, ավարառութեանը և կողոպուտներին հատկացված նկարագրութիւնները հարյուրավոր էջեր են կազմում:

Տարեգրի լեզուն ու ոճը, ուրիշ շատ տարեգրների նման, խրթին է և ծանր, մասնավորապես նրա քանաստեղծական անթիվ մեջքերումները («քեյթերը»), որոնք հաճախ գտնվելով պաշտոնական փաստաթղթերում և դիվանագիտական գրութիւններում, դժվարացնում են բնագրերի ընթերցումն ու թարգմանութիւնը:

«Քարիխի Շանի Զադեն» բաղկացած է չորս հատորից: Առաջին հատորը տպագրվել է Ստամբուլում 1284 (1867) թվականին, երկրորդը՝ 1290 թվականին, երրորդ և չորրորդ հատորները՝ 1291 թվականին՝ «Ջերիդեի հավադիս» թերթի տպարանում:

* * *

Թուրքական արքունական տարեգրների երկերը, ինչպես նշել ենք սույն աշխատութեան առաջին հատորի առաջաբանում, իրար հաջորդել են ժամանակագրական կարգով և այդ պատճառով նրանց «պատմութիւնները» կազմել են օսմանյան պատմութեան լրիվ ժամանակագրութիւնը:

Մեզ շահողվեց պարզել, թե ինչո՞ւ Շանի Զադեի տարեգրութիւնը կրկնում է տարեգիր Ջեվդեթ փաշայի տարեգրութիւնը («Քարիխի Ջեվդեթ փաշա», 1188—1241): Քանի որ Ջեվդեթ փաշան տարեգիր է նշանակվել Շանի Զադեից հետո, ապա պարզ է, որ նա պետք է օգտված լինի վերջինից: Այդ մասին Ջեվդեթ փաշան ունի հիշատակութիւններ իր «Քարիխի Ջեվդեթ»-ում:

Կրկնութիւնից խուսափելու համար Շանի Զադեից այստեղ շին բերվել այն նյութերը, որոնք ավելի հանգամանալից տրված են «Քարիխի Ջեվդեթ»-ում:

Շանի Զադեի պատմության մեջ ընդգրկված ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ XIX դարի առաջին երկու տասնամյակը, Օսմանյան կայսրության շատ ծանր տարիներն են եղել:

Սուլթան Սելիմ III-ի (1789—1807) իշխանության վերջին տարիներին Օսմանյան պետությունը մղում էր մի քանի պատերազմներ, թե՛ երկրի եվրոպական մասում և թե՛ Արևելքում: Այդ ժամանակ քայքայման ու անկման հասած ենիշերիական բանակը երկրի թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին կյանքում մեծ դժվարությունների և անկարգությունների պատճառ էր դառնում:

Ենիշերիական բանակը վերացնելու և, թուրք պատմագիրների արտահայտությամբ, «նիզամի ջեդիդ»¹ անվան տակ «եվրոպական ձևով» բանակ ստեղծելու ուղղությամբ Սուլթան Սելիմ III-ի նախաձեռնությունը կատարի դիմադրության է հանդիպում թե՛ ենիշերիների և թե՛ պետության ղեկավար շրջանների կողմից: Սուլթան Սելիմի այդ փորձը վերջանում է նրա գահընկեցությամբ և ապա սպանությամբ:

Պալատական ինտրիգների, ենիշերիների օջախների և պատահական անձերի՝ զորբանների հարուցած անվերջ խռովությունների հետևանքով արքունիքի և կառավարության հեղինակությունը չափազանց ընկնում է: Ահա այդպիսի պայմանների հետևանքով էլ գահազրկվում է Սուլթան Սելիմ III-ը և փաղիշահ է հայտարարվում Մուստաֆա IV-ը, որի իշխանությունը շատ կարճատև է լինում:

Այդ շրջանի կարևոր պետական գործիչներից է լինում Բայրաքդար Մուստաֆա փաշան*, որը Ռուսչուքում իր մի խումբ համախոհների հետ կազմակերպում է «Ռուսչուք Յարանի»² կազմակերպությունը: Բայրաքդար Մուստաֆա փաշան ձեռք է բերում սադրազամության բարձր պաշտոնը և փորձում Սելիմ III-ին կալանքից ազատել և գահ բարձրացնել: Սակայն արքունիքում և Ստամբուլում ստեղծված դրության, ռեֆորմիստների և ռեակցիոներների միջև եղած ուժերի անհավասարության հետևանքով, սուլթանական պալատի ներսում տեղի ունեցած կատարի և արյունահեղ կոլում Բայրաքդար փաշան զոհվում է. նրանից առաջ սպանվում է գահազուրկ Սելիմ III-ը:

* Այս ամենի մասին տե՛ս А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, османская история в начале XIX века, М.-Л., 1947.

1223 թվականին սուլթան Մուստաֆա IV-ը, շորս ամսից հետո, գահազուրկ է լինում և գահ է բարձրանում սուլթան Մահմուդ II-ը (1223—1255):

1224 (1809) թվականի դեպքերից

ԼՈՒՐ Է ՍՏԱՅՎՈՒՄ ՏԱՇՅ ԲԵՐԴԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ
ՎԵՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մի քանի օր առաջ ցավալի լուր ստացվեց, որ թշնամին [ռուսները] ցամաքից և ծովից հարձակվել են Ֆաշ բերդի վրա: Այդ ժամանակ Տրապիզոնի վալի և Անատոլիայի սեփական եզերքի սերասքեր Շերիֆ Մուհամմեդ փաշայից ստացված գրությունից պարզվեց, որ երբ վերոհիշյալ փաշան իմացել է այդ լուրը՝ մի կողմից ինքը անմիջապես մեծ թվով զինվորներ է ուղարկել, իսկ մյուս կողմից Ռիզեի այաններից Թուզլի-օղլուն բազմաթիվ զինվորներով շտապել է օգնութան հասնել: Գոհություն բարձրյալն Աստծուն, բազմաթիվ զազիների ուժեղ ճնշումները թշնամուն ահ ու սարսափ են պատճառել և ստիպել թողնել բերդի պաշարումն ու հեռանալ: Շեվվալ ամսի 27-ին, Գերսաագեթում [Ստամբուլում] լուր ստացվեց, որ հիշյալ բերդը [թշնամու] հարձակումից ազատվել է և գտնվում է հանգիստ, ապահով վիճակում:

(էջ 285)

* * *

Հաջորդ հատվածներում տարեգիրը տալիս է հետևյալ տեղեկությունները. «Նկատի առնելով ռուսների [ռուսյալու] նենգությունն ու խարդախությունը, անհրաժեշտ համարվեց միջոցներ ձեռք առնել Բաթումի նավահանգստի և Ֆաշի բերդի ապահովությունը ամրապնդելու համար»: Միջոցներ են ձեռնարկվում նաև Սև ծովի կարևոր նավահանգիստներից մեկը՝ Սինոպը ամրացնելու համար:

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԴԱՇԻՆՔ ԿՆՔԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՏԵՐՄԱՆ Է ՏՐՎՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼԻ ՍԵՐԱՍՔԵՐԻՆ

Հայտնի էին ռուսների նկատմամբ Իրանի պետութան սնուցած թշնամությունն ու մղած պատերազմները: Հայտնի էր նաև, որ օսմանյան պետությունը նկատի ունենալով սիրո ու համակրության, իսլամական անկեղծ բարեկամության ոգով Իրանի շահի նախկին անկեղծ արտահայտությունները բարձր սուլթանության

նկատմամբ, ձգտում էր մեջտեղից վերացնել Իրանի պետութեան հետ ունեցած մի շարք երկրորդական տարածայնութիւններ⁴: Նորին վսեմութիւն շահի հարդելի զավակ զահաժառանգ Աբբաս Միրզան՝ իր տրամադրութեան տակ եղած իրանական բանակով, շարժվելով թշնամու [ռուսների] վրա, եկել էր սահմանները և պատերազմական գործողութիւններ սկսել:

Հիշյալ շեհզադեի հետ նախակազրութիւն պահպանելով և տեղեկութիւններ փոխանակելով՝ կրօնի թշնամու [ռուսների] դեմ միացյալ ուժերով հարձակումը ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր լավ հարաբերութիւններ պահպանել Իրանի շեհզադեի սահմանի վրա եղած պաշտոնյաների հետ և նրանց նկատմամբ ցուցաբերել անկեղծութիւն: Այդ մասին նույն թվականին առանձին-առանձին բարձր հրամաններ ուղարկվեցին Արևելքի սերասքերին, Չըլզըրի վալիին և Վանի ու Կարսի մութասարրիֆներին:

(էջ 309)

ՖԱՇԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԼՈՒՐԸ

Ինչպես սրանից առաջ հիշվեց, թշնամու [ռուսների] զինվորները ծովից և ցամաքից հարձակվել էին Ֆաշ բերդի վրա: Գիշեր ու ցերեկ շարունակվող նրանց անընդհատ կրակը մեծ նեղութիւն էր պատճառում բերդի պահպաններին: Երբ Տրապիզոնի վալի Շերիֆ փաշան և Ռիզեի ալան Թուզու-օղլուն լուր ստացան այդ մասին, նրանք շուտափույթ օգնութեան հասան, որի շնորհիվ բերդը ազատագրվեց: Այս ռազմական ընդհարումը մեջտեղից վերանալուց հետո, վրացական ցեղի Գուրյալ անունով ցեղապետը դիմում ներկայացրեց վերոհիշյալ վեզիրին և հայտնեց, որ եթե օսմանյան պետութիւնը բարձր հրամանով իրեն սերքերդե (զորապետ) նշանակի, նա խոստանում և երաշխավորում է, որ սրանից հետո ինքը այդ շրջանում ամրակուռ պատվար կլինի ռուսների դեմ և թույլ չի տա, որ թշնամիներից որևէ մեկը երթևեկի Ֆաշի և այդ շրջանի ծովեզերքի հողերում: Վերոհիշյալ Գուրյալը, նախազգուշացման կարգով, սուլթանական Բարձր Դերգյահին գրավոր հայտնել էր, որ եթե իր առաջարկը ուշադրութեան առնվի, ապա ինքը այդ ուղղութեամբ գործի կանցնի և իր ջանքերով Քեմհալը կազատի ռուսներից: Այդ քայլով նա ապացուցած կլինի իր ասածն ու խոստումը:

Այն պահին, երբ նրան հայտնել էին, որ անհրաժեշտ ռազմական լրացումներով իրեն տրվում է սերքերդեութիւն և նա էլ այդ գործը ստանձնելով, ինչպես ասվեց վերևում, պատրաստվում էր իրագործել իր խոստումները, այդ շրջանի վեզիրների և ղեկավար-

ների միջև գոյութիւն ունեցող հակառակութեան և երկպառակութեան պատճառով, ուրիշների գործերին արգելք լինելու և նրանց խանգարելու նպատակով և, բացի այդ, վերոհիշյալ վրացու նկատմամբ մի քանիսի ունեցած ատելութեան հետևանքով, վրացու նախաձեռնութեան մասին տեղեկութիւն հաղորդեցին ռուսական գեներալին, որի պատճառով այդ օղնութեան գործը այս անգամ հետաձգվեց և անհետևանք մնաց: Այսպիսով վերոհիշյալ սահմանային գոտին դուրս եկավ իսլամների ձեռքից: Ախալցխայի ազնվատո՛մերից մի քանի անկողմնակալ և վստահութեան արժանի անձանց տված վերոհիշյալ տեղեկութիւնները արձանագրվեցին այստեղ [Շանի Զադեի պատմութեան մեջ]:

(էջ 313—314)

1225 (1810) քվականի դեպքերից

Շանի Զադեն այս թվականի դեպքերից նշում է, որ Իրանի գահաժառանգ Արբաս Միրզան նորից առաջ է քաշում երկու իսլամական պետութիւնների միջև բարեկամութիւն և եղբայրութիւն հաստատելու իր ցանկութիւնը: Օսմանյան կառավարութիւնը ընդառաջելով նրա այդ ցանկութեանը՝ հայտնում է, որ կրօնական կապի ամրապնդման համար անհրաժեշտ է համատեղ միջոցներ ձեռք առնել երկու իսլամական երկրների ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի հարձակումների և իսլամական երկրների հաշվին իր սահմանները ընդարձակելու նրա ձգտման դեմ:

Այնուհետև, տարեդիրը մանրամասնորեն խոսում է Արևելքի երկրների նկատմամբ [Ռուսաստանի] ձեռնարկած միջոցների, ինչպես նաև այդ առթիվ հրավիրված խորհրդակցական մեջլիսի մասին: Այդ մեջլիսում, նկատի առնելով էրզրումի, Տրապիզոնի, Ախալցխայի, Կարսի, Չըլդրի վիլայիթների վալիների և փաշաների միջև գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնն ու հակառակութիւնները, որոշվում է նրանցից [վալիներից] մի քանիսին պաշտոնից հեռացնել և փոխարինել այլ փաշաներով: Արևելքի սահմանները պաշտպանելու և ամրացնելու համար հատուկ կարգադրութիւններ են արվում անհրաժեշտ զենքեր, հատկապես թնդանոթներ և անդամթերթ հայթայթելու մասին: Միջոցներ են ձեռք առնվում Տաշի բերդը ռուսներից վերագրվելու համար: Հատուկ հրահանգներ են տրվում նավատորմին՝ Սև ծովի եզերքի և նավահանգիստների պաշտպանութեան կապակցութեամբ:

Նույն 1225 թվականի դեպքերից պետք է հիշել նաև հետևյալը:

Ռուսաստանի դեմ պատերազմական դորժողութիւնները շարունակվում էին թե՛ եվրոպական և թե՛ ասիական մասերում: Ռուսները միաժամանակ պատերազմում էին Քուրքիայի և Իրանի դեմ: Սակայն երկու իսլամական երկրների միջև շարունակվող երկրորդական բնույթի վիճելի հարցերի պատճառով, Քուրքիան և Իրանը չէին կարողանում միասնական ճակատ ստեղծել ռուսների դեմ:

Ռուսները հարձակվում էին Սև ծովի եզերքի և Ախալցխայի շրջանի վրա: Օգտագործելով Իրանի և Քուրքիայի միջև շարունակվող տարաձայնութիւնները, նրանք աշխատում էին ուժեղացնել իրենց դիրքերը Դաղստանում և Վրաստանում:

1225 (1810) թվականին ռուս զենեակալ Տորմոսովը գրավեց Քիֆլիսը և փորձեց զբերի վերցնել Աչքք Բաշի Սուլումն խանին⁵, սակայն վերջինիս հաջողվեց փախչել Ախալցխա և օգնութիւն խնդրել Քուրքիայից և Իրանից:

(էջ 408—409)

1226 (1811) ԲՎԱԿԱՆԻ ՂԵԱՎԵՐԻԿ

Վեց տարուց ի վեր շարունակվող ռուս-թուրքական պատերազմը վերջանում է 1226 (1811) թվականի Բուխարեստի հաշտության նախնական պայմանագրով, իսկ վերջնական պայմանագիրը կնքվում է հաջորդ՝ 1227 թվականին:

Թուրք պատմագիրների ասելով, Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկում է ներքին բարենորոգումների (երկրի բազմաթիվ մասերում գլուխ բարձրացրած ապստամբ, հաճախ կիսանկախ մյուսթեղալիքեների⁶ տարբեր տեսակի անկարգությունների վերացում և այլն):

Ֆաշի բերդը թշնամուց [ռուսներից] ետ գրավելու պայմանով, փաղիշահական հրամանով Քունիայի սանջակը շնորհվում է Բարձր Դերգյահի Կափուչի Բաշի և Տրապիզոնի մյուսթեսելլիմ [հարկահավաք] խազինեդար Զադե Սուլեյման աղային:

Էրզրումի վալի և Արևելյան ճակատի սերասքեր վեզիր էմին փաշային անհրաժեշտ ուժեր և միջոցներ են տրվում Արևելյան ճակատը ամրապնդելու և պաշտպանելու համար:

Կարսի պահապան միրիմիրյան Աբդուլլահ փաշան, Ախալցխայի պատերազմում ցույց տված ջանքերի և ծառայության համար, պարգևատրվում է վեզիրության աստիճանով: Միաժամանակ նրան հանձնարարվում է ապահովել այդ շրջանի պաշտպանությունը:

(Հատ. II, էջ 2—7)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՅԱՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԸՔ-ԲԱՇԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԻՇԽԱՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

...[Ռուսաստանը] ամենից առաջ հեռացրեց իր խաբեբայությունից զոհ դարձած Աչըք Բաշի իշխողին [Սոլումոնին] և աքսորեց Թիֆլիսի կողմերը: Հետո, նրա ազնավորներից յուրաքանչյուրին՝ զանազան պատրվակներով բռնությունների ենթարկեց, անպատվեց բոլոր այն զինվորներին, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում օսմանյան պետության շնորհիվ ոչ մի բռնության չէին ենթարկվել, ձանձրացրեց նրանց և այդ բարեհամբույր ժողովրդին [վրաց ժողովրդին] մեծ նեղություններ պատճառելով՝ դավեր լարեց նրա դեմ:

Միայն այդ ժամանակ վրաց ժողովուրդը դժվարությամբ կարողացավ հասկանալ, թե ինքը ի՞նչ մեծ դժբախտության առաջ է կանգնած: Խելամիտ մարդկանց մեծ մասը առանձին-առանձին, մեկ կամ երկու հոգով, մի կերպ Ախալցխա փախան և այնտեղ վերոհիշյալին [Սոլումոնին] տեղեկացրին կատարվածների մասին:

Այդ քաջարի և հազվագյուտ հերոսը [Սոլումոնը] բոլորին իր շուրջը հավաքելով և ապացուցելով իր՝ Ռուստեմ Զալի սերնդից լինելու մասին տարածված լուրը, իր բազուկի ուժով ռուսների մեջլիսից ազատվեց և նորից Ախալցխա եկավ: Այստեղ իր հավաքած քաջերով սկսեց կռվել ռուսների դեմ:

Ընդունելով թշնամու մոտ եղած ժամանակ իր թույլ տված

սխալները և արտահայտելով իր զղջումը դրանց համար, նա դիմեց սուլթանական կառավարությանը և ներողամտութիւն ու օժանդակութիւն խնդրեց:

Նորին վսեմութեան գահին ներկայացրած նրա [Սոլումոնի] խնդրագիրը նախօրոք Ստամբուլ հասած լինելով, օսմանյան բարձր կառավարութեան ողորմութեան շնորհիվ, նորին վսեմութիւն փառիշահի կողմից նրան շնորհվեց արքայական խալաթ և փառիշահական ֆերման, փառիշահական նվերներ ու մի քանի պատվերներ և հրամաններ, որոնք [Սոլումոնի] վերոհիշյալ հավատարմութեան խնդրագիրը բերող մարդկանց միջոցով նրան ուղարկվեցին:
(հատ. II, էջ 27—29)

* * *

Նկատի ունենալով, որ օսմանյան կառավարութեան վարած կեղծ և դավադիր քաղաքականութիւնը Վրաստանի նկատմամբ բավականին պարզ կերպով արտահայտված է սուլթանի՝ Աչքբ Բաշի իշխան Սոլումոնին ուղարկված ֆերմանում, այստեղ թարգմանաբար բերվում է այդ ֆերմանը, իսկ դրա խորքերին տեքստը տրվում է հատորի հավելվածում:

ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆ

Աչքբ Բաշի իշխան Սոլումանին [Սոլումոն] հրաման:

Բարձր սերդար Քեյխուսրեվի* և սերդարի օղնական Դավիթի ձեռքով ուղարկված քո և քեզ հետ համախոհ, հնազանդ և հպատակ ազնավորների խնդրագրերը այս անգամ հասել են բարձր և փառապանծ ապարանքին և իր ողորմութեամբ հռչակված Դուանը: Բովանդակութիւնից [երևում է] օսմանյան պետութեան հանդեպ ձեր հնուց ի վեր ունեցած անկեղծութիւնն ու հավատարմութիւնը:

Համաձայնութեան և ուղղամտութեան մեջ հարատև վրացական ցեղերին խաբելով և մոլորեցնելով, խարդավանքով և որոգայթներով Վրաստանը գրավելու և նվաճելու միտում ունեցող Ռուսաստանը [Մոսկոյու], սրանից առաջ խարդախութեամբ և դավերով ձեռք բերկարել էր Թիֆլիսի կողմերը: Իմ օսմանյան պետութեան ռայաներին, նրանց կալվածներին և հողերին վնասներ չպատճառելու մասին Աստծու անունով երդում տալով, սկզբում արտաքուստ վստահութիւն էր ցույց տվել, իսկ հետո՝ դավադրութեամբ և խաբեբայութեամբ, քեզ ուղարկել էր Թիֆլիսի կողմերը՝ ձերբակալելու և քանտարկելու սպառնալիքներով:

* Շանի Զադեի պատմութեան մեջ Քեյխուսրեվը հիշատակված է աղավաղված ձևով՝ Քենչերեվ:

Սակայն դո՛ւ, որ վերոհիշյալ մելիքն ես, քո բնածին ջանասիրությամբ և արհուլթյամբ, ռուսների [ռոսայալու] բռնակալ ու շարագործ ձեռքից ազատվելուց և այս կողմերը գալուց հետո, ձեռնարկեցիր պաշտպանվելու ռուսական զորքերից: Քո բոլոր հպատակներն ու ազնավորները քեզ հետ համախոհ են: Սրանից հետո, իմ պետության հավերժական թշնամու դեմ շարժվելու համար, ներկայումս քո բոլոր ռազմական միջոցներով գտնվում ես Ախալցխայում: Այդ մասին գրված և հայտնված է ինձ:

Վերոհիշյալ խնդրագրով եկած իմ բարձր սուլթանության վեքիլներին կատարած քո մարդկանց բերանացի և գրավոր դիմումները մատուցվեցին իմ կայսերական բարձր ունկընդրությանը և ես ծանոթացա բոլորի բովանդակությանն ու հավատարմական արտահայտություններին: Իմ մեծ նախնիների բարձր հոգատարությամբ Վրաստանի երկիրը իմ կայսերական երկրի մաս կազմելու օրից մինչև այսօր, նրա բնակիչները, էմիրները և վարիչները մշտապես շնորհից, համակրանքից, ապահովությունից և հանգստությունից բացի ուրիշ ոչինչ չեն տեսել: Իմ հավերժական պետության մեջ ապրող բոլոր ռայանների, տկարների ու թուլիների, բոլոր բեյերի ու ծառանների (գյաղա) ընտրած ծիսակատարություններին և սովորություններին միջամտություն ցույց չտալը իմ բարձր սուլթանության մեջ ընդունված կարգերից է, որը հայտնի է բոլորին և փորձված է բոլորի կողմից:

Ակնհայտ է, որ այսպիսի ռայասեր, արդարադատ և հաստատուն պետության ծառայությունը թողնելով, վտանգավոր հետեվանք և ցավալի վախճան ունեցող այլ ճանապարհով գնալու հակամիտություն ցույց չպետք է տրվի: Այդ կապակցությամբ՝ իրենց օգուտն ու վնասը հասկացող և գործի վախճանը նախատեսող իմ ծառաները, դու և քեզ հետ միասին իմ փաղիշահական համար հավատարմությամբ աշխատողներդ, ամեն կողմից հովանավորություն և պաշտպանություն եք գտնում իմ բարձր փաղիշահական շնորհներով: Իմ արքայական գթասիրությունն ու ողորմածությունը ձեր նկատմամբ, իմ փաղիշահական շնորհները միշտ անպակաս են լինելու: Քանի որ այս ամենը պարզ է ու ակնհայտ, ապա՝ ժամանակի և պայմանների համաձայն, այդ շրջաններեն հատկացված մեծաքանակ և առատ սննդամթերքը ու ժամանակին հասցնելու և պատերազմական միջոցներով վրաստանից ռուսներին բոլորովին դուրս հանելու ու վռնդելու համար էրզրումի վալի և Արեվելքի ճակատի սերասքեր, իմ բարձր վեզիր էմին փաշային անհրա-

ժեշտ միջոցառումներ ապահովելու մասին գրվեց և կարևոր պատվերներ տրվեցին:

Ինահատելով քո ցույց տված հավատարմական գործերը, վերահաստատվում ես քո իշխանության ենթակա Աշըք Բաշի երկրի մելիքության մեջ, որի համար անհրաժեշտ նոր հրովարտակը (մենշուրը) և դրա հետ միասին իմ կայսերական հատուկ խալաթները՝ սամույրից կարված մի բերկրալի խալաթ ու ծախսի համար՝ առայժմ հինգ հազար ղուրուշ, իբրև նվեր, ուղարկված է վերոհիշյալ սերասքերի միջոցով:

Դբության մասին հայտնված է նաև իմ բարձր վեզիր Չըլդըրի վալի Շերիֆ փաշային, իսկ սույն բարձր հրամանը ուղարկվում է քո մարդկանց միջոցով:

Այժմ, իմ բարձրարժեք նվերի հետ քո [իշխանության] վերահաստատման մասին տրված փաղիշահական հրամանը, երբ վերոհիշյալ սերասքերի միջոցով քեզ հասնի, դու պետք է դիմավորես հարգանքի, մեծարանքի նշաններով և պարծանքի արտահայտություններով:

Օսմանյան պետության հանդեպ քո ցույց տված անկեղծությունն ու հավատարմությունը շարունակելու ես սրանից հետո ևս, և պետք է հաստատակամ լինես քո հպատակության մեջ: Հավատարմություն և հպատակություն ցույց տվողները, սուլթանական հնազույն սովորության համաձայն, կարժանանան իմ կայսերական շնորհներին և ողորմությանը: Աշխատեցե՛ք և ջանացե՛ք հասկացնել և ներշնչել Վրաստանի բոլոր այն ցեղերին, որոնց անհրաժեշտ է:

Վերոհիշյալ վեզիրի ու սերասքերի հավանությամբ և միջոցառումներով Չըլդըրի վալիի թշնամուց պաշտպանվելու գործում մըշտապես գործակցե՛ք միմյանց հետ:

Ռայաներին օգնելու և երկրում կարգ ու կանոնի պահպանության քո ջանքերը շարունակելու դեպքում, քո նկատմամբ իմ փաղիշահական ակնհայտ համակրանքը օր ավուր պետք է աճի ու ավելանա և, ինչպես քեզ հայտնի է, իմ արքայական շնորհներն ու փաղաքշանքը անպակաս պետք է լինեն:

Քո բնածին անկեղծությունն ու հավատարմությունը, ինչպես և անհրաժեշտ հպատակությունը պահպանելով, ամեն պարագային իմ փաղիշահական համակրությունն ավելանալու համար քո ջանասիրության մասին տրված է իմ բարձր ֆերմանը:

Գրվեց 1226 (1811 թ.) ռեբի-ուլ-էվլելի կեսին:

(հատ. II, էջ 29—30)

ՎԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ՈՐՈՇ ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ՅԵՐՄԱՆԸ

Դրանից առաջ, որոշ իրանցիներ հարձակում են գործել Վանի էյալեթի սահմանում: Երբ այդ դեպքի մասին հարցում արվեց իրանի պետական պաշտոնյաներին, նրանք պատասխանեցին, որ [այդ մասին] լուր չունեն: Նրանք ավելացրին, որ Մուհամմեդ Ալի Միրզան՝ Բաղդադի կողմերում, իսկ Խոյի խանը՝ Վանի կողմերում, իրենց կատարած ասպատակություններով դավաճանություն են արել, որի համար իրենք էլ են դժգոհ: Այս մասին Արևելքի սերասֆեր Փահլևան Իբրահիմ փաշան գրել էր և հայտնել փառապանծ [սուլթանական] Դերգյահին: Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալների շարժումը ապստամբական բնույթ ունի, Վանի պահապանին և Արևելքի վերոհիշյալ սերասֆերին հանձնարարվեց և պատվիրվեց, որ արգելի իրանի սահմանի որևէ խախտում, իսկ Օսմանյան կայսրության սահմանն անցնողներին վճռելու մասին հոգատար լինեն և միջոցներ ձեռք առնեն:

Այս անգամ Ստամբուլում ստացված գրություններից պարզվում էր, որ վերոհիշյալ Մուհամմեդ Ալի Միրզան կողոպտել և թալանել է Բաղդադի շրջանը: Աբաս Միրզան մեծ քանակությամբ զինվոր էր հավաքել Բաղդադի շրջակայքում ապրող բուրդ աշիրեթներից, որպեսզի հարձակվի Դեվանդեր աշիրեթի վրա: Երբ այդ դեպքը ստուգվեց, նախազգուշության համար՝ ներկայիս Բաղդադի վալի Մուհամմեդ Սաիդ փաշային վերոհիշյալ Աբբաս Միրզային ու Մուհամմեդ Ալի Միրզային հատուկ գրություններ ուղարկելով, հայտնեցին, որ համաձայն չեն փաղիշահական երկրի սահմաններից մի թիզ հող անգամ տալ:

Կատարված հարձակումները ետ մղելու համար՝ իբրև պատասխան այդ շրջանի բնակիչների ուղարկված գրությունների, պարսկերեն լեզվով գրված հավաքական մի դիմում ստացվեց ժողովրդից:

Սերասֆերից ստացված գրությունից փաղիշահը ծանոթացավ իրերի դրությանը: Պարզվեց, որ նրանք խախտում են օսմանյան պետության սահմանները և քանի որ իրանական պետության պաշտոնյաները հայտնում են, որ իրենք ևս համաձայն չեն այդ գործերին, ապա պարզ է, որ եթե այդ դեպքերի վրա աչք փակվի և թուլություն ցուցաբերվի, այդ շրջանում նման խախտումները կշարունակվեն: Դեվանդերի աշիրեթը և այդ շրջանում եղած լիվաներն ու կազաները Օսմանյան կայսրության մասն են կազմում: Տեղի

ունեցած հարձակումները արգելելու համար անհրաժեշտ միջոցների իրականացումը պետք է ընդունել իբրև ժամանակի պահանջ։ Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ աշիրեթը և նրա շրջակայքը Մուսուլին մոտ են և սահմանակից, միաժամանակ շատ հեռու չեն, ջեմազիել-ախրրի վերջին փաղիշահական հրաման ուղարկվեց Մուսուլի վալիին և Փահլևան փաշային, որպեսզի ամեն կերպ օժանդակութուն ցույց տան վերոհիշյալ աշիրեթին և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնեն այդ շրջանում իրանցիների միջամտութունները արգելելու համար։

(հատ. II, էջ 290—291)

ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ ԶԸԼԴԸՐԻ ԷՅԱԼԵԹՈՒՄ

Այս հատվածում Շանի Զադեն մանրամասնորեն նկարագրում է փաշաների և պետական այլ բախտախնդիր պաշտոնյաների հրահրած ապստամբական շարժումները, խլրտումները և ավազակութունները Զըլդըրի էյալեթում, որոնք ինչպես հայտնի է, այդ դարաշրջանում Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր մասերում դարձել էին սովորական երևույթ, խանգարում էին երկրի անդորրը և ծանր հարվածներ հասցնում ժողովրդական մասսաներին։ 1231 թվականին Զըլդըրի դեպքերը նույն բնույթն ունեին։ Զըլդըրի վալի Սելիմ փաշա Զադե Ահմեդ բեյը գրգռելով էյալեթի վերին Աջարայի ժողովրդին, նրան ոտքի է հանում և ապստամբում։ Փաղիշահական հրամանով նրա վրա են ուղարկվում էրզրումի և Տրապիզոնի վալիները։ Ուղարկված ուժերի ղեկավար Բաշբուլը գրավում է Աջարան։ Ահմեդ բեյը փախչում և թաքնվում է անտառում։ Վերին Աջարայի թվով 150 ուլեմաները և սուլեհաները՝, աղաներն ու ժողովուրդը հպատակութուն են հայտնում Բաշբուլին և խոստանում են բռնել և հանձնել Ահմեդ բեյին։

Ախալցխայի օջախի աղաներից մեկը՝ Աղզը-աչըք Մուհամմեդ բեյ անունով անձը, որը կապված է եղել ապստամբ Ահմեդ բեյի հետ, սուտ լուրեր տարածելով, իր շուրջն է հավաքում մի շարք բախտախնդիրների և փորձում է օգնել Ահմեդ բեյին։

Անտառում թաքնված Ահմեդ բեյը տեսնելով, որ չի կարող ազատվել կառավարական ուժերի հետապնդումից, փախչում և ապաստանում է վերոհիշյալ Աղզը-աչըք Մուհամմեդ բեյի մոտ։ Այս վերջինը հավաքելով իր բոլոր ուժերը, բռնում և բանտարկում է Ախալցխայի միրիմիրանին։ Նա Զըլդըրի էյալեթի էրզուների (), Մամրվանի, Օլթիի և Փենեքի սանջակներին գրութուն ուղարկելով, փորձում է նրանց ևս մասնակից դարձնել այդ խռովարարական շարժմանը։

Սակայն հիշյալ սանջակների ժողովուրդները մերժում են ապստամբությանը մասնակցելու այդ առաջարկը և պաշտպանվելու համար խրամատներ են կառուցում ճանապարհների քարքարոտ վայրերում։ Տեղի ունեցած կռիվներում սպանվում են բազմաթիվ զինվորներ։ Խրամատները քանդում են։

Վերոհիշյալ Աղզը-աչըքը իր ավազակախմբով գալիս և պաշարում է Գենջեվան անունով գյուղը, որտեղ ամրացել էին կառավարության ուժերը։ Պաշարումը և մարտերը շարունակվում են տասնհինգ օր։ Էրզրումից օժանդակ ուժեր են հասնում։

Տարեգիրը գրում է.

«... Երբ այս դեպքերի մասին տեղեկություն տրվեց փաղիշահին, նա չկարողացավ հանդուրժել այդ բոլորը: Նկատի ունենալով, որ Ջըլդըրի էյալեթում և հատկապես Ախալցխայում մի քանի անգամ տեղի են ունեցել նման ապստամբական շարժումներ, բայց այդ վայրերը իսլամական [երկրի] սահման լինելու պատճառով, նախքան այդ նրանց նկատմամբ ճնշում և բռնություն չի գործադրվել, այլ բավականացել են նախազգուշացումով, խրատներով և գթություն ու ողորմություն ցուցաբերելով: Սակայն նրանք ապստամբության վարժված լինելով և դրանից հաճույք զգալով, նման նախազգուշացումներով չեն խրատվել և այս անգամ նորից են ապստամբել և օսմանյան երկրում խռովություն առաջացրել...

Փաղիշահը ուրիշներին օրինակ տալու նպատակով անհրաժեշտ համարեց խիստ պատժել նման վատ գործերի դիմող հիշյալ Աղզը-աչըբին և նրա գործակիցներին: Այդ դավաճաններին մահվան դատապարտելու և Ախալցխայում կարգ ու կանոնը վերականգնելու մասին նա հրաման տվեց և փաղիշահական հրովարտակով այդ գործին նշանակեց վերոհիշյալ Փահլեան փաշային: Նկատի ունենալով նաև, որ Ախալցխան կայսերական երկրի սահմանն է և պաշտպանության համար ամբողջուններ ունի, որոշվեց վերոհիշյալ ապստամբների այնտեղ ապաստանելու դեպքում՝ նրանց զսպել և ոչնչացնել: Դժվարության դեպքում որոշվեց էրզրումի և Ջըլդըրի էյալեթների բոլոր էշքինջի թիմարների և զեամեթների զորամասերը՝ ուժեղացնել և ուղարկել այնտեղ: Բացի այդ, օգնության կարիք լինելու դեպքում, պետք է ուղարկվեին նաև համապատասխան բոլոր պաշտոնյաները: Այս բոլորի մասին անհրաժեշտ հրամանները տրվեցին և անհրաժեշտ հասցեներով գրություններ ուղարկվեցին: Այս մասին, շաբան ամսի սկզբին, տրվեց և ուղարկվեց փաղիշահական բարձր հրաման:

(հատ. II, էջ 296—298)

1233 (1817—1818) թվականի դեպֆեռից

ԻՐԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Իրանի դեսպան Մուհիբ Ալի խանը, իր դեսպանության գործերը ավարտելուց հետո, վերադառնալու արտոնություն էր ստացել: Նրա հետ տեղի ունեցած մի քանի տեսակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ դրանից առաջ վսեմ շահը ընդունել և հաստատել էր մի կարգ, որ Քուրդիստանից ձեռք բաշի և պատանդներից բացի՝

մնացածներին վերադարձնի: Օսմանյան ղեսպաններին բերանացի խոստում էր տվել, որ այլևս փախստականներին չընդունեն, սահմանը խախտելու դեպքերն արգելեն, ինչպես նաև՝ կարգավորեն Սեդմանիչ բերդի ավերման հարցը:

Երբ ղեսպանին հարցրին վերոհիշյալների մասին, նա պատասխանեց, որ խոստացածի համաձայն, էրզրում հասնելուն պես իր մարդկանցից մեկին կհանձնարարի, որ Վանի կողմերում գտնվող օսմանյան պետության պաշտոնյաների հետ միասին ձեռնարկեն վերոհիշյալ բերդի վերականգնման և նորոգման աշխատանքներին, քանի որ բոլոր ծախսերը օսմանյան պետության պաշտոնյաներին ինքն է վճարելու: Մնացած հարցերը կարգավորելու մասին ինքը կհայտնի իրանի կառավարությանը:

Դրանից հետո, ղեսպանը մեծ պատվով և հարգանքով իրան է վերադառնում՝ իր հետ տանելով շահին, իրանի սադրազամին, գահաժառանգ Աբբաս Միրզային և պետական այլ անձանց ուղղված նամակներ:

(հատ. II, էջ 380)

ՍՎԱԶԻ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1233 թվականի դեպքերից Շանի Զադեն մանրամասնորեն նկարագրում է Սվազում տեղի ունեցած խռովությունները, որոնք տարածվել էին ամբողջ երկրում: Փաշաների և այլ բարձրաստիճան անձանց այդ կարգի խռովարարական շարժումներից, անտարակույս ամենից ավելի տուժել են ժողովրդական մասսաները:

* * *

Սվազի բնակիչ Քենան-օղլու անունով բախտախնդիր մի մարդ սպանում է մյուլթեզիմ Մուհամմեդ աղային և կողոպտում է նրա հարստությունը: Սպանվածի եղբայրը գնում է Ստամբուլ և դիմում է ներկայացնում: Փաղիշահը Սվազի վալիին հրամայում է գործը քննել դատական կարգով և պատժել մարդասպանին: Վերջինս իր շուրջը հավաքելով իր նման մի շարք ավազակների, հարձակվում է դատարանի, ինչպես նաև Վալի փաշայի պալատի վրա և նոր շարագործություններ կատարում:

Երբ այս բոլորի մասին լուր է հասնում Ստամբուլ՝ սադրազամը գեկուցում է փաղիշահին: Վալին Ստամբուլ է կանչվում: Նման

* Այդ շարժումների մասին տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա. «Թարիխի Զեվ-դեթ», էջ 303—307:

դեպքերը մյուս քաղաքներում կանխելու նպատակով որոշվում է դրանց պատճառ հանդիսացողներին արտոբել տարբեր վայրեր, իսկ կատարված դեպքերը բազմակողմանի կերպով քննելու համար հատուկ մյուսաշիր ուղարկել և վալիին օգնական ուժեր տալ:

Տարեգրի ասելով, այդ դեպքերը գաղտնի պահվեցին»:

Սվազի վալին՝ փառիշահական հրամանի համաձայն, խառնակիչ ավազակնե-րին արտոբելու համար մեկ-մեկ ձերբակալում է: Վալիի քեթխուդայի դրանից առաջ կատարած բռնություններից ձանձրացած Սվազի ժողովուրդը սարսափում է և վալիին սպանելու համար հարձակվում է պալատի վրա և պաշարում այն: Մի քանի օր անց՝ պալատում բանտարկվածներին ազատելու պայմանով, երկուս-տեք վեճը դադարեցվում է: Այդ դեպքերից հետո՝ նկատի առնելով ժողովրդի և վալիի միջև համաձայնություն հասնելու անկարելիությունը, որոշվում է Սվազի վալիին հեռացնել պաշտոնից:

(հատ. II, էջ 394—395, 411—412)

1234 (1819) թվականի դեպքերից

Այս տարվա կարևոր դեպքերից են վանում և Դիարբեքիրում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները: Այդ դեպքերի նկարագրությունը կա նաև «Թարիխի Զեվդեթ»-ում: Կրկնությունից խուսափելու համար Շանի Զադեից շեն թարգման-վել «Ապստամբությունը Վանի բերդապահությունում» վերնագրով հատվածը և հաջորդ հատվածները:

(հատ. III, էջ 4—9, 46—50, 54—57)

Նույն թվականի բնորոշ դեպքերից են նաև Ստամբուլում ապրող քրդերի և խումբարաջի՞ զորամասերի միջև տեղի ունեցած կատաղի ընդհարումներն ու ան-թիվ սպանությունները: Այդ հատվածները թարգմանվում են կրճատումներով:

ԹՇԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՒՄԲԱՐԱԶԻՆԵՐԻ ԵՎ
ՔՐԴԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Ստամբուլի խասքոյ թաղամասում պոռնիկի պատճառով մի խումբարաջի սպանում է մի քրդի: Հաջորդ օրը, 15 քուրդ հարձակ-վում են մի խումբարաջի սրճարանի վրա և սպանում մի քանի խումբարաջիներ: Այդ պատճառով քրդերի և խումբարաջիների թշնամությունը զնալով ուժեղանում է և խորանում: Մի քանի օր հետո քրդերը հարձակվում են խումբարաջիների զորանոցի վրա: Խումբարաջիներն ու մյուս զինվորները զինվում և պատրաստվում են թնդանոթներով հարձակվելու նավաշինարանում (թերսանե) աշ-խատող քրդերի վրա: Կափուղան փաշան, այս թշնամության ա-ռաջն առնելու նպատակով, կանչում է երկու կողմի սպաններին ու խելահաս մարդկանց և փորձում է նրանց հաշտեցնել: Երբ պարզ-վում է, որ այդ թշնամությունը հրահրողները խումբարաջի և լա-

ղըմջի օջախների շավուշներն են, դրանց անմիջապես հեռացնում են պաշտոնից և արքորում: Խռովութիւնը լրիվ վերացնելու համար կափուղան փաշան, փաղիշահական հատուկ հրամանով, նոր խորհրդակցութիւն է հրավիրում և քրդերի պարագլուխ Մանդե Աղայի միջոցով հանգստացնում է քրդերին: Մանդե Աղան խոստանում 'և երաշխավորում է, որ այլևս նման դեպքեր տեղի չեն ունենա: Նման խոստումներ են տալիս նաև խումբարաջիների պարագլուխները: Այդ ձևով խռովարարական շարժումը և արյունահեղութիւնը կանխվում է:

(հատ. III, էջ 41—43)

1235 (1819—1820) րվականի դեպքերից

ԿՈՒՄ ԿԱՓՈՒԽԻՍ ԵԿԵՆՅՈՒ ԹԱՆՁԲԱՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԵՆԻՉԵՐԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՒՎՐ

Ստամբուլում տիրող դրութեան բնորոշ պատկերներից է նաև այս դեպքը, որի մասին Շանի Զադեն խոսում է, այն համարելով սովորական երևույթ:

Այդ ժամանակաշրջանում իրենց ենիչերի համարող մի շարք բախտախնդիր մարդիկ, այս ու այն կողմ թափառելով, զանազան պատրվակներով, թե՛ մուսուլմաններին և թե՛ հարուստ ու աղքատ ռայաներին մեծ նեղութիւններ էին պատճառում: Այսպես, տարբեր արհեստավորների (ներկարար, ծեփող, նկարազարդող և այլն) անվան տակ իրենց «ըրղադ-բաշը» (շինարարական բանվորների պետ) համարելով, երկու անգամ ավելի բարձր աշխատավարձ էին ստանում և զանազան խաբեբայական միջոցներով, բանվորներին հասնող շաբաթական աշխատավարձից ավելին բռնութեամբ առնում էին շինարարութիւնների տերերից և միայն կեսը տալիս բանվորներին: Շինարարական բոլոր տեսակի նյութերը միայն ըրղադ-բաշիների միջոցով ձեռք բերելով, դրանից էլ մեծ գումարներ էին կորզում, իսկ խեղճ բանվորներին ստիպում էին աշխատել ամենածանր պայմաններում:

Կում Կափու թաղամասում ծագած հրդեհի ժամանակ այրվում է նաև հայկական եկեղեցին, որի վերաշինման համար մեծ դժվարութեամբ են հրաման ձեռք բերում: Եկեղեցու կառուցման կապակցութեամբ շրջակայքի բախտախնդիրները և շարագործ տարրերը, դրամ կորզելու նպատակով, միջամտում են և դժվարութիւններ հարուցում: Եկեղեցու կառուցման գործով զբաղվող հայերը փորձում են կաշառք տալու միջոցով այդ շարագործներից ազատվել, բայց՝ ապարդշուն. դրանց թիվը գնալով ավելանում է: Չարագործները շինարար բանվորներին մեծ նեղութիւններ են պատճառում, հաճախ խանգարում են նրանց աշխատանքը և բան-

վորներին ցրում: Ի վերջո գործը հասնում է ընդհարումների, կռվի և սպանութ-
յունների: Տարեգրի ապելով, Բվանքի (Եկեղեցու) համար լինում են իրենց անձը
գոհողները:

(հատ. 111, էջ 87—88)

ՀԱՅԵՐԻ ԵԼՈՒՅԹԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԵՄ

Այս հատվածում տարեգիրը նորից է անդրադառնում հայ լուսավորչական-
ների և հայ կաթողիկոսների միջև շարունակվող վեճերին ու պայքարին: Այդ մասին
գրեթե նույնությամբ պատմում է պատմագիր Զեվդեթ փաշան իր «Թարիխի Զեվ-
դեթ»-ի 11 հատորում*:

(հատ. III, էջ 118—120)

1236 թվականի դեպքերից Շանի Զադեն կանդ է առնում նաև Իրանի սահ-
մանի վրա տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որոնք ավելի մանրամասն
տրված էր Զեվդեթ փաշայի «Պատմություն» 12-րդ հատորում**:

(հատ. III, էջ 87—88, 127—128)

* * *

1236 (1820—1829) թվականի դեպքերի շարքում Շանի Զադեն բավականա-
չափ կարևոր տեղ է հատկացնում Մորայի (Հունաստանի) ապստամբությանը: Այդ
կապակցությամբ իր պատմության IV հատորում հիշատակում է նաև Ստամբուլի
հունական պատրիարքի և մի քանի մետրոպոլիտների կախաղան բարձրացնելը:

Այդ նյութերից բերվում են մի քանի բնորոշ հատվածներ:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏՆԵՐԻ

ԿԱԽԱՂԱՆ ԲԱՐՉՐԱՑՆԵԼԸ

Ռեջբե ամսի 19-ին Զատիկի կիրակի օրը, նորին վսեմություն
փաղիշահի հրովարտակով, սադրազամը հունական պատրիարքին
բերելով Բաբը Ալի, հարցրեց. «Դու նախապես տեղեկություն չե՞ս
ունեցել այս ապստամբության մասին, ինչո՞ւ մեզ ոչինչ չես հայտ-
նել»: Երբ հիշյալը [պատրիարքը] ժխտեց այդ, սադրազամը, շա-
րունակելով իր հարցումը, սասց. «Երբ ձեր կրոնի համաձայն, մի
պոռնիկ կնոջ մեղքի և շնության հարցում լրիվ տեղեկություն ու
ծանոթություն եք ստանում, մի՞թե կարելի է հավատ ընծայել ամ-
բողջ մի ազգի համար մեծ և ընդհանուր խռովարարական շարժ-
ման մասին ձեր «տեղեկություն չունեմ» ասելուն: Երբ այս խոս-

* Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. I, էջ 300—302:

** Տե՛ս նույն տեղում, էջ 308—315:

քերով [պատրիարքին] կշտամբեց, վերջինս պատասխանեց. «Իմ վեհաշուք տե՛ր, ձեր ծառան իննսուն տարեկանից ավելի անգիտակից մի ծերունի է, իսկ եթե որևէ մեկը գիտե, ապա գա «տասներկուսն՝» են»: Այս անճիշտ պատասխանը, արդարև, հասարակ մի ծերունու և վարդապետի պատասխանը չէր: Երկար ժամանակից ի վեր իրեն [պարտիարքին] լավ հայտնի ազգային շարժման մասին նրա անտեղյակ լինելը անհավանական էր և անհիմն:

Հետևաբար, [սաղրազամը] ոստիկաններին հրամայեց, որ առայժմ [պատրիարքին] տանեն Կազը Քյոյ՝²: Այսպես դուրս վորնդեց այդ անիծյալին:

Հիշյալի [պատրիարքի] նկատմամբ վսեմ փառիշահի ունեցած զայրույթը ավելի ևս հրահրվեց և տրված ֆերմանի համաձայն նրան նորից պատրիարքարան տարան ու իր քեթխուղայի հետ միասին՝ Փեթրեի դռան մոտ, իրար դեմ առ դեմ կախեցին և այդպիսով նրանց մասին տրված վճիռը ի կատար ածեցին: Դրանից հետո Կեսարիայի, Իզմիրի և Թարաբիայի մետրոպոլիտներին բերեցին և տարբեր վայրերում կախաղան բարձրացրեցին:

Բացի այդ, հույն ժողովրդի ավագանիից և մեծ վաճառականներից հինգ հոգու մահվան դատապարտեցին՝ մարդաշատ վայրում կախաղան բարձրացնելու միջոցով, այն մեղադրանքով, որ տեղեկություններ և գրավոր փաստաթղթեր էին ձեռք բերվել խռովությունն ունեցած նրանց մասնակցության մասին:

(հատ. IV, էջ 29—30)

* * *

Ինչպես հայտնի է, կախաղան բարձրացնելիս դատապարտյալի հանցագործության մասին հատուկ պատրաստված գրությունը (դատավճռի բովանդակությունը) կախվում է դատապարտյալի վզից: Այդ գրությունը կոչվում է «յաֆրա» (պիտակ, հայտագիր):

Հունական պատրիարքի «յաֆթան», որ բերում է տարեգիրը, երկու տպագրական էջից ավելի է: Այստեղ թարգմանաբար բերվում են «յաֆթա»-յի մի քանի բնորոշ մասերը միայն:

ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՅԱՖԹԱՅԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Ամեն մի դասի և ժողովրդի ղեկավարները իրենց պաշտոնում պարտավոր են հետևել իրենց վարչությանը հանձնված մարդկանց վիճակին ու գործերին և նրանց ապօրինի շարժումների ու գործերի մասին հաղորդեն օսմանյան կառավարությանը:

Պատրիարքներն էլ նշանակված են նորին վսեմության ողորմության շնորհիվ հանգիստ և խաղաղ կյանքով ապրող ուսանողների

վրա: Նրանք պարտավոր են նախ և առաջ իրենք անձամբ հավատարմություն ցուցաբերել, և հետո, իրենց ժողովրդի մեջ լավն ու վատը ճանաչել և մշտապես հետևել նրանց ընթացքին ու գործերին, խրատով շուղվողներին առհարկին պատժել կամ պատժել տալ...»:

«... Հունական անարգ պատրիարքը, վաղուց ի վեր, թեև արտաքուստ հավատարմություն էր ցույց տալիս, բայց վերջերս օժանդակում էր անգիտակից խռովարարների սատանայական և ցնորամիտ նպատակներին... Հազար տարիներից ի վեր, գոհություն Աստծո, հաստատ և անսասան Մուհամմեդի կրոնի և պետութայան դեմ նման մտքերի անիրականանալի լինելը ինքը գիտենալով և չգիտեցողներին հասկացնելու փոխարեն, իր մեջ կենտրոնացած դավաճանութայան և մոլորութայան բերմամբ, միամիտ խռովարարներին արգելք լինելու փոխարեն, ինքը այդ խռովութայուններին առաջնորդ և ուղեցույց էր հանդիսացել...»

...Վերոհիշյալ [պատրիարքը] թե՛ օսմանյան պետութայան հանդեպ և թե՛ իր ազգի նկատմամբ կատարել է ամեն տեսակ դավաճանութայուններ, որոնք լրիվ կերպով երևան են հանված: Դրանով անհրաժեշտ էր դարձել այդ անարգ և ստոր անձնավորութայունը մեջտեղից վերացնելը: Դավաճանը, ուրիշներին օրինակ լինելու համար, կախվեց...»:

Պատրիարքի դիակը երեք օր կախված մնալուց հետո, փաղիշահի հրամանով, հրեաները նրա դիակը տանում են դեպի ծովը և քարեր կապելով նրանից նետում են ծովը...

Տարեգիրը իբրև հավելված հիշում է նաև. «Իրազեկ և գիտակից մարդկանց տված տեղեկութայան համաձայն, [պատրիարքը] հույների շրջանում մեծ հեղինակություն էր վայելում: Եվրոպայում նրա խոսքը մեծ կշիռ ուներ և եթե նրա նկատմամբ այդ պատիժը չգործադրվեր, նա կարող էր խաղաղեցնել հույների խռովութայունները... (?!)»

Պատմում են, որ մի ռուսական առևտրական նավի նավապետ, Ստամբուլի Ոսկեղջյուրից (Խալիջ) մի պատահական դիակ է տարել Պետերբուրգ և այնտեղ ժողովրդին ցուցադրել է իբրև պատրիարքի դիակ...

Կայսրի [ռուսական] մոտ ծառայութայան մեջ գտնվող հարգելի մի անձնավորություն այդ դիակը թաղել է իրենց եկեղեցում: Այսպիսով [ռուսները] ուզեցել են հույներին իրենց կողմը գրավել»:

(հատ. IV, էջ 30—33)

Օսմանյան պետութիւնը մշտապես հավատարիմ է մնացել բոլոր պետութիւնների և ազգերի հետ կնքած դաշնագրերին և պաշտպանել է ուսանների իրավունքները:

Միաժամանակ, պայմանագրերը խախտողների և դրանց հակառակ ընթացք բռնողների նկատմամբ, համաձայն իր կրօնական պարտավորության, գործադրել է շարիաթի վճիռները:

Հետևաբար, հնուց ի վեր ընդունված պատրիարքի ընտրության ծիսակատարության համաձայն, ազգի կողմից տասներկուսից [բարձր հոգևորականներ] մեկի ընտրութիւնը այս անգամ էլ անհրաժեշտ համարվեց և ունեցեալ ամսի 19-ին, հուլիս ժողովրդի մեծերին և փոքրերին ուղղված փաղիշահական բարձր հրաման տրվեց...

(հատ. IV, էջ 29—33)

ՄՅՈՒՆԵՋՁԻՄ ԲԱՇԻՂ

XVII դարի պատմագիր Մյունեջջիմ Բաշին (Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին) առանձնահատուկ տեղ է դրավում թուրքական պատմագրության մեջ: Նրա «Պատմությունը»՝ գրված այդ դարերի արաբական պատմագրության տրադիցիաներով, ավելի շուտ ընդհանուր պատմություն է: Մյունեջջիմ Բաշին թուրք պատմագիրներից առաջինն է, որ փորձել է ստեղծել համաշխարհային պատմություն, որի կարևորությունը այդ դարաշրջանում մեծ էր օսմանցիների համար:

Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին, որի ծննդյան թվականը անհայտ է, մեռել է 1113 (1702) թվականին: Նա սուլթան Մուհամմեդ IV-ր պալատում վարել է աստղագուշակի պաշտոնը, որը ձևական և ժամանակավոր բնույթ է կրել: Հիմնականում նա գրադվել է պատմագրությամբ: Իր կյանքի վերջին տարիները պատմագիրն անց է կացրել իսլամական նվիրական քաղաքներում՝ Մեքքայում և Մեդինեում:

Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին, Մյունեջջիմ Բաշին, իր հիմնական աշխատությունը, որը հայտնի է «Մյունեջջիմ Բաշիի պատմություն» («Մյունեջջիմ Բաշի Քարիխի») անունով, գրել է արաբերեն: Սուլթան Ահմեդ III-ի իշխանության տարիներին (1707—1730) բանաստեղծ Նեդիմ էֆենդին Մյունեջջիմ Բաշիի «Սահաիֆ-ուլ-Ախրար»² անունով պատմությունը թարգմանել է թուրքերեն: Քարգմանիչը գրում է. «...Այդ շատ արժեքավոր ժողովածուն հրատարակելու և տարածելու, այն պարզ թուրքերեն լեզվով թարգմանելու պատվավոր աշխատանքը նվաստիս հանձնարարվեց սուլթանական հրովարտակով: Սուլթան 1132 թվականի (1719) ջեմադիել-ախրը ամսին ձեռնարկեցի թարգմանական աշխատանքի»*: Մյունեջջիմ Բաշիի պատմության թարգմանությունը կատարվել է նրա մահվանից հետո: Գիրքը տպագրվել է միայն 1285 թվականին (1868) Ստամբուլում, պետական տպարանում («Մաթ-բաաի Ամիրե»):

Մյունեջջիմ Բաշիի «Սահաիֆ-ուլ-Ախրարը» կազմված է երեք մեծածավալ հատորներից՝ ընդամենը 2200 էջ ծավալով:

Մյունեջջիմ Բաշին, պատմության բնորոշման և պատմությունը գրելու մեթոդի մասին առաջաբանից հետո տալիս է աշխարհի և Ադամի ստեղծման, հրեական մարգարեների պատմությունն ու նրանց գործունեությունը: Նա հանգամանորեն կանգ է առնում իսլամի ծագման վրա: Իրանի մասին խոսում է ըստ պարսկական ավանդությունների, իսկ արաբական իշխողներին ներկայացնելիս հենվում է արաբական ավանդությունների վրա: Մյունեջջիմ Բաշին խոսում է նաև «Մյուլքի Ռումի», «Սյուրյանիյանի», «Ասորիյանի», «Նինվեյանի», «Բաբելիյանի» փաղիշահների մասին: Այնուհետև հիշում է հնդիկ, չին և թուրք փաղիշահներին: Անցնելով իսլամից հետո առաջացած պետություններին, խոսում է էմիլիների, աբբասյանների, էնդելուսի (Անդալուզիա) էմիրների և այլոց մասին: Դրանց շարքում որոշ

* «Մյունեջջիմ Բաշի Քարիխի», հատ. I, էջ 6:

տեղեկութիւններ է տալիս «Թուրք հյուրընդարներին» (տիրակալներին), Թուրքստանի իշխողներին, Չինգիզյան մյուլուքներին, Դեշտի Կըփչաքի, Կազանի խաների և այլնի մասին:

Մյուլենքջիմ Բաշին իր «Սահահիֆ-ուլ-Ախրար»-ի III հատորի երկրորդ կեսից սկսած (165-րդ էջից) տալիս է օսմանյան պետութեան պատմութիւնը՝ սկզբից մինչև 1083 (1672) թվականը՝ սուլթան Մուհամմեդ IV-ի իշխանութեան շրջանը (1648—1687):

Իր առաջարանում պատմագիրը նշում է, որ այդ հսկա աշխատութիւնը կազմելու համար օգտվել է արաբական ու պարսկական բազմաթիվ աղբյուրներից և մի քանի թուրքական պատմագիրներից: Արաբական աղբյուրներից հիշում է 32 հեղինակների, պարսկականից՝ 15, թուրքականից՝ 7*:

Սովետական հայտնի արևելագետ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին, խոսելով Մյուլենքջիմ Բաշիի «Պատմութեան» մասին, նշում է. «Ա. Չ. Վալիդի³, Ստամբուլի արաբերեն ձեռագրի հիման վրա ցույց է տվել, որ Մյուլենքջիմ Բաշին օգտվել է Դերբենդի ու Անդրկովկասի պատմութեանը և աշխարհագրութեանը նվիրված «Դերբենդնամեի» արաբերեն բնագրից»**:

Պատմութեան ամբողջ գիրքը (երեք հատոր) բաժանված է երեք մասի: Ա. գրքում խոսվում է աշխարհի ստեղծագործութեան, գլխավոր մարգարեների և սրբերի մասին: Բ գրքում՝ իսլամից առաջ գոյութիւն ունեցած պետութիւնների մասին: Գ գրքում իսլամից հետո եղած պետութիւնների մասին: Այնուհետև, օսմանյան պատմութիւնը սկզբից մինչև XI դարի վերջը (հիջրի): Ամբողջ պատմութիւնը տրված է առանց վերնագրերի: Նյութերի բաժանումը կատարված է փակագծերում առնված հատուկ տերմիններով՝ «Ունվան» (անվանում), որը բաժանված է տարբեր մասերի՝ «սահիֆե» (էջ), «սաթըր» (տող), «քելիմե» (բառ) և «հարֆ» (տառ): Գիրքը ունի բազմաթիվ հավելումներ և հավելումների հավելվածներ:

Այդ բաժանման հիման վրա գրքի սկզբում տրված է բովանդակութիւնը, որը որոշ չափով հեշտացնում է ընթերցումը և օգտագործումը:

Մյուլենքջիմ Բաշին իր «Սահահիֆ-ուլ-Ախրար»-ի տարբեր մասերում օգտվելով, հավանաբար, արաբական և պարսկական աղբյուրներից, բավականաչափ նյութ է տալիս նաև Հայաստանի և հայերի մասին: Հայ ժողովրդի պատմութեան խիստ համառոտ բովանդակութիւնը տալիս է չորս մասով՝ ըստ դինաստիաների (հեղինակը գործ է ածում «Թարակա»-տոհմ տերմինը), հետևյալ բաժանումով 1) Հայկյաններ⁴ իրենց մի քանի ճյուղերի հետ միասին, 2) Արշակունիներ՝ իրենց ճյուղերով, 3) Բագրատունիներ՝ իրենց ճյուղերով, 4) Ռուրիկյաններ՝ իրենց ճյուղերով:

Մյուլենքջիմ Բաշին հայկական տեղանունների և անձնանունների մի կարևոր մասը տալիս է խեղաթյուրված ձևով: Դրա պատճառն այն է, որ նա, ինչպես ասվեց, իր պատմութիւնը գրել է արաբերեն, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերեն: Եվ քանի որ երկու բնագրերն էլ արաբատառ են, ապա այդ անունների սխալ տառադարձումը երբեմն անխուսափելի է: Այստեղ, հնարավորին չափ, աշխատել ենք տալ այդ անունների ճիշտ ձևը՝ պատմագրի տված ձևի հետ միասին:

* «Մյուլենքջիմ Բաշի Թարիխի» հատ. I, էջ 6—7:

** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, том IV, М.—Л., 1957, стр. 633.

ՍԱՀԱԻՖ-ՈՒԼ-ԱԽԲԱՐ

Մյուսնեջջիմ Բաշին իր «Սահաիֆ-ու-Ախրար»-ի առաջին հատորի երկրորդ գլխի «Իսլամից առաջ եղած պետությունները» բաժնում՝ այլ երկրների շարքում ունի նաև «Արմենիայի մելիքները» և «Արմեն ազգը»¹, հետո նաև «Գյուրջի ազգը» («Վրաց ազգը») մասերը:

ԱՐՄԵՆ ԱԶԳԸ

Սրանք էլ Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են: Վիլայեթը² [երկիրը] Արմենիան է, մայրաքաղաքը՝ Ախլաթ քաղաքը: Հնուց ի վեր քրիստոնյա են եղել, հետո իսլամականները տիրել են նրանց վիլայեթը: Իրենք ռայա³ են եղել: Այնուհետև, նորից հաղթելով, նրանք գրավել են իրենց դերբենդները⁴: Իսլամականներից գրավել են Տարսոնն (Տարսուս) ու Մսիսը (Մսիսեն)⁵ և, արշավելով Միս քաղաքի վրա, նվաճել են այն: Միսը մի քաղաք է, որն ունի ամուր բերդ և ներկայումս Արմենիա վիլայեթի [երկրի] մայրաքաղաքն է:

(հատ. I, էջ 400)

ԳՅՈՒՐՋԻ ԱԶԳԸ⁶

Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են: Վիլայեթը [երկիրը] Ախլաթի երկրին սահմանակից է՝ Կոստանդինյան ծոցի⁷ եզրքի ուղղությամբ: Այստեղ կան հսկա լեռներ: Բազմաքանակ ժողովուրդ է, մեծ մասը քրիստոնյա: Վիլայեթը ընդարձակ է և ունի ամուր բերդեր: Մայրաքաղաքն է Թիֆլիս քաղաքը: Սրանք բեյական (ազնւական) ցեղին են պատկանում, ուրիշներից [հասարակներ] չեն. տղամարդ թե կին, բոլորն էլ այդ տոհմից պետք է լինեն: 986 (1579) թվականի ռեջբե [ամսին] Մուստաֆա փաշան⁸ սուլթան Մուրադ խանի հրամանով նվաճել է Վրաստանը:

(հատ. I, էջ 400)

* * *

Երկրորդ գրքի երրորդ մասում հունական, ֆրանսիական և այլ երկրների ու իշխողների համառոտ նկարագրությունների շարքում Մյուսնեջջիմ Բաշին գետեղել է նաև Արմենիայի մյուլուքներին [մելիքներին]:

Սրանց [Արմենիայի] պատմութիւնից տեսնում ենք, որ նրանք ունեցել են շորս տոհմ⁹, դրա համար էլ մենք նրանց կհիշենք շորս «տառով»¹⁰:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՌ («հարֆ»). առաջին տոհմը Հայկյաններն են: Սրանք 10 հոգի են. մայրաքաղաքը Նախշվանն [Նախիջևան] է: Սրանց սկիզբը [ծագումը] Հայկն է՝ Թերջոմի [Թորգոմի] որդին, Թերասի որդին, Զոմերի որդին, Ծաֆեսի որդին, Նոհի [Նոյի] որդին: [Հայկը] Բաբելի արքաների (Նեմրուդ)¹¹ գլխավոր Գեվալքին ծառայելուց ձանձրանալով, հավաքեց իր հպատակներին, գնաց դեպի հյուսիսային կողմը և Արարատ անունով լեռան վրա բնակութիւն հաստատեց: Այնտեղ երևացին շենքեր և կոշվեց Նախշվան (Նախիջևան), որ նշանակում է սկզբնական բնակավայր: Հետո այդ [անունը] արաբականանալով, կոշվեց Նախիջևան: Նեմրուդներից մեկը նրանց վրա զորք ուղարկեց, բայց ոչինչ չկարողացավ անել: Մինչև անգամ ասում են, որ Նեմրուդը նրանց վրա գնաց անձամբ: Հայկը մի նետով նրան խփեց և սպանեց: Այդ օրվանից [Հայկը] անկախութիւն ձեռք բերեց, երկարատև կյանք ունեցավ և հպատակները բազմացան: Մահվանից հետո նրան հաջորդեց անդրանիկ որդին՝ Արմենակը: Արմեն (բառը) նրանից [Արմենակից] է առաջացել: [Սա] իր եղբայրներին՝ և՛ հոռին և՛ Մենավասին [Մանավազին] մաս տվեց իր երկրից, ունեցվածքից և հպատակներից: Խոռին բաժին ընկավ Խոռխոռյան ցեղը, իսկ Մենավասին [Մանավազին] Մանավազյան ցեղը: Կրտսեր որդուն Ծասին [Բաղին] նույնպես որոշ տարածութեամբ երկիր տվեց. Ծասունական [Բզնունյան] ցեղը նրանից է առաջանում: Այս ցեղերը հաստատվելով Վանի լճի շուրջը, շենացրին այդ երկիրը և կառուցեցին Վանի բերդը: Արմենակի մահից հետո նրան հաջորդեց իր մեծ որդին՝ Արամայիսը, որը Արմենիա երկրում իր հպատակների ու ցեղերի համար շատ քաղաքներ կառուցեց: Իր որդուն Շարազն [Շարան] ուղարկեց, նրա անունով մի քաղաք կառուցեց, այնտեղ բնակութիւն հաստատեց և այնտեղ էլ մահացավ: Նրան հաջորդեց Ամասիան, որը նույնպես մի շարք շինութիւններ կառուցեց և հետո մեռավ: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Գեղամը, հետո՝ նրա որդին Գեղամը, հետո նրա որդին Հարմանը, հետո նրա որդին Արամը: Սրա պետութիւնը հաղթեց հունական և սուրբանի (ասորական) թագավորներին և նրանցից շատ վիլայեթներ դրավեց: Սրա ժամա-

նակ ուղարկվեց Իբրահիմը (Աբրահամը): Սա հիմնեց Կեսարիա քաղաքը և իր իշխաններին Մշակ անունով մեկին այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, նրա մոտ զինվորներ թողեց, որպեսզի մնացած հունական քաղաքներն էլ գրավեն: Նրա մահվանից հետո նրան հաջորդեց իր որդին՝ Արան, որը խիստ վայելուչ և գեղեցիկ լինելով, նրա վրա սիրահարվեց Ասորեստանի թագավոր Նինոսի կին Շամրամը (Շամիրամը): [Շամիրամը], թագավորութունը նրան փոխանցելու պայմանով ուզեց տիրանալ Արային, բայց որովհետև հավանություն չստացավ, նրա վրա բանակ ուղարկեց: Պատերազմի ժամանակ Արան սպանվեց և նրա որդին՝ Կարգոսը, գերի ընկավ: Բայց հետո Շամիրամը նրան գերութունից ազատեց, Արայան անունը տվեց և հոր տեղը թագավոր նշանակեց, սակայն նրան իր մոտ պահեց և նրա վիլայեթը գրավելու համար իր կողմից փոխանորդ նշանակեց և ուղարկեց: Հետո Շամիրամի որդի Նինոսը կռվում հաղթեց Շամիրամին ու նրան սպանելով, նրա տեղը գրավեց և քանի որ Արայանն էլ իր մոր նման ամբաստանվում էր, ուզեց նրան էլ սպանել, բայց Արայանը փախավ իր երկիրը և ազատվեց: Այնուհետև, նրա տեղն անցավ նրա որդի Անուշավանը: Նինոսը մի քանի անգամ հարձակվեց նրա վրա, սակայն ոչ մի կերպ չկարողացավ հաղթանակ տանել: Նրա [Անուշավանի] մահվանից հետո Հայկի սերունդը վերջացավ:

Հավելված. ինչպես որ հավելվածում կհիշենք, Արմենի ազգն իր բեյերին [իշխաններին] նշանակեց իբրև առանձին-առանձին իշխողներ:

Լրացում. Հայկյանների ճյուղի հիշատակության մասին: Սրանք սկիզբ են առնում Կագերից: Երբ հայկյանները վերջացան, Արմենի ցեղը նրան հպատակվեց՝ իբրև ամենամեծ իշխանի: Հետո նրան հաջորդեցին էրբակը [Արբակը], հետո Դավանը [Վավանը], հետո Փառնասը, հետո Սուրը, որի ժամանակ Նունի* որդի Հակոբը¹² Իսրայելի որդիներին Քանաանի երկիրը բերեց, իսկ քանաանցիները փախան շրջակա քաղաքները: Նրանցից Քանդոսը Արմենի երկիրը գալով նշանավոր մարդ դարձավ. Քանդոսական ցեղը նրան է պատկանում: Հետո [նրան հաջորդեցին] Խեվանակը [Հավանակը], էշվակը [Վասակը], հետո Հայկակը, հետո էմյալը [Ամպակը], հետո Առնակը [Արտակը], հետո Շավարը, հետո Նորայրը, հետո Կարը [Վարասկարը], հետո Գր(արակը) [Գրրակը], հետո էբխակը [Ընձակը], հետո Գլակը, հետո Հորոյը [Հորան], հետո Զարմայրը, որը

* Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուն:

ժամանակակից է Դավիթ Մարգարեին. սպանվել է հին Ստամբուլի կովում. հետո Արբունը, հետո Խոյը (Հոյը), հետո Օսուկը (Հուսակը), հետո Կիրակը (Կայակը), հետո Սեկան (Սկայորդին), հետո Բուրավիրը (Պարույրը), հետո Հրաչեն (Հրաչյան), որի ժամանակ Բախտ-Նասարը (Նարուգոդոնոսորը) Երուսաղեմն ավերեց ու Իսրայելի որդիներին գերի տարավ, Հրաչեն Իսրայելի ազնվականներից մեկին՝ Շեմյաթ (Շամբաթ) անունով մարդուն, Նարուգոդոնոսորի մոտ միջնորդելով, իր երկիրը բերել տվեց: Շեմյաթը մնաց Արմենի երկրում: Նրա որդիներն օրեցօր մեծ հռչակ ստացան և հետո թագավոր դարձան, որի մասին կխոսենք ստորև: Հրաչեի մահից հետո նրան հաջորդեցին Փարգեսը (Փառանավազը), հետո Բաջուհը (Պաճույձը), հետո Կերտնուկը (Կոռնակը), հետո Փարսը (Փավոսը), հետո Դիասը, հետո Հայկակը, հետո Երվանդը, հետո նրա որդի Տիգրանը: Սա (Տիգրանը) հարձակվելով հույների վրա, սպանեց նրանց թագավորին: Նա քաջ և բարի վարքի տեր անձնավորություն լինելով մեծ հռչակ ստացավ: Նրա իշխանությունը երկար տևեց և նրա երկիրը ընդարձակվեց: Նրանից հետո իր շորս որդիները մեկ-մեկ թագավոր եղան: Առաջինն էր Պապը, հետո Տիրանը, հետո Վահագը, հետո Աովանը (Առավանը), ապա սրա որդի Ներսուհը, հետո սրա որդի Զարեհը, հետո սրա որդի Փաղամը, հետո սրա որդի Վանը, հետո երկրորդ որդի Վահեն: Վահեն պատերազմելով Ալեքսանդրի¹³ դեմ, կովում սպանվեց և նրանով էլ կործանվեց թագավորական ցեղը ու պետությունն անցավ Արամենների իշխաններին, որոնք իշխեցին մոտ յոթանասուն տարի, մինչև որ Արշակ Մեծը հաղթություն տարավ: Դրա մասին կխոսենք հետո:

Հավելված: Նրանց ճյուղի մասին է: Ասքենդերը (Ալեքսանդրը) տիրելով Արմենի երկրին, մահվանից առաջ իր կողմից վալի (կուսակալ) նշանակվեց: Արամենեն հավաքվելով, իրենց իշխաններից Սելեֆկոս անունով մեկին՝ Ալեքսանդրի թագավորության իններորդ տարում, իրենց վրա թագավոր նշանակեցին: Սա 31 տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Տիտոսը, որը իշխեց 11 տարի: Նրանով էլ վերջացավ այս տոհմը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱԽ. Արմենի իշխաններից երկրորդ տոհմի («բարակա»)՝ Արշակունիների մասին: Տրվում է մեկ «վերնագրով» մեկ «նպատակով» և մեկ հավելվածով:

ՎԵՐՆԱԳԻՐ. Արշակ Մեծի գործունեության մասին է: Արշակը... սուրբ Աբրահամի սպասուհի Քեդուրայի որդիներից է, Բելխի¹⁴ և Խորասանի իշխաններից է և շորս տարի իշխանություն է վարել:

Սա մեծ բանակով եկավ Արմենիայի վրա, Տիտոսից գրավեց այն և նրան էլ գերի բռնելով՝ տարավ Բելիս: Հետո հանդես եկավ Տիտոսի եղբայր Անդիոքսը: Երբ Արշակը իմացավ, որ իր երկիրը գրավել են, նորից եկավ և բոլոր դիմադրողներին ոչնչացրեց: Այնուհետև, գրավելով Իրանի և Ասորեստանի երկրները, բոլորի վրա իշխան նշանակեց իր եղբայր Աղարշակին [Վաղարշակին]: Սա Արշակունյան տոհմի սկիզբն է: Հետո Արշակը գալով իր մայրաքաղաք Բելիս քաղաքը, 31 տարի իշխանություն վարելով՝ մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը: Սա իշխեց 21 տարի:

ՆՊԱՏԱԿ. Արշակունյանների մասին է:

Սրանք 26 մարդ են, իրենց երկիրը Արմենիան է, սկիզբը Ալեքսանդրի թվականության 70-րդ տարին է: Կործանումը 605 թվականին: Իշխանության ժամանակաշրջանը 535 տարի է: Սկիզբ են առնում Արշակ Մեծի եղբայր Աղարշակից [Վաղարշակից], որը բարի վարքի տեր անձնավորություն էր. նա իր զինվորների և ռայանների համար լավ օրենքներ մշակեց, ամեն մի ցեղի համար պարտականություններ որոշեց և խորայելցի Շամյադի [Շամբադի] որդիներին մեծ «խասեր»¹⁵ տվեց: Նա մեծ քաղաքներ կառուցեց և մի շարք երկրներ բարեշին դարձրեց: 22 տարի իշխելուց հետո, մեռավ Նիսիբին քաղաքում՝ Ալեքսանդրի թվականության 22-րդ տարին, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը, որը գրավեց Խորասանը և Միջագետքը, հետո գնաց դեպի Թումբրի¹⁶ քաղաքները՝ գրավեց, սպանեց լիբիայի թագավորին և հետո հաղթություն տարավ նաև Եգիպտոսի թագավորի դեմ: Հետո վերցրեց նաև Սպիտակ ծովի¹⁷ կղզիները և այսպիսով մեծապես ուժեղացրեց ու ընդարձակեց իր պետությունը, այնպես որ Արևելքի և Արևմուտքի թագավորները հպատակվեցին ու ենթարկվեցին նրան: Կառուցեց մեծ քաղաքներ: Մեռավ 25 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը [Տիգրան Բ.], որը իշխանության գլուխ անցավ 130 թվականին: Նա գնաց Երուսաղեմ և գերեց քաղաքի բնակիչներին, ավերեց նաև Նաբելսը և նրա բնակիչներին էլ գերի վերցրեց: Մեռավ 33 տարի իշխելուց հետո: Նրան հաջորդեց իր որդի Արտավասդը [Արտավասդը]: Սա շուայլ և զրոսասեր լինելով, շկարողացավ երկրներ գրավել: Երկու տարի հետո, երկրի ավագանիները նրա վրա հարձակվեցին և սպանեցին: Նրան հաջորդեց իր հորեղբայր Արշամը, որը 22 տարի իշխելուց հետո մեռավ և, 185 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Աբգարը: Սրա իշխանության երկրորդ տարում, ասում են, որ տեղի է ունեցել Քրիստոսի ծնունդը, բայց դա ձիշտ չէ: Սա էլ 38 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան

հաջորդեց իր եղբոր որդի Սանատրուկը, որի իշխանությունը տևեց 30 տարի: Հետո նրան հաջորդեց Երվանդը՝ 253 թվականին, որը մոտ 20 տարի իշխելուց հետո մեռավ, ու նրան հաջորդեց Սանատրուկի որդի Արտաշիսը [Արտաշեսը]: Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 41 տարի: [Նա] մեծ հռչակ ձեռք բերեց, տիրեց հունական քաղաքների մեծ մասին, Պարսկաստանի և այլ սահմանակից երկրներին բազմաթիվ վայրերին, որով ավելացավ նրա փառքն ու հզորությունը:

314 թվականին մեռավ, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտեմիասը [Արտավազդը]: Սա աքսորեց իր եղբայրներին, երկու տարի հետո, որսի ժամանակ, նրա ձին սայթաքեց, ընկավ և ինքն էլ մահացավ: Նրան հաջորդեց իր եղբայր Արտաշեսի որդի Տիրանը: Սա հաշտություն կնքեց հունական թագավորի հետ: Հնդհանրապես զբաղվում էր որսորդությամբ և սիրում էր զվարճություններ: 21 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր եղբայրը՝ Արտաշեսի որդի Տիգրանը: [Տիգրանը] իշխանության գլուխ անցավ 337 թվականին: Նա կողոպտեց Շամը [Դամասկոսը] և Երուսաղեմը, հետո՝ հույների դեմ մղած կռվում, գերի ընկավ: (Լուկիոս Վեդոս) Բունկիանո կայսրը նրան ազատեց, իր ազգականներից Ռագիե [Ռոփի] անունով կնոջ հետ ամուսնացրեց և նորից իր երկիրն ուղարկեց: Ռագիյեն [Ռոփին] երկու որդի ունեցավ, բայց հետո Տիգրանը՝ մի պատճառաբանությամբ կնոջն ապահարզան տվեց և որդիների հետ միասին աքսորեց իր երկիրը: [Տիգրանի] իշխանությունը տևել է 42 տարի: 379 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Վաղարշը: Սա կառուցեց երեք մեծ քաղաք, քանիցս իր բանակով արշավեց Խորասանի և Պարսկաստանի վրա: Ի վերջո, կռիվներից մեկում սպանվեց: Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 20 տարի: 399 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Խոսրովը [Խոսրովը]: Սա մեծ թվով զինվորներ հավաքելով արշավեց Խորասանի և Միջագետքի վրա, պարտության մատնեց նրանց արքաներին, շատերին սպանեց և լուծեց իր հոր վրեժը: Պարսկաստանի արքա Արտաշիսը [Արտաշիսը] նրա ձեռքից փախավ Հնդկաստան: Հետո, Բելխի վեզիրներից Անակ անունով մեկը եկավ և Խոսրովի մոտ ապաստանեց. շատ մոտեցավ և բարեկամացավ նրա հետ: Մի օր, որսի ժամանակ, հարմար առիթ գտնելով, նրան սպանեց ու փախավ: Իշխանությունը տևել է 48 տարի: 447 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Տիրդատը [Տրդատը]: Սա քաջ և դյուցազն անձնավորություն լինելով, շատ երկրներ նվաճեց: Արմենի թագավորներից սա է առաջին Քրիստոսին հավատացողը: Նա կործանեց իր երկրում

եղած կոռուսներն ու մեհյանները և նրանց փոխարեն կառուցեց
 եկեղեցիներն ու վանքեր: [Քրիստոսի] առաքյալների աշակերտնե-
 րից Գրիգոր անունով մեկին իր ևրկրում նշանակեց իբրև պապ [կա-
 թողիկոս]: Իսկ երբ լսեց, որ Հռոմի կայսր Կոնստանդինը նույն-
 պես ընդունել է քրիստոնեություն, սկզբում նամակագրություն ու-
 նեցավ նրա հետ, ապա անձամբ գնաց նրա հետ տեսնվելու, իր
 հետ տանելով Գրիգոր պապին [կաթողիկոսին] և 70 հազար մարդ:
 Կայսրի հետ տեսակցությունը տեղի ունեցավ Հռոմում: Նրանք կըն-
 քեցին փոխադարձ բարեկամության պայմանագիր: Հետո վերա-
 դարձավ իր երկիրը: Նա մեծ հաջողություններ ունեցավ շենքեր
 կառուցելու, քաղաքներ նվաճելու և հաղթանակներ տանելու գոր-
 ծում: 54 տարի իշխելուց հետո, 503 թվականին թունավորվեց իր
 վեզիրների [նախարարների] կողմից: Նրան հաջորդեց իր որդի
 Խուսրեվը [Խոսրովը]: Ճբաղված լինելով զվարճություններով, պե-
 տական գործերը վարում էին նրա վեզիրները: 9 տարի իշխելուց
 հետո մեռավ ու նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը: Սրա գործերից
 է թուփրակ Կալե¹⁸ բերդը: Մեռավ 527 թվականին և նրան հաջոր-
 դեց իր որդի Արշակը: Սա պատերազմելով Պարսկաստանի դեմ՝
 հաղթանակ տարավ, բայց հետո Պարսկաստանի թագավորը մեծա-
 քանակ զորքով եկավ և Արշակին գերի վերցրեց: Մեռավ գերու-
 թյան մեջ և 557 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Պապը: Սա
 լինելով զբոսասեր և վատ բարքի տեր անձնավորություն, դավա-
 ճանեց քրիստոնեությանը: Յոթ տարի իշխելուց հետո, կայսրը
 նրան տարավ և 564 թվականին սպանեց: Նրան հաջորդեց Վարազ-
 դատը, որը քաջ, դյուցազն անձնավորություն էր: Նա մարդ ուղար-
 կեց Պարսկաստանի թագավորի մոտ և խնդրեց նրա աղջկա ձեռքը:
 Նա կայսրից երես դարձնելով, նրան [Պարսից թագավորին] հպա-
 տակություն ցույց տվեց: Արմենի ավագանիներն այս մասին հայտ-
 նեցին կայսր Սեողիոսին [Թեոդոսին], որը նրան Ստամբուլ տանե-
 լով, շղթայակապ աքսորեց մի կղզի: Այնտեղ նա մեռավ: Իշխանու-
 թյունը տևել է 4 տարի: Նրան հաջորդեցին Պապի որդիներ Արշակն
 ու Վաղարշակը, որոնք թագավոր եղան միասին, [նրանք] Պարս-
 կաստանի թագավորի դեմ մղած կռվում պարտություն կրեցին: Յոթ
 տարի հետո, 575 թվականին, իշխանության գլուխն անցավ Խոս-
 րովը: Սա բազմաթիվ պատերազմներ մղեց պարսից թագավորի
 դեմ: 580 թվականին գերի ընկավ: Նրան հաջորդեց իր եղբայր
 Տիրամ-Շափուխը [Վռամշապուհը], որը նշանակվեց Պարսկաստա-
 նի թագավորի կողմից, սակայն կայսրին էլ բարեկամություն ցույց
 տվեց: Մեռավ 601 թվականին՝ 21 տարի իշխելուց հետո, և պապի

[կաթողիկոսի] ջանքերով նրա տեղն անցավ նրա եղբայր Խոսրովը, որը սակայն մի տարի հետո ձահրնկեց եղավ ու նրա փոխարեն թագավոր նշանակվեց իր եղբորորդի Արդեիսը [Արտաշեսը]: Սա զվարճասեր և կնամուլ անձնավորություն լինելով, Պարսկաստանի թագավորը հարմար առիթ գտավ, գրավեց նրա երկրի մեծ մասը, բռնեց նրան և բանտարկեց: Բանտում նա մահացավ և նրանով էլ վերջացավ Արշակունյան տոհմը: Արմենի ավագանիները հավաքվելով առանձին-առանձին թագավորներ ընտրեցին իրենց իշխաններին:

Հավելված. Արշակունիների ճյուղի մասին: Սրանք 12 անձնավորություն են. մայրաքաղաքը [երկիրը] Արմենիան է. սկիզբը 605 թվականն է, կործանումը՝ 932 թվականը և տևողությունը 325 տարի: Սկիզբ են առնում Իսհակ պապի թոռ Վարդանից: Երբ Արտաշեսը գերի ընկավ, Արշակունիների գերդաստանում թագավոր դառնալու արժանի ոչ ոք չգտնվեց: Արմենի ժողովուրդը վերոհիշյալ Վարդանին թագավոր ընտրեց: Վարդանը թագավոր դառնալով՝ բազմիցս պատերազմ մղեց Պարսկաստանի դեմ: Բայց հետո որոշ հարստություն տալով հաշտություն կնքեց: Սակայն Պարսկաստանի թագավորը դրանով չգոհացավ: Նա ուզում էր նրանց [արմեններին] բռնությունամբ կռապաշտ դարձնել և նորից հաշտությունը խախտելով, պատերազմ սկսեց: Կովի դաշտում Վարդանը սպանվեց Արմենի ավագանիներից շատերի հետ: Պարսկական թագավորի կողմից Արմենի իշխաններից թագավոր նշանակվեց Վարդը. նրանից հետո՝ Մանգոսը, հետո Արշամը, հետո Վահանը, հետո երկրորդ Վարդը, հետո Իավիթը, հետո Թոտերվորսը [Թեոդորոսը]: Այս վերջինի ժամանակ պարսկական պետությունը կործանվեց և երբ իսլամականները պատերազմում էին Արմենի ճրկրում, Թեոդորոսը նրանց հպատակվեց և սրբազան Ռաշիդյան խալիֆաների կողմից նրան կայսերական ֆերման շնորհվեց: Նրան հաջորդեց Համազասպը, հետո Գրիգորը, հետո Մեծեժը [Մեծեժը], հետո Ներսեսը, որով և վերջացավ պետական իշխանությունը:

ԵՐՐՈՐԳ ՏԱՌԸ. Արմենի մելիքներից երրորդ տոհմի («Թաբակա»)՝ Բագրատունյան տոհմի մասին: Սրանք Շմփոտ [Սմբատ] Իսրայելի որդիներից 13 իշխաններ են: Նրանց մայրաքաղաքը [երկիրը] դարձյալ Արմենիան է. ծագումը՝ Ալեքսանդրյան թվականի մոտավորապես 930 տարին է: Կործանումը տեղի է ունեցել 1225 թվականին, տևողությունը 195 տարի է եղել: Սկիզբ են առնում Արմենի մելիքներից՝ Աշոտից, որը մեծ պատիվ և համբավ էր վաստակել: Բագրատունիները նրա ցեղից են: Այս տոհմը վերո-

ԻՂՅԱԼ Բագրատունիներին է պատկանում: Աշոտի իշխանությունը տևել է 17 տարի: Նրա մահվանից հետո, 947 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը]: Սա մոտ 20 տարի շարունակեց իր հոր ուղին, 967 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը: Սա հարկ վճարելու խնդրում համառություն ցույց տվեց և այդ պատճառով էբուջաֆեբ էլ-Մենսուր էլ-Աբասին նրա վրա բանակ ուղարկեց և նրան բռնելով, կապեց և Բաղդադ տարավ: Հետո բանտում մեռավ: Իշխանությունը տևել է 20 տարի: Երբ վերոհիշյալը 987 թվականին գերի ընկավ, նրա որդի Շմփատը [Սմբատը] իշխանության գլուխ անցավ. նրա հայրանունը էբու ուլ-Աբասի է: Սրա իշխանության 35-րդ տարում, խալիֆան իր սերասքեր Բեղային մեծ բանակով սրա վրա ուղարկեց: Մեծ պատերազմից հետո իսլամական բանակը հաղթեց, Շրմփատին [Սմբատին] բռնեցին և կապելով խալիֆայի մոտ տարան, որը նրան սպանել տվեց և նրա փոխարեն 1022 թվականին նշանակեց նոր որդի Աշոտին: Սա թե՛ խալիֆայի և թե՛ կայսրի նկատմամբ բարյացակամ գտնվեց, մինչև անգամ կայսրը նրան մի արքայական թագ ուղարկեց: 37 տարի իշխելուց հետո, 1059 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը, հետևելով իր հոր ճանապարհին, շատ մեծ հռչակ ձեռք բերեց: Գյուրջի [վրացական] քաղաքների մեծ մասը նույնպես նրա իշխանությանը ենթարկվեց: Ռոմանոս կայսրը նրան թագ ուղարկեց: Այդ ժամանակ խալիֆայական պետության մեջ խառնակություն էր առաջ եկել. [Սմբատը] քանիցս հարձակվեց իսլամական և խալիֆայական քաղաքների վրա և ավերեց: Հետո հիշյալի [Սմբատի] բրոջ տղան՝ Վանի իշխանը, օգնություն ստանալով սուլթանից, պատերազմի դուրս եկավ Շմփատի [Սմբատի] դեմ: Արմենի իշխանները վերոհիշյալին [Սմբատին] բռնեցին և հանձնեցին: Իսլամական սուլթանը նրան կախեց Թոփրակ Կալեի աշտարակից: Իշխանությունը տևել է 24 տարի: 1083 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը, որին կայսրը թագ նվիրեց: Աշոտը շատ քաջ լինելով Պողպատ [Երկաթ] անունը ստացավ: Մեռավ 8 տարի իշխելուց հետո և, 1091 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր Սմբատը, որը Կարս քաղաքում մի մեծ եկեղեցի և շորս մեծ... * կառուցեց, քաղաքները մաքրեց խռովարարներից: Մեռավ 1115 թվականին, 24 տարի իշխելուց հետո, և նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը: Սա լավ վերաբերմունք ցույց տվեց թե՛ իսլամականներին և

* Անընթեռնելի:

Յե՛ անհավատներին: Կինը երկու մեծ եկեղեցի է կառուցել: Մե-
ռավ 27 տարի իշխելուց հետո և 1142 թվականին նրան հաջորդեց
իր որդի Շմփատը [Սմբատը]: Սա ընդարձակեց իր մայրաքաղա-
քը՝ Անին: 13 տարի հետո մեռավ և 1155 թվականին նրան հաջոր-
դեց իր եղբայր Գագիկը. սա Մաղկաձորում¹⁰ . . . անվան²⁰
մի եկեղեցի է կառուցել: Մեռավ 29 տարի իշխանություն վարելուց
հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը իշխեց
մոտ 20 տարի և մեռավ 1204 թվականին: Նրան հաջորդեց իր եղ-
բորորդի Գագիկը: Սա իմաստուն և փիլիսոփա մի անձնավորու-
թյուն լինելով, 21 տարի ապրեց աշխարհիկ գործերից ու պետական-
իշխանությունից հեռու և անտարբեր: Հետո նրա իշխանների միջև
անհամաձայնություն առաջացավ: Սրանցից մի խումբ դիմեց
կայսրին, իսկ մյուսները՝ իսլամական փաղիշահին: Ֆելաշերմ
Ալբ-Արսլանը մեծաքանակ զորքերով հարձակվեց Արմենիայի վրա
և Գագիկի բանակի դեմ մղած մարտերում հաղթեց նրան՝ 25 օրվա
պաշարումից հետո: Հիշրեթի 456 (1063) թվականին գրավեց Անի
մայրաքաղաքը, կոտորեց բնակչության մեծ մասին և թալանեց
նրանց ունեցվածքը: Այդ ժամանակ, Անի քաղաքում, բացի բազ-
մաթիվ բարձր շինություններից, կար 400 հսկա եկեղեցի: Գագիկը
400 զինվորով փախավ և ապաստանեց Ստամբուլում՝ կայսրի մոտ:
Որոշ ժամանակ այնտեղ ապրելուց հետո, նրան իբրև խաս²¹ շնորհ-
վեցին Սվազն [Սեբաստիա] ու Կայսերին [Կեսարիան]: Բացի այդ,
նա խոստում ստացավ նորից վերագրավելու իր երկիրը: Գագիկը
եկավ Սվազ և որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, մի օր, հուլյն
բնակիչներից մի քանի հոգի, որսորդության ժամանակ հարմար
առիթ գտնելով, նրան սպանեցին: Նրանով վերջացավ Բագրա-
տունյան պետությունը:

Հավելված. Արմենի իշխանների պառակտումը շարունակվեց:
[Սրանցից] ոմանք տուրք էին տալիս իսլամներին, իսկ ոմանք էլ՝
անհավատներին:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՌԸ Արմենի մելիքներից չորրորդ տոհմի՝ Ռու-
լինյան տոհմի մասին:

Սրանք 11 անձնավորություն են: Իրենց մայրաքաղաքը Սիս
քաղաքն է: Երկիրը հունարեն Կիլիկիա է կոչվում: Սրանց սկիզբը
Ալեքսանդրյան թվականության մոտավորապես 1230 տարին է,
հիշրեթի թվականության՝ 460 տարին, կործանումը՝ հիշրեթի 722՝
(1322) թվականին, տևողությունը՝ 262 տարի է: Ռուբենը վերջին
երրորդ տոհմից էր, Գագիկի ազգականներից, որը նրա սպանու-
թյունից հետո փախել և թաքնվել էր Սվազում: Երբ դուրս եկավ՝

այնտեղից, Գագիկի հպատակները և Արմենի իշխանները նրա շուրջը հավաքվեցին: Նա [Ռուբենը] երկրի բերդերից գրավեց Գուսեն-դարը և այդ բերդում ու շրջակայքում իշխանություն վարելուց հետո, 480 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Կոստանդինը, որը բազմաթիվ բերդեր և քաղաքներ գրավելով, ընդարձակեց իր երկիրը: Հինգ տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Թորոսը: Սա իմաստության և քաջության մարմնացում էր: Երկրում կառուցեց եկեղեցիներ, նվաճեց Իմալսիյեն (?): Մեռավ 508 թվականին և նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը, որը գրավեց Տարսուսի և Սիսի շրջանները: Կայսրը նրա վրա զայրացած լինելով, էմիր Ահմեդ Դանիշմենդին զինվորներ տալով նրա վրա ուղարկեց: Լևոնի դեմ մղած կռվում [էմիրը] նրան գերի վերցրեց և ուղարկեց կայսրին: [Լևոնը] բանտում մեռավ. կայսրը նրա որդուն՝ Ռուբենի աչքերում միլ քաշել²² տվեց: Նրան հաջորդեց փոքր որդի Թորոսը, որը իր հոր և եղբոր վրեժը լուծելու համար բազմաթիվ հույների սպանեց և շատ քաղաքներ գրավեց: Կայսրը անճար մնալով, դաշինք կնքեց Կոնիայի փաղիշահ Կրլըջ Արսլանի հետ և նրան որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, Թորոսի վրա ուղարկեց: Սակայն սա էլ չկարողացավ նրան հաղթել: Կայսրը ստիպված եղավ միջնորդության ուղին բռնել և գեղեցիկ խոստումներով նրան իր կողմը գրավել: Որոշ ժամանակ նրանց հարաբերությունները լավ ընթացք ունեցան, բայց հետո Թորոսը դարձյալ կայսրից երես դարձրեց և հարձակվեց նրա երկրի վրա: Կայսրը այս անգամ ավելի մեծ նվերներ ուղարկեց Կրլըջ Արսլանին և խնդրեց, աղաչեց, որ նորից հարձակվի Թորոսի վրա: Կրլըջ Արսլանը զորքեր հավաքելով, պաշարեց Սիսի բերդերից Թելնավանը: Իսկ Թորոսը մեկ այլ ճանապարհով գնաց և կողոպտեց Կոնիայի շրջակայքը: Կրլըջ Արսլանը ստիպված եղավ հաշտություն կնքել և իր երկիրը քաշվել: Թորոսը 14 տարի իշխանություն վարելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Ռուբենը: Մի տարի հետո Կրլըջ Արսլանը՝ Հալեպի փաղիշահի օգնությամբ, հաղթեց և սպանեց Ռուբենին: Նրան հաջորդեց Թորոսի որդի Կրլըջը: Սրա իշխանությունը տևեց 7 տարի: Սա վատ բարքի տեր լինելով, զինվորները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Նրան հաջորդեց իր հորեղբոր որդի՝ Իստեֆոնի որդին՝ Ռուբենը, որը խելացի և բարի վարքի տեր անձնավորություն լինելով, իր երկիրը շենացրեց և ամուսնացավ ֆրենդի [Ֆրանսիայի] թագավորի աղջկա հետ: 22 տարի հետո աշխարհիկ

գործերից հեռացավ և հոգևորական դարձավ: Նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը: Սա շատ ընդարձակեց իր երկիրը՝ Անթալիայից մինչև Անթալիա և Վարկելիե: [Լևոնը] այդ երկրների մի մասը նվաճեց, մի մասն էլ դնեց հույներից և ֆրանսիացիներից: Կառույցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր: Հունական կայսրը նրան թագ ուղարկեց և Կիպրոսի թագավորի քրոջը նրան կնության տվեց: Մեռավ 24 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր ազգական Ֆրիլիպպը [Փրիլպպոսը], որի իշխանությունը տևեց երեք տարի: Հետո պետություն ավագանիները նրան սպանեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին նրա ազգական Հեթում անունով մեկին: Սա նվաճեց Բահմի և Մարաշ քաղաքները, շինել տվեց մի եկեղեցի՝ Այա Սոֆիալի²³ պատկերով [նմանությամբ]: Երբ [Հեթումը] նրան հպատակություն ցույց տվեց և ներման հրովարտակ ստացավ... նորից իսլամների վրա հարձակվեց և բռնություն ցույց տվեց: Սխտում պատերազմ տեղի ունեցավ. [Հեթումը] պարտվեց: Նրա մի որդին ըստյանվեց, իսկ մյուսը գերի ընկավ և Եգիպտոս ուղարկվեց: Իսկ երբ հաշտություն կնքվեց, ազատ արձակվեց: Երբ [Հեթումի] որդին եկավ հոր հետ տեսնվելու, նա թագավորությունն հանձնեց իր որդուն և ինքը մի եկեղեցում հոգևորական դարձավ: Իշխանությունը տևել է 44 տարի: Նրան հաջորդեց իր վերոհիշյալ որդի Լևոնը: Սա էլ, իր հոր նման, լավ հարաբերություն պահպանեց թաթարական մելիքների հետ և իր երկիրն ապահովեց նրանց շարագործություններից: Եվ որովհետև Լևոնը մեծ սեր ուներ դեպի գիտությունն ու գիտնականները, նա իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում նրանց հետ տեսակցելով և զրուցելով: Հավաքել է բազմաթիվ գրքեր: Մեռավ 18 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Հեթումը: Սա ենթարկվում էր թաթարական իշխաններին. մի շարք կռիվներ մղեց Եգիպտոսի և Շամի իշխողների դեմ: Իսլամների նկատմամբ խստություն ցույց տվեց: Վեց տարի իշխելուց հետո հոգևորական դարձավ և նրա փոխարեն նշանակվեց իր եղբայր Շսիատը [Սմբատը], որը նրան սպանեց և իշխանությունը խլեց: Սակայն երեք տարի հետո սա բանտարկվեց, և նրան փոխարինեց իր եղբայր Կոստանդինը: Սա էլ մի տարի հետո բանտարկվեց և նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Լևոնը: Երեք տարի հետո թաթարական բեյերից մեկը՝ Արգոնը, նրան սպանեց և փոխարենը նշանակեց նրա որդուն՝ Օշինին: Օշինը մարդ ուղարկեց թաթարական փաղիշահին և գանգատվեց իր հոր սպանության համար: [Թաթարական] փաղիշահը մարդիկ ուղարկեց հիշյալ Արգոնին սպանելու համար: Օշինը 13 տարի իշխանությունը վարելուց հետո մեռավ և

նրան հաջորդեց իր որդի Լևոնը: Սա փոքր էր: 23 տարի իշխելուց հետո, էմիր Չորանի որդի Թեմուր Դաշը 30 հազարի շափ զինվորներով հարձակվեց Լևոնի վրա: Բայց հետո հաշտություն կնքեց և Թեմուր Դաշը վերագործավ իր երկիրը: Այնուհետև, եգիպտական բանակը եկավ և պաշարեց Այաս բերդը, սակայն չկարողացավ գրավել: Երկրորդ անգամ առաջինից ավելի մեծ բանակով հարձակվելով, 722 թվականին, [եգիպտացիները] գրավեցին բերդը: Այս պատերազմում Լևոնը սպանվեց և նրանով էլ վերջացավ [Խուբինյան] տոհմը:

Հավելված. Չորրորդ տոհմի ճյուղի²⁴ մասին է:

Այս վերջին՝ չորրորդ տոհմից, սկզբում իշխանությունը վարեց Լևոնի ազգականներից մեկը՝ Կոստանդին անունով անձը, որի իշխանությունը տևեց մոտ 7 տարի: Հետո Լևոնի ազգականներից՝ հեվանը [Հովհաննեսը], հետո նրա եղբայր Կիտանը [Գվիդոնը], հետո ֆրանսիական տոհմից՝ երկու եղբայրներ: Սակայն Արմենի իշխանները նրանց չհպատակվեցին և սպանեցին: Նրանց հաջորդած Լևոն անունով անձը իշխեց միայն մեկ տարի: Հետո Եգիպտոսի թագավորը եկավ և հիշյալին [Լևոնին] իր կնոջ՝ Մարունի [Մարիամի] հետ միասին գերի տարավ. գրավեց ամբողջ Արմենի երկիրը, կործանեց եկեղեցիներն ու վանքերը և նրանց փոխարեն կառուցեց ջամիներ և մեսջիտներ²⁵: Լևոնին և կնոջը տարավ Եգիպտոս: Լևոնը բանտում մեռավ, կինն ազատվեց և Երուսաղեմում հոգևորական դարձավ: Այսպես, Արմենի երկիրն ամբողջութայամբ ավերվեց և կործանվեց:

(հատ. I, էջ 652—663)

* * *

Մյունխենիմ Բաշին իր «Պատմության» 11 հատորի երրորդ մասում նույն ձևով տալիս է իսլամից հետո առաջացած պետութայունների պատմությունը: Արաբական խալիֆայությունները, Պարսկաստանի, Միջագետքի իշխանութայունները, Եգիպտոսի մեխիթությունները թվարկելուց հետո, նա տալիս է հիջրեթի IV դարում Իրաքում և Ադրբեջանում գոյություն ունեցած իշխանութայունների համառոտ պատմությունը:

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Տարմի²⁶ և Ազերբայջանի [Ազրբեջանի] իշխողների՝ «Մեսաֆիրի որդիների»²⁷ մասին, Սրանք կոչվում են նաև Սալարի որդիներ²⁸: Սկիզբ են առել 330 թվականին և կործանվել 420 թվականին: Նրանց տոհմը շարունակվել է հետևյալ կարգով. Սալար Մուհամմեդ բին-Մեսաֆեր, էլդիլմի Սալարի որդիները՝ Դեսուդան և Մարզբան, Դեսուդանի որդի Իսմայիլ, Իսմայիլի որդի երկրորդ Մարզբան, երկրորդ Մարզբանի որդի Իբրահիմ, առա-

չին Մարգարանի որդի Ջեսարան Իբրահիմ: Հայտնի պետք է լինի, որ Տարմը՝ Դելիմ երկրի սահմանում, Գազվինի նվիրական լեռներում մի մեծ գավառ³⁰ է, որի ջուրը և խոտը շատ առատ է և գտնվում է լեռների մեջ: Այս երկիրը երկար ժամանակ գտնվել է անկախ իշխանների ձեռքում, որոնք կոչվում էին Սելար, որը հավանաբար Սալար³⁰ բառի արաբական ձևն է: Ազրբեջանը մի ընդարձակ երկիր է. խառն է Արանի և Արմենիայի քաղաքների հետ: Նրա արեւելյան կողմում են գտնվում Դելիմի քաղաքները և Ջեբլեյի քաղաքների մի մասը: Հարավային կողմից սահմանակից է Իրաքին և Ջեզիրեի մի քանի քաղաքներին, արևմտյան կողմից՝ Արմենիայի քաղաքներին ու հունական մի քանի երկրներին, հյուսիսային կողմից սահմանակից է Արանի քաղաքներին և վերջանում է Խազերի [Կասպից] ծովեզերքում: Այս վիլայեթի մայրաքաղաքներից մեկը էրզեբիլ քաղաքն է, որը գտնվում է շորրորդ կլիմայում³¹, Երկարության 37 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա այդ կլիմայի ամենամեծ քաղաքը և ամրացված երկիրն է: Հավանաբար այս քաղաքը կառուցել է էրզեբիլ բին-Արդմին բին-Լեմբգի բին-Յուհան և նրա անունով էլ հայտնի է եղել: Թավրիզի և նրա [էրզեբիլի] միջև եղած տարածությունը 25 փարսախ է: Մյուս մայրաքաղաքը Թեբրիզ [Թավրիզ] քաղաքն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա: Սա կոչվում է նաև Թուրիզ: Երրորդը Շիրվանն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 68 աստիճանի և լայնության 42 աստիճանի վրա: Ազրբեջան երկրում են գտնվում նաև հետևյալ քաղաքները. Խուսրեվ, Ջեզե, Սալմաս, Նախչևան, Բերդիձ, Խույխ, Խոյ, էրմիյե [Ուրմիա], Մարաղա, Օջան, Միեանիջ, Մերենդ, Մուգան, Բերզենդ, Բարդա, Սուլթանիի, որը Չինգիզյաններից մեկը՝ էրզրում-օղլու Խուզաբենդեն, կառուցել և իր համար մայրաքաղաք էր դարձել: Թավրիզից արևելք՝ ութ կոնաք³² հեռու է: Այդ ցեղից վերոհիշյալ Սալար Ծուհամմեզը հնուց ի վեր Դելիմի սերասքերներից լինելով, նրա կողմից վալի [կուսակալ] նշանակվեց Տարմի սահմաններում: Հետո Մագանի պետության մեջ հեղաշրջում տեղի ունեցավ և նա, անկախություն ձեռք բերելով, որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Մարգարանը: Սրան հաջորդեց Սալար Ջեստոնը: Սա էլ որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Դեսուղան: Սրան հաջորդեց Իսմայիլը, իսկ վերջինիս՝ Իբրահիմը: Սրա մեռնելուց հետո էլ հաջորդեց Մարգարանը: Վերևը հիշատակված թվականին ամբողջովին կործանվեցին: Նրանք նման էին մի երկրի վրա

իշխող վալիի (կուսակալի)։ Երկրների ու սուլթանության տեր հայանի մելիքներ չէին, այդ պատճառով նրանց մասին համառոտակի խոսեցինք և մանրամասն կանգ չառանք։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Արաւելի մելիքների՝ Շեղադի-որդիներ³³ մասին է։ Սրանց տոհմը հետեւյալ կարգով է. Մուհամմեդ բին-Շեղադ, Մուհամմեդի որդիները՝ Մարգբան և Ֆազը, Լեշկերի Մարգբանի որդի էբու-ուլ-ֆեթհ Մուսա, Մոսսայի որդի Լեշկերի, Լեշկերի որդի Նուշիրվան, Ֆազլի որդի էբու-ուլ-Սեվար Շաբուր, Շաբուրի որդիներ Ֆազլ, Շուբ և Ֆազլուն։ Սկիզբը 340 թվականին է։ Կործանումը տեղի է ունեցել 468 թվականին։ Արան կոչված այս երկրի արեւմտյան կողմը Արմենիան է, արեւելյան և հարավային կողմը՝ Ադրբեջանը, իսկ հյուսիսային կողմը՝ Կընըքի լեռները։ Մայրաքաղաքներից մեկը Նախիջևանն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա։ Մյուս [մայրաքաղաքը] Դեմիր Կափու կոչված քաղաքն է, որը գտնվում է երկարության 75 աստիճանի և լայնության 41 աստիճանի վրա։ Մյուս [մայրաքաղաքը] Գենջեն է, որը գտնվում է երկարության 71 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա։ Հինգերորդ կլիմայում է գտնվում։ Արանի երկրի նշանավոր քաղաքներից մեկն էլ Թիֆլիսն է։ Շեմկորը [Շամխոր], Բելեգանը և Սերիր Ալանը մեծ գավառներ են։ Լեկզ³⁴ կոչված ցեղն այս շրջանում է ապրում։

Արմենիայի վիլայեթը մեծ է։ Նրա արեւմտյան կողմը Արմեն վիլայեթն է, արեւելյան և հարավային կողմը՝ Արանի և Ադրբեջանի սահմաններն ու Զիզիրեի մի քանի քաղաքներն են։ Հյուսիսային կողմը նորից Արանի սահմաններն են։ Այս երկրի մեծ մասը լեռնային լինելով, բաժանվում է երեք մասի։ Մի մասը՝ Գալիգա, Շիմշադ և սրանց հարակից սահմաններն են, մյուս մասը՝ Հեզրան և Բաբի Ալաւ քաղաքներն ու դրանց միջև ընկած տարածությունը։ Երրորդ մասը՝ Բերդան, Բաբ էլ-էբվաբը և հարակից մասերը։ Ուրիշներն այս [երկիրը] բաժանում են շորս մասի, որից մի մասը Բելգան և Շիրվանն է և դրանց միջև ընկած տարածությունը։ Մի մասը Մեզրանն է, որ Թիֆլիս է կոչվում, և Ֆիրուզ Աբադի ու Լեկեզի գավառները։ Հաջորդ մասը՝ Սիոխանն ու Նախիջևանն են, իսկ մյուս մասը՝ Խըրդ Բրրթը, Ախլաթը, էրզրումը և նրանց հարակից մասերը։ Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ [կուսակալներ] են իշխում։

Արմենիայի կլիմայի³⁵ և Ռումի կլիմայի միջև ընդհանուր քաղաքներն են՝ Կաստեմունին, Սինոպը և Սամսոնը։ Արմենիայի սև-

ծովյան նավահանգիստը Տրապիզոնն է. Տրապիզոնի նշանավոր քաղաքները հետևյալներն են. Երզնկա, Մուշ, էրզին [էրզրում]։ Մե-
 լազքերդ [Մանազկերտ], Բիթլիս, Ախլաթ, Արճեշ, Ոստան, Շիրվան և
 Դեբեդ, որը մայրաքաղաք է և գտնվում է շորրորդ կլիմայում՝ եր-
 կարության 72 աստիճանի և լայնության 38 աստիճանի վրա։ Դվի-
 նը շորրորդ կլիմայի վերջում է՝ երկարության 72 աստիճանի և
 լայնության 39 աստիճանի վրա, Դանը՝ երկարության 68 աստի-
 ճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա։ Երբ 337 թվականն եղավ,
 Ադրբեջանի իշխողը՝ Սալաթ Մուհամմեդը, գերի ընկավ, անվանի
 և հպատակներ ունեցող նրա բոլոր բեյերը տարբեր կողմերում ան-
 կախություն ձեռք բերեցին։ Վերոհիշյալ Մուհամմեդ բին Շեդադը
 նույնպես ձեռնամուխ եղավ երկրներ գրավելու և թշնամուց պաշտ-
 պանվելու։ Հետզհետե նվաճեց իր շրջակայքը և մինչև 344 թվա-
 կանը իշխեց և ապա մեռավ։ Նրա իշխանության վերջին շրջանում
 [երկրում] կարգը խանգարվեց և նրա ձեռքից դուրս եկավ։ Որոշ
 ժամանակ հետո հրապարակ եկավ նրա որդին՝ Լեշկերի էբու-էլհա-
 սան Ալին, և 360 թվականին իր հոր տիրապետած երկրները թըշ-
 նամուց ազատեց ու ինքը իշխանության գլուխ անցնելով՝ շրջա-
 կայքը գրավեց, բանակը պատշաճ կերպով կարգի բերեց և վար-
 շական կարիքները լրացրեց. ութ տարի իշխելուց հետո մեռավ, և
 նրա տեղը թագավոր դարձավ իր եղբայր Մարզբանը։ Սակայն սա
 պետական գործերում անկարող և անտարբեր լինելով, նրա իշխա-
 նության շրջանը խռովությամբ անցավ։ Սրա և իր եղբայր Ֆազլի
 միջև թշնամություն էր առաջացել. մի օր, որսի ժամանակ, Ֆազլը
 հարմար առիթ գտնելով, սպանեց նրան և նրա փոխարեն պահ
 բարձրացավ։ Այս դեպքը տեղի է ունեցել 375 թվականին։ Ընթը
 լավ բարբի տեր լինելով, ժողովուրդը նրանից գոհ էր։ 418 թվա-
 կանին Արազ գետի վրա մի մեծ կամուրջ շինել տվեց, որը նրա
 լավագույն գործը եղավ։ 47 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան
 հաջորդեց իր որդի էբու-ուլ-Ֆեթհ Մուսան։ Երեք տարի հետո նրան
 հաջորդեց իր որդի Լեշկերի բին-Մուսան։ Սա իշխեց 15 տարի և
 նրան հաջորդեց իր որդի Նուշիրվանը։ Որոշ ժամանակ իշխելուց
 հետո, նրան հաջորդեց էբու-ուլ-Սեվար Շաբուտ-բին Ֆազլը։ Սա
 լավ կառավարեց իր երկիրը և որոշ ժամանակ անց երկրում տիրող
 անկարգությունները վերացրեց, վերանորոգեց քաղաքները և բա-
 նակը կարգի բերեց։ 457 թվականին, Սելջուկների սուլթան Ալփ
 Արսլանը Արմենի և Ռումի երկրներում սրբազան պատերազմ հայ-
 տարարեց և քաֆիրների [անհավատների] ձեռքից ազատած երկր-
 ները միացրեց էբու-ուլ-Սեվարի երկրներին և այդ երկրները նվի-

րեց ու շնորհեց նրանց: 459 թվականին էբու-ուլ-Սեվարը մեռավ և նրան հաջորդեց Ֆազլ բին-Շավերը, որի ժամանակ, երբ սուլթան Ալի Արսլանը Արանի երկրի վրա եկավ, Ֆազլը նրան դիմավորեց և հպատակութուն հայտնեց, որով և արժանացավ նրա նվերներին ու պատիվներին: 466 թվականին նրա որդի Ֆազլուն ապստամբվեց և նրա երկիրը ձեռքից խլեց, բայց երկու տարի շարունակ չկարողացավ երկրում կարգ հաստատել: Ալի Արսլանը հարձակումներ գործեց Արանի երկրի վրա և այդ տոհմը կործանվեց:

(հատ. II, էջ 500—508).

ՖԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՑ

«ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

XVI դարի պետական գործիչ և գրող Ֆերիդուն Ահմեդ Բեյը իր կրթությունն ստացել է սուլթան Սյուլեյման Կանունիի Բաշ Դեֆթերդաղ Չիվի-Չադե Աբդուլլահ Չելեբիի մոտ: 960 (1563) թվականին, քարտուղարի պաշտոնով, նա ծառայել է սադրազամ Սուկուլու Մուհամմեդ փաշային: Մասնակցել է մի շարք արշավանքների: Իր ընդունակության և բարձր կրթության շնորհիվ աստիճանաբար բարձրանալով, 978 (1570) թվականին նշանակվել է արտաքին գործերի ընդհանուր քարտուղար (ռեյիս-ուլ-քյութթաբ), այնուհետև, 981 (1573) թվականին, նշանակվել է արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնին համապատասխանող Tevkülük-ի և Niçancılık*-ի պոստերում:

Ֆերիդուն Բեյը թուրքական պատմության մեջ հայտնի է իր «Սուլթանների գրություններ» (Müngeat-üs-Selatin) անունով հայտնի աշխատությամբ, որը պատմական և քաղաքական փաստաթղթերի մի ժողովածու է և իր մեջ ընդգրկում է օսմանյան կայսրության (սուլթան Օսմանից սկսած մինչև սուլթան Մուրադ III-ը՝ մոտավորապես 700 (1300) թվականից մինչև 1600 (1591) թվականը) սուլթանների, սադրազամների, վեզիրների, շեյխ-ուլ-իսլամների պետական պաշտոնական բնույթի ֆերմանները, օտար պետությունների վեհապետներին և իշխաններին գրված պաշտոնական գրությունները, Թուրքիայի և այլ պետությունների միջև կնքված պայմանագրերը, համաձայնագրերը, հայտարարությունները և այլն, ինչպես նաև վերոհիշյալ գրությունների առթիվ ստացված պատասխանները: Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրությունները» ընդգրկում է այդ դարի արևելյան և արևմտյան բոլոր երկրները:

Թուրք պատմագիրները նշում են, որ Ֆերիդուն Բեյը իր ժողովածուում հավաքել է մոտ 1880 փաստաթուղթ և տարբեր բնույթի գրություններ:

Հասկանալի է, որ իր գրված դիրքի պատճառով մոտ կանգնած լինելով սուլթանական արքունիքին, կառավարական շրջաններին, նրա համար մատչելի են եղել պետական բոլոր տեսակի փաստաթղթերը, մինչև անգամ ամենակարևոր գաղտնի գրությունները:

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի պատմական և գիտական արժեքը մեծ է: Այդ աշխատությունը լուսաբանում է Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես XIV—XVI դարերի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող բազմաթիվ կարևոր հարցեր:

* Տե՛ս I հատորի բառարանը, էջ 360, 372:

Տերիզուն Բեյը աշխատությունը ավարտել է 982 (1574) թվականին և իր հովանավոր սադրազամ Սուկուլու Մուհամմեդ փաշայի միջոցով ներկայացրել է սուլթան Մուրադ III-ին:

XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր Սելանիկին իր «Թարիխի Սելանիկի»-ում նշելով Տերիզուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի՝ այդ «հույակապ աշխատության», բացառիկ կարևորությունը, գրում է. «տարակույս չկա այդ աշխատության անգուգական լինելու մասին, որը բոլորի կողմից ընդունվել է մեծ հավանությամբ: Սակայն [Արքունիքի կողմից] չարժանացավ բավարար ընդունելության, որի համար շատ զարմացան ժամանակի խելամիտները»*:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը, նշելով «օսմանյան պատմության ամենակարևոր աղբյուրներից այս արժեքավոր աշխատության»**, սուլթանի կողմից անուշադրության մատնվելու փաստը, քննադատում է սուլթան Մուրադ III-ին: Դանիշմենդը և մյուս թուրք պատմագիրները սուլթան Մուրադի այդ անտարբերությունը Տերիզուն Բեյի աշխատության նկատմամբ բացատրում են սուլթանի ունեցած ատելությամբ և թշնամությամբ դեպի սադրազամ Սուկուլու փաշան: Արդարև, սուլթան Մուրադը 984 (1576) թվականին Տերիզուն Բեյին զրկում է նիշանջիության պաշտոնից և Ստամբուլից նրան հեռացնելով, նշանակում է Բելգրադի, իսկ հետո՝ Քյոսթենդեղի սանջակի բեյի պաշտոնում: Միայն Սուկուլու Մուհամմեդ փաշան մահվան դատապարտվելուց հետո, Տերիզուն Բեյը վերադառնում է Ստամբուլ և նորից նշանակվում է նիշանջիության պաշտոնին:

Տերիզուն Բեյը մեռել է 991 (1583) թվականին:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, բարձր գնահատելով Տերիզուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ» աշխատությունը, նշում են նաև, որ այդ աշխատության մեջ, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության սկզբնական շրջանին վերաբերող գրություններում, կան մի շարք անճշտություններ և թերություններ:

Տերիզուն Բեյի ժողովածուն տպագրվել է Ստամբուլում երկու անգամ՝ նրա մահվանից մոտ 270 տարի հետո: Առաջին անգամ տպագրվել է 1265 (1848) թվականին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի թույլտվությամբ և Մուհամմեդ Սաիդի խմբագրությամբ: Երկրորդ, ավելի հաջող տպագրությունը տեղի է ունեցել 1274 (1857—1858) թվականին:

Տերիզուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի պատմական և գիտական արժեքը մեծ է: Գրքում ընդգրկված փաստաթղթերը լուսաբանում են սուլթանական Թուրքիայի XIV—XVI դարերի ներքին և արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ հարցեր, որոնք սերտորեն կապված են նաև մեր աշխատության առարկա հանդիսացող հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության հետ:

Տերիզուն Բեյի «Սուլթանները գրություններ»-ից բերված նյութերը մեծ մասամբ կրճատված են. միայն առավել ուշագրավ նյութերն ու փաստաթղթերն են տրվում նույնությամբ և լրիվ: Բացի դրանից որոշ նյութերի թարգմանությունները տրվում են հատորի հավելվածում:

* «Թարիխի Սելանիկի», էջ 137: Մանրամասնությունները տե՛ս այս հատորի «Թարիխի Սելանիկի»-ի 982 թվականի դեպքերից հատվածը և 2-րդ ծանոթագրությունը:

** J. H. Danismend, Izahli Osmanli Tarihi kronolojisi, cilt III, s. 5.

ՎԱՆԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՌԹԻՎ ԴՐԱԽՏԱԲՆԱԿ
ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ԴԵՐԳՅԱՀԻՑ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿԱՍ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Փաստաթղթում Ֆրանսիայի թագավորին հայտնվում է, որ թշնամու նկատմամբ իսլամական բանակի տարած հաղթանակը մեծ գոհունակություն և ուրախություն է պատճառել իսլամական ժողովրդին:

«.. Սրանից առաջ ստոր և խավարի մեջ սպորող կըզըլբաշ ցեղը, որը խոռվության ու երկպառակության կրակը բորբոքելով և ռաֆըզիական անհավատության անվան ներքո ծածկված մոլորության ճանապարհով տարածում է գարշելի շիա դավանանքը, այդ ցեղի պետությունը զրկել է հավատի լույսից:

Նրանց մոլորյալ սերդար Թահմասի [Թահմասբի] եղբայր էլկաս [Միրզա] սատանան, ապաստանելով մեր բարձր Դռան, գանգատ ներկայացրեց իր կրած բռնությունների մասին: Նրանց անհավատության պատճառով կրոնում առաջացած ժանգն ու արատը Զյուլֆիկարի փայլուն սրով մաքրելու և ոչնչացնելու համար, հաղթանակի դրոշը բաց անելով, իմ հաղթական բանակով փաղիշահական արշավանքի դուրս եկա դեպի արևելք: Աղրբեջանի երկիրը նվաճելով, իմ հովանու տակն առա և, Թավրիզի երկիրը իմ բախտավոր դրոշակի [իշխանության] կենտրոնը դարձավ: Շրջակա և հարևան երկրներն ազատվեցին խոռվարարներից և անհավատներից [կըզըլբաշներից], նրանց սիրապետությունից: Ստոր և եղկելի շահը, արիության ու քաջության նշույլ անդամ երևան չբերեց և պարզ ու ակնհայտ եղավ, որ [նա] մեր սրի առաջ վիզը ծռած թուլամորթի նման թաքնվել է մեր փառապանծ զինվորների ահից ու սարսափից:

Այդ երկրի ուսյաններն ու հպատակները, մեր Բարձր հովանավորության ներքո, արժանանալով թագավորական արդարության և աշխարհապարփակ ողորմության, զերծ մնացին կողոսպուտից ու թալանից և վայելեցին իմ փաղիշահական գթության ու ողորմության շնորհիվ ստեղծված ապահովությունը և անդորրությունը:

Մեր հաղթական արշավի և Աղրբեջանի երկիրը գալու բուն նպատակն էր ձեռք բերել այդ երկրի իշխանությունը և ապահովել այն: Անտարակույս, նվաճման այդ նպատակը իրականացնելու համար իմ փաղիշահական ուղևորության ժամանակ անհրաժեշտ էր ազատել Վանի բերդը, որը հանդիսանում է Աջեմի երկրի ամրակուռ բերդը: Երջանկաբեր 955 թվականի ռեջբե ամսի սկզբին, եկա [Վանի] բերդի վրա: Վերոհիշյալ անհավատը [շահը], այդ երկնամբարձ բերդը կարգի բերելով և ամրացնելով, լցրել էր ան-

հավատներով [զինվորներով]։ Փա՛ռք և պատի՛վ ամենահզոր Աստ-
ծուն, որը մշտապես օգնել է իմ բարի նպատակներին։ Ապավինե-
լով նրա շնորհներին և հետևելով տիեզերքի ու բոլոր արարածների
պարծանք [փեյղամբերի] ցուցմունքներին... իմ մեծ վեզիր Ռուս-
տեմ փաշայի և մյուս բարձր վեզիրների ու իմ կուլեր՝ բեյլերբե-
յինների, սանջակի բեյերի և բոլոր հաղթական ղազի զինվորների
հետ միասին ձեռնարկեցինք [բերդի] նվաճմանը... Կարճ ժամանա-
կում մեզ հաջողվեց գրավել [Վանի] բերդը, նրա շրջակայքն ու հա-
րակից վայրերը, որոնք մեր Մուհամմեդի երկրի մասն էին կազ-
մում. նրանց գրավման և պահպանման համար իշխողներ նշանա-
կեցի մեր առյուծաբար կռվողներից և հաղթական մյուջահիդներից։
Իմ հավատարիմներից մեկին նշանակեցի բեյլերբեյի։ Այդ ժամա-
նակ վերոհիշյալ պարտվածի [շահի] իշխանությունն ներքո գտնվող
Շիրվանիի երկիրն էլ մեր հաղթական էվլիյանների ձեռքն անցավ և
այդ երկիրը մաքրվեց անհավատ ուսմանից։ Այս հաջողություն-
ներից հետո, մեր հաղթական զինվորներով շարժվեցինք դեպի
Դիարբեքիր և, որովհետև մոտենում էին ձմեռվա օրերը, երջանիկ
և բախտավոր ձմեռեցինք Հալեպում, իսկ մեր զինվորներն էլ ձմե-
ռեցին Դիարբեքիրի տարբեր վայրերում...

Այնուհետև մանրամասն խոսվում է Վանի բեյլերբեյի և թշնամու բազ-
մաթիվ ուժերի միջև խոյում տեղի ունեցած կատաղի մարտերի մասին, որոնց
ժամանակ օսմանցիները միշտ հաղթություն են տարել։ Նշվում է, որ օսմանցիների
մոտ ապաստանած էլկաս Միրզան, իր ստացած փոքրաթիվ զինվորներով, Հա-
մադանից գնում է Սպահանի և Կազվինի վրա, ավերում, կողոպտում և թա-
լանում է այդ երկրները։ Այնուհետև, գարնանը, փաղիշահական բանակը Հա-
լեպից շարժվում է դեպի Դիարբեքիր և հետո՝ Վրաստան։

... իմ փաղիշահական երկրին սահմանակից Վրաստանի ան-
հավատները երկերեսանի խոռվարարներ են և երբեմն իմ Բարձր
իշխանությունն են ապավինում, երբեմն էլ ապաստան փնտրում հա-
վատուրաց կրգըլբաշների մոտ։ Նկատի առնելով նրանց խոռվու-
թյուններին վերջ տալու կարևորությունը և անհրաժեշտությունը,
որոշ քանակությամբ զինվորներ ուղարկեցի դեպի այդ կողմը
{Վրաստան}, որոնք քյաֆիրներ՝ դժոխանման Սերլեբան անունով
ամրակուռ և բարձրադիր բերդի վրա գնալով, հաղթանակ ձեռք բե-
րեցին. անհավատները պարտության մատնվեցին և սրո ճարակ
դարձան։ Այդ բերդից հետո նվաճեցին նաև բազմաթիվ այլ բեր-
դեր, որոնք միացվեցին իմ կայսերական երկրին։ Հաջողությամբ և
բախտավորությամբ իջևանեցինք Դիարբեքիրի մոտի Կրգըլ Դեփե

կոչված վայրում և այնտեղ մնացինք մի քանի օր: Այն ժամանակ իմ երջանկաբեր Դուռն ապաստանած էլկասը [Միրզան], որը իմ փաղիշահական բազմաթիվ շնորհներով հարգանքի էր արժանացել և իր խոռվարարական բ՛նության պատճառով հակամիտ էր հավատարմությունը փոխարինելու գծտությամբ և թշնամությամբ, մի շարք անգիտակից քրդերի խաբելով և մոլորեցնելով, ապստամբել էր և ապաստանել Քուրդիստանի լեռներում: Իմ հաղթական և առյուծանման զինվորներից մէ բանակ նրա [էլկասի] դեմ ուղարկեցի. բանակը շտապ շարժվեց դեպի այդ կողմը: Բարձրյալն Աստծո օգնությամբ մեր զինվորները սրո ճարակ դարձրին թշնամու զինվորներին, նրանց ունեցվածքն ու տունուտեղը կողոպտեցին և թալանեցին: «Ով փրկում է իր գլուխը, նա է շահում» առածի համաձայն վարվելով, նա իր երկու-երեք մարդկանց հետ թաքնվեց լեռներում, որի հետևանքով երկիրը և ժողովուրդը ազատվեցին ու մաքրվեցին նրա շարությունից և խառնակչությունից: Այդ կողմերում ապրող բոլոր քուրդ էմիրները մեր հատու սրի սարսափից մեր պաշտպանությունը խնդրեցին. նրանց մարդիկ ու զավակները էկան մեր բանակը և արժանացան իմ փաղիշահական Բարձր գլխությանը: Այսպիսով, այդ կողմերի անարգ կրգըլբաշիների հետ կապված հպատակ էմիրներն ու ավագանին հպատակվեցին ու հնազանդվեցին իմ երջանկաբեր Դուռնը և ցույց տվեցին հավատարմություն ու ծառայություն: Լրիվ վրեժխնդիր եղան նաև Վրաստանում ապրող և վնասի ու դժբախտության ենթարկված անհավատներից: Այդ կողմերը [երկրները] ամբողջովին կազմում էն մեր իսլամական երկրի մասը: Այդ պատճառով իմ բարձր վեզիր Ահմեդ փաշան, թո՛ղ Աստված նրան մշտապես պահպանի, որոշ թվով Կափու-կուլի, թյուֆենքչի և ենիշերի կուլերով, ինչպես նաև Կարամանի, Ջյուլկաղերի և էրզրումի բեյլերբեյիները՝ իրենց բոլոր զինվորներով, մտան Վրաստան: Հսկա և բարձրագիր Թուրթումի [Թորթում] բերդը, լինելով դժբախտ անհավատների որջն ու հավաքատեղին, այդ երկրի մայրաքաղաքն էր հանդիսանում և նշանավոր էր իր ամրությամբ ու անառիկությամբ...

Օսմանյան բանակը պաշարում է Թորթումի բերդը. երկար ու կատաղի հարձակումներից և թնդանոթաձգությունից հետո բանդվում են բերդի ամրակուռ պարիսպները. վրացիներն ստիպված անձնատուր են լինում: Թորթումի բերդը գրավվում է 956 թվականի շարան ամսի 18-ին (սեպտեմբերի 17). Ահմեդ փաշան Թորթումում նշանակվում է սանջակի բեյ. նշանակվում են նաև բերդապահներ: Հետո օսմանցիները գրավում են նաև Թորթումի մոտ գտնվող Լահոն կոչված բերդը, Ակշակալան և այլ բերդեր...

... Թշնամուն պատկանող 35 բերդերից 14-ը հողին հավասարեցրին, իսկ մնացած 21 բերդերում բերդապահներ նշանակելով, երկրում մի բեյլբերբեյություն և շորս սանջակ կազմակերպեցին... ողջ և առողջ, ավարով հարստացած [օսմանյան բանակը] վերադարձավ Վրաստանի նվաճումից հետո...: Վանի բեյլբերբեյին շարժվեց կրգրլբաշի [շահի] ազգականներից Հյուսեին խանի, Կիթմաս և Նեշեր անունով սուլթանների վրա: Անհավատների զինվորները չկարողանալով դիմագրել, ցրվեցին և ապաստանեցին լեռներում:

Նախիջևանը, Սաաթ Չուկուրի և Դերդան անունով վայրերը ամբողջովին թալանի ու հրի մատնեցին: Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ իմ վսեմությունը մեծ հաղթության արժանացավ: Այս հաղթական արշավանքով բովանդակ Ադրբեջանի երկիրը միացվեց իմ կայսերական տիրապետությանը:

Այս սրբազան արշավանքից երջանիկ և բախտավոր վերադարձա սուլթանության կենտրոնը [մայրաքաղաքը]:

Բովանդակ իսլամական հասարակության և իմ բոլոր հպատակներին մեծ խնդություն ու ուրախություն պատճառող այս փառավոր հաղթանակի ավետիսը ձեզ հաղորդեցի իմ կայսերական նամակով, իմ... կուլի միջոցով: Երբ բարձրյալն Աստծո կամքով այս նամակը ձեզ հասնի և դուք այն ստանաք, այս ավետաբեր լուրը հայտնեք և ծանուցեք ձեր շրջակայքին, բոլորին և զարդարեք ձեր քաղաքները»:

(հատ. II, էջ 603—606)

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՇԱՀ ԹԱՄԱՍԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ²

Նամակի սկզբում, սուլթանական գրություններին հատուկ բարձր ոճով և ածականների ու տիտղոսների շոյալությամբ, խոսվում է ազգություններին հանգիստ ու խաղաղ կյանք ապահովելու համար սուլթանության և իսլամական խալիֆայության պարտավորության և բարձր կոշման մասին: Ապա նշվում է, որ Ամասիայի հաշտության պայմանագրով երկու երկրների միջև թշնամությունը վերացվել է և խաղաղությունը ապահովվել, որը համապատասխանում է սուլթանության ցանկությանն ու նպատակներին: Այնուհետև փաղիշահը հայտնում է, որ ներկայումս այդ խաղաղությունն ու անդորրությունը խանգարվում են անգիտակից և կրոնի լուսից զուրկ որոշ տարրերի, հատկապես վրացիների կողմից...

Աչքք Բաշի էմիրները կողոպտել և թալանել են վիլայեթի մի շարք նահիյեները, մեծ վնասներ են պատճառել և [երկիրը] ավերակի վերածել: Արդահանի վիլայեթում նրանց կատարած բռնու-

թյունները հայտնի են և ծանոթ: Ներկայումս, որոշ մարդկանց ուղարկելով, նպատակ են ունեցել դրավել Կարսը: Հաշտության կրնաքումից հետո Կարսի վիլայեթը քանիցս նվիրել եմ իմ բարձրության ծառաներից մի քանիսին՝ իբրև սանջակ: Նրան [Կարսին] ենթակա մի շարք գյուղեր և հողեր իմ փաղիշահական դաֆթարում գրանցված են և՛ իբրև զեամեթ, և՛ թիմար և տրված են իմ սիփահի ղազիներին: Սրանք [սիփահիները] այդ տեղերում տներ ու շենքեր են կառուցել և ապրում են այնտեղ: Սակայն վիլայեթի սահմանի վրա գտնվող որոշ մարդկանց միջամտությունը նրանց [գործերին] և պատճառած վնասները բոլորովին հակառակ են օրենքին ու իրավունքին:

Այժմ չի կարելի թույլ տալ, որ խախտեն և խանգարեն կրնքված պայմանները, պատվի ու դիրքի տեր մարդկանց գործերը: Այդ պատճառով հարմար է, թերևս նաև անհրաժեշտ է, որ սրանից հետո էլ՝ համերաշխության, միության և բարեկամության հիմքերը պահպանելու համար, վերացվեն բռնության դեպքերը: Կարս եկած մեծերին ու փոքրերին այդտեղից հեռացնելու և իմ փառքին ու պատվին համապատասխան անհրաժեշտ ջանքեր գործադրեք, կատարեցեք այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որ ուժի մեջ մնան պայմանագրի պայմանները: Անցած ժամանակներից ի վեր իմ արքայական հովանու տակ գտնվող և վիլայեթների ու էյալեթների դաֆթարներում հիշատակված բերդերը, գյուղերը և հողերը պետք է միշտ աշալուրջ լինեն և զգուշանան հարձակումներից, որոնք հակառակ լինելով սուլթանական օրենքներին, անընդունելի գործեր են:

Իմ սուլթանության օրով փաղիշահական ամենամեծ ցանկությունս է՝ խռովարարների բռնությունից և վնասարար մարդկանցից պահուցել երկրի և ժողովրդի պաշտպանությունը, նրանց զերծ պահել ամեն տեսակի շարիքներից... Սակայն սահմանի վրա գրտնրվող ձեր բեյլերբեյիներից՝ Շահ Կուլիի, Մենսուրի և այլոց ուղարկած նամակները այդ դեպքերի մասին հաստատում են լուրերի ստուգությունը: Այս մասին ծանուցվել և հայտնվել է այդ կողմերին:

(հատ. II, էջ 625—626)

ԵՐԿՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԷՄԻՐՆԵՐԻՆ ԵՎ
ԽԱՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱԾ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՔՅ

Վրաստանի հավատարիմ էմիրները, հնուց ի վեր հպատակվելով իմ Բարձր և հարատև ազնվական գերդաստանին, խնդրել են

իրենց հովանավորել վատաբարո կրգլւբաշի հարձակումներից, պաշտպանել իրենց երկիրը, փրկել իրենց պատիվն ու գույքը շերջակայքի զինվորների ոտնձգություններից, բոլորին՝ հարուստին ու աղքատին, ապահովելու երջանիկ օրեր և հանգստություն:

Սակայն ոմանք [վրացի իշխաններից], խաբվելով սևերես շահի խարդավանքից, նրան ցույց են տվել հպատակություն և առերես բարեկամություն, որի հետևանքով կողոպուտի են ենթարկվել նրանց բազմաթիվ բարեշնչ վայրերը, մեծ վնասներ են կրել նրանց ընտանիքներն ու զավակները, թալանվել են սեփականություններն ու գույքերը: Օրեցօր ուժեղացել են թշնամու [կրգլւբաշի] ճնշումն ու բռնությունները:

Իրենց բնավորության մեջ ունեցած եռանդով ու փութաջանությամբ [վրացի իշխանները] շկարողացան հանդուրժել և տանել կրգլւբաշների ստոր արարքները: Զբքեմի իշխող Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանը, Քարթլիի իշխող Մաղրավ խանը, Գորիլի (Գուրիա), Դադիանի, Կարա Կալկանի և Վրաստանի մյուս էմիրները միաբերան և համերաշխ դիմադրություն ցույց տվեցին և կովեցին վատ նպատակներով Վրաստան եկած կրգլւբաշների նենգ ու սատանաբարո զինվորների դեմ: Սպանեցին նրանց մի քանի խաներին, իսկ սրից ազատվածներին և փախչողներին հետապնդեցին մինչև Ղարաբաղի սահմանը: Սպանեցին բազմաթիվ անվանի կրգլւբաշների և կողոպտելով ու թալանելով նրանց երկիրը, գրավեցին մի շարք բերդեր:

Երբ այդ անիծյալները [կրգլւբաշները], վրեժ լուծելու նպատակով, մի քանի անգամ հավաքվեցին ու եկան, [վրացիները] նրանց դեմ դուրս գալով, մեծ մարտեր մղեցին, բռնեցին կրգլւբաշների սերդարին և սպանեցին նրանց բազմաթիվ երեւելիներին. քարձրյալն Աստծո օգնությամբ նրանց պարտության մատնեցին և մեծ հաղթանակ տարան:

Մաղրավ խան! [Այդ մասին] դուք մանրամասնորեն ինձ զեկուցել և հայտնել եք, որի շնորհիվ ավելի հաստատուն է դարձել իմ փաղիշահական բարյացակամ կարծիքը ձեր մասին: Դուք արժանացել եք իմ աղոթքներին և բարձր համակրանքին: Ես այժմ ձեզնից սպասում եմ այնպիսի եռանդ և փութաջանություն, որ միշտ ցուցաբերել եք դուք: Հիմա ձեր ցույց տված օգտակար ծառայությունների փոխարեն, ձեր նկատմամբ իմ արքայական ողորմածությունը ավելի հաստատուն դառնալով, ձեզ շնորհեցի իմ թանկարժեք խալաթներից մի երջանկաբեր հագուստ, որը ձեզ ուղարկելու համար հատուկ մարդ է նշանակված: Հրամայեցի, որ դուք հագ-

նելով այդ պատվո խալաթը և փառավոր հազուստը, ձեր եռանդի ու փութաշանուծյան, ձեր կորովի և արիության համապատասխան, ձեր բոլոր ուժերը տաք ձեր բազուկներին: Իմ բարձր Դերգյահից նշանակված ենիշերիների հետ միասին, այդ սահմաններին մոտ էյալեթների բեյերբեյիների, Ձեքեմի իշխող Թեյմուրազ խանի, Քարթլիի իշխող Մաղրավ խանի, Գորիլի, Դաղիանի, Կարա Կալկանի մելիքների և Վրաստանի մյուս էմիրների հետ միաբան և համերաշխ լինեք: Աստծո կամքով, մինչև իմ հաղթական սերդարը այդ կողմերը հասնի, դուք պետք է կողոպտեք և թալանեք անարգ կրպըբաշների երկիրը, պետք է գրավեք սահմանամերձ բերդերը և այդ ստոր ամբոխին ամբողջովին ոչնչացնելու գործում ցուցաբերեք ձեր արիությունը:

Դո՛ւք, Վրաստանի էմիրներ՛ր, ձեր բազմաթիվ փորձերով գիտեք, թե ինչ աստիճանի կհասնի անկեղծություն ցուցաբերողների պատիվն ու արժեքը: Ամենքին հայտնեցե՛ք և վստահեցրե՛ք, որ չի կարելի հավատ ընծայել խոստմանադրուժ, երդումն ու հավատը թույլ [կրպըբաշների] ցեղին, չի կարելի հավատալ նրանց խարդավանքներին ու պատրանքներին և, վերջապես, չի կարելի վստահել այդ աստվածուրացների: [Ուստի] պետք է լինեք հեռատես և դգույշ, պատվի ու նամուսի արժանի և իմ կայսերական հավանությունը համապատասխան միջոցներ ձեռք առնեք, եռանդ ու ջանք շինայեք երկիրը պահպանելու և պաշտպանելու գործում:

Բարձրյալն Աստծո կամքով, ձեր ցույց տված ծառայությունները շնորհի և անպայման կարժանանաք իմ բարձր ու բազմատեսակ շնորհներին:

Սրանից հետո էլ տեղի ունեցած դեպքերի մասին պետք է գրեք ու հայտնեք երջանիկ Ասիթանեին և իմ վսեմաշուք սերդարին:

(հատ. I, էջ 223)

ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՏԻՐԱԿԱԼԻՆ ՇՆՈՐՀՎԱՄ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Դո՛ւ, որ արիությանք և քաջությանք հայտնի Վրաստանի էմիրների երևելին ես և իսլամական եռանդով ու փառասիրությանք Ալբերեզիստանի՝ անվանիների գլխավորը:

Սրբազան կրոնի և ընտրելագույն Ռաշիդյան խալիֆաների (թող Աստված ողորմի՛ նրանց հոգուն) բարության համար, բարեպաշտ ու ազնիվ մարդիկ՝ մեծ եռանդով և փութաշանուծյամբ, մշտապես վրեժխնդիր են եղել անհավատ ռաֆրզիների ցեղից: Իմ մեծ նախորդների օրով Արևելյան երկրները նվաճելու համար նշա-

նակված սերդարներն ու սերասքերները՝ դեպի Շիրվան ուղևորվելու ժամանակ, այդ երկիրը մաքրել են սյուննի դավանանքն ու մաքուր հավատը արատավորող ռաֆրզիներից և հնազանդեցրել բազմաթիվ ըմբոստների:

Քո հավատարիմ նախորդներն էլ՝ միասիրտ և միահոգի, միաբանեցին կրոնի անիծյալ թշնամի ռաֆրզիների դեմ և կրոնի պաշտպանութան գործում իրանց մատուցած ծառայությունների փոխարեն արժանացան իմ փաղիշահական գովասանքներին և սիրաշահությունը:

Այժմ, դու էլ իմ ազնվատոհմ գերդաստանին լրիվ հավատարմություն և անկեղծություն ցույց տալով, արդարության ճանապարհին, հաստատակամ և անսասան ես մնում քո նախորդների հավատարմության մեջ, որը հայտնի է դարձել իմ արքայական լսողությունը և հաստատուն դարձրել իմ փաղիշահական բարյացակամ կարծիքը քո մասին: Դու արժանացել ես իմ աղոթքներին, բարձր ուշադրության շնորհներին: Բախտավոր լինես:

Այժմ, իմ բախտավոր Դերգյահի նկատմամբ քո ցույց տված անկեղծության փոխարեն, իմ արքայական ողորմածությունը ավելացած լինելով, քեզ նվիրեցի և շնորհեցի իմ մեծարժեք խալաթներից մի երջանկաբեր հագուստ, որը ուղարկելու համար մարդ է նշանակված: Երբ ստանաս իմ շնորհած մեծարժեք խալաթն ու փառավոր հագուստը, պիտի հագնես մեծ պատվով ու մեծարանքով և քո բնության մեջ պահած ու արմատացած եռանդին և արիությանը համապատասխան, մեծաթիվ զինվորներով՝ ցեղերի և աշիրեթների երևելիների հետ միասին, կազմ ու պատրաստ պիտի լինես:

Բարձրյալն Աստծո կամքով, երբ իմ հաղթական սերգարը գա այդ կողմերը և, եթե Վրաստանի էմիրներն էլ շարժվեն իրենց տեղերից, դու նրանց պիտի միանաս՝ պետք եկած վայրում: Արարչի կամքին հակառակ, դաշինքն ու ուխտը դրժող անհավատ ռաֆրզիների ղեկավարներից վրեժ լուծելու համար բոլոր ուժերդ բազուկիդ տալով, ստոր կըզլլբաշներին ոչնչացնելու գործում ցույց պիտի տաս քո արիությունը, պատիվն ու նամուսը և ջանքեր գործ դնես նվիրակա՛ն, շարիաթը պաշտպանելու համար: Վստահ եղի՛ր, որ քո ծառայությունները շեն կորչի, անպայման արժանի կլինես իմ բարձր շնորհներին և բազմատեսակ ողորմածություններին:

Սրանից հետո էլ՝ կրոնի և պետության գործերի մասին պետք է զեկուցեք և հայտնեք երջանիկ Ասիթանեին և իմ հաղթապանծ սերդարին:

(հատ. II, էջ 224)

ՍՐԲԱԳԱՆ ՄԷՖԲԱՅԻ ԶԵՐԻՖՈՐՅՈՒՆԸՅ

- Լիվա — Ռեդուա՝ Դեդերմենլիքի հետ միասին
- Լիվա — Սուղլե
- Լիվա — Էնդրե

Ղրիմի խաճուրջուն

- Լիվա — Նակչե

Մովակալություն (Կափուղանլըքի— Դեյրա՛)

Լիվա	—	Լեմիե՝ Կավալայի հետ միասին	
Լիվա	—	Միդիլի	
Լիվա	—	Սակըղ	
Սալյանե	—	Սակըղ (?)	բեռ
Սալյանե	—	Սակըղ	100.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըղ	800.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըղ	800.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըղ	800.000 բեռ
Լիվա	—	Մորե	Սալյանե Մորե 800.000 բեռ
Լիվա	—	Էդրիբոզ	—»— 100.000 բեռ
Լիվա	—	Մեզեսթրե	—»— 800.000 բեռ
Լիվա	—	Էյամորե	—»— 800.000 բեռ
Լիվա	—	Ինջե Բեխթի	—»— 800.000 բեռ
Լիվա	—	Բենեկչե	—»— 800.000 բեռ
Լիվա	—	Իսքենդերիյե	
Լիվա	—	Դեմյատ	
Լիվա	—	Մաղոսե	
Լիվա	—	Բաֆ	
Լիվա	—	Լիմոսոն	
Կափուղանլըք	—	Լեվին	
Կափուղանլըք	—	Անաբուլի	
Լիվա	—	Թուզլե	
Լիվա	—	Կասթել	
Լիվա	—	Բիդա	
Լիվա	—	Կոչա-Իլի	

- Լիվա — Բերե
 Լիվա — Կարլը-Իլի

Կայսերական եզիպտոսի էյալեթ

Սալյանն ⁸ — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
Սալյանն — եզիպտոս	Սալյանն — եզիպտոս
	Լիվա-Ջետտեի — Մամուրե
- Եզիպտոսի Դիվանի ղեֆթերդարուքյուն⁹

Ռումելիի էյալեթ

- Լիվա — Քոսթենգիլ
 Լիվա — Թերհալե
 Լիվա — Փերչերին
 Լիվա — Յանյա
 Լիվա — Դելվինն
 Լիվա — Վելջեթրին՝ Բաքյուրի նեզարեթի հետ միասին
 Լիվա — Բաքյուր
 Լիվա — էլբիսան
 Լիվա — Ավլոնիա
 Լիվա — Դոկեգին
 Լիվա — Իսքենգերիյե
 Լիվա — Օխրի
 Լիվա — Ալաջա Հիսար
 Լիվա — Սելանիկ
 Լիվա — Վինոջան — Ռումելի
 Քեթիուղայոսթյուն¹⁰ — Ռումելիի ղեֆթերի
 Դեֆթերգարություն — Ռումելիի թիմարների
 Լիվա — Նիկոպոլիի և Սիլիսթրեի միրի-աքընջյան¹¹
 Լիվա — Ռումելիի միրի-յուրուքան¹²

Բոսնիայի էյալեր

Լիվա	—	Հերսեք
Լիվա	—	Քելիս
Լիվա	—	էզուրնիկ
Լիվա	—	Կարկե, այլ անունով՝ Լեկե
Լիվա	—	Չախեսթե, այլ անունով՝ Չերնիք
Լիվա	—	Բոսնիա
Քեթխուդայություն	—	Բոսնիայի թիմարների,
Գեֆթերդարություն	—	Բոսնիայի թիմարների:

Բողինի էյալեր

Լիվա	—	Սեմենդրե	Լիվա	—	Ուսթերջան
Լիվա	—	Շերմ	Լիվա	—	Նեվի Բելգրադ
Լիվա	—	Կոբան	Լիվա	—	Սեջան
Լիվա	—	Շեմութուրթե	Լիվա	—	Սեքսար
Լիվա	—	Ուսթունի Բելգրադ	Լիվա	—	Մեհաջ
Դեֆթերդարություն	—	Բողինի ելեմտականի (մալիյե) ¹³			
Քեթխուդայություն	—	Բողինի դեֆթերի			
Քեթխուդայություն	—	Բողինի թիմարների			

Թեմեշվարի էյալեր

Լիվա	—	Լիվե
Լիվա	—	Չենար
Լիվա	—	Քյոլե
Լիվա	—	Մեդվե
Լիվա	—	Յանվե
Դեֆթերդարություն	—	Թեմեշվարի ելեմտականի
Քեթխուդայություն	—	Թեմեշվարի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն	—	Թեմեշվարի թիմարների

Կանիժեի էյալեր

Լիվա	—	Սեքթեվար
Լիվա	—	Փեչեվի
Լիվա	—	Փոզղե

Քեթիսուղայություն — Կանիժեի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն — Կանիժեի թիմարների

էյրիի էյալեք

Լիվա — Սեքտին, այլ անունով՝ Փեչկե
Լիվա — Սուլթիք
Լիվա — Խեթվան
Քեթիսուղայություն — էյրիյի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն — էյրիյի թիմարների:

էոզիի էյալեք

Լիվա	— Սիլիսթրե	Լիվա	— Վիդին
Լիվա	— Նիկեպոլի	Լիվա	— Կըրք Քիլիս
Լիվա	— Չերմեն	Լիվա	— Վիզե

Դեֆթերդարություն — Թունիայի
Քեթիսուղայություն — էոզիի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն — էոզիի թիմարների:

Քեֆեի էյալեք

Լիվա	— Ակկեյրման	Լիվա	— Աշաք
Լիվա	— Բենդար	Լիվա	— Կըլ Բոսրուն

Անատոլիայի էյալեք

Լիվա — Խոսդավենդիդյար
Լիվա — Կասթեմունի
Լիվա — Կարասի
Լիվա — Սուլթան էոնի
Լիվա — Սարուխան
Լիվա — Կարա Հիսար (Սահիբ)
Լիվա — Համիդ
Լիվա — Բուլի
Լիվա — Անկարա
Լիվա — Քանկրի
Լիվա — Այդըն
Լիվա — Թեքե
Լիվա — Մենթեշա

- Քեթիսուդայութիւն — Անատոլիայի դեֆթերի
 Դեֆթերդարութիւն — Անատոլիայի թիմարների:

Կարամանի էյալեք

- Լիվա — Նիկդե
 Լիվա — Կայսերիե [Կեսարիա]
 Լիվա — Բեկշեհրի
 Լիվա — Ակշեհր
 Լիվա — Ակսարայ
 Դեֆթերդարութիւն — Կարամանի ելեմտականի
 Քեթիսուդայութիւն — Կարամանի թիմարներ
 Դեֆթերդարութիւն — Կարամանի թիմարներ

Մարաշի էյալեք

- Լիվա — Մալաթիա
 Լիվա — Այնթաբ
 Լիվա — Կարս՝ Մարաշի
 Քեթիսուդայութիւն — Մարաշի դեֆթերի
 Դեֆթերդարութիւն — Մարաշի թիմարներ

Սվազի էյալեք

- Լիվա — Ամասիա
 Լիվա — Զանիկ
 Լիվա — Չորում
 Լիվա — Դիվրիկի
 Լիվա — Բողոք
 Լիվա — Արաբկիր
 Դեֆթերդարութիւն — Թոկաթի ելեմտականի
 Քեթիսուդայութիւն — Սվազի դեֆթերի
 Դեֆթերդարութիւն — Սվազի թիմարներ:

Շամի [Դամասկոսի] էյալեք

- Լիվա — Կուդսի Շերիֆ [Երուսաղեմ]
 Լիվա — Ղազա
 Լիվա — Սեֆեդ

Լիվա — Նաբլոս

Լիվա — Ջեբել Աջլուն

Լիվա — Լեզուն

Լիվա — Թեդմեր

Լիվա — Կերթ-վե Ջեբեթ

Դեֆթերդարություն — Շամի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Շամի թիմարների

Դեֆթերդարություն — Շամի թիմարների:

Հալեպի էյալեթ

Լիվա — Մարե

Լիվա — Նաբլոս

Լիվա — Ազիր

Լիվա — Իերեջիկ

Դեֆթերդարություն — Հալեպի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Հալեպի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Հալեպի թիմարների:

Թարաբլուսի-Շամի էյալեթ

Լիվա — Համա

Լիվա — Հումս

Լիվա — Ջեբլիե

Լիվա — Սելմիյե

Դեֆթերդարություն — Թարաբլուսի — Շամի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Թարաբլուսի — Շամի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Թարաբլուսի թիմարների:

Ադանայի էյալեթ

Լիվա — Թարսուս

Լիվա — Սիս

Քեթխուդայություն — Ադանայի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Ադանայի թիմարների

Կիպրոսի էյալեթ

Լիվա — Ալայիե

Լիվա — Քերինե

Լիվա — Մաղոսե

Լիվա — Յաֆ

Լիվա — Ջեզիբի — Բներուզ

Լիվա — Սելեֆկե, այլ անունով՝ Իլ—Իլ

Լիվա — Հարսոյ

Դեֆթերդարություն — Կիպրոսի ելևմտականի

Քեթխուղայություն — Կիպրոսի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Կիպրոսի թիմարների:

Ռակայի [Ուրֆա] էյալեր

Լիվա — Հաթուր

Լիվա — Համասիյե

Լիվա — Բենի Ռաբիե

Լիվա — Սերուհեջիք

Քեթխուղայություն — Ռուհայի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Ռուհայի թիմարների:

Դիարբեհիւրի էյալեր

Հյուբյումեթ¹⁴ — Ջետր օջաքլըք¹⁵

Հյուբյումեթ — Հետր օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Էքուր օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Բերհել օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Բալու օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Գենջե օջաքլըք

Լիվա — Ջերնեք օջաքլըք

Լիվա — Հիսնի Քեֆ

Լիվա — Բերմեք

Լիվա — Մարկերտ օջաքլըք

Լիվա — Չեմեշկեղեք [Չմշկածագ]

Լիվա — Խարփութ [Խարբերդ]

Լիվա — Սիվիրեք

Լիվա — Կալեք օջաքլըք

Լիվա — Էրակ օջաքլըք

Լիվա — Արղնի

Լիվա — Մեհրանի օջաքլըք

Լիվա — Չաբաքչուր

Լիվա — Սղերտ

- Լիվա — Քորքիշ օջաքլըք
 Լիվա — Ահաքես օջաքլըք
 Լիվա — Մեֆարկին օջաքլըք
 Լիվա — Բեսթան
 Լիվա — Սուման
 Լիվա — Նիսիբին
 Լիվա — Ակշա Կալա
 Լիվա — Սանջար
 Լիվա — Քուրդքան օջաքլըք

Դեֆթերդարություն — Դիարբեքիրի Ջեզրնի
 Դեֆթերդարություն — Դիարբեքիրի թիմարների
 Քեթխուդայություն — Դիարբեքիրի դեֆթերի:

Էրզրումի էյալեք

- Լիվա — Կարահիսարի Շարքի
 Լիվա — Փասեն (Բասեն)
 Լիվա — Խնուս
 Լիվա — Մելադեք [Մալազկերտ]
 Լիվա — Թորթում
 Լիվա — Մջնկերտ, օջաքլըք
 Լիվա — Կուրջան [Կոզիջան], օջաքլըք
 Լիվա — Իսպիր
 Լիվա — Բայբուրդ (Բաբերտ)
 Լիվա — Քղի
 Լիվա — Բայազիտի բերդ
 Լիվա — Մամրվան
 Լիվա — Ալաշկերտ
 Լիվա — Թեքման
 Լիվա — Քեոյ

Դեֆթերդարություն — Էրզրումի ելևմտականի
 Քեթխուդայություն — Էրզրումի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Էրզրումի թիմարների:

Չրիդրի էյալեք

- Լիվա — Արդահանի Բյուզուրք [Մեծ Արդահան]
 Լիվա — էրլի [Օլթի]
 Լիվա — Բերմեքդեք [Բերթքերք]

- Լիվա — էրլուհ
 Լիվա — Նուշատ, օջաքլըք
 Լիվա — Նըսֆի — Լիվանի, օջաքլըք
 Լիվա — Մամեհջել [Մահջել], օջաքլըք
 Լիվա — Լիք
 Լիվա — Աջարեի Ուլյա [Վերին Աջարա], օջաքլըք
 Լիվա — Աջարեի Սուֆլա [Ստորին Աջարա] օջաքլըք
 Լիվա — էմիրհոյ
 Լիվա — էսթիչե
 Լիվա — Բոսջոք [Փոսխոյ]
 Լիվա — Խեքթվիս
 Լիվա — Ալթուն Կալա՝ Օսթհետի հետ միասին
 Լիվա — Մեհրեք
 էյալեթ — Ահմեդ խան, օջաքլըք
 Քեթխուդայություն — Հըլդըրի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Հըլդըրի թիմարների:

Կարսի էյալեթ

- Լիվա — Ջարշատ
 Լիվա — Կեչվան, օջաքլըք
 Լիվա — Արդահանի Քյուչուք, օջաքլըք
 Լիվա — Կաղզման
 Լիվա — Քուե
 Քեթխուդայություն — Կարսի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Կարսի թիմարների:

Բաթումի էյալեթ, այլ անունով՝ Տրապիզոն.

- Լիվա — Քունիյե
 Քեթխուդայություն — Բաթումի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Բաթումի թիմարների:

Վանի էյալեթ

- Հյուքյումեթ — Բիթլիս, օջաքլըք
 Հյուքյումեթ — Հարան, օջաքլըք
 Հյուքյումեթ — Հեքքարի, օջաքլըք
 Հյուքյումեթ — Մահմուդի

- Զիվա — Քերթեր [Կարկար]
 Լիվա — Վերֆայի, օջաքլըք
 Լիվա — Սերվի
 Լիվա — Մոկս, օջաքլըք
 Լիվա — Շենավ, օջաքլըք
 Լիվա — Էլբաֆ
 Զիվա — Կուրկուր, օջաքլըք
 Լիվա — Էսնաներտ [Սպարկերտ]
 Լիվա — Էրջիշ [Արճեշ]
 Լիվա — Քեսան
 Լիվա — Բարկիրի [Բերկիրի], օջաքլըք
 Քեթխուղայություն — Վանի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Վանի թիմարների:

Բաղդադի կյալեթ (Դար-ուլ-իսլամ)

- Հյուքյումեթ — Ամադիե
 Լիվա — Խեւե
 Լիվա — Զեվադեր
 Լիվա — Կաբայիլի-ուրբանի-բերիյե¹⁰
 Լիվա — Դերթենք
 Լիվա — Կասրի Շիրին
 Լիվա — Զախո
 Լիվա — Մեհվան
 Լիվա — Սեքերմեթ
 Լիվա — Մաջվան
 Լիվա — Զենդ Արադ
 Լիվա — Զեսան
 Լիվա — Աթր, օջաքլըք
 Լիվա — Հարիր Դումեք
 Լիվա — Էրհե
 Լիվա — Կըզըլ Ռաբաթ
 Լիվա — Ալթուն Քիփրի
 Լիվա — Հարիր, այլ անունով Շեհրանի, հյուքյումեթ-օջաքլըք
 Դեֆթերդարություն — Բաղդադի ելեմտականի
 Քեթխուղայություն — Բաղդադի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Բաղդադի թիմարների

Շեհր-Ձորի էյալեր

Լիվա — Ղորի

Լիվա — Կըզըլջա Կալա

Լիվա — Սեհրան

Լիվա — Դենքենի, օջաքլըք

Լիվա — Կարա Դաղ

Լիվա — Քյոյ

Լիվա — Շեմամեք

Լիվա — Դուկլըրան

Քեթխուդայություն — Շեհրի Ձորի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Շեհրի Ձորի թիմարների:

Մուսուլի էյալեր

Լիվա — էսքի Մուսուլ

Լիվա — Քեշան

Լիվա — Խարուն

Դեֆթերդարություն — Մուսուլի ելեմտականի

Բասրայի էյալեր

Լիվա — Ռումլե ենթակա Ջեզարիի Հիդիթի

Լիվա — Հաֆար

Լահսայի էյալեր

Լիվա — Կաթիֆ

Լիվա — Սանաա

Լիվա — Հաշե

Հաբեշի էյալեր

էյալեթ — Ջեզայիրի Արաբ

էմիր Հաջլեք — Ջեզայիրի Արաբ

էյալեթի Թունուս, Կափուդանլըք Բենի Դերտ

Վոյվոդալըք¹⁷ — Բուդտան

Վոյվոդալըք — էֆլաք:

(Հատ. 11, էջ 298—300)

Ֆերիդուն Բեյը իր աշխատության երկրորդ հատորում այս վերնագրով տալիս է մի սուլթանական հրաման:

Հրամանի մեջ նշվում է, որ Ստամբուլը երկար ժամանակից ի վեր քննության չի ենթարկվել: Փաղիշահը լսում է, որ քաղաքի տարբեր մասերում նկատվում է բարքերի ապականություն: Շարիաթին հակառակ ամեն տեսակի գործեր արգելելու և վերացնելու համար փաղիշահական ֆերման է տրվում, որ յուրաքանչյուր թաղամասի իմամը, մյուսեղիներ և թաղամասի բնակչության ներկայացուցիչը քննեն ու պարզեն, թե ո՞վքեր են քաղաքի կարգ ու կանոնը խանգարողները, ապօրինի աշխատանքով և վաստակով զբաղվողները, գավառներից եկածները (բեքար) և այլն: Այդպիսի տարրերին հրամայվում է խիստ քննության ենթարկել, ցուցակագրել, կալանավորել, մասնավորապես, անկարգության և խռովության պատճառ հանդիսացողներին: Ֆերմանում ասված է.

«... Որոշ դերձակների, նպարավաճառների և այլ արհեստավորների խանութներից և սենյակներից (օդա) յուրաքանչյուրում ապրում է հինգ, նույնիսկ տասը և ավելի մարդ: Այդպիսիներից ում անհրաժեշտ է, հարկավոր է երաշխավորության տակ առնել, արձանագրել ռայա դասին պատկանողներից այն մարդկանց, որոնք իրենց վարն ու ցանքը թողած՝ շրջակայքից և տարբեր վայրերից եկել են [Ստամբուլ]. այդպիսիներին քննության ենթարկել և պարզել, թե ովքե՞ր են եկել, ե՞րբ են եկել, այստեղ ի՞նչ աշխատանքով են զբաղվում. այդպիսիներին հարկավոր է խիստ նախազգուշացնել, որ սրանից հետո այլևս չմնան քաղաքում, վերադառնան իրենց հայրենիքը և զբաղվեն իրենց աշխատանքով ու վաստակով: Նախազգուշացումից հետո իրենց տեղերը չվերադարձողներին հականն-հանվան է պետք է ցուցակագրել և ինձ ներկայացնել: Այդպիսիներին պատժելու համար ինչպիսի հրաման որ տամ, դրա համաձայն պետք է վարվեք: Քաղաքը [Ստամբուլը] պետք է ապականությունից և անառակությունից սրբել ու մաքրել ամբողջապես և լիովին: Պետք է պարզել, թե [քաղաքում] ովքե՞ր են բնիկները և ովքե՞ր նորեկները: Իրենց հայրենիքը թողած և եկած օտարներին պետք է ետ ուղարկել իրենց տեղերը, իսկ վաղուց եկածներին երաշխավորության տակ առնել, որպեսզի սրանից հետո շարիաթին հակառակ և իմ Բարձր հրամաններին հակառակ չվարվեն»:

(հատ. II, էջ 131—132)

ԿՈՉԻ ԲԵՅ

Կոչի բեյի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Նրա գրքի հրատարակիչ Ահմեդ Ռեֆիք էֆենդիի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ Գյուրիջելի Կոչի Բեյը եղել է սուլթան Մուրադ IV-ի մոտիկ անձնավորություններից, որին ներկայացրել է իր «Ռիսալեն» («գեկուցագիր») 1041 (1631—1632) թվականին:

Կոչի բեյը լինելով փաղիշահի անձնական ծառայողներից, դեռևս մանկությունից կապված է եղել արքունիքի հետ:

Սուլթան Մուրադ IV-ից հետո սուլթան Իբրահիմը, հետևելով իր նախորդին, հրամայել է Կոչի Բեյին իր համար էլ մի «Ռիսալեն» գրել: Կոչի Բեյը իր երկրորդ Ռիսալեն գրում է գրեթե նույն բովանդակությամբ:

Ահմեդ Ռեֆիք էֆենդիի վկայությամբ Կոչի Բեյը հավանաբար արդեն վախճանված է եղել, երբ Քյաթիր Չելեբին գրել և վերջացրել է իր «Ցեզլեբե»-ն: Այդ պատճառով էլ «Ցեզլեբե»-ում Կոչի Բեյի մահվան մասին հիշատակություն չկա: Ահմեդ Ռեֆիքի կարծիքով, Քյաթիր Չելեբին, հավանաբար չի էլ ճանաչել Կոչի Բեյին, քանի որ վերջինս գրական ասպարեզում հայտնի անձնավորություն չի եղել և նրա «Ռիսալեն»-ները պետական գաղտնի փաստաթղթեր լինելով, մատչելի չեն եղել բոլորի համար:

Կոչի Բեյը «Ռիսալեն»-ներում իր մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չի հաղորդել: Եղած հիշատակություններից պարզվում է, որ նա Ստամբուլ է եկել Ռումելիից Ալբանական Գորիցա (թուրքերեն՝ Կորչա) քաղաքից, որը գտնվում է Օխրիդա լճի եզրերին: Կոչի Բեյը կոչվել է նաև Գյումյուլչինելի (Գյումյուլչինացի)՝ Գյումյուլչինա քաղաքից լինելու համար:

Ռուս հայտնի արևելագետ Վ. Դ. Սմիրնովը, որը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձրել Կոչի Բեյի «Ռիսալեն»-ն*, իր հետազոտական աշխատանքի ժամանակ ձեռքի տակ է ունեցել Կոչի Բեյի «Ռիսալեն»-ի հինգ ձեռագիր օրինակ, որոնք եղել են Պետերբուրգի հանրային գրադարանում:

Կոչի Բեյի «Ռիսալեն» տպագրվել է մի քանի անգամ: 1860 թվականին այն հրատարակել է Աթաբեյը՝ լիտոգրաֆիայով: Ահմեդ Ռեֆիքը «Ռիսալեն» յույս է ընծայել 1862 թվականին, էրուզիան՝ 1887 թվականին: Թարգմանվել է ֆրանսերեն, գերմաներեն և հունգարերեն:

* В. Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский и другие Османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, С.-Петербург, 1873.

«ՌԻՍԱԼԵ»-Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոչի Բեյի «Ռիսալե»-ում արծարծված հարցերը, հեղինակի տված տեղեկությունները և նրա դատողությունները վերաբերում են XVII դարի Թուրքիայի պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական հարցերին, որոնք կարող են որոշակի պատկերացում տալ նաև հայ և հարևան ժողովուրդների կյանքի պայմանների մասին, մանավանդ, որ Կոչի Բեյը խիստ քննադատության է ենթարկել Օսմանյան Թուրքիայում ժողովրդական մասսաներին ճնշող և շահագործող տիրող շրջանների շարաշահությունները և բռնությունները, հարկերի և այլ պատավորությունների գործում արմատացած ապօրինությունները, երկրում ստեղծված անապահովությունը, թալանն ու կողոպուտը, ենիչերիական բանակի և այլ զորամասերի սանձարձակությունները:

«Ռիսալեն» կազմված է զեկուցման ձևով: Կոչի Բեյը քննության է առել այն բոլոր հարցերը, որոնք իր կարծիքով հանդիսանում են երբեմնի հզոր օսմանյան պետության քայքայման ու անկման պատճառները:

Չնայած Կոչի Բեյը չի կարողացել տալ կայսրության քայքայման իսկական պատճառները, այնուամենայնիվ, նրա հաղորդած տեղեկությունները իրենցից ներկայացնում են պատմական որոշակի արժեք: Վ. Դ. Սմիրնովը Կոչի Բեյի «Ռիսալե»-ի մասին գրում է. «Նրանում, ինչպես մի ֆոկլոսում, հավաքված են Թուրքիայի անկման պատճառները և նրա հզորության մասին այն մտքերը, որոնք ցրված են նրա ժամանակակիցների աշխատությունների մեջ... Նկատի ունենալով Կոչի Բեյի աշխատության անկասկած արժանիքները... ես որոշեցի նրան առաջին տեղը տալ Թուրքիայի պատմության և թուրքական ցեղի պետական-հասարակական կյանքի գրականության իմ ուսումնասիրության մեջ»*: Կոչի Բեյի «Ռիսալեն», որպես XVII դարի պատմական աշխատություն, իր նշանակությունը պահպանել է մինչև մեր օրերը:

«Ռիսալե»-ի 17 գլուխներում Կոչի Բեյը մեծ հմտությամբ և պարզությամբ քննության է առել Թուրքիայի պետական, հասարակական, վարչական և տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառները, քննադատության ենթարկել երկիրը դեպի քայքայում և անկում տանող երևույթները: Այդ բազմաթիվ հարցերը վերաբերում են սուլթանների, վեզիրների, պետական խորհրդի անդամների բնութագրությանը, մեծ և փոքր ազարակատերերի պետական ծառայությանը, նրանց կարգապահությանը, պետությունից ռոճիկ ստացողների թվի անընդհատ աճմանը, ենիչերիական օջախի քայքայմանը, աղքատ ռայաներից զանձվող հարկերի ավելացմանը, իսլամական երկրներում² առաջացած ապստամբություններին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, XVII դարի պատմաբան-քննադատը ուշադրության է առել պետական կյանքի, ժողովրդի և «աղքատ-ռայաների» առօրյա կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, փորձել է երևան հանել շարիքի արմատը և ներկայացնել պետության ղեկավարների, գլխավորապես ռազմա-ֆեոդալական ռեժիմի գլուխ կանգնած սուլթանի ուշադրությանը:

Պարզ է, որ քննադատի բոլոր անկեղծ ջանքերն ապարդյուն են, անցել: Կոչի Բեյը իր պատմական արժեքավոր երկով՝ «Ռիսալե»-ով, Թուրքիայի պատմագրության մեջ գրավում է իր պատվավոր տեղը:

* В. Д. Смирнов, նշվ. աշխ., էջ 33—37:

Կոչի Բեյը միջնադարյան մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման պետությունը և երկիրը չի պատկերացնում առանց սուլթանի: Այդ պատճառով էլ միջնադարյան քննադատը իր աշխատության մեջ առաջին հերթին խոսում է մի քանի սուլթանների և նրանց գործերի մասին:

Այսպես, Յավուզ սուլթան Սելիմի մասին գրում է.

«Հին Դիվանխանեում անձամբ Դիվան էր կազմում. փաղիշահը գիտեր իր կուլերին³, կուլերն էլ գիտեին իրենց փաղիշահին... Մեծ վեզիրը անկախ էր և ոչ ոք չէր միջամտում սուլթանության գործերին... Թե՛ փաղիշահները և թե՛ վեքիլներն ու մյուս մարդիկ չէին ձգտում շքեղության ու փառքի, հավատարիմ էին նվիրական շարիաթին, հարգում էին օսմանյան օրենքները, անհրաժեշտ շահով և խիստ զգուշանում էին ապօրինություններից»:

Սուլթան Սյուլեյման Կանունիի մասին.

«Այս սուլթանի ժամանակ աշխարհի կարգը խանգարվել էր, որովհետև փաղիշահը ինքը չէր հարգում նախկին կարգերն ու կանոնները... Փաղիշահը իրեն շրջապատում էր իր ծառաներով, որոնք կարճ ժամանակում հասնում էին ամենաբարձր, անգամ վեզիրության աստիճանի, յուրացնում բաղմաթիվ պետական և հասարակական կալվածները և հողերը, հարստանում ու ապրում շոաջլ և փարթամ կյանքով...»:

«Մեծ վեզիր Ռուսթեմ փաշան՝ իր գործունեությամբ, նվիրական շարիաթին հակառակ, կայսերական խասերը և մուկաթաաները, որոնք իսլամական բեյթ-ուլ-մալեո են, սկսեց իլթիզամի տալ: Եվ որովհետև պատվավոր էմինները մերժեցին իլթիզամ վերցնել, այդ իլթիզամները անցան անարժան և անբարոյակա: հրեա էմինների ձեռքը, իսկ այդ հանգամանքը պատճառ դարձավ կայսերական խասերի և մուկաթաաների գյուղերի քայքայմանը... Շոաջլությունն ու ղեխությունը հետզհետե այնպիսի աստիճանի հասան, որ պաշտոնյաների և «կուլ» դասի եկամուտը չէր բավականացնում նույնիսկ հացի փողի... Բռնության և թշնամության պատճառով, աշխարհը ավերվեց...»:

ՆԵՒԻՄՆԵՐԻ ԵՎ ՄՅՈՒԿԱՐՐԻՔՆԵՐԻ ՉԱՐԱԴՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Մինչև 982 (1574) թվականը բարձր վեզիրները միանգամայն ինքնուրույն էին գործում Մեծ վեզիրի նախագահության ներքո և ոչ ոք չէր կարող միջամտել նրանց գործերին: Պաշտոններում նշա-

նակելու և ազատելու իրավունքը նրանց էր պատկանում և ոչ ոք չէր իմանում փաղիշահի հետ նրանց ունեցած գործերի մասին...: Վերոհիշյալ թվականներից սկսած նեղիմներն ու այլ մոտիկ անձինք, փաղիշահի մոտ դիրք և պատիվ ձեռք բերելով, սկսեցին միջամտել սուլթանության գործերին: Նրանք մինչև անգամ մեծ վեզիրներին մի շարք առաջարկներ ներկայացրին...

Մեծ վեզիրները նրանց (նեղիմների և մյուկարրիբների) ցանկություններին շքնդառաջելու դեպքում, բոլորը միասիրտ և միաբերան, փաղիշահին դիմելով բազմաթիվ զրպարտություններ էին ներկայացնում և փաղիշահի բարկությունն ու զայրույթը գրգռելով, անմեղներից ոմանց սպանության, ոմանց քսորի և ոմանց էլ ունեցվածքի ու հարստության հափշտակման և նրանց անարգանքի ենթարկվելու պատճառ էին լինում...»:

Հեղինակը իբրև օրինակ հիշում է իրանի դեմ մղված պատերազմում սերդար նշանակված Ֆերհադ փաշային, որը Օսմանյան պետության մատուցած իր բազմաթիվ ծառայությունների համար փոխանակ փաղիշահի շնորհներին և պատիվներին արժանանալու, վերոհիշյալ նեղիմների ու մոտիկ մարդկանց զրպարտությունների և թշնամության հետևանքով, մահվան էր դատապարտվել...

«Սրանից առաջ սուլթան Մուրադ III-ի և սուլթան Մուհամմեդ III-ի սուլթանության ժամանակ սիփահի զորամասերը անհնազանդություն ցույց տալով և պետության վեքիլների դեմ բռնություն գործ դնելով, Ռումելիի բեյլերբեյի Կարա Մուհամմեդ փաշային, «Բաբ-ուս-սեադեի»⁵ աղա Ղազենֆեր Աղային շենք ուզում» ասելով, սպանել տվին և բազմաթիվ պատվավոր մարդկանց վրա հարձակվեցին, ռայաների և բերայաների⁶ նկատմամբ բռնություններ կատարեցին: Ոչ ոք չկարողացավ սրանց գործունեությունը կանխել: Միայն հանգուցյալ Եմիշլի Հասան փաշան, իր խելամտությամբ, ենիչերիների օջախը իր կողմը գրավելով, անսպասելի կերպով փակեց Ստամբուլի դռները. վերոհիշյալ խմբի (սիփահիների) ավազակապետներին և շարագործներին միանգամից սրի քաշեց և նրանց հետ իր հաշիվը մաքրեց: Սակայն անմեղ և անպարտ (Հասան փաշային) փաղիշահի առաջ թշնամական ապրտամբությամբ սպանել տվեցին: Որոշ մարդկանց միջոցով զրպարտություններ ներկայացնելով՝ Իբրվիշ Մահմուդ փաշայի և Նեսուհ փաշայի նման վեհանձն, հերոս և հավատարիմ բազմաթիվ վեզիրների մասին ևս, Բարձր սուլթանության նկատմամբ, Աստված մի արասցե՛, դավադրություն կազմակերպելու մեջ ամբաստանեցին և նրանց փաղիշահի զայրույթին արժանացրին: Նրանցից հետո եկած վեզիրները ստիպված էին ենթարկվել ռեբրեին մարդկանց»⁷ [ար-

քունիքի մարդկանց] և ծառայել նրանց ցանկություններին. ինչ որ նրանք ցանկանում էին, այն էլ կատարում էին: Ներքին մարդիկ սկսեցին միջամտել նաև մի շարք այլ գործերի: Այսպես, հարյուրավոր տարիներ առաջվա նվիրական պատերազմների [ղազավաթ]՝ հետևանքով նվաճված գյուղերն ու մշակելի հողերը տարբեր ճանապարհներով, մի մասը իբրև բաշմաբլբ⁹, մի մասը իբրև աբվալբ, մի մասն էլ իբրև մյալբ յուրացրին: Իրենց բավարարելուց հետո, իրենց ենթակա մարդկանց բաժինը տվին որպես թիմար և զեամեթ, կտրեցին սրի մարդկանց գիրլիքները: Նրանք մուսուլմանների բեյթուլ-մալերը քայքայելով, աշխարհը այսպիսի վիճակի հասցրին: Դրանով էլ նրանք չբավականացան: Կաշառակերության դուռը բաց անելով, սկսեցին միջամտել սանջակների բեյլերբեյիների և փաղիշահի մյուս ծառայողների գործերին: Կաշառակերության մուլուցքով տարված, մի շարք անկարող և անարժան մարդկանց բեյլերբեյիություն պարտագրելով, դրան արժանի բազմաթիվ գործունյա և վաստակ ունեցող մարդկանց, իրենց կորովով և քաջությամբ հայտնի կուլերին, անարգանքի ու անուշադրության դատապարտեցին և աղքատության դուռը հասցրին: Թիմարի և զեամեթի տերերը լրիվ կերպով ոչնչացվեցին: Նվաճումներն ու գրավումները դադարեցին: Աշխարհի երեսից կարգն ու կանոնը վերացվեց... Աշխարհը լցվեց ուլուֆե [ռոճիկ] ստացող կուլերով, սիփահիների խումբը խորտակվեց, նրանցից անվանիները ենթարկվեցին վեքիլներին և դրանց միջոցով երևան եկան ամեն տեսակի անկարգություններ ու խռովություններ, «փաղիշահական հարեմը մտան թուրք և յուրուք¹⁰, շինգանե (գնչու), հրեա, անկրոն և անհավատ բազմաթիվ սրիկա և հարբեցող քաղաքի օղլաններ»:

ՆԻՆՉԵՐԻԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԽԱԵՏՈՒՄԸ

Ենիշերիական օջախում օտարների մուտքը սկսվում է 909 (1503) թվականից: Դրա պատճառը հետևյալն էր. հիշյալ թվականին տեղի ունեցավ Նորին վսեմություն սուլթան Մուհամմեդ III-ի հարսանեկան հանդեսը և շարունակվեց գիշեր-ցերեկ՝ մոտ երկուս ամիս: Շրջակայքից և ամեն կողմից անթիվ-անհամար մարդիկ հավաքվեցին ու այնպիսի խառնաշփոթություն առաջացավ, որ բազմաթիվ մարդիկ ոտքի կոխան դարձան: Բազմությունը ցրել անհնարին էր. կտավատի յուղով յուղված պարկեր բերեցին և դրանցով հարձակվեցին ժողովրդի վրա... երբ բազմությունը մի քիչ ցրվեց, փաղիշահական հարսանիքը վերջացավ. փոխանակ [ենի-

չերիական] դասի հանդեպ հարգանք ցուցաբերելու, հավաքված բազմութիւնը միաբերան պահանջեց, որ իրենց էլ ընդունեն ենի-չերիների շարքերը: Փաղիշահը ստիպված եղավ նրանց ցանկութիւնը ընդունել: Այդ ժամանակ ենիչերիների աղա Ֆերհադ Աղա-յին հրաման տրվեց այդ մասին: Սա էլ խորհրդակցելով օջախի սպաների հետ, հետևյալ կարծիքը հայտնեց. «Եթե այդպես լինի, ապա օտար տարրերը մուտք կգործեն մեր օջախը, օջախում պոյութիւն ունեցող կարգն ու կանոնը և օսմանյան պետութիւնը դրանով վնաս կկրեն»: Այս խորհրդածութիւնամբ նրանք այդ հրամանը շընդունեցին...»

Փաղիշահը պնդում է իր հրամանի վրա և ենիչերիների աղան հեռացվում է պաշտոնից: Նրան փոխարինող Յուսուֆ Աղան այդ օտար տարրերին՝ «աղա շրաղի» անունով, ենիչերիական օջախն է ընդունում և դրանով ստեղծում մի նոր ապօրինութիւն ևս: Հետագայում, 1030 (1620) թվականին, ստեղծվում է «բեջայիշ» [փոխարինում] անունով մի ապօրինութիւն ևս. այդ միջոցներով ենիչերիների շարքերն են ընդունվում օտար տարրեր: «Օջախը իր մաքրութիւնն ու փայլը կորցրեց, գոյութիւն ունեցող օրենքը խախտվեց և առաջ եկան խառնակութիւններ... 10 հազարից ավելի «օթուրաբներ» [թռակի անցածներ] երևան եկան և այսպիսով ոչնչացվեց մուսուլմանների բեյթ-ուլ-մալը...»:

Այնուհետև Կոչի Բեյը հիշատակում է բազմաթիվ «նորամուծութիւններ», որոնց հետևանքով աշխարհում տարածվում են շարութիւնը, խռովութիւնն ու դավադրութիւնը, խանգարվում է աշխարհի կարգն ու կանոնը:

«Եթե այս եղանակով հավաքված զինվորներով կարելի լիներ կրոնին և պետութիւնը վայել գործեր տեսնել, մեր նախկին սուլթանները... զեամեթները և թիմարները միայն սիփահիներին չէին շնորհի և կուլերի դասին տարեկան այդպիսի գանձեր [դրամ] չէին տա: Միայն փաղիշահական արշավի ժամանակ տարբեր ցեղերից մեկ-երկու հազար զինվորներ չէին հավաքի և ըստ իրենց ծառայութիւնների՝ դերձակը դերձակութիւնամբ, նպարավաճառը նպարավաճառութիւնամբ, անուշահոտութիւններ վաճառողը իր գործով, ամենքը չէին զբաղվի իրենց արհեստներով...»:

XI ԴԱՐԻ [ՀԻՋՐԵԹԻ] ԱՂՔԱՏ ՌԱՅԱՆԵՐԸ

Ուշադրութիւն է արժանի նաև Կոչի Բեյի գրքի այս հատվածը, որի մեջ նա տալիս է ժողովրդական մասսաների կյանքի իրական պատկերը:

Մինչև 990 (1582) թվականը աղքատ ռայաների ամեն մեկ շնչից գանձվում էր 40—50 ալչե՝ ջիզիե և 40 ալչե՝ տան ավարիզ: Երկու ոչխարից մեկ ալչե՝ ոչխարի հարկ: Սակայն մյուրաշիրն ու տուրքահավաքները ջիզիեից և տան ավարիզից երկուական, երեքական և մինչև հինգական ալչե փող էին առնում որպես «ղուլամիյե»¹¹, և ոչ ոք չէր համարձակվում միջամտել: Փաղիշահական խասերի գրանցումը երկու հազար շորս հարյուր քառասուն մեկ ալչե էր: Ներկայումս կուլ դասի թիվը ավելացել է. երբ կուլերի թիվը ավելանում է, ծախքերն էլ կավելանան, իսկ երբ ծախքերն ավելանում են, ռայաների ճնշումն էլ է ավելանում և աշխարհը ավերվում է:

Սկզբում տան ավարիզից առնվում էր 40—50 ալչե, ներկայումս ջիզիեից միայն պետության համար նշանակվել է շնչից 240 ալչե, ամեն մեկ տան ավարիզից՝ 300 ալչե, ամեն մեկ գլուխ ոչխարի համար՝ մեկ ալչե: Սիփահինների վեց վաշտի զինվորները, մի քանի տարուց ի վեր փաղիշահական եկամուտների գանձումը յուրացնելով, սուլթանության վեքիլներից բռնի կերպով վերցրել են բոլոր դեֆթերները: Սուլթան Մուհամմեդի ջամիի բակում ժողովրդի ներկայությամբ աճուրդի են դնում և մեկ, թերևս մեկ ու կես «ղուլամիյեյով» վաճառում, իսկ գնողները մեկ ղուրուշով չբավականանալով, իսլամական երկրում սկսել են յոթ-ութ հարյուր ալչե ջիզիե առնել, իսկ վիլայեթներում մեկ ոչխարի դիմաց 30—40 ալչե են առնում: Ռայաները ինչպե՞ս կարող են տանել այս բռնությունները: Երկրի ժողովուրդը ինչպե՞ս կարող է ապրել այսպիսի պայմաններում: Փաղիշահական խասերի դրուժյունն էլ է վատացել: Չորս հարյուր ութսուն բեռ ալչե արձանագրված Վրաստանի, Գենջեի, Երևանի և Բաղդադի երկրներում փաղիշահական խասերի գյուղերը ձեռքից դուրս են եկել և անցել թշնամու ձեռքը: Սրանց մի մասը, շարիաթին հակառակ, սեփականացվել է և վերածվել մյուլքի, վակֆի և բաշմաքլըքի, մի մասն ավերվել է և քայքայվել, մի մասն էլ վեզիրների խասերի վերածվել: Ներկայումս գոյություն ունեցող փաղիշահական խասերի գյուղերից հազիվ հարյուր բեռ ալչե եկամուտ է մտնում պետության գանձարանը, իսկ մնացած [գումարից] անուն և հետք անգամ չի մնացել:

Վերջապես աղքատ ռայաների նկատմամբ ներկայումս կիրառվող այդ ճնշումներն ու բռնությունները տեղի չեն ունեցել ո՛չ մի ժամանակ, ո՛չ մի տեղ և ո՛չ էլ փաղիշահի որևէ երկրում:

Իսլամական երկրներից որևէ մեկում որևէ անձի նկատմամբ եթե մի հյուլեի շափ բռնություն գործադրվի, վերջին դատաստանի

օրը այդ երկրի իշխողն է պատասխան տալու. վեբիլներից չեն պահանջելու և իշխողը աշխարհի արարիչ Աստծուն չի կարող պատասխանել և ասել, որ ինքը վեբիլներին է հանձնարարել: Ա՛խ, ուժեղ բռնությունը գերդաստաններ կոչնչացնի և վշտաբեկ մարդկանց արտասուրը դժբախտության մեջ կխեղդի աշխարհը:

Աշխարհը անհավատություն կարող է հանդուրժել, սակայն բռնություն չի հանդուրժի: Արդարությունն է երկարակեցության պատճառը: Երկրի կարգն ու կանոնը փառիշահի աղքատների համար արքայություն է ստեղծում: Այս ասածներս իմ խոսքերը չեն, ուլեմաների և շեյխերի խոսքերն են: Եթե հավատ չընծայվի, նրանցից պետք է հարցնել:

XI ԴԱՐԻ [ՀԻՋՐԵԹԻ] ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Սկսած 990 (1582) թվականից փառիշահական պաշտոնները անարժաններին կաշառքով էին տրվում, իսկ պատերազմի և կովի իրավունք ունեցող զեամեթների և թիմարների տերերը խրամատներ մտնելով [պատերազմների գնալով] քայքայվում էին...

Սրանից առաջ Անատոլիայի վիլայեթներում «ջելալի» ավազակներ երևան գալով կողոպտեցին և թալանեցին Անատոլիայի, Կարամանի, Սվադի, Մարաշի, Հալեպի, Դամասկոսի (Շամ), Ուրֆայի, Դիարբեքիրի, էրզրումի, Վանի և Մուսուլի էյալեթների գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, որով բազմաթիվ երկրներ քանդվեցին ու ավերվեցին: Նույնիսկ օսմանյան պետության հնազույն մայրաքաղաք Բրուսան թալանվեց, կրակի մատնվեցին ու այրվեցին բազմաթիվ քաղաքներ և վայրեր: Վրանաբնակները և թուրքմեն ցեղերը հպատակությունից դուրս գալով, աղքատ ուսանողների նկատմամբ ծայր աստիճանի բռնություններ գործադրեցին, որի պատճառով բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին:

Սև ծովի կողմից էլ կազակներ են գալիս և կողոպտում ու թալանում են ծովեզերքում գտնվող գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, բնակիչներին գերի են տանում, որովհետև նրանց դիմադրություն ցույց տվող չկա: Կազակները մոտենալով Ռումելի Հիսարին¹², այրել են Ենի Քյոյն ու մի շարք այգիներ, կողոպտել ու թալանել են մուսուլմանների ունեցվածքը: Դրանց պատճառած վնասների ու շարիքների առաջն առնելու համար անհրաժեշտ եղավ նեղուցու⁷ (Բոսֆորում) բերդեր կառուցել և պաշտպանել Ստամբուլի շրջակայքը:

Իրանի շահն էլ իր գրաված մի քանի էյալեթներից բացի, մեր

ձեռքից խլեց Բաղդադի նման ամրակուռ բերդը և մեր իմամն ու կրոնի առաջնորդը հանդիսացող Նորին սրբութունն մեծ իմամ էբու-
Հանիֆեի նվիրական և լուսավոր գերեզմանը գրավելով, անթիվ
դավաճանություններ կատարեց: Այսքան ժամանակ է [շահի] դեմ
արշավանքներ են կազմակերպվում, անհաշիվ բեյթ-ուլ-մալեր են
ուշնշացվում, սակայն բոլորովին ապարդյուն. նրանից [շահից] եր-
կու գյուղ անգամ չեն կարողացել գրավել, իսկ այս դարի զինվոր-
ներով գրավելու հավանականություն անգամ չկա: Միակ միջոցը
այն է, որ փաղիշահը ինքն անձամբ [պատերազմի] գնա և շնորքի
արժանանա:

Եմենի երկիրն էլ ձեռքից դուրս է եկել և իմամ համարվող մի
անձի սեփականությունը դարձել. Մուանի-օղլին էլ հպատակու-
թյուն ցույց տալու փոխարեն, ապստամբել է և բռնությամբ գրա-
վել մեկ բեյլերբեյություն շափ երկիր: Բասրայի և Լահասայի վա-
լին էլ «թավայիֆի-մյուլուբի»¹³ ձևն է ստացել: Սկսած 1005 (1596)
թվականից իսլամական երկրից գրավվել է ընդամենը 19 էյալեթ:

Մնացած երկրներն էլ բռնությունների ներքո այրվում են, իսկ
ուայաներն ու բերայաները քայքայվում...

Ինչպիսի՞ դժբախտություն է այս:

Եվ վերջապես, Օսմանյան սուլթանության հզորությունն ու
փառքը զինվորով է ապահովվում, իսկ զինվորի գոյությունն ապա-
հովողն էլ դրամն է: Դրամը ուայաներից կգանձվի: Ռայաների
ապահովությունը կարելի է իրագործել արդարությամբ և արդարա-
դատությամբ: Իսկ ներկայումս աշխարհը քայքայված է, ուայանե-
րը ցրված են, գանձարանը դատարկ է և կովող մարդիկ մեր նկա-
րագրած վիճակումն են: Մեկ կողմից իսլամական երկիրը ձեռքից
գնում է, բայց դարձյալ միջոցներ ձեռք չեն առնվում և դարման չեն
հասցնում: Սակայն ամեն տեսակի զեխությունները նորից անպա-
կաս են: Այս ի՞նչ անգիտակցություն է...

ԿՈՉԻ ԲԵՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ «ՌԻՍԱԼԵՆ»

Կոչի Բեյը 1041 (1631—1632) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ին ներկայացրած «Ռիսալե»-ից հետո, սուլթան Իբրահիմի հրամանով նրան ներկայացնում է իր երկրորդ «Ռիսալե»¹⁴:

Իր երկրորդ «Ռիսալե»-ում Կոչի Բեյը սուլթան Իբրահիմին առաջարկում է հիմնական ուշադրությունը դարձնել պետական գանձարանի կարգավորման և ռազմական ուժերի (գլխավորապես ենիչերիական բանակի) վերակազմության գործերին: Կոչի Բեյը իր այս «Ռիսալե»-ում հիմնականում կրկնում է իր տեսակետներն ու դատողությունները Օսմանյան կայսրության անկման և քայքայման պատճառների, «ազքատ ռայաների» տնտեսական վիճակի վատթարացման, գյուղատնտեսության դեգրադացիայի մասին և այլն:

Ինչպես իր առաջին զեկուցագրում, այստեղ ևս, փոքր և միջին ավատատեր-թիմարատերերի գաղափարախոս և նրանց ձգտումների արտահայտիչ Կոչի Բեյը հավատացած է, որ «բավական է միայն վերականգնել «սրի մարդկանց» առանձնաշնորհումները և ամեն ինչ կստանա իր նորմալ վիճակը... Բարձրյալն Աստծու կամքով պետության մեջ կարգ կհաստատվի, բարձրագույն իշխանությունը [իսլամական հիմնական իշխանությունը] կվերստանա իր նախկին փայլը, իսլամի սուրը կլինի անպարտելի և թշնամիները՝ հլու-հպատակ»^{*}:

Երկրորդ «Ռիսալե»-ի 19 գլուխներում ընդգրկված են բազմատեսակ վարչական, ռազմական, տնտեսական, հողային, հարկային և այլ հարցեր:

Նրա քննության առած հարցերից առանձնապես պետք է նշել սուլթանական արքունիքի կազմակերպության, շնորհումների [պաշտոններ, աստիճաններ, տիտղոսներ և այլն], պատմությունը կարդալու և գործի հանգամանքներին ժանոթանալու, ենիչերիական բանակը վերակազմելու, սեփականությունների [հողային] բաժանման և խասերի քանակի, հարկերի, դատավարության, դրամների մասին և այլ հարցեր:

* А. С. Тверитинова, *նշվ. աշխ.*, էջ 218:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՅԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅԻ «ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»-ԻՅ

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆԻ (ԽԱԶԻՆՆԻ ԱՄԻՐԵ) ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԵՎ
ՄԱԽՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԵՖԹԵՐԳԱՐ ԷՅՆԵԴԻԻ ԹԱՔՐԻՐԸ?

Նվաստս հայտնում եմ, որ կայսերական գանձարանի լրիվ տարին մուկաթաաից³, ջիզիեից⁴, ավելի ջիզիեից, ավարիզից⁵ իջեւ վանի (օթևանի) տուրքից⁶ և տարբեր ստացվածքներից եկող եկամուտները կազմում են գանձարանի ելքն ու մուտքը, և որոնք հատկացված են կարիքների և ծախքերի՝ ընդամենը 14503 քիսե ակչե է։

— Հիշված ակչեից 7448 քիսեն ստացվում է մուկաթաաից և կայսերական խասերից.

— 297 քիսեն՝ ջելեպների ոչխարի աղնամից⁷.

— 50 քիսեն բեյթ-ուլ-մալից, բերաթների և հրովարտականների եկամտից.

— 1203 քիսեն՝ օթևանի և իջևանի տուրքերից.

— 150 քիսեն՝ զեամեթի և թիմարների տերերի՝ թիմարի համար վճարած ակչեններից.

— 47 քիսեն՝ կայսերական անշարժ կալվածների և հողերի ամրացման եկամտից։

— 71 քիսեն՝ օգնության...

— 115 քիսեն՝ Բոզդանի բեյլերբեյի, Բոսնիայի դեֆթերդարի և Հերսեգի բեյի կուլերի ոռճիկները վճարելու համար ապահովված ակչեից։

Լրիվ տարվա ընթացքում կատարված ծախքերը հետևյալներն են.

— Փոքր ուղնամեջիի⁹ գրասենյակում գրանցված և թվով 2301 մարդուց բաղկացած փաղիշահական ասպանդակի աղաների, շավուչների և այլ նշանավոր անձերի լրիվ տարեկան ոռճիկները՝ 573 քիսե։

— 19843 մարդուց բաղկացած սիփահիների, սիլահդարների,

աջ և ձախ ուլուֆեջիների, աջ և ձախ դարիբների¹⁰ լրիվ տարվա ոռճիկն է 3116 քիսե.

— 2465 մարդուց բաղկացած կափուջի կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը կազմում է 180 և կես քիսե.

— Աջեմի օղլանների¹¹, բոստանների օղլանների¹² և բալթաջի կուլերի¹³, որոնք թվով 13826 մարդ են, լրիվ տարվա ոռճիկն է 442 և կես քիսե.

— 5128 մարդուց բաղկացած ջբբեջի կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 264 և կես քիսե.

— 1455 մարդուց բաղկացած թնդանոթաձիգ կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 111 և կես քիսե.

— 320 մարդուց բաղկացած թնդանոթի կառապանների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 27 և կես քիսե.

— Թվով 3217 թամբազործ կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 195 և կես քիսե.

— Կայսերական խոհանոցի 1321 ծառայողների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 73 քիսե.

— 735 արհեստավոր կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 40 քիսե.

— 221 խալաթի դերձակ կուլերի լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 10 քիսե.

— 909 վրանի նվագողների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 55 քիսե.

— Դրոշակի 100 նվագողների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 12 և կես քիսե.

— Դիվանի 35 ջրկիրների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ երեք քիսե.

— Միայն մի մարդ մնացած եվրոպացի խմբի տարեկան ոռճիկը՝ 10600 աղյե.

— Վարաթի բերդի 717 բերդապահների լրիվ տարվա ոռճիկը՝ 227 քիսե:

Ներկայումս գրանցված և ոռճիկ ստացող բոլոր կուլերին ընդամենը վճարվում է 9206 քիսե ոռճիկ:

— Ներկայումս արքունական նավաշինարանում (թերսանե) եղած 50 նավերի (կատարողա) բոլոր կարիքների և աղյեյով թիավարների վարձի և բեյլիք (պետական) գերիների հացի, կայսերական նավատորմի 13 կալիոնների¹⁴ նավաստիների վարձի և այլ կարիքների համար կանխիկ դրամով վճարվում է 988 և կես քիսե.

— Օջաբլըքներից իբրև ավարիզ առնված թիավարներին վճարում է 621 և կես քիսե աղյե: Այս ծախսերին ավելացնելիք նավաշինարանի սարքավորանքը կազմում է 1609 քիսե: Սակայն վերոհիշյալ 621 քիսեն օջաբլըքի անվան է պատկանում և չի մտցված

եկամտի և ծախսերի մեջ, միայն նավաշինարանի ընդհանուր ծախսը իմանալու համար է, որ այստեղ այդ մասին բացատրութիւն տրվեց:

— Արքունական խոհանոցի կարիքների համար, բացի Եգիպտոսի իրսալիեյից¹⁵ ամբողջ տարին ծախսվում է 965 և կես քիսե.

— Քաղաքապետութիւնի ծառայողների համար, թե՛ նրանց ռոճիկների և թե՛ հին պալատի, Իբրահիմ փաշայի պալատի և Ղալաթայի պալատի մսի և այլ կարիքների համար ամբողջ տարին ծախսվում է 724 և կես քիսե.

— Կայսերական ախոռի հատկացումների համար, բացի Արփա էմինի¹⁶ և օջաքլըքների միջոցով կատարված ծախսերից, ծախսվում է 254 և կես քիսե.

— Ստամբուլի աղայի միջոցով, օջաքլըքներից բացի ամբողջ տարին ծախսվում է 114 և կես քիսե.

— Գավառական գանձարանի միջոցով խալաթի ատլասի և այլ իրերի համար ամբողջ տարին ծախսվում է 225 քիսե.

— Արքունի պալատի կանանոցի (էնդերուն) համար բազմատեսակ դիպակի, ասվիի և ատլասի ծախսերը ամբողջ տարին կազմում են 150 քիսե.

— Ենիչերինների համար ասվիի և աստառի արժեքը ամբողջ տարին՝ 436 և կես քիսե.

— Ենիչերինների համար մսի արժեքը ամբողջ տարին 210 և կես քիսե.

— Էդիրների և պալատի տղաների (ղուլամ) համար ամբողջ տարին 46 քիսե.

— Սեքբանների փոխ համար անհրաժեշտ ակցուրի արժեքը ամբողջ տարին 25 քիսե.

— Ղրիմի խանի և Կալդայի¹⁷ սալյանեի համար որոշ միրմիրանների և ծովային բեյերի սալյանեի համար ամբողջ տարին 400 քիսե.

— Նվիրական Հաջի համար ամբողջ տարին 139 և կես քիսե.

— Արքայական սովորույթների, ներբողի, գովասանքի և սովորութիւնների, շնորհումների և ճանապարհածախսերի համար ամբողջ տարին 50 քիսե.

— Կարամանի էյալեթում վառող պատրաստելու համար ամբողջ տարին 10 քիսե.

— Թոշակի անցածների և աղոթքով զբաղվողների, ինչպես նաև որոշ բերդերի զինվորների համար ամբողջ տարում 1911 քիսե.

— Սի քանի մուկաթաա ստանալու, բրնձի մշակույթի և մու-

կաթանների ծախսերի, մզկիթների, վակրֆների և մենզիլների ձիերի ծախքերի համար ամբողջ տարին 427 և կես քիսե.

— Պետական մսագործների աղնամի (ոչխարի) տուրքերը, որը հատկացված է արքունական խոհանոցի, հին պալատի, Իբրահիմ փաշայի պալատի, Ղալաթայի պալատի և ենիչերիների պետերի համար, ամբողջ տարին 188 քիսե:

Ներկայումս բոլոր ծախսերի գումարը հավասար է 16400 քիսե և կլչեի, որը գերազանցում է եկամտի գումարից 2000 քիսեով:

Գրվել է 1064 (1653) թվականին:

(հատ. II, էջ 304—307)

ԱՇԱՐԻ (ՏԱՍԱՆՈՐԳ) ԵՎ ԽԱՐԱՋԻ ՀՈՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ
ՄԵԿԵԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏՎՈՂ ՇԵՅԽ-ՈՒԼ-ԻՍԼԱՄ ԷՔՈՒՍՈՒՈՒԳ ԷՖԵՆԳԻԻ
ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՖԵՎԱՆԵՐԸ¹⁸

ՀԱՐՅ. Ի՞նչ է տասանորդային և խարաջային¹⁹ հողը, շնորհ արե՛ք մանրամասնորեն բացատրել.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Եթե իմամը մի երկիր նվաճելով նրա հողերը բաժանի հաղթողների միջև, այդ հողերի համար տրված պարտավորությունը, հարկավ տասանորդ է, որովհետև մուսուլմանների համար տրված պարտականությունը չի կարող լինել սոսկ ապրուստի միջոց: Եթե նվաճման ժամանակ [հողը] քյաֆիրների ձեռքում է եղել, տեղն ու տեղը տրված որոշումով, հողը պահպանվում է իբրև սեփականություն: Այդ հողում նշանակվածը, հարկավ, իսրաօ կլիհի, չի կարող տասանորդ լինել, որովհետև տասանորդը բովանդակում է նաև բարեպաշտություն, իսկ քյաֆիրը արժանի չէ դրան: Խարաջի մի մասը ըստ հողաբաժնի է, տարեկան որոշ չափով ակչե է առնվում, մի մասն էլ ըստ եկամտի ստացվածի (եկամտի) կամ տասանորդն է, կամ արժեքը, որը նշանակում է ըստ հողի բերրիության աստիճանի՝ մինչև կեսը:

Այս երկրի, այսինքն՝ Ռումելիի, հասարակության հողերը ոչ տասանորդային են և ո՛չ էլ խարաջային, այլ երկրին պատկանող հողեր են, որոնք իրենց տերերին չեն տրվում իբրև սեփականություն, այլ տրվում են ժամանակավոր օգտագործման կարգով: Դրանց [հողերի] ըստ հողաբաժնի և ըստ եկամտի խարաջները տալիս են սփահահիներին, [հողը] մշակում են, բայց չեն կարող վաճառել կամ սեփականացնել. [մշակողը] եթե զավակ ունենա, սա ևս հոր նման հող կմշակի, բայց [հողը] չի անցնում ժառանգորդներին: Տասանորդային հողերն ու խարաջային հողերը իրականու-

թյան մեջ իրենց տերերի սեփականութիւնն են, որոնք օգտվում են այդ հողերից, որպես իրենց կալվածքի:

... ՀԱՐՑ. Եթե մի երկրում տասանորդի փոխարեն յուրաքանչյուր շիֆթից հնուց ի վեր առնվել է որոշ քանակի հացահատիկ, այդ երկրում թիմարատեր սեփահիւնների այդ կարգի տասանորդի փոխարեն առած հացահատիկը արդյոք հալալ կլինի:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Այն հողերը, որոնք երկիրը նվաճելիս բաժանվել են նվաճողների միջև և որոնցից առնվում է շարիաքական տասանորդ և կամ այն հողերը, որոնք իմամի որոշումով թողնվել են իսլամ ընդունողներին, այդպիսի հողերը չեն կազմում երկրի հողերի մեծ մասը: Քյաֆիրների վրա խարաջ է նշանակվում ըստ շնչի և, բացի այդ, խարաջ է նշանակվում նաև իրենց ձեռքում ունեցած հողի համար: Խարաջը նշանակվում է ըստ հողի բերրիութեան աստիճանի, տասից մեկ, ութից մեկ, ավելի կամ պակաս: Եթե հիշված վայրերը տասանորդային հողեր են, տասանորդից ավելին առնելը հալալ չի լինում, իսկ եթե խարաջային հողեր են ու խարաջ է նշանակվում, և եթե այս հողերը կարող են [ավելիին] դիմանալ, արտոնված է այդպիսի հողերից առնել ավելին:

(հատ. II, էջ 302—303)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ ԵՂԱԾ
ԹԻՄԱՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երկրում ընդհանուր առմամբ զեամեթը 20 հազար ակչե է, ամենապակասը՝ 20 հազար, եթե ավելի լինի [դրանից] 20 հազար ակչեն կըլըջ, իսկ մնացածը եիսս է համարվում: Ռումելիում եղած թիմարների կըլըջը երկու տեսակ է, մեկը վեց հազար ակչե, մյուսը՝ երեք հազար: Օրինակ՝ Ռումելիում եղած բեյերբեյիները տալիս են մինչև 5999 ակչեով փոխանցված թիմարները և իրենց կնիքով կնքված բերաթները²⁰. 6000 ակչե լինելու դեպքում բեյերբեյիները բերաթ չեն տալիս, այլ տալիս են գրութիւն (թեզքերե)²¹ և ուղարկում երջանիկ Ասիթանե (Ստամբուլ):

Անատոլիայի, Ջեզայիրի և Կիպրոսի էյալեթներում կըլըջ թիմարը 5000 և 2000 ակչե է: Մինչև 4999 ակչեի [թիմարները] բեյերբեյիներն են բաժանում և բերաթները տալիս իրենց կնիքով, իսկ 5000 ակչե լինելու դեպքում, բերաթ չեն տալիս, ինչպես վերևում նշվեց, այլ տալիս են թեզքերե, որով և ստացվում է բերաթը [Ստամբուլից]:

Բասրայի, Դիարբեքիրի, էրզրումի, Շամի [Դամասկոս], Հա-

լեպի, Բաղդատի և Շեհրի Ջորի էյալեթներում կիրառվում է Ռուս-մեխիում գործող կարգը:

Կարամանի, Մարաշի և Ռումի [Սվազ] ընկերբեյիները իրենց բերաթներով տալիս են մինչև 2999 ակչեի թիմարներ, իսկ 3000 ակչե լինելու դեպքում, թեղերքեով ուղարկում են Ստամբուլ: Եթե թիմար ստացողը չի հրաժարեցված և թիմար է ստացել նախնական կարգով, նրան բերաթի փոխարեն տալիս են թեղքերե, որովհետև օրենքով բերաթը սկզբում տրվում էր Ասիթանեից:

Օրենքի համաձայն սիփահիի որդիները ևս իրենց հոր սկզբնական բերաթները պետք է տասնեն Ասիթանե և [բերաթը] այնտեղից ստանան: Բեյլերբեյիների կողմից բերաթ եղած թիմարները տրվում են երջանիկ Ասիթանեից և սերդարների կողմից, հետո դեֆթերխաներից թեղքերե է տրվում և բերաթ լինում: Սրա պատճառն այն է, որ մի քանի տարուց ի վեր արշավանքներ են տեղի ունենում դեպի Արևելք և Արևմուտք, բեյլերբեյիները իրենց տեղերում չեն լինում և շարժման մեջ են գտնվում:

Ինչպես բացատրվեց, բեյլերբեյիների կողմից բերաթ եղած թիմարներից բացի, երջանիկ Ասիթանեից ուլուֆե (ռոճիկ) ունեցող կամ թիմարի իրավունք ունեցող մարդկանց բերաթ է տրվում և հաստատվում հրամանով: Երբեմն երջանիկ Ասիթանեում թեղքերե է գրվում և բերաթ լինում, երբեմն էլ բեյլերբեյին է ուղարկվում նախապես տրված հրամանը, որից [բեյլերբեյից] եկած թեղքերեով բերաթ է լինում Ստամբուլում:

Բեյլերբեյիների բերաթներով տրված թիմարները անունների մատյանում կոչվում են առանց թեգֆերեի [թիմարներ]:

Իսկ իրենց [բեյլերբեյիների] բերաթներով շտրված, այլ թեղքերեով տրված և պետության մայրաքաղաք ուղարկված ու ներկայացված թիմարները կոչվում են թեղքերեով թիմարներ: Վեսսելում!

(հատ. II, էջ 304)

ՅԵՐԶԱԿ ՓԱՇԱՅԻՆ²² ՇՆՈՐԶՎԱԾ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԶԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նիշանի հրամանը հետևյալն է...

Փաղիշահական գրություններին ու հրովարտակներին հատուկ երկար նախաբանից և Ֆերհադ փաշայի գործերն ու արժանիքները թվարկելուց հետո նշվում է, որ Ֆերհադ փաշան շատ գեղատեսիլ, հոյակապ և նվիրական մի մզկիթ է կառուցել Կասթեմունի քաղաքում:

«...Կասթեմունի քաղաքում վեց հազար ակչեով գրանցված Սարկավան անունով գյուղի բերքերը, վերոհիշյալ մզկիթում ծա-

ուայոդներին ծախսերին հատկացնելու համար, Ֆերհագ փաշան դիմում ներկայացնելով խնդրել է, որ բարեգթորեն այդ գյուղը իրեն տրվի՝ սեփականության իրավունքով: «Իմ բարձր գթության և փառիշահական բարերարության համաձայն... հիշյալը իր բոլոր շարիաթական իրավունքներով և սովորութային հարկերով իբրև սեփականություն շնորհեցի վերոհիշյալին [Ֆերհագ փաշային] և, տալով այս բարեբաղդ կալվածագիրը, հրամայեցի, որ սրանից հետո վերոհիշյալ գյուղը իր որոշյալ սահմաններով և այդ սահմաններէ մեջ եղած խաս-չիֆլիքը, հողերն ու ցանքսերը, լեռները, գետերը, ծառերը իրենց հարակից ենթակա մասերով, պատրաստ եղածներով և փոխվածներով²³, հեյթ-ուլ-մալը, պատրաստի և բացակա հարստություններով, բաղձավան, հանցանքի և ոճիրի, ոչխարի և հացահատիկների հարկերը և բոլոր շարիաթական ու հանրային իրավունքները, ինչպես նաև սովորութային հարկերը, առանձին մասերով կամ ընդհանուր կարգով, սերնդից-սերունդ նրա [Ֆերհագ փաշայի] անձնական սեփականությունն ու իրավունքն է... մինչև որ Աստված ինքը ժառանգի հողն ու նրա վրա գտնվողներին, ու նա է ժառանգների լավագույնը»: Նա՝ Ֆերհագ փաշան, սեփականության բոլոր տեսակներով սեփականատեր է: Եթե ցանկանա՝ կվաճառի, եթե ցանկանա՝ կնվիրի, եթե ուզենա՝ վակըֆի կտա:

Այդ մասին իմ զավակները և հետագա փառապանծ սերունդները, բարձր կարողության տեր վեզիրները, բարեպաշտ մենակյացները, բոլոր առաքինիներն ու բարեպաշտները, բոլոր ընտիր և հասարակ իրերի [ապրանք, հարստություն] սեփականատերերը, գործակալները, վերջապես ոչ մի անձ և ոչ մի արարած, հավիտյանս չպիտի միջամտեն և արգելք չպիտի լինեն այս որոշման գործադրմանը: Եթե որևէ մեկը փոփոխի, խախտի կամ ջնջի [այս որոշումը]... թող Աստծու առաջ մշտապես հանցավոր և մեղավոր լինի:

(հատ. II, էջ 275—286)

ՍԱԿՐԱԶԱՄ ՆՍՈՒՆՉ ՓԱՇԱՅԻՆ՝ ՇՆՈՐՀԱՍ ԳՅՈՒՂԵՐԻ
ԵՎ ՀՈՂԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱՍ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նշանի հրամանը այս է որ... ...նուդավենդիգյարի սանջակում¹⁵, Ակհիսարի սանջակում հազար ակչեոզ գրանցված գյուղերը, և նույն սանջակի Կարահիսարնալլու նահիյեում հազար ակչեոզ գրանցված գյուղերը, նոր համառոտ և ըն-

դարձակ գեֆթերներում²⁶ արձանագրված բոլոր հացահատիկներից և բերքերից Կանձվող շարիաթական ու սովորութային հարկերը²⁷, բեննաքի, մյուջերբեղի, բադհավայի և հողի թափուի հարկերը²⁸, ինչպես նաև [այդ գյուղերի] սահմաններում գտնվող հողերը, արտավայրերը և խոտհարքները, նաև դրանց կից եղած վայրերը, շենքերը և ավերակները, մարգագետիններն ու անմշակ վայրերը, ռինչ որ հիշված է կամ չի հիշված, ինչ որ գրված է կամ չի գրված» [բոլորը] շնորհեցի [Նեսուհ փաշային] իբրև սեփականություն և [դրանց] կալվածագիրը տալով, հրամայեցի, որ վերոհիշյալ գյուղերի վրա, վերևում նշվածի համաձայն, [Նեսուհ փաշան] անձնական կալվածքի և սեփականության իրավունք ունի, կարող է տիրանալ իր ցանկացած ձևով, եթե ցանկանա՝ կծախի, եթե ուղենա՝ կարող է ուրիշին նվիրել, եթե նպատակ ունենա, կարող է վակըֆի տալ: Այդ մասին իմ սուլթանական գերդաստանը, նրա ճյուղերն ու գլխավորները, իմ նվիրական խալիֆայության հետնորդներն ու հաջորդները, Դիվանի բարձրաշնորհ վեքիլները, աշանները, էմիրները, կալվածների դեֆթերդարները և այլ անձինք, բարձրաստիճան ու հասարակ մարդիկ արգելք չլինեն, չխանգարեն և ոչ մի կերպ չմիջամտեն: Եթե որևէ մեկը [այս հրամանը] փոփոխի, խախտի կամ ջնջի, թո՛ղ հանցավոր ճանաչվի բարձրյալն Աստծու առաջ: Թո՛ղ այդպես գիտենան: Այս կալվածագրի բովանդակութունն ու անունները հաստատվեցին իմ փառավոր նշանով փաղիշահական թուղրայով: Թո՛ղ վստահեն բարձր նիշանին²⁹:

(հատ. II, էջ 283—285)

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ-ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շանի Զազեն իր տարեգրային դեպքերի շարքում բավականաչափ նյութեր է տալիս նաև XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի Թուրքիայի և նրա ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական դրության մասին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ տարեգիրը այդ հարցերը շոշափում է ոչ թե երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի իր կատարած ուսումնասիրությունների կամ դիտումների հիման վրա, այլ որպես արքունական-պետական տարեգիր, որի պարտականությունն էր «պատմության» տարեգրություններում նշել փաղիշահական բոլոր հրամանագրերն ու կարգադրությունները, տալ նրանց պատճենը նույնությամբ:

Հատկանշական է, որ Շանի Զազեն, ի տարբերություն նույն ժամանակի պատմագիր-տարեգիր Զեվդեթ փաշայի, կարծեք թե ձեռնպահ է մնում իր կարծիքն ու տեսակետները հայտնելու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերի մասին: Մինչդեռ պատմագիր-տարեգիր Զեվդեթ փաշան, գրեթե միշտ, վերլուծելով պետական-քաղաքական և տնտեսական-կենցաղային

բազմատեսակ հարցերը, տալիս է իր սեփական կարծիքը, որը անշուշտ, միշտ չէ, որ ճիշտ է և ընդունելի:

Շանի Զաղեից թարգմանաբար բերված են թվով 7 նյութեր, որոնք, ըստ բովանդակության, կարելի է բաժանել երկու մասի:

1. Ֆինանսական-գրամական և տնտեսական միջոցառումներ, որոնք պետության և ժողովրդի համար ունենին բացառիկ կարևոր նշանակություն:

2. Կենցաղային (քնակարան, հագուստ) միջոցառումներ, որոնք բնորոշ են երկու տեսակետից. ա) փաղիշահական ֆերմանով որոշվում և հաստատվում է մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ Օսմանյան երկրում նույնիսկ քնակարան կառուցելու գործում կիրառված խտրականությունը և բ) օսմանյան կառավարության և մասնավորապես սուլթանական արքունիքի ֆանատիզմն ու խիստ պահպանողական վերաբերմունքը դեպի առաջադիմական քայլերը և նորածեղությունները հագուստի, արդուզարդի նկատմամբ: Սուլթանը հատուկ ֆերմանով փորձել է արգելակել ժողովրդի լավ, գեղեցիկ և կոկիկ հագնվելու ձրգտումը:

ԴՐԱՄԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարեգիր Շանի Զաղեն 1224 (1809) թվականի դեպքերից հիշատակում է նաև այդ ժամանակի դրամական միավորների և շրջանառության մեջ եղած դրամների մասին՝ «Դրամի կարգավորումը» վերնագրով հատվածում:

Արքունական փողերանոցում (զարբխանե) կտրված տարբեր տեսակի ոսկիների (ալթուն) գինը գնալով բարձրանում է, իսկ ներկայումս փողերանոցից [ոսկիները] բաց են թողնվում հին գներով և պետությունը վնաս է կրում:

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ ոսկիները ժողովրդի մեջ վաճառվում են բարձր գներով, իսկ գրամի արժեքի կարգավորումը պատճառ պետք է լինի, որ Աստծու ծառաները՝ [ժողովուրդը] վնասի շենթարկվեն: Թե՛ պետությանը վնաս չպատճառելու և թե՛ Աստծու ծառաներին վնասից գերծ պահելու նպատակով, անհրաժեշտ համարվեց հատուկ որոշում ընդունել այս մասին: Այդ պատճառով Շահնշահի [սուլթանի] հրովարտակով Շեյխ-ուլ-խսլամության դիվանում մի քանի անգամ գումարված խորհրդակցական մեջլիսում քննության առնվեց այս հարցը և միաձայն որոշվեց, որ տարբեր տեսակի ոսկիները գնվեն և վաճառվեն հետևյալ գներով.

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած, «յալդրզլի ոսկին» պետք է արժենա տասը դուրուշ, «մաջար ոսկին»՝ իննը և կես դուրուշ, «ֆընտըք ոսկին»՝ իննը դուրուշ, սրա քառորդը արժե հարյուր փարա, Ստամբուլի «գերրի մահբուբեն»՝ վեց և կես դուրուշ, իսկ նրա կեսը՝ երեք դուրուշ, «գեփպտական մահբուբեն»՝ հինգ և կես դուրուշ, իսկ կեսը՝ հարյուր տաս փարա:

Օրինական համարելով փողերանոցի գները շրջանառության գների հետ համաձայնեցնելու գործը, Շեյխ-ուլ-խսլամության կողմից այս առթիվ տրվեց նվիրական ֆեթվա, որպեսզի առևտուրը կատարվի հրամանով սահմանված գներով:

Ոսկու գների բարձրացման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ որոշ ժլատ մարդիկ առևտրական կարգով ոսկիները ուղարկում են այլ քաղաքներ: Ուստի հայտարարվեց, որ այդ նպատակով ուղարկված ոսկիները սրանից հետո մյուսաշիրներին միջոցով պետք է բռնագրավվեն պետության օգտին: Այս մասին հայտարարվեց կայսերական երկրում, որպեսզի բոլորը նկատի ունենան այդ որոշումը:

(հատ. I, էջ 242—243)

* * *

Երեք տարի անց, 1227 (1812) թվականին տարեգիրը նորից է անդրադառնում դրամների շրջանառության հարցին և «Դրամի շրջանառության կարգավորումը» վերնագրով հատվածում խոսում է փողերանոցի կտրած արծաթ դրամի մասին, Հատվածը թարգմանվում է կրճատումներով:

ԴՐԱՄԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նախապես տեղի ունեցած խորհրդակցության ընդունած որոշման համաձայն՝ զիհիջջե ամսի սկզբին արքունական փողերանոցում որոշ քանակով բարձրորակ արծաթից, շրջանառական գնով, սկսեցին կտրել հինգ ղուրուշ «ջիհադիե» անունով դրամներ: Բացի այդ, «Ֆընտըք քառորդ» անունով ոսկին, որը նախապես արժեք հարյուր փարա, գավառներում առնվում ու վաճառվում էր երեք ղուրուշով, այսինքն՝ հարյուր քսան փարայով...

Տարեգիրը նշում է նաև հետևյալ փաստը: Առևտրականները հաշվի առնելով թուրքական դրամի բարձր գնողական ուժը, փոխանակ ապրանք տանելու Ռուսաստան, նախընտրում էին ոսկի և արծաթ դրամ տանել: Այսպիսով վաճառականները շահում էին, սակայն այդ ոսկու արտահանումը Ռուսաստան, պակասեցնում էր Թուրքիայի փողի քանակը: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, դրամների արժեքը փոփոխության է ենթարկվում հետևյալ կերպ. «Ռյուրիյեն»՝ հարյուր տաս փարա, «յալըզզ ոսկին»՝ տասը ղուրուշ, «Ֆընտըք ոսկին»՝ ինը ղուրուշ: Արգելվում է առևտուրը եվրոպական դրամներով և ռայալով: 90 օրվա ընթացքում այդ դրամները իջեցված գներով պետք է փոխանակվեին սուլթանական դրամներով: Այդ կապակցությամբ խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում:

Տարեգիրը այնուհետև շարունակում է. «Սակայն սարրաֆներն ու առևտրականները [եվրոպական] այդ դրամները, իբրև սպեկուլյատիվ դրամագլուխ անմիջապես թաքցրին. այնպես, որ դրանից վնասվեցին միայն իրենց ձեռքում մի քանի ռայալ և դինար ունեցող աղքատներն ու շքավորները, որոնք ստիպված էին այդ դրամները հատկացնել իրենց օրական ապրուստին: Ինչ վերաբերում է կառավարական գանձարանին, ապա նա գրեթե օգուտ չունեցավ այդ միջոցառումից:»

(հատ. II, էջ 160)

ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԻ ԷՄԻՆԵՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

1234 (1818) թվականի դեպքերից Շանի Զադեն նորից անդրադառնում է դրամի կարգավորման հարցին³ և այդ կապակցությամբ մեջ է բերում փողերանոցի էմինեն տրված փաղիշահական հրամանը, չրամանը թարգմանվում է կրճատված:

«..Վերջերս կեղծ (կալբ) դրամները շատացել և գրեթե խլական որակի դրամին հավասար մտել են շրջանառության մեջ: Շարիաթի կողմից անթույլատրելի համարված այդ կեղծ և աղարտված դրամների շրջանառությունը պատճառ է լինում ընդհանուր առևտրի խանգարման: Կարգադրվում է Ստամբուլում և շրջակայքում, երեք քաղաքներում⁴ և բովանդակ Օսմանյան կայսրության մեջ կեղծ և աղարտված դրամները (փարա, ղուրուշ և այլն) լրիվ կերպով դուրս հանել շրջանառությունից և խստորեն պատժել այդ կարգը խախտող սարրաֆներին, շարաշահողներին և դրանց նմաններին:»

(հատ. III, էջ 37)

ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

1236 (1820) թվականի դեպքերից տարեգիրը կրկին անդրադառնում է շրջանառության մեջ եղած դրամների կարգավորման հարցին:

Նախ հանգամանորեն խոսում է առևտրի, կենցաղի մեջ դրամի ունեցած կարևորության մասին: Այնուհետև նշում է.

Փողովորդի տարբեր խավերում երևան եկած ճոխությունն ու շքեղությունը ավելացնում է հատկապես արտասահմանյան ապրանքների պահանջը: Այդ պատճառով դրամը հոսում է այլ երկրներ և արծաթի գինը սովորականից ավելի է բարձրանում: Կայսերական դրոշմով կտրված սպիտակ ալշեի արժեքը հետզհետե ավելանալու հետևանքով շարաշահողները այդ դրամը հավաքում են և թաքցնում: Մյուս կողմից, կտրված հինգ ղուրուշանոցը և մյուս տե-

սակի դրամները ավելի մեծ շահով են պահանջվում գավառների և արտասահմանի վաճառականների կողմից: Այս հանգամանքը դրամի պակասության պատճառ են դառնում...

Արծաթի գնի տարբերության պատճառով, ներկայումս հատր երեք դիրհեմ ծանրությամբ կտրված ղուրուշի մեջ տասը փարա, ֆրնտըք ոսկու քառորդի հազար հատի մեջ՝ ավելի քան երկու հարյուր ղուրուշ տարբերությունն է առաջացել, որը արքունական փոդերանոցին մեծ վնաս է պատճառել...

Արծաթի շարաշահությունների հետևանքով պետությանը հասնող վնասի առաջն առնելու համար, որոշվեց դրամները կարգավորել հետևյալ կերպով. արծաթի հին որակը (այսր) պահպանելու պայմանով կտրել երկու դիրհեմից՝ մեկ ղուրուշանոց, չորս դիրհեմից՝ երկու ղուրուշանոց և այդ հաշվով քառորդ դրամներ: Ավելի մեծ քանակությամբ կտրել ումի քառորդ, ֆրնտըքի քառորդը բարձրացնել երեք ղուրուշի, Ստամբուլի քառորդը՝ երկու և կես ղուրուշի: Այս գների և սրանից առաջ ընդունված դրամների տեսակների գների խստիվ պահպանման մասին հատուկ փաղիշահական բարձր հրովարտակ (խաթթ-ի հյումայուն) տրվեց...

Վերոհիշյալ կարգավորումից հետո էլ արքունական փողերանոցը որոշակի օգուտ չունեցավ, որովհետև շարաշահությամբ պարապողները և դրամի առևտրով զբաղվողները սկսեցին հին դրամները մի քիչ ավելի բարձր գնով հավաքել, թաքցնել և ավելի բարձր գնով ու դիրհեմով ծախել օտար վաճառականներին⁵:

(Հատ. IV, էջ 51)

ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆՔԵՐԻ (ՄԱԴԵՆ) ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հանքերի [հանքավայրեր ունեցող] կազաներում ապրող Օմերգանյու բուրդերը անհանգիստ վիճակում լինելով և մշտապես աղքատներին ու այլոց նկատմամբ բռնություններ կատարելով, անկարգության և խռովության պատճառ էին դառնում: Երբ Նորին վսեմություն արդարադատ փաղիշահը տեղեկացավ այդ մասին, ամբողջ Օսմանյան երկրի և հատկապես կայսերական հանքերի կազանների ժողովրդին և բնակիչներին ծանուցեց, որ Նորին վսեմության բարեխնամության շնորհիվ բոլորը պարտավոր են մըշտապես հանգիստ ու խաղաղ ապրել, և վերոհիշյալ վատաբարոք բուրդերի նման անկարգություններ կատարելու համար համարձակությունը բոլորովին հակառակ է ռայաների հովանավոր փաղիշահի կամքին և ցանկություններին: Վերոհիշյալ բուրդերին ոչ ոք հովանավորություն ցույց չպետք է տա և ամեն պարագային նրանց

այդ շրջաններից հանելով և հեռացնելով, պետք է կայսերական հանքերի կաղանների մաքրման գործին ուշադիր և հոգատար լինի, ինչպես նաև ապահովի ժողովրդի, աղքատների և ուսյանների հանգիստ և խաղաղ կյանքը: Այս բոլորի մասին Փալուի և էքիլի իշխողներին, Քղիի բեյին, Զավի սանջակի և Ճաբաքչուրի վոյեվոդաներին, էրզանիի կառավարիչներին՝ ուղղված բարձր հրամանը վերոհիշյալներին ուղարկվեց ուսմազան ամսի կեսին:

(հատ. I, էջ 272)

ՔԱՆԿԵՋՆԵՐԻ ՀԱԳՈՒՍՏՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՏՐՎԱՍ ՅԵՐՄԱՆԸ⁷

«Մաքրությունը հավատքի մասն է կազմում» [շարիաթական] սկզբունքը վերաբերում է նաև մուսուլմանների հագուստին: Սակայն անմիտ պճնասիրությունից խուսափելն էլ հավատացյալների բարքի պահանջներից է:

Ներկայումս [պճնասիրությունը] տարածված է շատերի, հատկապես տգետների և անգիտակիցների շրջանում:

Բարեկրթության և ամոթխածության բացակայության պատճառով, մարդիկ իրար նայելով, կանանց նման զարդարանքի միտում են ցուցաբերում... [այդպիսիները] մարդկայնությունն ու արժանապատվությունը միմիայն զարդարանքի և շքեղության մեջ տեսնելով, հագուստն ու տարազը այլանդակում են. հարուստն ու աղքատը ձգտում են հագնվել բազմատեսակ ձևերով, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը աղքատ լինելով, տարվում է հագուստի և իրերի ցուցամոլությամբ՝ հաճախ իրար նախանձելու և իրար հետ թշնամանալու աստիճան:

... Չնայած նախապես հայտարարված արգելքներին և կարգադրություններին [հագուստի և հագնվելու մասին], ներկայումս այդ պճնասիրությունը ավելի մեծ չափերի է հասնում:

Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարազները և բազմատեսակ շքեղ ու թանկագին սարքքներ (զլխի փաթթոց) են կապում: Մի խումբ պճնասերներ մեջքերին արծաթյա յաթաղան և դանակ կապած, սրճարաններում, գինետներում, հանրատներում և այլ զբոսավայրերում աղմուկ, կոիվ և անկարգություններ են առաջացնում, իսկ ոստիկանությունը ի վիճակի չէ այդպիսիներին զսպելու և պատժելու...

Այնուհետև հիշում է հագուստի և տարազի զանազան տարօրինակությունները և այլանդակությունները, որոնք տարածված են հասարակության տարբեր խավերի մեջ:

... Այսպիսի անմիտ և ավելորդ տարազներ, վարք ու բարքեր, նորին վսեմություն փաղիշահի խառնվածքին ու ցարնկությանը հակառակ լինելու պատճառով և նման վտանգավոր ու անկարգ բարքերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրություն ընծայվեց և մանրամասն բացատրություններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրվեց, որ այսուհետև ժողովրդից յուրաքանչյուրը հագնի իր կարողությանը և վիճակին համապատասխան հագուստ: Այդ հիման վրա կափուղան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կադիին, սեկբանների պետին, բոստանջիների պետին և այլ կառավարիչներին ուղղված բուլյրուլթիներ (հրամանագիր) ուղարկվեցին...

(հատ. I, էջ 287—288)

ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ (ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Շանի Զադեն հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս նաև բնակարանների (տների) կառուցման կանոնների մասին, որոնք թեև ընդհանրապես վերաբերում են Ստամբուլին, բայց բնորոշ են ոչ-մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ունեցած խտրական վերաբերմունքի համար:

.. Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին, ավելին արգելված էր: Ռայաների դասի շենքերի համար ընդամենը 10 արշին հատկացված լինելով, այն հողամասը (արսա), որի վրա կառուցվում էր շենքը, շատ նեղ, շենքերի միջև ընկած տարածությունը նույնպես նեղ էր, իսկ շենքերը ցածր էին: Չնայած գոյություն ունեցող արգելքին, [ոչ-մուսուլմանները] ստիպված էին դարատափներ (տեռասա), հարկերի միջև քոշկեր և նման մասեր կառուցել:

Վերոհիշյալ արգելքները հաստատելով և ուժի մեջ պահելով հանդերձ, թույլատրվեց սրանից հետո կառուցվելիք բնակարաններին մեկ-երկու արշին ավելացնել և հրդեհից պաշտպանվելու համար, կարողություն ունեցող բնակարանատերերին թույլատրել, որ բնակարանի չորս կողմում հողամաս (արսա) գնեն և դրանք իրար միացնելով պարտեզի վերածեն, իսկ եթե դա հնարավոր չլինի, այդ դեպքում արսայի վրա ամբողջությամբ բնակարան չպետք է կառուցեն, այլ մի փոքր մասը ազատ պետք է թողնեն: Չնայած այդ մասին անհրաժեշտ էր հատուկ հրամաններ և պատվերներ տալ, սակայն նկատի առնվեց, որ գնվելիք արսաները էվկաֆին պատկանելու համար, վակըֆը դրան չի համաձայնի և հետո իրար միաց-

ված արսանների (հողերի) տերերի միջև վեճեր կարող են առաջանալ: Բացի այդ, նկատի առնելով, որ ոչ-մուսուլման ռայաները իրենց [բնակարանների] շրջակայքում թանկարժեք արսաններ գնելու և իրենց բնակարանները ընդարձակելու կարողություն և միջոցներ չունեն, որի հետևանքով ստիպված են բաց տարածություն չթողնել և առաջվա նման ամբողջ արսայի վրա բնակարան կառուցել, բնակարանների ընդարձակման ու լրացուցիչ արսանների հարցը վերացվեց և որոշվեց, որ կարողութան տեր թե՛ մուսուլմանները և թե՛ ռայաները, երկու տների միջև եղած ձեղնահարկից (չերդակ) մի արշին ավելացնելով, հրդեհի տարածումը արգելող քարուկիր պատեր շինեն և այդ գործը հեշտությամբ գլուխ բերելու համար ծախքերը վճարեն հավաքաբար:

Դար-ուլ-խելաֆեթում⁸ և շրջակայքում կառուցված բնակարանների, խանութների և այլ շինությունների արտաքին մասերը ու քիվերը (սանաք) պետք է տախտակապատ լինեն, բոլորը պետք է իսկական խուրասանիով⁹ ծեփվեն. կառուցվելիք տների ու խանութների օջաքները և նրանց դռները շինվեն թրծված աղյուսից:

Կարողության տեր մուսուլմաններին թուլյատրվում է տարբեր տեղերում իրենց տների կեսը կառուցել քար ու կրից: Այդպիսի տներում եղածի նման թրծված աղյուսից պետք է շինել կամար, շրջակայքը պատել քարաշեն պատով, իսկ հատակը շինել տախտակամածով:

Փայտաշեն շենքերի երկարության համար տրված փաղիշահական թուլյատրվությունը վերաբերում է նաև այս կես քարուկիր շինություններին: Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ ռայաներին երբեք չի թուլյատրվում. այս պայմանների վերաբերյալ թաքրիրը նորին վսեմություն փաղիշահին ներկայացվեց և այդ մասին կայսերական թուլյատրվություն շնորհվեց...

Վերոհիշյալ կանոնագրի գործադրությունը հատուկ հրամաններով հանձնարարվում է համապատասխան անձանց և հիմնարկներին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՅԱԹԻՐ ՉԵԼԵՐԻ

1. Հաջջ, հաջի — իսլամական սրբազան Մեքքա քաղաքում գտնվող նվիրական Քաաբայի (Սև քար) ուխտագնացությունը կոչվում է հաջջ, իսկ այդ ուխտագնացության մասնակցողը՝ հաջի: Հաջջի ուխտագնացությունը և հաջի բարձր կոչման արժանանալը իսլամական կրոնի կարևոր պայմաններից է: Հաջի կոչման արժանացող անձինք համարվում են բարեպաշտ, կրոնասեր և հարգանքի արժանի մուսուլմաններ:

2. Պոլիգիստոր—բազմազան գիտելիքների տեր մարդ:

3. ա) Ակադեմիկոս Կաշկովսկի Իդնատիյ Յուլյանովիչ (1883—1951)—հայտնի արևելագետ-արաբագետ: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ արաբական գրականության և արաբական ձեռագրերի մասին: ՍՍՌՄ ԳԱ հրատարակությամբ լույս է տեսել նրա ընտիր երկերի ժողովածուն՝ 7 հատորով:

բ) Ակադեմիկոս Բաբոլդ Վասիլիյ Վլադիմիրովիչ (1869—1930)—արևելագետ:

գ) Համմեր (1774—1856)—ավստրիացի գիվանագետ, պատմաբան: Իբրև արևելյան լեզուների մասնագետ, 1799 թվականից ուսումնասիրել է հնագույն գրություններն ու մումիաները: 1802 թվականից Ստամբուլում վարել է ավստրիական դեսպանության քարտուղարի պաշտոնը, իսկ 1835 թվականից նշանակվել է Վիեննայի գիտական ընկերության նախագահ:

Հայտնի է Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմությունը» (ծագումից մինչև մեր օրերը) գերմաներեն կապիտալ աշխատությունը՝ 18 հատորով: Համմերը Օսմանյան պատմությունը սկսում է 1300 թվականից և հասցնում մինչև 1774 թվականը: Համմերի աշխատությունը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն:

դ) Թեշներ Ֆ. (ծնվ. 1888) գերմանացի արևելագետ: Ուսումնասիրել է Թուրքիայի պատմական աշխարհագրությունը: Զբաղվել է հատկապես էվլիյա Չելեբիի և Քյաթիր Չելեբիի աշխատությունների ուսումնասիրությամբ:

ե) Մորդթման Յ. Ն. (1852—1922), գերմանացի արևելագետ: Հատուկ աշխատություն ունի Քյաթիր Չելեբիի և Իբրահիմ Մյուսթեֆերիկայի մասին:

զ) Բաբինգեր Ֆ. (ծնվ. 1891) գերմանացի թրքագետ, զբաղվել է Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի ուսումնասիրությամբ:

«ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

1. Թուրքիայում տպագրական արհեստը սկսվել է շատ ուշ, XVIII դարի առաջին քառորդից, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ երեք դար հետո: Թուր-

ի խայում տպագրութեան հիմքը գրել է ազգութեամբ հունգարացի Իբրահիմ Մյու-
լիեֆերիկան, 1140 (1727—1728) թվականին: Տպարանը հիմնվում է սուլթանա-
կան հատուկ հրովարտակով («Հաթթը հյումայուն») Իբրահիմ էֆենդիի տանը:
Առաջին տպագրված գիրքը Վանի ուլեմաններից Մուհամմեշ բին-Մուստաֆայի
բառարանն է: Այնուհետև տպագրվում է Քյաթիր Չելեբիի «Մովային պատմությու-
նը», «Ջիհան նյուման», Նայիմայի «Թարիխի Նայիման», տարեգիր Ռաշիդի «Թա-
րիխի Ռաշիդը» և այլն:

«Մյուլիեֆերիկա» էին կոչվում կայսերական Դիվանի որոշ ծառայողներ:

2. Էվլիյա Չելեբին XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ է, որը երկար
տարիներ ուղևորութուններ է կատարել Մերձավոր արևելքի, Ասիայի և Արևելյան
Իվրոպայի բազմաթիվ երկրներում: Իր ուղևորության ընթացքում հավաքած նյու-
թերի հիման վրա նա գրել է 10 հատորանի մի աշխատություն, որը հայտնի է
«Էվլիյա Չելեբիի Ուղեգրություն» Evliya Çelebi seyahatnamesi անունով: Այդ
աշխատասիրության մեջ բավականաչափ նյութեր են տրվում նաև Հայաստանի և
հայերի մասին: Հեղինակի նկարագրություններն ու տեղեկությունները խիստ բազ-
մակողմանի և բազմազան են: Նա տալիս է պատմական-աշխարհագրական,
էտնոգրաֆիական, կենցաղային և այլ նյութեր, խոսում է ժողովուրդների արհեստ-
ների, լեզվի և կուլտուրայի, տեսարժան վայրերի, պատմական հուշարձանների և
բաց նշանակության մասին:

«Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության» առաջին վեց հատորները տպագրվել են
Մտամբուլում 1896 թվականին՝ արաբատու, իսկ մնացած հատորները՝ հանրա-
պետական Թուրքիայում, ըստ որում, 9-րդ և 10-րդ հատորները՝ լատինատառ
[ուղեգրերնով]:

«Ուղեգրության» որոշ հատորներ թարգմանվել են նաև անգլերեն, հունգար-
երեն և այլ լեզուներով:

ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը «Էվ-
լիյա Չելեբիի ուղեգրությունից» ռուսերեն թարգմանել և տպագրել է այն նյութե-
յրը, որոնք վերաբերում են Ուկրաինական և Մոլդավական ՍՍՌ-ների պատմու-
թյանը:

3. Թեշդիդ—արաբերեն տառը կրկնակի հնչյունով կարդալու համար տառի
վրա դրվում է հատուկ նշան, որը կոչվում է Թեշդիդ: Այսպես «Արան» բառը թեշ-
դիդով կարդացվում է «Արրան»: Թեշդիդով են կարդացվում բազմաթիվ բառեր՝
շիդդեթ, շեվվալ, թեշքթյուլ, թերակկի և այլն:

Թուրքերենում ևս այդ բառերը կարդացվում են կրկնակի հնչյունով: Բայց
հաճախ թեշդիդը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ նշաններ, չի գրվում բառի վրա:
Այդ դեպքում ընթերցողը, Լթե ծանոթ է տվյալ բառին, պետք է այն կարդա կրկ-
նակի հնչյունով:

4. Թեռնվե—միջնադարյան արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ. «էհսեն
իլթիկասի»-ն նրա աշխատությունն է:

5. Համդուլլահ կամ Համդուլլահ ալ-Կազվիևի (1281—1349)— Իրանի պատ-
մագիրներից է:

6. «Կարմուզուխ» (կըզըլթաշ) պարսկերեն՝ «սերխսեր»: Իրանի Շահ Իս-
մայիլի զինվորները իրենց զլխին կարմիր թաշկինակ կապելու պատճառով կոչվել
են «կըզըլթաշներ»: Հետագայում այդ անունը տարածվեց Իրանի բոլոր զինվոր-
ների և ժողովուրդների վրա: Օսմանյան թուրքերը և առանձնապես թուրք պատմա-
գիրները, արհամարհական և անարգական իմաստով «կըզըլթաշ» են անվանու

իրանցիներին: Կրղըլբաշներին համարում են «անհավատ» և «կրոնի թշնամի», Իրանի Շահին անվանում են «կրղըլբաշների շահ» և այլն:

7. Իբնի Սայիդ կամ Իբնի Սայիդ ալ-Մադրիզի — արաբ պատմագիր, աշխարհագրագետ և ուղեգիր:

8. Դիվանային իրավունքը (հուբուբի-դիվանիյե) այն գումարն է, որ տվյալ ցաղաքի բնակչությունը պարտավոր էր վճարել պետությանը:

9. Էմին Ահմեդ—պարսիկ գրող աշխարհագրագետ, աշխարհագրական հանրագիտարանի հեղինակ:

10. Մենջեմի (հունարեն)—ծանր քարերով գնդակոծելու մեթոդ:

11. Հոջա (խոջա) Նասեր Թուսի—XII դարի երկրորդ կեսի պարսիկ աշխարհագրագետ:

12. Բար էլ-էրվար—բառացի նշանակում է դռների դուռ:

13. Բար էլ-Հադիդ—բառացի՝ երկաթյա դուռ:

14. Նեվշիրվան, Իրանի Սասանյան շահերից: Նա իր իշխանությունը տարածելով դեպի արևելք, գրավել է նաև Դաղստանի և Կասպից ծովի շրջանները: Կասպից ծովի ափին, Դերբենդի շրջանում կառուցել է մի մեծ պարիսպ:

15. Սուլթաններ էին կոչվում փադիշահի ասպանդակին ծառայող զինվորները:

16. Սուլթան Մուրադը 1045 (1635) թվականին Երևանի արշավանքի ժամանակ անցել է Զանգի գետը:

17. Կաֆ լեռ, առասպելական լեռ: Արարական տիեզերագիտական առասպելական գրականության մեջ Կաֆի լեռնաշղթան իբր շրջապատում է ամբողջ երկրագունդը:

Կաֆ լեռան մասին հիշատակություն կա նաև ղուրանում:

18. Էբու Բեհր Բին-Բեհրամ էլ-Դեմեշկին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել XVII դարի թուրք դիտնական-աշխարհագրագետ Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի խմբագրման և հրատարակման գործին: Նա շարունակել և ավարտել է «Ջիհան նյումա»-ն: Այդ մասին հիշատակություն կա «Ջիհան նյումա»-ում: Մեռել է 1691 թվականին:

19. Ալ-Օսման, Ալ բառացի նշանակում է գերդաստան, դինաստիա: Օսմանյան սուլթանների դինաստիան կոչվում էր նաև Ալ-Օսման:

20. Ներիզ, արմավից և շամիչից քամված խմելիք (շուրուբ):

21. Օջալըլ—Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 58-րդ ծանոթագրությունը:

22. Կըլըլ—բառացի սուր, թուր. Օսմանյան կայսրության մեջ ֆեոդալական հողաբաժինների (թիմար և զեամեթ) սիփահիների կողմից ռայաներին մշակելու տրվող հողերի երեք կամ հինգ հազար ակչեի եկամուտը կոչվում էր կըլըլ: Սիփահիների ընդհանուր եկամտի այդ «կըլըլ» կոչված գումարի համար սիփահին ոչ մի պարտավորություն չունեն պետության հանդեպ, քանի որ այդ գումարը համարվում էր նրա «սրի իրավունքը»: Այդ գումարից բացի, եկամտի մնացած ամբողջ գումարի յուրաքանչյուր երեք և հինգ հազար ակչեի համար սիփահիները պարտավոր էին մեկ «չեբելու» տալ: Չեբելու էին կոչվում թիմարի և զեամեթի տիրերի կողմից պատերազմի ուղարկվող հեծյալ զինվորները, որոնք պետք է զինվեին իրենց սեփական միջոցներով:

23. Թեզհերեով քիմարեներն այն թիմարներն էին, որոնց բերածները (հրամանագրերը) տրվում էին Ստամբուլից: Իսկ առանց թեզհերեի քիմարեները բեյլերբեյի կողմից ավելի փոքր եկամտի գումարով տրվող թիմարներն էին:

24. Ջելբելու — Տե'ս սուլյն գլխի 22-րդ ծանոթագրութիւնը:

25. Քյաթիբ Չելեբիին Ախալքալաքը սխալմամբ թարգմանել է Սպիտակ բերդ: Պետք է լինի նոր քաղաք:

26. Շերեքշին (Շարիշի, Ալ-Շարիշի) — արաբ աշխարհագրագետ, որը հայտնի է իբրև «վայրերի» (մականների) մեկնաբանող: Մեռել է 619 (1222) թվականին:

27. Մասիսե (կամ Մսիս) — հայտնի պատմական քաղաք Կիլիկիայում, թուրք պատմագիրները գործ են ածում նաև Մսիս, Մըսիս անունները: Պատմական անունները՝ Mamistra, Mapsuhista.

Ներկայումս Ադանա քաղաքից 30 կմ դեպի արևելք, Ջիհուն գետի ափին լնկած գավառական փոքր Սեյհուն քաղաքն է:

28. Էհլի զիմմեյ. էհլը՝ նշանակում է տեր, իմացող, հասկացող, գիտակ, հիմմեթ նշանակում է հովանավորութիւն: էհլի զիմմեթ էին կոչվում իսլամական պետութեան հովանավորութեան ներքո գտնվող աստվածապաշտ ժողովուրդները, այսինքն՝ քրիստոնյաները և մովսիսականները:

29. Թափլիմ ալ-Բուլղան — արաբական գիտնականների կազմած տարեցույցները կոչվում էին «Թաքփիմ»: «Թաքփիմ ալ-Բուլղանը» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիդայի տարեցույցն է, որի մասին և հիշում է Քյաթիբ Չելեբին:

30. Հյուլյումեթ — բառացի նշանակում է կառավարութիւն, բայց պատմական նշանակութիւնը այլ է: Օսմանյան կայսրութեան XVI—XVII դարերի վարչական բաժանման մեջ ինքնավար և կիսանկախ բոլոր տերիտորիաներ կոչվում էին «հյուլյումեթ»: «Հյուլյումեթներ» կային գլխավորապես քրդաբնակ էյալեթներում: Մանրամասնութիւնները տես սուլյն գրքի «Ֆեզլեթե»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրութիւնը:

31. Այնի Ալի էֆենդի XVII դարի թուրք պետական ծառայող և պատմագիր: Նրա կարևոր աշխատութիւններից են «Օրենքների գրքույկները», որոնց մեջ հեղինակը տալիս է կայսրութեան 17-րդ դարի վարչական բաժանումը: Մանրամասնութիւնները տես մեր «XVII դարի օսմանյան պետութեան վարչական բաժանումը» հոդվածում. (Արևելագիտական ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1960, էջ 285—301):

32. Կոչա նիշանջի Մուստաֆա Չելեբի — սուլթան Սուլեյման Կանունիի (Օրենսդիր) ժամանակաշրջանի հայտնի նիշանջիներից է: Նիշանջի էին կոչվում սուլթանական հրովարտակների և այլ պաշտոնական գրութիւնների վրա սուլթանական հատուկ նշան՝ թուլրա, դրոշմող բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Նիշանջիները կոչվում էին նաև «թուլրաքեշ» (թուլրա նկարող) և «թեվքիի»:

33. Թյուրքե — դամբարան, գերեզման: Իսլամական սրբերի դամբարանները կոչվում էին թյուրքե, որոնք հաճախ դառնում էին ուխտատեղի: Օսմանյան սուլթանների դամբարանները նույնպես կոչվում էին թյուրքե:

34. Միր Շերեֆ — հայտնի է Միր Շերեֆ խան Բիդլիզի անունով. Բիթլիսի քուրդ խանների ցեղից է: Հայրը՝ Շեմսուդին III-ը թուրքիայից փախել և ապաստանել է Իրանում: Շերեֆ խանը Սեֆեվիդների ժամանակ նախիջևանում եղել է վալի, իսկ հետագայում, 986 (1578) թվականին Արևելյան արշավանքի ժամանակ, անցել է օսմանցիների կողմը: «Շերեֆ նամե» անունով հայտնի քրդական պատմութեան հեղինակն է:

«Շերեֆ նամեն» գրված է պարսկերեն, հետո թարգմանվել ֆրանսերեն, ապա

նաև՝ թուրքերին: Թուրքական աղբյուրներում Միր Շերեֆը անվանվում է Շերեֆ-խանի-Բիդլիշի:

35. Այս առասպելը Բիթլիսի մասին Քյաթիբ Չելեբիից բացի կրկնում են նաև այլ հեղինակներ՝ ինչպես էվլիյա Չելեբին և ուրիշներ:

36. Սովորական կամ սովորութային հարկեր (էորֆիյե). Օսմանյան էայսրության մեջ, մինչև թանզիմաթի* հայտարարումը, գոյություն ունեին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք հիմնականում բաժանվում էին երկու խմբի.

ա. շարիաթական հարկեր և բ. սովորական կամ սովորութային հարկեր:

Շարիաթական հարկերը՝ զեհուր, աշար, խարաջ և չիզիե ընդհանուր անուններով հայտնի հարկերի հիման վրա մոտ 80 անուն հարկատեսակ կար:

Սովորութային հարկերը, որոնք թվով 97-ի էին հասնում, գանձվում էին ժողովրդից ուղմական և պետության այլ կարիքների համար:

XVI—XVII դարերում Թուրքիայում գանձվող հարկերի մասին միջնադարյան իուրք պառնագիրները շատ քիչ և կցկտուր տեղեկություններ են հայտնում:

37. Քուֆի տառերը — Քուֆեն արաբական հնագույն քաղաք է եղել: Քուֆի՝ Քուֆե քաղաքին հատուկ արաբական դրերի ամենահին տեսակն է: Քուֆին սուլդանկյան ձև ունի և ներկայումս անգործածելի է և պատահում է հին գրքերում և հուշարձաններում:

38. «Նեշք-բեհիշք» — բառացի նշանակում է ութը դրախտ, դրախտի ութը հարկեր: Պարսկերեն լեզվով գրված Ալ-Օսմանի պատմությունն է, որ գրել է Իգրիսի Բիթլիզին սուլթան Բայազիտ II-ի հրամանով:

«Նեշք-բեհիշքը» XV դարի պատմական ուշադրավ հուշարձաններից է:

39. Արֆայական դաֆթար (Դեֆթերի խաբանի)—կավածների և հողերի արձանագրության հատուկ արքայական մատյան է, որի գործերի վարիչը կոչվում էր դեֆթերխանեի էմին:

40. Ջիմմի — իսլամական պետություններում ոչ-իսլամ հպատակները կամ ուսյաները կոչվում են զիմմի:

41. Մակբու, մակբուի կարգով — տե՛ս Սելանիկիի «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 26-րդ ծանոթագրությունը:

42. Չալդրանի դաշտը — Իրանական Ադրբեջանում, Մակու քաղաքի հարավում և Խոյ քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում հայտնի դաշտ է, ուր տեղի է ունեցել օսմանյան պատմության մեջ հայտնի «Չալդրանի հաղթանակը», որ Յավուզ սուլթան Սելիմը տարել է Իրանի Շահ Իսմայիլի դեմ 920 (1514) թվականին:

43. Բիդաք — բառացի նշանակում է նորամուծություն, նոր սովորություն կամ կարգ, որը շարիաթով նախատեսված չլինելով համարվում է ապօրինություն: Սակայն բիդաթ բառը իսլամական երկրների պատմության մեջ գործածվում է շատ լայն իմաստներով: Բիմմի-Բիդաք նշանակում է ապօրինի ձևով առնված հարկը: Բրա հայտնի օրինակներից է սուլթան Սուլեյման II-ի (1687—1691) ժամանակ Ստամբուլում և նրա հարևան վայրերի մաքսատներում

* Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1255—1277) իշխանության առաջին տարին, 1255 (1839) թվականի շարան ամսի 26-ին, սուլթանական հրովարտակով («խաթ-թը-հյումայուն») հրատարակված բարենորոգումների ծրագիրը հայտնի է «թան-լիմաթ» անունով:

Լերմուծվող սուրճից գանձվող հարկը, ըստ որում մուսուլմաններից գանձվում էր օկկայից* 8 ալչե, իսկ ոչ-մուսուլմաններից՝ 10 ալչե:

XV—XVI դարերի օսմանյան պետության էյալեթներին և լիվաներին վերաբերող օրենքներում հիշված են այն բոլոր հարկերը, տուրքերը և մաքսերը, որոնք գանձվում էին ժողովրդից: Այգ հարկային սիստեմում ներմուծվել էին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք իրրև բիզասթ (ապօրինություն), վերացվում էին փաղիշահական ֆերմաններով:

Փամանակակից թուրք գիտնական Օմեր Լութֆի Բարկանը վերոհիշյալ կանոններից և կանունամեններից կազմել է մի ստվարածավալ աշխատություն. «XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları», cilt I. kanunlar. İstanbul, 1945. «XV և XVI դարերի Օսմանյան կայսրության գյուղատնտեսական էկոնոմիկայի իրավական և ֆինանսական հիմունքները», հատ. 1, օրենքներ, Ստամբուլ, 1945**:

Չնայած բիզասթների վերացման համար տրված հրամաններին, նման ապօրինի հարկեր և պարտավորություններ շարունակվել են պահպանվել օսմանյան պետությունում:

44. Բի-Սյուրուն — բառացի նշանակում է առանց սյունի:

45. Ռում — բառացի նշանակում է հույն: Սակայն թուրքերեն լեզվում և սլավոնական մեջ գործածվել է տարբեր իմաստներով: Միջին Ասիայի ժողովուրդները և նույնիսկ Թուրքիայում ապրող որոշ ժողովուրդներ օսմանյան թուրքերին «ռում» էին անվանում: Հոսմեական կայսրությունը երկու մասի բաժանվելուց հետո Բյուզանդական կայսրությունը կոչվել է Ռումերի երկիր:

Օսմանյան պետության եվրոպական մասը, ինչպես հայտնի է, կոչվել է Ռումելի (Ռումի երկիր): Միջին դարերի թուրքական աղբյուրներում Սվաղ քաղաքը և վիլայեթը նույնպես կոչվել են «Ռում», հաճախ «Ռումի-սուղրա»՝ Փոքր Ռում: Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ում էրզրումի էյալեթի սահմանները որոշելիս «Ռումը» գործածվել է Սվաղ իմաստով:

46. «Նյորեթլու քիմար» — նյորեթ բառացի նշանակում է հերթ, կարգ, նյորեթլու՝ հերթով:

Թուրքիայում, ֆեոդալական կարգերի օրոք, երբ թիմարը տրվում էր ոչ թե մի անհատի (սիփահի), այլ մի քանի սիփահիների, պատերազմի դեպքում այդ թիմարատերերը հերթով էին պատերազմի գնում: Այդ կապակցությամբ նման թիմարները կոչվում էին «նյորեթլու թիմար»:

* Օկկա կամ գըյա, 400 դիրհեմ, թուրքական ծանրության շափ է, որը հավասար է 1 կգ. 225 գր.: Օկկան շատ էր տարածված Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրներում:

** Նկատի ունենալով Օ. Լ. Բարկանի այս աշխատության բացառիկ նշանակությունը (նա առաջին անգամ այդ «կանունները» թուրքական արխիվներից դուրս բերել, վերծանել և անհրաժեշտ բացատրություններով լույս աշխարհ է հանել), Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Մ. Չուլալյանի հետ Բարկանի «Կանուններ»-ից թարգմանել ենք Արևմտյան Հայաստանին և այլ հայաբնակ շրջաններին վերաբերող օրենքները «Օրենքների ժողովածու» ընդհանուր անունով: Գիրքն ունի ծավալուն առաջաբան և ծանոթագրություններ, լույս կտեսնի 1964 թ.: Կարևոր սկզբնաղբյուր է Արևմտյան Հայաստանի XV—XVI դարերի սուլթալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար:

Քյաթիր Չելեբին նշում է, որ նման թիմարներ գոյություն ունեին միայն էրզրումի էյալեթում: Ոչ մի աղբյուրում չի հիշատակված էրզրումի էյալեթում լինողնված այդպիսի բացառիկ կարգի պատճառը:

47. Մեվլեվիություն (մեվլեվիյեթ) — տե՛ս պատմագիր Շանի Ջագեբի «Թարի-ի Շանի Ջագեբի» 1 ծանոթագրությունը: Այստեղ գործածված է մեծ կադիի կա-
րգության շրջանի իմաստով:

48. Բեգիսղան (կամ Բեդիստան) — թանկագին իրերի, զենքերի և զահա-
րեղենի վաճառքի հատուկ շուկա, որն առհասարակ ծածկված էր լինում:

49. Քյաբե — ըստ ավանդության, Աբրահամից մնացած սրբազան շինու-
թյունն է Մեքքա քաղաքում, որը համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտատե-
ղին և կրբլեն: Աշխարհի բոլոր մուսուլմանները աղոթելիս իրենց երեսները դարձ-
նում են դեպի կրբլե: Քյաբեն միաժամանակ համարվում է հաջջի ուխտատեղի
(տե՛ս նաև Քյաթիր Չելեբիի 1 ծանոթագրությունը):

50. Կալիկա, Կալիկայի լեռներ — լեռներ էրզրումի շրջանում:

51. Մուկաբաա — որևէ հողից կամ կալվածից տասանորդի (աշար) փոխարեն
պանծվող նախապես որոշված միանվագ գումար:

Թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններից երևում է, որ հիշրեթի
1000 թվականից հետո, այսինքն XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին,
մեծ թիմարները և զեամեթները ազատ մնալու դեպքում, նոր թիմարատերերի
(սիփահինների) չէին տրվում, այլ փոխանցվում էին արքունական գանձարանին
(խազինեթի ամիրե) և իլթիզամի կարգով այդ հողամասից ստացված եկամուտը
մտնում էր պետական գանձարանը: Այս կարգի մուկաթաանները կոչվում էին պե-
տական մուկաթաաներ (մուկաթաաի մերիյե):

52. Սուրաշի, սուրաշիություն — տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I
հատորի 16 ծանոթագրությունը:

53. Ուրբաթ օրվա աղոթք — իսլամական կրոնի համաձայն ուրբաթ օրը
(չուճա) համարվում է հանգստի և նվիրական օր: Այդ օրը ջամիում կատարվում
է մուսուլմանների հավաքական աղոթքը՝ ուրբաթօրյա աղոթքը կամ ուրբաթօրյա
նամազը:

Ստամբուլում ուրբաթօրյա աղոթքին մասնակցում էր նաև սուլթանը: Այդ
օրը, որոշված ժամին, հատուկ հանդիսավորությամբ և շուքով աշխարհի բոլոր
մուսուլմանների խալիֆան, այսինքն՝ փեյլամբերի (մարզարեթի) փոխանորդը,
պալիս էր նվիրական ջամին՝ ուրբաթօրյա աղոթքի Սուլթանի-խալիֆայի այս այցը
և աղոթքը հատուկ ջամիում կոչվում էր «սելամլըք» կամ սելամլըքի արարողու-
թյուն: Ուրբաթօրյա և բայրամների աղոթքի ժամանակ ջամիում հաթիրը (կար-
դացող) կարդում էր ղորանի որոշ այեթներից, հադիսներից և կրոնական խրատ-
ներից կազմված հատուկ աղոթք, որը կոչվում էր «խուլթեբե»: Խուլթեբեյում հիշա-
տակվում է փադիշահ-խալիֆայի անունը:

Քյաթիր Չելեբիի կողմից հիշված Բայբուրտ (Բաբերտ) քաղաքի ջամիում
կատարվում էր միայն ուրբաթօրյա աղոթքը, իսկ սելամլըքն ու խուլթեբեն կատար-
վում էին միայն Ստամբուլի ջամիում:

54. Կանթարը մեծաքանակ ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք է: Միաժա-
մանակ կշռի շափ է և հավասար է մոտավորապես 44 օկկայի, թեև ըստ վայրերի
որոշ տարբերություն է տալիս:

55. Էրու էլ-ֆեթի, էրու՝ հայր, ֆեթ՝ հաղթող, նվաճող, ինչպես հայտնի է,
սուլթան Մուհամմեդ 11-ը (1451—1480) 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը

գրավելու համար, ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը Էբու էլ-Ֆեթհ Նշանակում է ֆաթիհների հայր:

56. Աբբազան պատերազմ (ղաղա, ջիհադ)—իսլամական կրոնի և նրա տարածման համար մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ: Այդ պատերազմներում հաղթող մուսուլմանները համարվում են «ղազի»: Օսմանյան սուլթաններից շատերը, որոնք սրբազան պատերազմներ են մղել, ստացել են «ղազի» տիտղոսը: Թվով 36 սուլթաններից 20-ը ունեցել են այդ տիտղոսը:

57. «Խամսիհի օրեր»—խամսիհ բառացի նշանակում է հիսուն: Իսլամական երկրներում ձմեռվա «էրրահին» (բառասուն) կոչված 40-օրյա ցրտերից հետո սկսվող և 50 օր տևող տաք օրերը կոչվում էին խամսիհ:

58. Ռաբաթ (ոիբաթ) — բառացի նշանակում է ամուր շինություն: Ռաբաթ էին կոչվում բերդերի և բերդաքաղաքների պարիսպներից դուրս մնացած շինությունները, ինչպես օրինակ, թիքեյները, քարվանսարանները և այլն:

59. Աննշանակելի և անհրաժարելի օջաքլոթն այն է, երբ մի քանի գյուղերի կամ մի գավառի (կաղա) տասանորդի եկամուտները հատկացվում էին օսմանյան նավաշինարանի (թերսանե) ծախսերին, կամ որևէ բերդի և քաղաքի պահպանների և տեղական զինվորների (երլի նաֆարաթ) ուլուֆներին (ռոճիկ): Նման հողամասը համարվում է օջաքլոթ: Օջաքլոթի մեջ մտնում էին նաև ջիզիեն, մետաքսի կշռի և մաքսային հարկերը:

Օջաքլոթի տերը այդ իրավունքը ստանալուց հետո այլևս նոր նշանակման և հրաժարեցման ենթակա չէր: Նման օջաքլոթներ կային օսմանյան պետության արևելյան և հարավային վարչական միավորումներում, օրինակ, Դիարբեքիրի էյալեթում:

60. Էմիրություն կամ էմարեթ—տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 18-րդ ծանոթագրությունը:

61. Ոչխարի ճարկ (ադաթի աղնամ), փոքր եղջերավոր անասուններից (ոչխարը իր գառնուկով միասին և այծ) բնատուրքով կամ ակշեով գանձվող հարկ, որ տարբեր դարաշրջաններում և վիլայեթներում տարբեր է եղել:

62. Մսիս — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

63. Էմիր ուլ-մյումինին—տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրությունը:

64. Սեբիլի շինությունները ճանապարհների կարևոր կետերում անցորդներին խմելու ջուր տվող հատուկ բարեգործական շինություններ էին: Խմելու ջուրը բաժանողները կոչվում էին սիբիլչի:

65. Սյուլուր — բառացի նշանակում է սահման, պետական սահման: Իսլամական երկրների՝ ոչ-իսլամական երկրների հետ ունեցած սահմանները «սյուլուր» էին կոչվում: Այսպես էին կոչվում նաև իսլամական երկրներին սահմանակից ոչ-իսլամական երկրները:

66. Թուրքիայի և առհասարակ Արևելքի պատմագիրները պատմական որևէ կարևոր դեպքի թվական նշում են փոքր ոտանավորով (երկու տող), որը կոչվում է «թարիխ» — պատմություն: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Թիմուրի կողմից Սվազի պարսպի կործանման, կամ, ինչպես հեղինակն է գրում, «ավերման» թվականին:

67. Քեֆեն նավահանգիստ-քաղաք է Ղրիմի արևելյան կողմում, ներկայիս Ֆեոդոսիան է: XVI—XVII դարերում Քեֆեն Ղրիմի և Ազովի ծովեզերքի մի քանի

բերդերի հետ միասին կազմում էր օսմանյան պետութեան առանձին էյալեթ: Արիմի խթարական խաների մասնակցութեամբ տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմական գործողութիւններում Քեֆէն կարևոր դեր է կատարել:

68. Թեֆիյե — որևէ շեյխի իշխանութեան ներքո գտնվող և դերվիշական խմբի պատկանող հատուկ շինութիւն, որտեղ կատարվում էին դերվիշական խմբի աղոթքներն ու արարողութիւնները:

69. Ֆերհադ և Շիրին — արևելյան ժողովրդական լեգենդ, որը հիմք է ծառայել մի շարք բանաստեղծների երկերի համար:

Ննթաղովում է, որ այդ ավանդական պոեմը սկիզբ է առել Անդրկովկասում: Սասանյան շահ խոսրով Փերվիզի սիրահարն է եղել գեղեցկուհի Շիրինը: Ավանդութիւն կա, որ Շիրինը հայուհի է եղել: Մի այլ ավանդութեան համաձայն, Շիրինը բյուզանդական կայսրերից մեկի աղջիկն է եղել, և իբր Շիրին անունը հունական Իրանա անվան աղավաղված ձևն է: Ֆերհադ և Շիրին լեգենդը առաջին անգամ մշակել է Ֆիրդոսին (Ֆիրդուսի) իր «Շահնամե»-ում, նիզամին այդ թեմայով գրել է «Խոսրով և Շիրին» իր հայտնի պոեմը: Ալիշեր Նավոյին ևս ունի պոեմ «Խոսրով և Շիրին» անունով:

70. Վալիդե Սուլթան — օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը կոչվում էին Վալիդե Սուլթան կամ ուղղակի Վալիդե (մայր): Տվյալ դեպքում Քյաթիբ Չելեբին նկատի ունի Վալիդե Սուլթանի անունով վակֆային հողերի վրա ապրող և աշխատող ռայաներին:

71. Կուրեյշ — Արաբական թերակղզու Հիջազի շրջանում ապրող հայտնի ցեղ: Կուրեյշի ցեղապետները Մեքքայի վիլայեթում իշխել են մինչև իսլամական կրոնի հանդես գալը:

72. Թեֆֆուր կամ քեֆիր — բառացի նշանակում է իշխող, թագավոր: Երբ օսմանյան սուլթանները նվաճեցին Ռումելին և Անատոլիան, որոշ վայրերում յորենց նախկին իշխանութիւնը շարունակող վալիներին թեֆֆուր անունը տվին:

73. Դանիշմենդներ պետութիւնը (Դանիշմենդներ, Դանիշմենդ օղուլարը) — Դանիշմենդների հայտնի դինաստիան հիմնել է թուրք նվաճող Ահմեդ Դանիշմենդը: Նրանց պետութեան մայրաքաղաքը եղել է Սվազը:

Քյաթիբ Չելեբին Դանիշմենդների պետութեան ղեկավարների և նրանց մղած պատերազմների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս: Դանիշմենդների պետութիւնը կործանվել է 568 (1172) թվականին, այսինքն XII դարի վերջերին, սելջուկյան պետութեան իշխող Կըլըջ Արսլանի ձեռքով:

Դանիշմենդների դինաստիայից Կարասի բնյը մի նոր թուրք բնութիւն հիմնեց, որը հայտնի է Կարասի բնութիւն կամ Կարասի օղուլարը անունով:

74. «Դանիշմենդ» — բառացի նշանակում է գիտութեան տեր, գիտնական անձնավորութիւն:

75. Կըրյ Արսլան (1156—1192) — Անատոլիայի Սելջուկյան պետութեան տիրակալներից է, որը բյուզանդական կայսր Մանուելին պարտութեան մատնեց Կոնիայի մոտ և 1180 թվականին Դանիշմենդների իշխանութեանը վերջ տալով, Անատոլիայում հաստատեց Սելջուկյան իշխանութիւնը:

76. Աթաբեկ — բառացի նշանակում է բնյ-հայր (բնյ-բար): Աթաբեկ էին էրզրում Իրանի և Իրաքի հիշրեթի XVI—XVII դարերի թուրք իշխողները, որոնք իրենց վիլայիթներում կիսանկախ էին, բայց սուլթանութեան տիտղոսի չէին արժանացել: Աթաբեկների կառավարած երկրները կոչվում էին աթաբեկութիւն:

1. Փեղելի—XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիր, որ իր «Քարիխի Փեղելի» գրքում շարադրել է օսմանյան պետության պատմությունը՝ 926 թվականից մինչև 1048 թվականը (1518—1639): «Քարիխի Փեղելին» տպագրվել է Ստամբուլում 1238 (1822—1823) թվականին: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գիրքը, հատ. Ա, Երևան, 1961, «Քարիխի Փեղելի» գլուխը, էջ 25—59:

2. Սելանիկի—տե՛ս ներկա աշխատության Սելանիկի գլուխը:

3. Նայիմա—XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր-տարեգիր. Հալեբլի նայիմա Մուստաֆա էֆենտին գրել է օսմանյան պետության պատմությունը վեց յատորով, որը հայտնի է «Քարիխի նայիմա» անունով: Նայիման իր տարեգրությունը սկսում է հիշքեթի 1000 թվականից և հասցնում մինչև 1070 (1591—1659) թվականը: «Քարիխի նայիման» տպագրվել է Ստամբուլում մի քանի անգամ: Մանրամասնությունները նայիմայի և նրա «Պատմություն» մասին տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, Երևան, 1961, «Քարիխի նայիմա» գլխում, էջ 63—111:

4. Ջելալի բառը թուրքերեն լեզվի մեջ ստացել է ավազակ, ապստամբ, ըմբոստ իմաստը:

5. Իսլամական կրոնի երկու հիմնական դավանանքները կոչվում են «սյուննի» և «շիա»: Օսմանցի թուրքերը համարվում են սյուննի դավանանքի, իսկ իրանցիները՝ շիա դավանանքի ներկայացուցիչներ: Այդ երկու դավանանքների միջև զոյություն ունեցած հակամարտությունը գրեթե միշտ պահպանվել է: Անշուշտ, շի կարելի ընդունել թուրք պատմագիրների այն «տեսակետը», որ իբր սյուննի և շիա դավանանքի տարբերությունն է հանդիսացել օսմանյան թուրքերի և իրանցիների միջև դարավոր թշնամության հիմքը: Կասկած չկա, որ կրոնական-դավանական խտրականությունը բավական կարևոր զենք է հանդիսացել օսմանյան սուլթանների ու Իրանի շահերի և, առհասարակ, տիրող շրջանների ձեռքում՝ ժողովրդական մասսաների կրոնական ֆանատիզմը հրահրելու և նրանց միջև թըշնամություն գրգռելու գործում:

6. Շարիաթական կարգով անհավատների («քաֆիր») դեմ մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ («ջիհադ»): Վերում մեր նշած կրոնական խտրականության և թշնամության հետևանքով իրանցիների՝ շիա մուսուլմանների դեմ օսմանցի թուրքերի մղած պատերազմը նույնպես համարվել է սրբազան պատերազմ:

7. Թուրքական պատմագիրների արտահայտությամբ, ի տարբերություն իրանական, կըզըրբաշական «անհավատ բանակի», թուրքական բանակը համարվում է «իսլամական բանակ»:

8. Սեկրան (գործածվում է նաև սեկման)— ենիչերիական օջախին կից հատուկ զորախումբ: Այդ զորախմբի պետը կոչվում է Սեկրան բաշը:

9. Հաբեշի էյալեթը կազմում էին Արաբական թերակղզու Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող հողերը (Մեքքա, Մետինա, Ջիտտե և Քաիֆ):

10. Մյուրեսեյլիմ — բառացի նշանակում է հանձնված որևէ բան պահպանող. մյուրեսեյլիմ էին կոչվում հարկեր ու տուրքեր հավաքող անձինք:

11. Կարա Յազըջիի «հրամանը» (հյուլքմ): Ջելալիական ապստամբական շարժման առաջին ղեկավար Կարա Յազըջի Արդուլհայիմը, որը Հալիմ Շահ տիտ-

դոսով սուլթանություն էր հայտարարել, փաղիշահական ֆերմանի բնույթի «հրաման» էր տվել, Հրամանի տեքստում ասված է. «գրված է 1009 (1601) թվականի ութի-ուլ-էվվելի սկզբին»:

12. Էլբիստան—Մարաշի վիլայեթում կաղայի կենտրոնական քաղաք: Հնում էլբիստանը կոչվել է Ablastha, իսկ իսլամական աղբյուրներում՝ Արբիստան:

13. Քուրդիստանի զինվորներ, Բողական «հյուլյումներ»: XVI—XVII դարերում օսմանյան սուլթանները միշտ օգտագործել են քուրդ ցեղապետների զինված ուժերը: Տվյալ դեպքում քրդական զինված ուժերը օգտագործվել են «չելալիներին ոչնչացնելու համար»:

Օսմանյան պետության քրդաբնակ վայրերը այդ ժամանակաշրջանում կիսանկախ, արտոնյալ դրույթյան մեջ են եղել: Թուրքական աղբյուրներում հիշվում են ս.յնպիսի կիսանկախ, կիսահնքնավար շրջաններ, որոնք լրիվ կերպով չեն ենթարկվել օսմանյան կենտրոնական և նրա էյալեթների վարչական իշխանություններին: Այսպես, Վանի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի էյալեթներում եղել են «հյուլյումներ», «օջաքլըք» անունը կրող գրեթե կիսանկախ վարչական միավորներ:

XVII դարի Թուրքիայի վարչական բուժաման ցուցակից պարզվում է, որ Դիարբեքիրի էյալեթում պաշտոնական սանջակներին բացի եղել են նաև 8 «օջաքլըք» և 5 «հյուլյումներ»՝ շորս հարյուրից ավելի քրդական աշխրեթներով, որոնք անմիջականորեն գտնվել են քուրդ բեյերի իշխանության ներքո և կառավարվել այդ բեյերի միջոցով:

XVII դարի հայտնի թուրք ուղեգիր էվլիա Չելեբին այդ քրդական ցեղերի իրավունքների մասին տալիս է հետևյալ շատ կարևոր տեղեկությունները. «Դիարբեքիրի 19 սանջակներից 11-ը, որպես Օսմանյան կալված, կառավարվում էին երկրի մյուս մասերի նման: 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի տիրապետության տակ, քանի որ սուլթան Սելիմը հիշյալ երկրները նվաճելու ժամանակ այդ շրջանները շնորհել էր քուրդ բեյերին իբրև «յուլթուլը և օջաքլըք»: Նշանակելու և ազատելու իրավունքը իրենց էր պատկանում... Իբրև «հյուլյումներ» արձանագրված սանջակներում, սուլթան Սելիմի օրենքների համաձայն, թիմարներ և զեամեթներ չկային: Նրանց իշխողները այդ կալվածները կառավարում են որպես իրենց սեփականություն: Տներն ու բերքերը պատկանում են իշխողներին»:

Քուրդ բեյերի ազդեցությունը շատ մեծ էր նաև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների քրդաբնակ շրջաններում:

Էվլիա Չելեբին շատ հետաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ է տալիս նաև Բիթլիսի քրդական իշխանությունների («հյուլյումներ») և Օսմանյան կենտրոնական կառավարության ու սուլթանի հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին: Այդ առիթը նա անձամբ դիտել է Բիթլիսում կատարած ուղևորության ժամանակ:

Արդալ խանի և նրա Բիթլիսի «հյուլյումներ» մասին էվլիա Չելեբին «Բիթլիս քաղաքի բնութագիրը» վերնագրով հատվածում գրում է. «920 (1514—1515) թվականին Բիթլիսի խանը սուլթան Սելիմ 1-ին հպատակություն է ցույց տվել «հյուլյումներ» կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան»^{*}: Մի այլ հատվածում նա ասում է. «Բիթլիսը Վանի էյալեթում մի հյուլյումներ է:

* էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. I, էյալեթների սանջակները:

** էվ. Չելեբին Բիթլիսում է եղել 1065 (1654) թվականին:

Ատացված եկամուտը փաղիշահը բեյին է տալիս իբրև խաս... Քաղաք եկած քարավանների մաքսն ու տուրքերը խանին են պատկանում... Մուշի դաշտի տուրքերը Երևանի ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից շնորհված են Բիթլիսի խանին... Խանի հրամանի տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենագլխավորը Մուղիկի բերդի Ալի բեյն է, որն ունի 700 հրացանաձիգ զինվոր: Խանը ցանկացած դեպքում ցեղերից կարող է վերցնել 70 հազար զինվոր»¹:

Էվլիյա Չելեբին, իր սովորութայն համաձայն, մանրամասն նկարագրում է Բիթլիսի քուրդ Արդալ խանի արքայավայել, հարուստ և ճոխ կյանքը, նրա հույս-տապ պալատն ու այգիները, հազվագյուտ դրքերով հարուստ նրա գրադարանը: Ուղեգրի ասելով, Արդալ խանը իր ժամանակի վերին աստիճանի զարգացած անձնավորություն է եղել:

Այդ բոլոր վկայությունները հաստատում են, որ օսմանյան պետության մեջ քուրդ ցեղերը իրենց բնակեցրած շրջաններում ապրել են կիսանկախ: Քուրդ բեյերը և խաները իրենց ռազմական ուժով ու զինված աշիրեթներով օսմանյան սուլթանների ուշադրության առարկան են եղել և հաճախ, տարբեր նպատակներով, օգտագործվել են օսմանյան կառավարության կողմից:

14. Ուուգնամեջի — բառացի նշանակում է օրագիր (ռուզնամե) կազմող: Այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան անձանց օրագրեր կազմողները, այսինքն՝ կարևոր դեպքերն ու գործերը արձանագրողները:

15. Խոսքը վերաբերում է սուլթան Մուհամմեդ III-ին, որը իշխել է 1003—1012 (1595—1603) թվականներին:

16. Սուրաշի, սուրաշիություն էին կոչվում վարչական այն ծառայողները, որոնք հսկում էին թաղամասերի, շուկաների կարգապահությանը և մաքրությանը: Այս պարտականությունից բացի, նրանք գիշերները ևս պատժում էին կարգը խանգարողներին:

17. Արևելյան հրկրներում ընդունված սովորության համաձայն որոշ անձանց տրված ածականները հանգավորվել են: Այսպես Քյաթիր Չելեբին Շահ Աբբասին անվանում է «Շահի քեմրահ» (մուրրյալ շահ):

18. Էմարեթ, Էմիրլիֆ, բեյլիֆ էին կոչվում իսլամական երկրներին հպատակ որոշ երկրամասեր, որոնք կիսանկախ էին և լայն իրավունքներ էին վայելում: Սրբազան Մեքքան, օրինակ, էմարեթ էր համարվում:

19. Պետք է լինի Զանգի:

20. «Էնլի-սյունեթ» էին կոչվում Մուհամմեդին ու նրա հաջորդներին հավատարիմ մուսուլմանները, այսինքն՝ սյունի դավանանքին պատկանողները:

21. Վակֆի մյուրեվելի: Վակֆ էին կոչվում իսլամական այն անշարժ կալվածները և հողերը, որ մուսուլմանները բարեգործական նպատակով նվիրում էին ջամիներին ու մեզրեսներին: Վակֆի վաճառքը արգելված էր: Վակֆերի դորսերի կառավարիչը կոչվում էր մյուրեվելի:

22. Կափու կուլիի զինվորները, տե՛ս «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 21-րդ ծանոթագրությունը:

23. Խուրբե, փաղիշահի խուրբեն—տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Զիհան նյումա»-ի 53-րդ ծանոթագրությունը:

24. Մյուրբեհիդ, մյուրբեհիդ իմամներ — այն իմամները, որոնք մեկնաբանում են սրբազան «այեթները» և «հադիսները»:

Այեթ (հոգ. այաթ) են կոչվում Ղուրանի այն մասերը (սուրա), որոնք

¹ Էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. IV, էջ 81—90:

իրենց իմաստով շեն կապվում նախորդ և հետագա սուրանների հետ: Ղուրանի 114 մասերից յուրաքանչյուրը մի սուրա է:

Հադիս են կոչվում փեյղամբարի (մարգարեի) նվիրական խոսքերից ու գործերից յուրաքանչյուրը:

25. էմիր-ուլ-ումեռա. էմիր է կոչվում մի երկրի կամ ցեղի գլխավորը, սրբ բարձր գերդաստանի պատկանող ազնվատոհմ անձնավորություն պետք է լինի: էմիր ուլ-ումեռա նշանակում է էմիրների էմիր: Այս տիտղոսը տրվում էր բարձրաստիճան և ազդեցիկ անձանց:

26. Բառացի՝ թուրքերեն շիմացող փաշա:

27. Նայիման այս խանին անվանում է Ջանիկ խան:

«ՖեՂլեֆե», ՀԱՏՈՐ II

28. Օրթա շավուշ—ենիշերիական օջախում վաշտը կոչվում էր «օրթա»: Չավուշ էին կոչվում:

ա) փաղիշահի կամ պետական բարձր շրջանների հատուկ ծառայողները՝ սպայի աստիճանով:

բ) բանակում տասնապետից բարձր կրտսեր սպաները:

գ) հրամանատարի հրամաններն ու գրությունները հաղորդող անձինք:

Անցյալ դարերում շավուշ բաշին (շավուշների պետը) համարվում էր բարձր-աստիճան պաշտոնյա և կատարում էր դատական նախարարի պաշտոն: Օրթա շավուշը ենիշերիական բանակի կրտսեր սպաներից էր, որին տրվում էին հատուկ հանձնարարություններ:

29. Վալիդե — Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 70-րդ ծանոթագրությունը:

30. Օդա, օդա բաշը—օդա՝ բառացի սենյակ, գրասենյակ: Գյուղերում՝ հյուրասենյակ: Օդաբաշի էր կոչվում խաների բոլոր սենյակների (օդաների) վերահսկիչը: Ենիշերիների սենյակները ևս կոչվում էին օդա: Օդան ուներ սահմանված թվով ենիշերի զինվորներ: Օդաբաշին զինվորների կարգ ու կանոնին հսկող շորբաշիի օգնականն էր:

31. Թուրք պատմագիրները վրաց ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեին Մաղրավ բեյ են անվանում:

32. Իլիշա—էրզրումից ոչ հեռու գտնվող տաք հանքային ջրերի վայր:

33. Ալ-Օուման — տես «Ջիհան-նյումա»-ի 19-րդ ծանոթագրությունը:

34. «Բալլեմեզ» թնդանոթ—Օսմանյան բանակում գործածվող հին տիպի թընդանոթ: «Բալլեմեզ»՝ այդ թնդանոթը հնարող իտալացի Բալլեմեզի անվան ազգայնազգայնաձև է:

35. Չիթեր-չիթ՝ ծառի ճյուղերից և եղեգնից հյուսված զամբյուղ կամ զամբյուղանման ցածր պարկ:

36. Էսֆի-Սարայ—սուլթանի պալատներից մեկը Ստամբուլում:

37. Կափուղան փաշա—կափուղանը իտալերեն capitano բառի ազգավազձև է, ունի ուսերեն կապիտան բառի իմաստը: Նշանակում է նավապետ: Կա առաջին կափուղան, երկրորդ կափուղան: Ծովային բարձրաստիճան սպաները ևս կափուղան են կոչվում: Կափուղանի դերյա կամ կափուղան փաշա տիտղոս ունեցող բարձրաստիճան սպաները ծովային մինիստրի դեր են կատարել:

38. Բերդը վիրայով հանձնել նշանակում է անձնատուր լինել:

39. Քիսե (քեսե) — քսակ, դրամի տոպրակ: Հնում, Թուրքիայում 500 ակշեն համարվում էր մեկ քիսե:

40. Օրս — քոչվոր մեծ ընտանիք:

41. Մակսուրե — փաղիշահի համար առանձնացված տեղ շամիներում:

42. Արդալ խան, տե՛ս «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

43. Աննավատ ութրդի — ինչպես թուրք պատմագիրներն առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիբ Չելեբին իրանցիներին, որպես շիա դավանանքին պատկանողների, համարում է «անհավատ»: Բացի դրանից, նրանք նաև «ոսֆըզի» են: Շիա դավանանքին պատկանող որոշ աղանդավորներ կոչվում էին ոսֆըզի, իսկ այդ աղանդը ոսֆըզիլիք:

44. էրզրումի Նեֆի էֆենդի. ինչպես Քյաթիբ Չելեբին է նշում, այդ դարաշրջանի հայտնի բանաստեղծ Նեֆին սուլթան Մուրադ IV-ի հրամանով խեղդամահ է արվում: Թուրք պատմագիրները նշում են բանաստեղծի բացառիկ վարպետությունը հատկապես երգիծական գրվածքներում, որոնցից մեկը պատրվակ է հանդիսանում նրա սպանության համար:

45. Ռում — այստեղ գործ է ածվում թուրք, օսմանցի իմաստով:

46. Վեսսալամ — ողջ լինես: Ընդհանրապես գործ է ածվում նախադասության վերջում «ա՜հ բոլորը» իմաստով:

47. Կասրի-Շիրինի (Չեհաբի) հաշտության պայմանագիրը:

Այդ պայմանագրով սահմանված թուրք-իրանական սահմանը հիմնականում պահպանվել է մինչև օրս, միայն Անդրկովկասում իրանին թողնված Երևանը հետագայում անցնում է Ռուսաստանին:

Կասրի-Շիրինը Գերմանշահից 160 կմ դեպի արևմուտք, իրանի և իրաքի սահմանի վրա ընկած Սասանյանների ժամանակաշրջանից մնացած ավերակ գյուղաքաղաք է:

Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Կասրի Շիրինի մոտ գտնվող Չեհաբ անունով գյուղում, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր օսմանյան բանակի զբլիսավոր շտաբը. որոշ աղբյուրներում գրվում է «Չեհաբ»:

48. Թիմարի գումարի հավելում. Քյաթիբ Չելեբիի կողմից հիշատակված «Թիմարի գումարի հավելումը» երկրի տնտեսության, գյուղացիության (ոսյանեբի) դրույթյան վատթարացման տեսակետից շփազանց կարևոր է: Պատմագրի խոսքերը պարզ կերպով ցույց են տալիս Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ծանր վիճակը:

Ինչպես թուրք պատմագիր-տարեգիրները առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիբ Չելեբին, շատ քիչ է զբաղվել նման հասարակական տնտեսական կարևոր հարցերի լուսաբանմամբ: Այստեղ Քյաթիբ Չելեբին բավականանում է հիշելով այն միջոցառումը, որը պետությանը պետք է հաներ ծանր ֆինանսական դրությունից: Անտարակույս, այդ հարկերի հավելումը առաջին հերթին դրվել են գյուղացիության վրա:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ»

1. Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է «Օսմանլի-Սեֆեվի» պայմանագիր անունով, կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունիի և Շահ Թահմասբի իշխանության շրջանում: Այդ պայմանագրով որոշվեց երկու երկրների սահմանները՝ հիմք ընդունելով օսմանցիների վերջին նվաճումները (Արդահանի, Գեոլեի, Ջարշատի—Արփաշայի շրջաններն իրանից անցան Թուրքիային), 2) վերջ տրվեցին սյունի և իա դավանանքների միջև ստեղծված թշնամություններին, 3) թուլյտվություն և 268

օժանդակություն պետք է տրվեր իսլամական սրբազան վայրերը Իրանից գնացող ուխտավորներին (հաջի)։

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Արևելյան Անատոլիան ու Իրաքը վերջնականապես անցան Թուրքիային։

2. Ֆերիդուն Ահմեդ բեյը XVI դարի երկրորդ կեսի Թուրքիայի հայտնի պատմադիրներից է, նա միաժամանակ վարել է մի շարք կարևոր պետական պաշտոններ։

Տեքստում հիշատակված «Մյունշեաթ-ուս-Սալաթին»-ը պատմական փաստաթղթերի ժողովածու է. այն պարունակում է իշխողների, վեզիրների, ուլեմաների և ումերաների տիտղոսներին վերաբերող մի գլուխ՝ «Դրախտի բանալի» խորագրով, բարոյախոսական մի գիրք, մարգարեի (փեյղամբար) և նրա մերձավորների նամակները, Օսման Ղազիից սկսած՝ օսմանյան պատմության առաջին երեք դարերին վերաբերող քաղաքական, վարչական և գինվորական գրությունների պատճենները։ Գոյություն ունի ավանդություն, ըստ որի բնագրում եղել է 1880 փաստաթուղթ։ Տպագրված գրքում կան որոշ կրճատումներ և հավելումներ։ Ֆերիդուն Իեյի աշխատությունը տպագրվել է երկու անգամ՝ երկու հատորով. առաջին անգամ՝ 1265 (1848), երկրորդ անգամ՝ 1274—1275 (1857—1858) թվականին։ Երկրորդ տպագրությունն ավելի կատարյալ է։

3. Նիշանջի, Նիշանջիլի — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 2-րդ ծանոթագրությունը։

4. Արևելյան սահման — այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան պետության Արևելյան սահմանը, այսինքն Իրանի հետ Արևելյան Անատոլիային, Անդրկովկասին և Իրաքին կից սահմանները, բացառիկ կարևորություն են ստանում՝ կապված Իրանի և Թուրքիայի միջև շարունակվող երկարատև պատերազմական գործողությունների և թշնամության հետ։ Այդ իսկ պատճառով արևելյան սահմանի էյալեթների վարչական-ռազմական ղեկավարները՝ բեյլերբեյիները, որոնք նշանակվում էին հայտնի վեզիրներից և փաշաներից, ունեին կարևոր և պատասխանատու վարչական-քաղաքական ու ռազմական ֆունկցիաներ։ Հիշատակված հրահանգը ևս վկայում է այդ բեյլերբեյիների պատասխանատվության մասին։

5. Ավագանի («այան») — արաբերեն բառացի նշանակում է «աչքեր»։ Նոր թուրքերենում «այան» նշանակում է «ծերակուտական», «մեջլիսի-այան»՝ ծերակույտ։ Պատմական իմաստը բոլորովին այլ է։ Այան էին կոչվում նահանգական քաղաքների և գավառների հասարակության ազդեցիկ, բանիմաց և հարուստ ներկայացուցիչները, որոնք երբեմն լրևորվում էին հասարակության և կամ առաջ էին քաշվում բեյլերբեյիների կողմից ու հաստատվում էին արքունիքում՝ «այան» տիտղոսով։ Այանները որոշ շահով վերահսկում էին բեյլերբեյիների, սանջակի բեյերի գործունեությունը (հարկերի որոշման և բաշխման, տեղական ծախսերի և տեղական բնույթի այլ գործերի գծով)։ Բեյլերբեյիները և վարչական մյուս բարձր պաշտոնյաներն իրենց գործունեության ընթացքում ստիպված էին հաշվի առնել այանների կարծիքն ու ցանկությունները, քանի որ վերջիններս կարող էին բողոքել արքունիքին և կենտրոնական կառավարությանը։

Հետագայում այանները, օգտագործելով իրենց հարստությունն ու ազդեցությունը, փաշաների և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործակիցները դարձան՝ ժողովրդական մասսաներին շահագործելու և ճնշելու գործում։

6. 986 (1578) թվականի թուրք-իրանական երկարատև և կատաղի պատերազմը, որի զլխավոր նպատակն է եղել Վրաստանի և Շիրվանի գրավումը, հայտ-

ևի է «Զըլգըրի պատերազմ» անունով: Այդ պատերազմի նախաձեռնողները լինում են թուրքերը, որոնք օգտվելով Շահ Քահամասի կեսդարյա իշխանությունից հետո կրանում սկսված ներքին խռովությունից ու նրա թուլությունից, ձեռնարկում են մեծ արշավանք (պաշտոնական տերմինով՝ «աջեմ սեֆերի»): Այդ պատերազմի սերդարը լինում է Լալա Մուստաֆա փաշան, իսկ Զըլգըրի պատերազմի հաղթանակի կազմակերպիչը՝ Յոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

7. Ռաֆրզի — տե՛ս Քյաթիր Զելբրիի «Ֆեզլեբե»-ի II հատորի 43-րդ ծանոթագրությունը:

8. Թուղ — Թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ սղած հատուկ շքանշան, որը պատրաստված էր ձիու պոչի մաղերից: Թուղ կրելու իրավունքը տալիս է փառիշահը: Թուղերի քանակը կապված էր աստիճանի բարձրության հետ: Այսպես, կային մեկ, երկու կամ երեք թուղավոր փաշաներ: Այստեղ «իսլամական թուղը» գործ է ածվում թուրքական շքանշան, դրոշ իմաստով:

9. Զեբելու — տե՛ս Քյաթիր Զելբրիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրությունը:

10. Նկատի ունի Կախեթի Ալեքսանդրե II թագավորին:

11. Կընրբ գետ — թուրքերը այսպես են կոչում Իորա գետը:

12. Սիփանսալար — սիփահ կամ սիփահի բառացի նշանակում է զինվոր, մարտիկ. սալար՝ գլխավոր պետ, հրամանատար: Սիփահսալար բանակի հրամանատար, այլ խոսքով սերդար, սերասքեր:

13. «Սյուննիական նաբկ» և միանվագ նաբկ: Պատմագիր-տարեգիր Սելանիկին և առհասարակ թուրք պատմագիրները համակրանքով են խոսում Շիրվանի մուսուլմանական բնակչության մասին, որովհետև նրանք պատկանում են իսլամական սյուննի դավանանքին: Դրան հակառակ, նույնքան անարգանքով և թշնամությամբ են նրանք խոսում իսլամական շիա դավանանքին պատկանող իրանցիների (կըշըր.սշների, աշեմների) մասին:

Ինչպես նշում է Սելանիկին, իրանցիները՝ Շիրվանի մուսուլմաններին ճշնելու և ստորացնելու համար նրանց վրա նշանակել են նաև «սյուննիական» կամ «սյուննիության հարկ», որ նրանք պարտավոր էին վճարել որպես միանվագ հարկ, (նակթու):

14. Նովրուզ. նով՝ պարսկերեն նոր, րուզ օր: Նովրուզ՝ նոր օր: Հին իրանական տոմարով՝ տարեսկիզբ, նոր տարի, բր զուգահիսում էր գարնան սկիզբը համարվող մարտի 9-ին: Նովրուզ բայրամը՝ Նովրուզի տոն:

15. Կարսի և Երևանի բերդերը թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ խիստ կարևոր դեր են կատարել: Երևանը համարվել է Իրանի բանալին, իսկ Կարսը՝ Երևանի նախադուռը: Օսմանյան բանակների ղեկավարները միշտ նկատի են առնեցել այս բերդերի կարևորությունը և իրենց թուրք արևելյան արշավանքների ժամանակ՝ Անդրկովկասում և իրանական Ադրբեջանում այդ բերդերը ծառայեցրել և իրենց նվաճումների համար:

Սելանիկին և մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրները հիշատակում են Կարսի ու Երևանի բերդերի վերակառուցմանը և ամրացմանը վերաբերող թուրքական կառավարության մի շարք միջոցառումները:

Այդպիսի մի նախաձեռնություն է նաև 987 (1579) թվականի Կարսի վերանորոգումը, որի մասին Սելանիկին խոսում է շատ համառոտակի, սակայն թուրք մյուս պատմագիրները այդ առթիվ տալիս են ավելի հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը թուրքական աղբյուրներից քաղել է նյութեր, որոնք վերաբերում են Կարսի և շրջակա մյուս բերդերի ու քաղաքների 1579 թվականի շինարարական աշխատանքներին:

Դանիշմենդի ասելով, այդ թվականին Կարսում վերջանում է սկարս քաղաքի շինարարությունը: Բերդի կառուցումը կատարվում է ընդամենը 58 օրում: Ամրացվում են նարնկալի անունով հայտնի ներքին բերդը և նրա աշտարակները, արտաքին բերդի շրջապատում մեծ խրամատ (փոս) է փորվում, բերդի երեք կողմերում հսկիչ աշտարակներ են կառուցվում: Այս ռազմական շինարարություններից բացի, կառուցվում են նաև մի պալատ, մեդրեսներ, երկու կամուրջ Կարս-Չայի վրա, նրբակերտ և փառավոր մինարեններով հինգ ջամի, բնակելի տներ, բաղնիքներ, ջրաղացներ և այլն: Դանիշմենդը ասում է, որ մինչև օրս էլ պահպանվել են թուրքական բանակի այդ քաղաքակրթական գործերից մի քանիսը, որինակ, էվլիյա ջամին, հայերի կողմից այրված բնյւրբնյիի պալատը, որն այսօր էլ աչքի է ընկնում իր հոյակապությունով: Ամենամեծ գործերից է նաև Կարս-Չայից բերված ջրուղին, որը ջուր է ապահովում խանդակների և ժողովրդի համար: «Կարսը, որի քարերն ու հողը թուրքերի արյունով են շաղախված (?), ոչ միայն ռազմական այլև քաղաքաշինության տեսակետից զուտ թուրքական գործ էր (?!), ազգային մի կառուցում՝ բանակի զինվորները ներկայացնող բոլոր վիլայիթների կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք...: 52 օր անընդհատ մոտ հարյուր հազար զինվորներ միայն Կարսում շին աշխատել: Նրանք միաժամանակ կառուցել են Կիչևանի բերդը և այդ ժամանակ իրանցիներից գրաված Անիի, Մաղազբերդի և Կաղզվանի բերդերը, որոնք կարծես դիվային հարվածներով գետնից դուրս են ցցվել, և այս կերպով ստեղծվել է ամրությունների մի անառիկ ցանց»:

16. Երևանի կողոպուտը Թոմմախ խանի կողմից, ինչպես նշում է Սելանիկին, տեղի է ունեցել 987 (1579) թվականի հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին: Օսմանցիների (Ջաֆեր փաշայի) հարձակումից և իրանցիների (Թոքմաք խանի) փախուստից մեծապես տուժել են հատկապես հայերը, որի մասին հիշատակում է նաև Դանիշմենդը:

Կարսի վերակառուցումը ավարտելուց հետո՝ 30 հազարանոց հեծելազորով, Ջաֆեր փաշան Կարսից շտապ արշավում է Երևանի վրա:

Հստ թուրք աղբյուրների, նա երկու կամ երեք օրում հասնում է Երևան: Խորամանկ Թոքմաք խանը, մինչև թուրքական բանակի դալը, կողոպտում, թալանում, հրդեհում է Երևանը ու նրա շրջակայքը, գերի է տանում 20 հազար մարդ, բրոնց մեծ մասը լինում են հայեր: Դանիշմենդը նշում է, որ վերջիններին վաճառելու համար շտապ կարգով ուղարկվում են տարբեր շուկաներ**:

987 (1579) թվականի Երևանի այդ բարձարոսական ավերումից մի քանի տարի հետո օսմանցիները Երևանը գրավելու նոր միջոցների են ձեռնարկում: 991 (1583) թվականին Սերդար Ֆերհադ փաշան հսկայական բանակով շարժվում է Երևանի վրա: Երևանի վալին՝ Ուսթաշու Թոքմաք խանը թողնում է Երևանը և ետ քաշվում: Օսմանցիները մի սպտույտով՝ գրավում են Երևանը և անմիջապես սկսում Երևանի բերդի կառուցման աշխատանքները: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ այդ կառուցումը ավարտվում է 45 օրում: Պատմագիր Գելիբոլուլու Ալին այդ մասին գրում է. «Շիշյալ Թոքմաք խանի պալատի շուրջը պարիսպներ շինեցին

* I. H. Danismend, Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Istanbul, 1950, III c., s. 44.

** Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 45.

և այդ պալատի բարեշեն մասերը բնյլերբեյինների պալատի վերածեցին: Ներքին բերդում կառուցեցին 8 աշտարակ, մի ջամի և պարսպի 725 պատնեշ: Արտաքին հերդըլրացրին 43 աշտարակներով և պարսպի 1726 պատնեշներով: Բերդում «շահանի» թնդանոթ դրեցին: Վերոհիշյալ աշխատանքները ավարտվեցին 45 օրում*:

Երևանում նշանակվում է 5600 զինվորներից կազմված պահակազոր: Բացի այդ, շրջակայքում՝ Շորագյալի, Թալինի, Ակչակալայի, Սուրմալուի, Իգդիր-Կարակալայի և Բեջենի բերդերում նույնպես պահակազորեր են նշանակվում: Երևանի բնյլերբեյի է նշանակվում Վանի բնյլերբեյի Ջաղալե Ջադե Յուսուֆ Սինան փաշան, որը միաժամանակ պահպանում է իր էյալեթը և ստանում «վեզիր» տիտղոսը:

17. Սեֆեվիների 988 (1580) քվականի հաշտության առաջարկը. թուրք պատմագիրների տված տեղեկությունների համաձայն, սովորական քաղաքական խաղի բնույթ է կրել սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները հաշտության հիմք ընդունելու Իրանի առաջարկը: Ինչպես հայտնի է, օսմանցիները մերժել են այդ առաջարկը:

18. Թեմուր կափու, Բաբ էլ-էրվար, Դերբենդ — հայտնի ամրակուռ բերդ Դաղստանում. արևելքի պատմագիրները՝ Թեմուր կափու, արաբները՝ Բաբ էլ-էրվար (Դուների դուռ) են անվանել: Ըստ ավանդության, Դերբենդը կառուցել է Մեծն Ալեքսանդրը, հետո գրավել և ամրացրել է Նեվշիրվանը: Այս բերդաքաղաքումն է ապրել նաև Հարուն էլ-Ռաշիդը:

19. Կրփչաֆի վաշար (Դեշթի Կրփչաք). թուրքական պատմության մեջ Ինսաստանի հարավային դաշտավայրը կոչվում է Դեշթի Կրփչաք: Չինգիզ խանի մահից հետո այսպես է կոչվել նաև այդ դաշտավայրում, Ղրիմի թերակղզում և Սև ծովի հյուսիսային մասում ստեղծված պետությունը, որը հետագայում բաժանվել է յոթ խանությունների:

20. Օշաֆլըֆ, տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 57 ծանոթագրությունը:

21. Ջեբեջի—թուրքական բանակը XVI—XVII դարերում բաժանվում էր երկու հիմնական մասի ա. Կափու կուլիի և բ. էյալերի զինվորներ: Կափու կուլիի զորքերը փաղիշահական զինվորներն էին՝ «խասսե ասքերի» և բաժանվում էին հետևակային ու հեծյալ շորս մասերի: Հետևակային զորամասերի մեջ մտնում էին 7 օջաքներ, որոնցից մեկը կոչվում է ջեբեջի: Ջեբեջիները նորոգում, բաժանում և պահում էին բանակի զենքերը: Ջեբեջին չպետք է շփոթել թիմարատերերի և գեամեթի տերերի «ջեբելու» կոչված զինվորների հետ:

22. Թերաֆֆի, քերիֆֆի կարգ ունեցող զինվորներն ունեին իրենց որսչակի ոռճիկը, որ կոչվում էր «ուլուֆե»: Թերաքքին այստեղ հավելումի իմաստ ունի: Այն զինվորները, որոնք հատկացված ոռճիկից բացի, հավելման կարգով ստանում էին նոր գումար, կոչվում էին թերաքքիով զինվորներ:

23. Ջիլկաղե ամիսը—թուրք պատմագիրները առհասարակ գործ են ածում իսլամական լուսնային տարվա ամիսների անունները. դրանք են՝ մուհարրեմ, սեֆեր, ռեբի-ուլ-էվվել, ռեբի-ուլ-ախրը, ջեմազիել-էվվել, ջեմազիել-ախրը, ռեջեբ, շարան, ռամազան, շեվվալ, զիլկաղե, զիլհիջջե:

Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ...», հատ. Ա. էջ 339

24. Համգա Միրզան՝ Իրանի խուդաբենդն շահի որդին (շեհզադե), հերոսություն ցուցաբերել էր օսմանցիների դեմ: 994 (1586) թվականին, քնած ժամանակ նա սպանվում է իր ծառայողներից մեկի ձեռքով:

* Danismend. նշվ. աշխ., էջ 69.

Իրանի գահաժառանգի սպանությունը քաղաքական բնույթ է կրել: Թուրք պատմագիրները ասելով, այդ սպանությունը կազմակերպել են թուրքմեն ցեղերի բնյերը. որոնք թշնամացել էին Համզա Միրզայի հետ՝ Իրանի ժառանգության խնդրով:

25. Աստրախանի (էժտուրհանի) արշավանքը: Պատմագրի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ Աստրախանի վրա արշավելու նախաձեռնողը եղել է Օղբեկի Արդուլահ խանը: Աստրախանի գրավման խնդիրը կապված է եղել Վուզա-Դոն գետերի միջև ջրանցք կառուցելու փորձի հետ, որը տեղի է ունեցել 977 (1569) թվականին, Սոքուլու Մուհամմեդ փաշայի սադրազամության օրոք՝ Ջրանցքի կառուցման փորձի և Աստրախանի արշավանքի մասին խոսում են քե XVII դարի պատմագիրները (Փեշեվին, Քյաթիր Չելեբին, Սելանիկին), և թե ժամանակակից թուրք պատմաբանները (Ուզունչարչլըն, Դանիշմենդը), ինչպես նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության պետական-պաշտոնական աղբյուրը հանդիսացող «Քարիխը», որտեղ կարդում ենք.

«Ընդհանուր թուրքական պատմության տեսակետից Սոքուլուի կառավարության շրջանի ամենանշանակալի դեպքը այդ խելացի և գիտակ վեզիրի լուրջ նախաձեռնությունն է, որը կարծես ապաշան կանխագուշակելով, հասկացել էր այդ գործի մեծ կարևորությունը օսմանյան պետության համար և ցանկացել էր արգելք լինել Մոսկվայի ցարիզմի առաջխաղացմանը թուրքական երկրներում և րուսական աշխարհը կապել Օսմանյան կայսրության հետ: Սելիմ II-ի Եամանակ, Քեն [Դոն] և Իթիլ [Վուզա] գետերի իրար մոտեցող ուղորանների միջև ջրանցք բաց անելով և այդ ջրանցքի միջոցով օսմանյան բանակն ու նավատորմը Սև ծովից հեշտությամբ կասպից ծովը փոխադրելով, [փաշան] նպատակ ուներ մի կողմից հյուսիսից սպառնալ օսմանյան փաղիշահության մրցակից և թշնամի Իրանի Շահությանը, մյուս կողմից՝ ճանապարհ բաց անելով դեպի Միջին Ասիա, Իթիլ գետի վրա գտնվող Կազանի և Հաջը-Քարհանի (Աստրախանի) խանությունները նվաճած Մոսկվայի ցարիզմը հեռացնել այդ վայրերից»:

Կազանի և Աստրախանի թուրքական խանությունների գրավումը Ռուսաստանի կողմից, թուրք պատմագիրների ասելով, խիստ բացասական ազդեցություն է թողել օսմանյան թուրքերի և Միջին Ասիայի «թուրքական աշխարհի» վրա:

Փեշեվին դառնությամբ նշում է, որ այդ իսլամական ժողովուրդներից «կենդանի շունչ անգամ չի մնացել»: Քյաթիր Չելեբիի ասելով, «Մոսկվայի քյաֆիրների դաժանությունը ենթակա մնացածները ներկայումս աշխարհի ապավեն Դարույահին»^{**} խնդիր են ներկայացրել»:

Համմերը Աստրախանի արշավանքի մասին գրում է, որ 977 (1569) թվականին օսմանյան նավատորմը Ստամբուլից շարժվեց Ազովի ծովը: Բանակն ուղարկվեց երկու նվազով, սկզբում 3000 ենիչերիներ, ապա 5000 ենիչերիներ, 3—5 հազար բանվոր, 20—30 հազար սանջակի զինվոր և սիփահի, որոշ թվով մասնագետներ և ինժեներներ, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գործիքներ: Ղրիմի իսան Դեվլեթ Կիրայը 30 կամ 50 հազար թաթար զինվորներով միանում է օսմանյան բանակին^{***}:

Ըստ մի շարք պատմագիրների, ջրանցքի աշխատանքները շարունակվել են մոտ երեք ամիս. նախագծված աշխատանքի 1/3-ը կատարվել է և «թշնամուց

* „Tarih“, c. III, Jeni ve Yakin zamanlar, 1933, Ankara, s. 63—64.

** Սուլթանական արքունիքի Բարձր Դուռը:

*** J. de Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, v. XVI, p. 322.

ուչ մի վախ չի եղել: Ի. Հ. Դանիշմենդը նշում է, որ Իվան IV-ը 15—20 հազարանոց բանակով հարձակվել է թուրքերի վրա և խանգարել ջրանցքի կառուցման աշխատանքները*:

Աստրախանի արշավանքի և ջրանցքի բացման աշխատանքների անհետևանք մնալու գործում, թուրք պատմագիրների կարծիքով, Ղրիմի խանը վախենալով, որ գործի հաջողության դեպքում Ղրիմը վտանգի կարող է ենթարկվել, խիստ ողորկապես խաղ է խաղացել:

XVIII դարի թուրք պատմագիր Ջեվդեթ փաշան իր «Քարիհի Ջեվդեթ»-ում գրել է. «Փոխանակ Մաշարիստանի [Հուգարիա] և Խրվաթիստանի նվաճումով զբաղվելու, օսմանյան պետության համար ավելի ձեռնտու էր զբաղվել Կազանի և Աստրախանի էյալեթների գրավմամբ ու պահպանմամբ, որովհետև Կովկասի, Աստրախանի և Կազանի բնակիչները, մոտիկության, ցեղակցության և կրոնական և դավանական միության տեսակետից կենթարկվեին օսմանյան կառավարության ազդեցությանը և կմիանային Օսմանյան երկրին: Այդ դեպքում Ղրիմն էլ աստիճանաբար կդառնար պետության մյուս էյալեթների նման: Աստրախանի և Կազանի միջոցով Մեծ Բաթարիստանը ևս կենթարկվեր օսմանյան պետության ազդեցությանը»:

Աստրախանի պաշարումը վերացվում է, ջրանցքի աշխատանքները դադարեցվում են և մնում անավարտ. բանակի ու բանվորները վերադառնում են մեծ դժվարություններով: Մի բանի պատմագիրների ասելով, շատերը զոհվում են ռուսական սառնամանիքներից: Կենդանի են մնում և վերադառնում միայն 17 հազար մարդ: Ի. Հ. Դանիշմենդը, իր վերոհիշյալ գրքում մանրամասն խոսելով այդ արշավանքի մասին, տալիս է Օսմանյան կայսրության հետապնդած նպատակները, որոնք հանգում են հետևյալին:

1) Աստրախանի խանության վերականգնումով Ռուսաստանին Կասպից ծովից հետ մղել դեպի հյուսիս և նրան զրկել սև-ծովյան ճանապարհից: 2) Վերջ տալ Ղրիմին սպառնացող ռուսական վտանգին և ապահովել նրա անկախությունը: 3) Գրավել և միացնել Կասպից և Ազով ծովերի միջև եղած հողերը: 4) Ապահովել Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի գրավումն ու միացումը: 5) Ծովային ճանապարհով հյուսիսից սպառնալ Իրանին և հեշտացնել բանակի փոխադրությունը [դեպի Իրան]: 6) Կապ հաստատել Թուրքիայի ու Միջին Ասիայի միջև և այլն***:

26. Մակրու, մակրուի կապել. մակթու բառացի նշանակում է գինը որոշված, առանց շափի և կշեռքի, միանվագ վաճառք: Ըստ եկամուտի և բերքի դանձված հարկից բացի, կար նաև մակթու գանձվող հարկ: Այդպիսի հարկատվության համար գործ էր ածվում «մակթուի կապել» տերմինը: Թուրքիայում կային վիլայեթներ, որոնք «մակթուի էին կապված», այսինքն վճարում էին միանվագ գումար. դրանք էին Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը և այլն: Դրանց կողմից տարեկան մի անգամ վճարված մակթուն կոչվում է «իրսալիյե»:

27. Ուլուֆե—զինվորներին տրվող ռոճիկը: Ըստ սովորության, ուլուֆեի բաժանումը կատարվում էր հատուկ հանդիսավորությամբ, հրավիրվում էր սագրադամի և վեզիրների ղեկավար: Ուլուֆեն տրվում էր ըստ զինվորների խմբերի, որը գորանոցում բաժանվում էր առանձին զինվորների միջև:

* Danişmend, նշվ. աշխ., հատ. II, էջ 382—387:

** Ahmed Cevdet, Tarîhi Osmani, c, 1, s. 241—242.

*** Danismend, նշվ. աշխ., էջ 383:

Ուլուֆենն տրվում էր տարեկան շորս անգամ, Դրանք հայտնի էին հատուկ անուններով. «լեզեզ» «մասար» «տեչեչ» և «տեչեն», Այդ բառերը կազմված էին լուսնային յուրաքանչյուր տարվա երեք ամիսների անուններից վերցրած մեկական տառերից, (օրինակ, լեզեզը կազմված էր շեվվալ, զիլկատե և զիլհիչչե ամիսների 1, 2, 3, տառերից):

28. Ստամբուլի պայմանագիրը կնքվել է 998 (1590) թվականի մարտի 21-ին: Դա Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված երկրորդ պայմանագիրն էր: Հաշտության պայմանները տրված են Տերիդուն Բեյի «Մյունշեաթում»-ում: Ենթադրյալ էլ իսի ծանոթագրությունը: Նոր պայմանագրով Թուրքիային են անցնում օսմանցիների կողմից գրավված վայրերը՝ Քավրիզը, Կարաչաղաղը և դրանց նահիյենները, Գենչեի և Ղաթաթաղի շրջանները, Շիրվանն ու նրա շրջակայքը, Գյուրջիստանն ու նրան ենթակա մասերը, Նիհավենտը իր շրջակայքով, Լորիստանն ու նրա շրջակայքը: Դավանական հարցում նախկին պայմանները մնում են ուժի մեջ: (Տե՛ս սույն գլխի 1 ծանոթագրությունը):

29. Աջեմի օղլանների դեվլիբեն. «գեվլիբեն» նշանակում է հավաքել, ժողովել: Ենթադրյալ էլ իսի բանակը համալրելու համար Թուրքիայի ոչ-մուսուլման ժողովուրդների երեսանների բռնի հավաքումը հայտնի է «գեվլիբեն» (Ճանկահավաք) անունով: Օսմանյան սուլթանների հավաքագրած երեսանները կոչվում էին «սեյեմի օղլաններ» (անփորձ, անվարժ տղաներ), որոնք կրթվում և դաստիարակվում էին հատուկ զորանոցներում՝ իսլամական և զինվորական ոգով: Ուսման և դաստիարակության երկարատև ընթացքը ավարտելուց հետո, աջեմի օղլանները բաժանվում էին զինվորական տարբեր դասերի՝ ենիչերիների, սիփահիների, սիլահդարների, ուլուֆեչիների, դարիբների և ազաբների: Աջեմի օղլանների մի մասն էլ ծառայության էր մտնում արքունիքում կամ վեզիրների և բեյերի մոտ, մյուս մասը աշխատում էր նավակների վրա՝ որպես թիավար և ջամիների շինարարությունում՝ որպես բանվոր:

Արքունիքում ծառայության մտած աջեմի օղլաններից եղել են այնպիսիները, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով հասել են մինչև վեզիրության, սադրս-զամության և այլ բարձր աստիճանների ու կոչվել են «գեվլիբեն» սադրազամներ և վեզիրներ:

30. Չորբաչի — օգտագործվում է մի քանի իմաստով: Գյուղում հարգված, բարեգործ և սպիտակամորուք մարդիկ կոչվում էին չորբաչի: Քրիստոնյա հպատակների (զլխավորապես գավառներում) առևտրական և պատվավոր դասին պատկանողները նույնպես չորբաչի էին կոչվում: Ենթադրյալ էլ իսի բանակում մինչև նույն կաթսայից չորբա (սուպ) ստացող զորքերի խմբի պետը (հարյուրապետի աստիճան ունեցող սպան) նույնպես չորբաչի էր կոչվում: Տվյալ հատվածում օգտագործված է վերջին իմաստով:

31. Զինադ, ղազա—իսլամական կրոնի հաղթանակի համար անհավատների (քյաֆիր) դեմ մղված պատերազմը:

32. Հավանաբար աշխարհի ոչ մի բաղաբուն այնքան հաճախակի և կործանարար հրդեհներ չեղան ունեցել, որքան Ստամբուլում: Թուրք պատմագիրներն իրենց գործերում արձանագրել են մեծ և կործանարար հրդեհների բազմաթիվ դեպքեր:

Ի. Հ. Դանիշմենդը 977 (1569) թվականի սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած մեծ հրդեհի մասին իր «Խրոնոլոգիա»-ում գրում է. «Այս մեծ հրդեհը տևել է 7 օր 7 գիշեր... մի քանի օտար աղբյուրների տվյալներով, այս սոսկալի հըր-

հԵՏԻ հետևանքով այրվել է 36 հազար տուն, բայց անտարակույս դա շափազանցութուն է: Քաղաքաշինության տեսակետից Ստամբուլի դեմքը շատ հաճախ փոփոխող նման հրդեհների պատճառած ամենամեծ վնասներից մեկը լինում էր այն, որ բազմաթիվ կուլտուրական հուշարձաններ և մեր ազգային պատմությունը լուսաբանող հազարավոր փաստաթղթեր մոխրի էին վերածվում... Ավելի հետաքրքիր է հետևյալ փաստը... Հրդեհը մարելու եկած ենիչերիները, առանց ղեկավարի մնալով, սկսում էին կողոպուտը և թալանը, որով պատճառ էին դառնում հրդեհի տարածմանը*:

Ստամբուլի այդպիսի հաճախակի հրդեհների հիմնական պատճառն այն էր, որ քաղաքի հին թաղամասերի շինությունները ընդհանրապես փայտաշեն էին, փողոցները վերին աստիճանի նեղ և տները շատ խիտ, շկային հակահրդեհային միջոցառումներ, բնակչության կուլտուր կենցաղային մակարդակն էլ շատ ցածր էր:

Ստամբուլի հրդեհները անտարակույս մեծ պատուհաս են հանդիսացել հատկապես բնակչության ցածր դասերի համար, որոնք ստիպված են եղել ապրել բնակարանային շատ վատ պայմաններում, իսկ հրդեհներից հետո էլ մնացել են անօթևան և անօգնական:

33. Եղի-կուլե—հայտնի բերդ Ստամբուլում, որտեղ բանտարկվում էին Լշանավոր մարդիկ:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈՒԱՔ ԶԱԴԵ»

1. Մեկդին — իսլամական 12 իմամներից տասներկուերորդն է, որի գալըստյանը սպասում էին մուսուլման հավատացյալները:

2. XVI—XVII դարերում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման համաձայն Ջուլկադերիյեի վիլայեթը (կամ էյալեթը) ուներ վեց սանչակ՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթար, Կարս-Ջուլկադերիյե և Սամսատ:

3. Քեֆե—տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 67-րդ ծանոթագրությունը:

4. Խոսքը վերաբերում է Վանի բերդին (ժայռին):

5. Կրոնի մարտիկներ — թուրք պատմագիրները օսմանյան բանակի զինվորներին անվանել են իսլամական կրոնի համար մարտնչողներ (մարտիկներ):

6. «Սերդեն գեշտի» — բառացի նշանակում է «զլխից ձեռք բաշեց»։ Օսմանյան բանակի «աքընջիներին» (զրոհողների, արշավողների) զորամասերից հետագայում կազմվեցին «սերդեն գեշտի» և «զալ կըլըջ» (սուրը մերկացրած, սուսերամերկ) անունները կրող հատուկ զորախմբեր:

«Սերդեն գեշտի» զորախմբի պարտականությունն էր՝ անսպասելի կերպով խրվել թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնել պաշարված բերդը: Այս խմբի զինվորները իրական մահն աչքն առած հարձակվում էին թշնամու բանակի վրա աչից, ձախից կամ թիկունքից: Այդ հարձակումները եղել են շատ ահարկու և լիդհանրապես վերջացել են հաղթանակով: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուղացել է, այդ դեպքում «զալ կըլըջ» խմբի զինվորները, գիշերով գաղսնի աստիճաններով անսպասելիորեն մտել են պաշարված բերդը, շփոթություն առաջացրել թշնամու շարքերում և դրանով հեշտացրել բերդի գրավումը:

7. Գուճիստան—իրանի էյալեթներից է: Սահմաններն են. հյուսիսից՝ Խորասանը, արևելքից Աֆղանստանը, հարավից՝ Գիրմանը և Ֆարսը, արևմուտքից՝

* Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 387:

երանական Իրաքը: Կենտրոնն է Շարիսթանը: Գուհիստան անունով երկրներ կան նաև Հնդկաստանում և Բելուջիստանում:

8. Իսլամ մյուզահիդներ—կրոնի մարդիկ, կրոնի համար պատերազմող իսլամական զինվորներ: Կրոնի համար մղվող պատերազմը կոչվում էր «ջիհադ» (սրբազան պատերազմ), իսկ մասնակցողը՝ «մյուզահիդ»:

9. Թուրքական ֆեոդալական կարգերի օրոք թիմարներից ավելի մեծ «դիր-լիքները» կոչվում էին գեամեթներ, նրանց տերերը՝ գեամեթի բեյեր: էյալեթների բնակավայրերին ենթակա սանջակի բեյերը իրավասու և պատասխանատու էին սանջակի թե՛ վարչական և թե՛ զինվորական գործերի համար: Պատերազմի դեպքում, բնակավայրի հրամանատարությունը, սանջակի բոլոր թիմարատեր սիփահիները, իրենց շերելուների հետ միասին գնում էին պատերազմի:

10. Օսմանյան բանակի այն զորամասերը, որոնք էյալեթների փաշաների (մերիմիրան) և սանջակի բեյերի հրամանատարությունը գնում էին պատերազմի, կոչվում էին «եռլի կուլի» զինվորներ: Նրա կուլիների զորամասը բաժանվում էր ազաբների, սեկրանների, իջարեյիների (վարձկանների) և մյուսեյլեմների: Ազաբների դասին պատկանող զինվորներն ամուրի էին: Սեկրաններ էին համարվում կամավոր կերպով զինվորական ծառայության մտած գյուղացիները: Իջարեյիները սահմաններում, քաղաքներում ու բերդերում ծառայող թնդանոթածիզ զինվորներն էին և ծառայում էին որոշ վարձով: Մյուսեյլեմները կամուրջներ, ճանապարհներ նորոգելու և խրամատներ փորելու համար ընթանում էին բանակի առաջապահ ջոկատի առջևից:

Անատոլիայում այդ դասի զինվորները կոչվում էին «յուրուֆներ»: Նրանց ստացած 80—100 դյունում հողի՝ «չիֆթլիքի», շարիաթական տասանորդը (աշարը) իրեն զինվորական ծառայության վնասատրություն մնում էր իրենց: Նրանց սպաները կոչվում էին «միրի-մյուսեյլամ» և «միրի-յուրուֆան»:

Այստեղ հիշված ազաբ աղաները ազաբների դասի հրամանատարներն էին:

11. «Աֆընջիներ» խմբերը եղել են օսմանյան բանակի արշավող, հարձակվող առաջին զորամասերը: Նրանք կազմակերպվել էին Օրխան Ղազիի ժամանակ: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, աքընջիները օսմանյան բանակում ծառայել են 250 տարի: Բայց քանի որ աքընջիները կանոնավոր զորք չէին համարվում, ձմռան ամիսներին նրանք վերադառնում էին իրենց վայրերը և զբաղվում արհեստներով:

12. Իսլամ-ղազիներ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի» 31-րդ ծանոթագրությունը:

13. Բեռ (յուք) — գործ է ածվում իրեն դրամի (ակչե) միավոր: Յուքի քանակը տարբեր է եղել թե՛ ըստ ժամանակի և թե՛ ըստ վայրի: Թուրքական որոշ աղբյուրներում ցույց է տրվում 100 հազար ակչե, այլ աղբյուրներում՝ 500 հազար ակչե:

14. Վեֆայի հրապարակը Ստամբուլի եվրոպական մասի հրապարակներից է:

15. Արազա փաշայի ապստամբությունը էրզրումում և դրա հետ կապված դեպքերը, անտարակույս շատ կարևոր են XVII դարի Թուրքիայի վարչական կարգի քայքայման և երկրում տիրող անկարգությունների ընդհանուր բնույթն ուսումնասիրելու տեսակետից: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արազայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի հողի վրա, պարզ է, որ այդ շարժումը խիստ կործանարար ազդեցություն է ունեցել նաև հայ ժողովրդի համար: Դրա պերճախոս ապացույցն է հանդիսանում այդ դարաշրջանի հայ պատմիչների կողմից գառնությունը դրի առնված այն անասելի շարիքները, որ այդ

սպատամբական շարժումը պատճառել է հայ ժողովրդին: Հայ պատմագիրներն անիծում են Աբաղային՝ իբրև թուրքական բռնապետական ուժի տիպիկ ներկայացուցիչ:

Աբաղա փաշայի ապստամբության մասին տե՛ս նաև սույն աշխատության առաջին հատորում, Նայիմայի պատմության 82—85 էջերը:

16. Խազինեդար — խազինե՛ գանձարան, դրամարկղ, խազինեդար՝ գանձարանի վարչության և պահպանության պաշտոնատար անձ:

17. Սեկրան, սեկրան գրել — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 8-րդ ծանոթագրությունը:

18. Մյուսելլիմ — տե՛ս սույն գլխի 10-րդ ծանոթագրությունը: Մյուսելլիմ էին կոչվում նաև կանոնավոր զինվորական կազմակերպության հեծյալ զինվորները, որոնք հետագայում ծառայում էին բանակի թիկունքի աշխատանքներում:

19. Ուլեմա—«ալիմ»-ի հոգնակին, բառացի նշանակում է գիտնական: Մուսուլմանական բարձր հոգևորականությունը կոչվում էր ուլեմա, այսինքն գիտնականներ, քանի որ այդ դարաշրջանում գիտությունը հոգևորական դասի մենաշրջանորհն էր: Հաճախ գործ է ածվում «ուլեմա» և «սուլեհա» միասին: Սուլեհա («սալիհ» բառի հոգն.) նշանակում է բարեպաշտ, կրոնի հրամաններն ու ցուցումները կատարող անձ:

20. Դիրլիֆ — Օսմանյան իշխանության մեջ վաղուց ընդունված, ավելի ճիշտ սելջուկյան իշխանությունից և Անատոլիայի բյուրյունից օսմանցիներին անցած պետական բոլոր տեսակի ծառայությունների համար տրված ուճիկը, կամ հողը (խաս, զեամեթ, թիմար) կոչվել է «դիրլիբ», որի քանակությամբ սահմանվել են խասը, թիմարը և զեամեթը:

21. Սուլթան Մուրադ IV-ը իշխել է 1032—1049 (1623—1640) թվականներին:

22. Թուղ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 8-րդ ծանոթագրությունը:

23. Խոսքը Սուլթան Օսման II-ի մասին է, որ իշխել է 1027—1031 (1618—1622) թվականներին: Նա հայտնի է «Գենջ Օսման» («Երիտասարդ Օսման») անունով: Այդպես է կոչվել 14 տարեկան հասակում գահ բարձրանալու համար: Մահվել է 13 տարեկան հասակում:

24. Չուբբա — բառացի՝ ուժով գործ տեսնող, բռնի ուժ գործադրող, հափըշտակող, իրավունքն ու արտադրությունը ոտնահարող անձնավորություն: Այդ դարաշրջանում պետական իշխանության թուլացման հետևանքով, Ստամբուլում երևան են գալիս «գորբաներ», որոնք պետական և հասարակական կյանքում առաջացնում են ամեն տեսակ անկարգություններ և բռնություններ գործադրում: Տես նաև հաջորդ՝ 25-րդ ծանոթագրությունը:

25. Սուլթան Մուրադ IV-ը արշավանքի ելնելով Երևանի վրա, ճանապարհին բազմաթիվ սպանություններ է կատարել:

Համեմերը իր «Օսմանյան կայսրության պատմության» մեջ նշում է, որ սուլթան Մուրադ IV-ը իր կարճատև իշխանության ընթացքում սպանել է տվել 20 հազար մարդ: Ժամանակակից թուրք պատմաբան Դանիշմենդը, շխտելով այդ հանգամանքը, աշխատում է «մեղմացնել» սուլթանի դաժանությունները՝ դրանք համարելով «պատմական անհրաժեշտություն»:

26. Լեվենդ զինվորներ էին կոչվում վանետիկցիների մոտ վարձով ծառայող թեթև զորամասերի զինվորներ: Օսմանյան բանակում ևս այդ տիպի զինվորները ստացել էին «լեվենդ» անունը:

27. Կափուջիների Բերխուդան—կափուջի բառացի նշանակում է դոնապան, Կափուջի էին կոչվում բարձր հիմնարկների մուտքը հսկող և դիմողներին ընդունող պաշտոնյաները: Կափուջի բաշին սուլթանի արքունիքի դոնապանների ղեկավարն էր և որպես այդպիսին ուներ իր քեթխուդան (գործակալը, տեսուչը):

28. Աբդեւոս — ար՝ ջուր, դեսթ, ձեռք: Իսլամական շարիաթական կարգով, նամազ անելու համար երեսը, ոտները և ձեռքերը լվանալու արարողությունը կոչվում էր «աբդեւոս»:

29. Էմիր-ուլ-Ումերա — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրությունը:

30. Չեբելու — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրությունը:

31. Սիփահի, սիփահիություն — տե՛ս «Քարիխի Սելանիկի»-ի 12-րդ ծանոթագրությունը:

32. Չավուշ, Չավուշ բաշի — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի II հատորի 28-րդ ծանոթագրությունը:

33. Աք-Օղլան — սուլթանական արքունիքի կառուցանի և ձիապանի օգնականները կոչվում էին աթ-օղլանը կամ աթ-ուշաղը:

34. Չուրբաշի — տե՛ս «Քարիխի Սելանիկի»-ի 30-րդ ծանոթագրությունը:

35. Սալավաթ, Սալավաթ կարդալ — սալավաթ կամ սելաթ՝ աղոթք, նամազ, փեյղամբարին (Մուհամմեդ մարգարեին) ուղղված հատուկ աղոթք: Սալավաթը կարդում են օրվա որոշ ժամերին. գոյություն ունի առավոտյան սալավաթ, երեկոյան սալավաթ և այլն: Կան նաև բայրամի հատուկ սալավաթ:

36. Ռուզի-կասըմ — ռուզ օր, ցերեկ, կասըմ՝ բաժանող, բաժանում: Ռուզի-կասըմը, Ռուզի խրզըրի հետ միասին տարին բաժանում է երկու հավասար մասի: Ռուզի-կասըմի օրը հոկտեմբերի 26-րդ օրն է: Այդ օրը համարվում է ձմեռվա սկիզբը Ռուզի խրզըր (կամ խրդրը), այսինքն խրզըրի օրը, ապրիլ ամսի 26-րդ օրն է:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ

1. Սրբազան Մեֆայի մեվլեվի. մեվլեվի էին կոչվում Մեվլանա Ջելադ-էդ-Դինի կողմից XIII դարում հիմնված դերվիշական աղանդին պատկանողները և նրա հպատակները: Այդ դերվիշական միաբանությունը (թարիքաթ) հատկապես տարածվել էր Ստամբուլում: Մեվլեվի դերվիշների հայտնի մեվլեվիական թեֆիյեն (իսլամական վանքը)՝ մեվլեվի-խանեն, գտնվել է Ղալաթայում: Մեծ կադիի, այսինքն՝ մեծ մուլլայի պաշտոնն ու նրան ենթակա շրջանը կոչվել է մեվլեվիյեթ (մեվլեվիություն): Այսպես, Ստամբուլը բաժանված է եղել շորս մեվլեվիության, որոնք հետագայում կազմեցին քաղաքապետության (շեհր-էմանեթի) շրջանները, քաղաքամասերը:

Սրբազան Մեքքայի մեվլեվին այդ քաղաքի կրոնական բարձր պաշտոնյաներից էր, որը նշանակվում էր իսլամական խալիֆայի՝ սուլթանի կողմից:

Պատմագիր-տարեգիր Շանի Ջադեն սրբազան Մեքքա քաղաքում վարել է մեվլեվիի պաշտոնը:

«ՔԱՐԻԽԻ ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ»

1. Նիզամի ջեդիդ (նոր կարգ). Սուլթան Սելիմ III-ի կանոնավոր զինվորական բանակ ստեղծելու և կենտրոնացած կառավարական ապարատ կազմակեր-

պելու ռեֆորմիստական նախաձեռնությունը պատմության մեջ հայտնի է «նի-
ղամի ջեզիդ» անունով: Սուլթան Սելիմ III-ի իշխանության շրջանը զուգահեռապես
է համաշխարհային նշանակություն ունեցող Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության
և եվրոպական երկրներում սկսված առաջադիմական ռեֆորմների տարիներին:
Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Ֆ. Միլլերը, «Մի շարք երկրներում սկսված ռե-
ֆորմներն այդ երկրների և ժողովուրդների առաջադիմության արտահայտությունն
էին, իսկ թուրքիայում ռեֆորմների հիմնական, գուցե և միակ պատճառը, կառա-
վարող դասակարգի առաջադիմական մի փոքրիկ խմբի ձգտումն էր կայսրու-
թյունը փրկելու սպառնացող վտանգից»:

Արշարև, այդ ժամանակ, երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը, մի
շարք արտաքին և ներքին գործոնների հետևանքով, արագորեն քայքայվում էր:
Սուլթան Սելիմ III-ը, Օսմանյան կայսրությունը այդ վերահաս վտանգից
փրկելու նպատակով, ձեռնարկում է ռեֆորմների:

Ենիշերիական բանակի կազմալուծումը և հիմնականում դրա հետ կապված
պատերազմական անհաջողությունները, որոնք շարունակվում էին վերջին տաս-
նամյակներում, պետության ֆինանսական դժվարությունները և պետական գան-
ձարանի բացարձակ դատարկությունը, սուլթան Սելիմին զրդում են վճռական
միջոցներ ձեռնարկել կայսրության ռազմական, վարչական և ֆինանսական հզո-
րությունը վերականգնելու համար:

Նա ձգտում է Օսմանյան կայսրության հզորությունը վերականգնել ոչ թե
ենիշերիական բանակի վերակազմությամբ, որը բազմաթիվ փորձերից հետո
ապարդյուն էր անցել, այլ եվրոպական ձևի, կարգապահ և կանոնավոր բանակի
կազմակերպումով: Իսկ պետության ֆինանսական դրությունը բարելավելու հա-
մար նա ցանկանում է ստեղծել կենտրոնացված և ամուր պետական բյուջե:

2. Ռուսչուր յարանի» («Ռուսչուր բարեկամներ»): սուլթան Սելիմի ռե-
ֆորմների փորձերը կատարի դիմադրության են հանդիպում ռեակցիոն, ֆանա-
տիկ շրջանների և կայսրության տարբեր մասերում գրեթե կիսանկախ դրություն
ձեռք բերած խոշոր ֆեոդալների կողմից, Սուլթան Սելիմ III-ը գահընկեց արվեց:

Ռումելիի (Թուրքիայի եվրոպական մաս) խոշոր ֆեոդալ Մուստաֆա Աղան
(1765—1808), որը հետագայում հայտնի է դառնում Բայրաքդար (Ալեմդար, դրո-
շակակիր) փաշա անունով, 1808 թվականին, կարճ ժամանակում ստանում է
«ադրազամի պաշտոնը»:

Նա մի շարք պատերազմներում և, մասնավորապես, 1806 թվականի ռուս-
թուրքական պատերազմում վարում է Դանուբյան բանակի սերասքերի պաշտոնը և
մեծ հռչակ ու հեղինակություն է ձեռք բերում:

Մուստաֆա փաշան լինում է Սելիմ III-ի ռեֆորմիստական նախաձեռնու-
թյունների համոզված կողմնակիցներից և երբ 1806 թվականին սուլթան Մուս-
տաֆա IV-ի կողմից սադրազամ է նշանակվում, Սելիմ III-ի ռեֆորմները կյան-
քում իրականացնելու համար փորձում է գահընկեց արված Սելիմ III-ին նորից
գահ բարձրացնել: Այդ նպատակով, Բայրաքդար փաշան՝ իրեն հավատարիմ և իր
հետ կապված բարեկամներից կազմակերպում է խիստ գաղտնի քաղաքական մի
խմբակցություն: Այս գաղտնի կազմակերպությունը հայտնի է «Ռուսչուր բարե-
կամներ» (թուրքերեն՝ «Ռուսչուր յարանի» կամ «Ռուսչուր էրենլերի») անունով:

А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Османская империя в
начале XIX века. Москва, 1947, стр. 73.

Թուրք պատմագիր-տարեգիր Ջեվդեթ փաշայի ասելով, Բայրաքդար փաշան հինվել է 20—30 հազար զինվորներից կազմված կանոնավոր և լավ զինված իր բանակի վրա:

«Ռուսչուքի բարեկամներ» գաղտնի կազմակերպությունը կարելի է համարել Թուրքիայի առաջին քաղաքական կազմակերպությունը, պարտիան*, որն ուներ իր որոշակի քաղաքական նպատակները:

Ռուսչուքը կազմակերպության կենտրոնն էր, որտեղ պատրաստվում էին այն զինվորական ուժերը, որոնք Բայրաքդար փաշայի ղեկավարությամբ պիտի պաշտպանեին և իրականացնեին Սելիմ III-ի ռեֆորմները:

«Ռուսչուքի բարեկամների» կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Բայրաքդար փաշայի զխավոր խորհրդական Ռամիզ էֆենդին, որ իր ժամանակի բազմակողմանի կրթություն ստացած պետական և քաղաքական հայտնի գործիչներից էր, դառնում է Սելիմ III-ի ռեֆորմների ակտիվ պաշտպանը: «Ռուսչուքի բարեկամների» նշանավոր անդամներից էին նաև Մուհամմեդ Քահսին էֆենդին, Սուհամմեդ էմին Բեհչեբը, Մանուկ Միրզոյանը (Մանուկ Բեյը) և ուրիշներ:

Մանուկ Բեյը Բայրաքդար փաշայի ֆինանսական և առևտրական գործերի ղեկավարն ու կազմակերպիչն էր, որի մասին սովետական թրքագետ Ա. Ց. Դիլլերը, առանց աղբյուրը ցույց տալու, գրում է. «Դանուբյան քաղաքների և բուն Ստամբուլի հայ բուրժուազիան, որը նյութական կապերով կապված էր Մանուկ Բեյի հետ, նրա մեջ տեսնում էր բովանդակ հայ «ազգի» (millet) հզոր պաշտպանին...»: Մի այլ տեղում նա գրում է. «Մանուկ Բեյն իր անձը և հարստությունը դրեց գաղտնի կազմակերպության տրամադրության ներքո: Բայրաքդարի դիրքը և հարստությունը առաջնակարգ տեղ էին ապահովում խմբակցության անդամների միջև»**:

Մանուկ Բեյի ազդեցությունը հատկապես ուժեղանում է 1807—1808 թվականներին: Բայրաքդարի սադրազամության ժամանակ Մանուկ Բեյը գալիս է Ստամբուլ: Բայրաքդար փաշան «Ռուսչուքի բարեկամների» գործունեության ամենակարևոր շրջանում մեծապես օգտվում է Մանուկ Բեյի խորհուրդներից: Այդ ժամանակ նա Բարձրագույն Դուան թարգմանի (դրակոման) պաշտոն էր վարում:

Բայրաքդարի և «Ռուսչուքի բարեկամների» պարտությունից հետո Մանուկ Բեյը Ստամբուլից փախչում է Ռուսչուք և ապա Բուխարեստ***:

3. Ֆաշ — թուրքական աղբյուրներում սևծովյան նավահանգիստ Փոթին կոչվում է Ֆաշ: Ֆաշ-կախսի՝ Ֆաշի բերդ: Ֆաշի մոտ Սև ծովը թափվող Ռիոն գետը կոչվում է Ֆաշ-գետ (Ֆաշ-չայը):

4. Շանի Զադեն «Իրանի հետ դաշինք կազմելու համար սերասքերին տրված ֆերմանի» կապակցությամբ նշում է, որ երկու իսլամական պետությունների միջև պայմանագրով ունեցող «երկրորդական տարաձայնությունները» արգելք են հանդի-

* Թուրք բառարանագետ Շ. Սամին այդ կազմակերպությունը անվանում է Comité des liberaux ottoman («Օսմանյան լիբերալների կոմիտե»): Kamus ül alem, Istambul, 1306, էջ 1336.

** А. Ф. Миллер, նշվ. աշխ., էջ 201—203.

*** Մանուկ Բեյի (Մանուկ Միրզոյան) կյանքի և գործունեության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում: Միլլերը, որ իր վերոհիշյալ գրքում տեղեկություններ է տալիս Մանուկ Բեյի մասին, իր գրքի ծանոթագրություններում հիշում է (էջ 395), որ 1852 թվականին Վիեննայում հայերեն լեզվով լույս է տեսել Ղևոնդ Վ. Հովնանյանի գիրքը՝ «Միրզայան Մանուկ Բեյի վարուց պատմությունը»:

սացել ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ միասնաբար գործելու համար։ Պատմագրի «Երկրորդական» համարվող տարածայնությունները իսլամական սյուննի և շիա դավանանքների միջև դարերով շարունակվող կրոնական-դավանական հակամարտություններն են, որոնք երկարատև պատերազմների առիթ են հանդիսացել Իրանի և Թուրքիայի միջև։ Շանի Զադեն 1225 և 1226 (1810—1811) թվականների իրադարձություններից միայն հարևանցիորեն է հիշում Վրաստանի հետ կապված դեպքերը։ Հայտնի է, որ այդ իրադարձությունները կապված են եղել Ռուսաստանի՝ դեպի Կովկաս սկսած առաջխաղացման հետ։ Սուլթանական Թուրքիան և շահական Իրանը տազնապալի քայլեր են արել Ռուսաստանի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար, սակայն ապարդյուն։ Ինչպես ցույց են տալիս պատմական դեպքերը, Լրկու իսլամական երկրները փորձել են միանալ իրենց ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, սակայն հաջողություն չեն ունեցել։ 1225 թ. ռուս զևներալ Տորմոսովը իր բանակով շարժվում է Քիֆիսը գրավելու և այնտեղ գտնվող Աչք Բաշի Սոլոմոն խանին խաբուսթյամբ գերի վերցնելու համար։ Վերջինս փախչում է Ախալցխա և օգնություն խնդրում Իրանից և օսմանյան կառավարությունից։

Ստամբուլի կառավարությունը, օգտվելով Սոլոմոնի դիմումից և փորձելով օգտագործել նրա ուժն ու հեղինակությունը, «Վրաստանի ռայաներին և այդ բահհամբույր ժողովրդին» (վրացիներին) հովանավորելու և պաշտպանելու կեղծ պատրվակով, պարգևատրում է Աչք Բաշի Սոլոմոն խանին և նրան ուղարկում է հատուկ փաղիշահական ֆերման։

6. Մյուսթեղալիբե — ուժով և բռնությամբ գործող, ապստամբ, ավաղակ, զորբա։

7. Սուլեհանե — բարեպաշտ մարդիկ։

8. Էջֆինջի քիմարների և զևամեթների զորամասեր — թիմարների և զեամեթների տերերի՝ սիփահինների, օսմանյան բանակին տված զինվորները՝ «ջեբեյունները» կարևոր դեր են կատարել Օսմանյան կայսրության մղած պատերազմներում։ Էջֆինջի թիմարների զինվորները, ի տարբերություն այլ թիմարների զինվորների, պատերազմի են զնացել իրենց ալայ-բեյնոի դրոշակի ներքո։

9. Խումբարաջի—հավան» կոչվող թնդանոթներից արձակվող մեծ արկերը կոչվել են խումբարա, իսկ այդ թնդանոթներ կրակողները՝ խումբարաջի։ Խումբարա գործ է ածվում նաև ռումբ իմաստով։ Խումբարաջի՝ ռմբաձիգ։

10. Կում Կափուն Ստամբուլի հայաբնակ թաղերից է, որտեղ գտնվող հայկական եկեղեցին համարվում է մայր եկեղեցի։

11. Հունական պատրիարքին կից գործել է տասներկու բարձր հոգևորականներից կազմված խորհուրդ, որը կոչվել է «Տասներկուսի խորհուրդ»։

12. Կաղը Քյոյ—Ստամբուլի ասիական թաղամասերից մեկը։

ՄՅՈՒՆԵԶՁԻՄ ԲԱՇԻ

1. Մյունեջիմ—աստղագուշակ, այդ պաշտոնի պետը կոչվել է մյունեջիմ բաշի։ Սուլթանի պալատում մյունեջիմ բաշիները կազմել են պաշտոնական տարեցույցներ, աստղերի դիրքերից և շարժումներից եզրակացություններ են հանել և հայտնել են սուլթանին։ Սուլթանները իրենց պատերազմական ծրագիրը և այլ պետական գործերը համաձայնեցրել են աստղագուշակների ցուցմունքների հետ։

2. «Սանաիֆ-ուլ-աիբար» — բառացի նշանակում է տեղեկությունների էջեր։ Հիշյալ գրքում ամփոփված են այդ դարաշրջանի բոլոր կարևոր պատմական իրադարձությունները։

3. Ա. Զ. Վալաաի — ժամանակակից թուրք պատմաբան:
4. Բնագրում՝ Հայկիյե:

«ՄԱՀԱԻՑ-ՈՒՂ-ԱԽԲԱՐ»

1. Բնագրում՝ «Ումմեթի Արմեն». պատմագիրը գործ է ածում «Արմենիա» և «Արմեն» և ոչ «էրմենիստան» և «էրմենի», ինչպես առհասարակ ընդունված է թուրքերենում:

2. Վիլայեթ — բառացի նշանակում է նահանգ, կուսակալություն: Մինչև XVII—XVIII դարերը Թուրքիայում «վիլայեթ» և «էյալեթ» անունները գործածվել են գրեթե նույն իմաստով: Հետագայում վերջնականապես ընդունվում է «վիլայեթ» տերմինը, որը և պահպանվում է մինչև հիմա: Մյուսնեջջիմ Բաշին և մյուս թուրք պատմագիրները «վիլայեթ» բառը գործ են ածում ավելի լայն՝ երկիր, երկրամաս, հողամաս իմաստով: Օրինակ, Մյուսնեջջիմ Բաշին «Արմենիայի վիլայեթը», «Վրացական վիլայեթը» գործ է ածում երկիր իմաստով:

3. Ռայա — արաբերեն «ռայիյե» (հոգն. ուայա) բառի գործածական ձևն է՝ բառացի նշանակում է հոտ (անասունների): Ռայա էին կոչվում իսլամական պետությունների հարկատու ոչ-իսլամ հպատակները, որոնք զենք կրելու իրավունք չունեին: Զենք կրելու իրավունք ունեցող իսլամ հպատակները կոչվում էին «բերիյե» (հոգն. բերայա):

4. Դերբենգ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի» 18-րդ ծանոթագրությունը:

5. Մասիսե — տե՛ս Քյաթիբ Զելեբիի «Ձիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

6. Բնագրում՝ «Ումմեթի գյուրջ»:

7. Կոստանդինյան ծոց — Թուրքերեն կոչվում է «խալիջի Կոստանդինե» (Ոսկեղջյուր): Այդ փոքր ու գեղեցիկ ծոցը Ստամբուլից ձգվում է մինչև Քյաղրտխանե: Ոսկեղջյուրի վրա է կառուցված Ստամբուլի շարժական կամուրջը:

8. Մուստաֆա փաշայի կողմից Վրաստանի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. 1, էջ 44—48:

9. Բնագրում՝ «Թաբակա»:

10. Բնագրում՝ «հարֆ»:

11. Նիմրուղ — ըստ ավանդության եղել է Բաբելոնի հիմնադիրն ու իշխողը: Նեմրուղը գործ է ածվում նաև որպես բաբելոնյան թագավորների տիտղոս, ինչպես փարավոնը Եգիպտոսում:

12. Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուն:

13. Բնագրում՝ Իսբենդեր բին-Ֆիլիբուս, Ֆիլիպպի որդի Ալեքսանդր:

14. Բելխ-Բալխ (Balkh, Bactras) — հնագույն Բակտրիոնե երկրի կենտրոնական քաղաքը: Կոչվել է նաև Զերյասբ կամ Զերասբ: Կենտրոնական Ասիայի հնագույն և պատմական քաղաքներից է:

15. Խաս կամ խասս (հոգնակի խասսե), բառացի նշանակում է սեփական, հատուկ, առանձին, թուրքերեն լեզվով գործ է ածվում՝ «խասս օրդու»՝ փաղիշահական հատուկ բանակ, «խազիենեի խասսե»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների և գույքերի վարչություն, «խասս-բախշե»՝ արքունական պարտեզ: Խաս էին կոչվում այն հողերն ու կալվածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահին կամ նրա ընտանիքի անդամներին: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, տարեկան 100 հազար ազնից ավելի եկամուտ (դիրլիք) ունեցող թիմարները, որոնք փաղիշահի կողմից շնորհվում էին վեզիրներին ու էմիրներին, նույնպես խասս են կոչվել:

16. Ռում — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 45-րդ ծանոթագրությունը:

17. Սպիտակ ծով—թուրքերեն՝ Ակ Դենիզ, արաբերեն՝ Բահրի Սեֆիզ, Սպիտակ ծով է կոչվում Միջերկրական ծովը:

18. Թուրակ կալե—բառացի նշանակում է հողե բերդ. գտնվում է նախկին էրզրումի վիլայեթի Բայազիդ սանջակում: Ալաշկերտի գավառի կենտրոնն է, գտնվում է Տրապիզոնից դեպի Իրան գնացող քարավանային հայտնի ճանապարհի վրա:

19. Բնագրում՝ «Չիչեքլիք Դերեսի»:

20. Բնագրում՝ «Ջերջեբսի—Բենի» (աղավաղված է):

21. Խաս—տե՛ս այս գլխի 15-րդ ծանոթագրությունը:

22. Աչքերում միլ քաշել — կուրացնել:

23. Այա-Սուֆիա — Ստամբուլում հայտնի ջամի է, որ նախկինում եկեղեցի է եղել. հնում կոչվել է նաև Սերջիոսի և Բաքոսի եկեղեցի. կառուցվել է Հուստինիանոս կայսրի կողմից: Ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, այս եկեղեցին հայտնի է եղել իր գեղարվեստական և ճարտարապետական կառուցվածքով: Եկեղեցու քարերն անգամ ոսկեզօծված են եղել: Թուրքերի կողմից Ստամբուլի գրավումից հետո, սուլթան Բայազիդ II-ի ժամանակ, Կրզլար աղասի Հյուսեին Աղայի կողմից վերածվել է ջամիի, որի շորս անկյուններում հետագայում կառուցվել են մինարներ:

24. Նկատի ունի Լուսինյան թագավորությունը:

25. Ջամի և մեսջիտ (մզկիթ) — առաջինն ավելի մեծ է և ունի մինարե, որտեղ կատարվում է ուրբաթօրյա աղոթքը, քարոզը (խութբե). մեսջիտը ավելի փոքր է:

26. Տարմ—խսլամական աշխարհագրագետների տված տեղեկությունների համաձայն Տարմը Իրանում, Կազվինից հյուսիս ընկած լեռներում, անտառներով և դաշտերով հարուստ մի մեծ գավառ է եղել:

27. Բնագրում՝ «Բենու-Մեսաֆիր»:

28. Բնագրում՝ «Բենու-Սալար»:

29. Բնագրում՝ «Նահիյե»:

30. Սալար (պարսկ.)—նշանակում է գլխավոր, պետ, հրամանատար, սեփասքեր:

31. Կլիմա—արաբերեն և թուրքերեն «իկլիմ» բառից: Գործածվում է կլիմայական գոտու իմաստով: Հին աշխարհագրության մեջ, արևմտյան կիսագնդի (Ս.մերիկայի) և արևելյան կիսագնդի հարավային կեսի հայտնաբերումից առաջ, ներկրագնդի հյուսիսային կեսը, այսինքն՝ երկրագնդի քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, որ համարվում էր երկրագնդի բնակեցված տարածությունը, բաժանվում էր 7 մասի (կլիմայական գոտիների), որոնցից ամեն մեկը կոչվում էր «կլիմա»՝ «առաջին կլիմա», «երկրորդ կլիմա» և այլն:

32. Կոնախ — մեկ օրվա ճանապարհ, օրագնաց.

33. Բնագրում՝ «Բենի-Շեդադ»:

34. Լեկզ—ըստ արաբական աշխարհագրագետների, Լեկզը Կովկասում, Դերբենդի շրջանում եղել է մի երկիր, որի բնակչության մեծ մասը եղել է մահմեդական, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա, խոսել է իրեն հատուկ լեզվով: Ըստ Շեմսեդդին Սամիի, այս անունը (Լեկզ) լեզգի բառի աղավաղված ձևն է: Այս դեպքում լեկզ ցեղը պետք է ընդունել լեզգի իմաստով:

35. Տե՛ս սույն գլխի 31-րդ ծանոթագրությունը:

1. Սուլթան Սուլեյման Կանունին (926—974) վերահիշյալ նամակը գրել է Ճրանսիայի Ֆերգինանդ թագավորին: Նամակում հիշատակված պատերազմական գործողությունները վերաբերում են սուլթան Սուլեյմանի՝ պատմության մեջ «փաղիշահական 11-րդ արշավանքը» և «Իրանի 2-րդ արշավանքը» անուններով հայտնի դեպքերին:

Դեռևս 940 (1534) թվականին սուլթան Սուլեյմանի մեծ վեղիր Իբրահիմ փաշան, նախքան Վանի բերդի առումը, գրավել էր Արճեշի, Ադիլբեկազի և Ախլաթի բերդերը, որոնք հանձնվել են գրեթե առանց դիմադրության: Նույն ձևով գրավվում է նաև Վանի ամրակուռ բերդը (հունիսի 23-ին):

Սուլթան Սուլեյման Կանունին իր փաղիշահական հզոր բանակով, Կոնիակեսարիա-Սվազ-էրզրում ճանապարհով, հասնում է Արճեշի բերդը և այնտեղից շարժվում է դեպի Թավրիզ: Սակայն Թավրիզ չհասած, սուլթանը իր բանակի հետ գնում է Բաղդադ և ձմեռում այնտեղ: Սուլթանի Ադրբեջանից հեռանալու առիթից օգտվելով, Իրանի Շահ Թահմասը I-ը գնում է Թավրիզում գտնվող մեծ վեղիր Իբրահիմ փաշայի վրա և գրավում Թավրիզը, որի վալի Ուլեմա փաշան ստիպված է լինում փախչել, ապաստանել Վանի բերդում և փաղիշահից օգնություն խնդրել:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին վերադառնում է Բաղդադից: Սեֆեվիդները ստիպված են լինում վերացնել Վանի բերդի պաշարումը և հաշտություն առաջարկել:

Սուլթանը նպատակ ունենալով ջարդել շահի բանակը, մերժում է հաշտության առաջարկը: Նա գրավում է Թավրիզը (երկրորդ անգամ) և շարժվում է իրանական բանակի վրա: Շահը նորից հաշտություն է խնդրում, սակայն սուլթանը նորից է մերժում: Շահի խուսափողական դիրքը մեծ դժվարություններ է պատճառում օսմանցիներին: Սուլթան Սուլեյմանը իրանական բանակը ջախջախելու իր հիմնական նպատակը շիրագործած՝ Թավրիզից վերադառնում է Ստամբուլ: Շահը իր անվթար մնացած ուժերով գրավում է Ադրբեջանը և նորից ետ խլում Վանի բերդը: Թուրք պատմագրության մեջ կա ավանդություն, որ Վանի բերդը իրանյիների ձեռքն է անցել այն բանից հետո, երբ բերդում գտնվող ենիչերիական բանակը բերդը թողնելով միացել է օսմանյան բանակին:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին, դրանից հետո տարիներ շարունակ զբաղված լինելով օսմանյան պետության եվրոպական մասում տեղի ունեցող պատերազմներով, չի զբաղվել Արևելյան Անատոլիայի և Ադրբեջանի հարցերով:

954 (1547) թվականին Շահ Թահմասըի եղբայր էլկաս Միրզայի (սուլթանի նամակում էլկաս Միրզան անվանում է սոսկ էլկաս) Օսմանցիների մոտ ապաստանելու կապակցությամբ վերսկսվում են թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները: Կանունին լավ ընդունելություն է ցույց տալիս Իրանի իշխանազուն էլկաս Միրզային և իր ցանկությամբ նշանակում է Շիրվանի վալի:

955 (1548) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունին ձեռնարկում է «Իրանի երկրորդ արշավանքը»: Նա շտապ կարգով հասնում է Ադիլբեկազ և այնտեղից էֆզրումի բեյլերբեյի Ուլեմա փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային սեծ ուժերով ուղարկում է իրանցիների կողմից գրավված Վանի բերդի վրա:

Սուլթան Սուլեյմանը գնում է Խոյ, այնտեղից Թավրիզ և շուտով գրավում այն: Սակայն սուլթանը միայն մի քանի օր Թավրիզում մնալուց հետո դուրս է գալիս այնտեղից: Կա ավանդություն այն մասին, որ սուլթանը ստիպված է լի-

նում շուտով հեռանալ Թավրիզից՝ բանակի և կենդանիների մեջ տարածված հիվանդության պատճառով:

Ինչպես նախորդ արշավանքի ժամանակ, այս անգամ էլ Շահ Թահմասը շարունակում է իր նախկին ռազմական տակտիկան. առանց վճռական կովի բըռնըվելու օսմանյան բանակի հետ, իր բանակը անվթար պահելով ետ է քաշվում:

Սուլթանը գնում է Վանի բերդի վրա: Բերդը շուտով հանձնվում է թուրք պատմագիրների ասելով Վանի բերդը նորից Սեֆեվիդների ձեռքը շանցնելու նպատակով սուլթանը խիստ ամրացնում է այն, ապահովում անհրաժեշտ ռազմական բազաներով և նոր բնյեբեյություն կենտրոնի վերածելով՝ վալի է նշանակում Չերքեզ Իսքենդեր փաշային:

Սուլթանը ձմեռելու համար գնում է Դիարբեքիր և հետո Հալեպ:

Էլկաս Միրզան իր երկերեսանի դիրքով ու օսմանյան կառավարության դեմ ուղղված անբարյացակամ գործերով կորցնում է սուլթանի վստահությունը և ստիպված լինում փախչել ու ապաստան փնտրել քուրդ բեյերի մոտ, որոնք խաբեբայություններ էլ կաս Միրզային բռնում և հանձնում են Շահին: Շահ Թահմասը իր ապստամբ եղբայր էլկաս Միրզային բանտարկում է Կահկահա բերդում և սպանել տալիս:

958 (1551) թվականին Շահ Թահմասը արշավում է Արևելյան Անատոլիա: Վրաստանում նա գրավում է մի շարք բերդեր ու վայրեր: Այնուհետև շարժվում է Վանի լճի հյուսիսում գտնվող Արճեշի, Ադիջեվազի և Ախլաթի բերդերի վրա և գրավում դրանք:

Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, Իրանի շահը Վանի լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ափի շրջանները ծայրից ծայր ավերում, կողոպտում է և թալանում, որպեսզի դրանով հակահարված հասցնի սուլթան Սուլեյմանի արշավանքներին:

Այս դեպքերի կապակցությամբ սուլթան Սուլեյման Կանունին Ֆրանսիայի թագավորին գրում է իր վերոհիշյալ «Ֆեթհ-նամեն» (հաղթանակի նամակը):

2. Ֆեհդուն բեյի «Սուլթանական գրությունների» II հատորի վերջում բերված այս նամակում շի հիշվում ոչ մի թվական: Հավանական է, որ նամակը գրվել է Վանի գրավումից, այսինքն՝ «հաղթանակի» վերոհիշյալ նամակից հետո: Նամակից պարզ է դառնում, որ այդ գրության պատճառ են հանդիսացել Իրանի այնպիսի գործողությունները, որոնք հակասել են Ամասիայի հաշտության պայմանագրին (Ամասիայի հաշտության պայմանագրի մասին տե՛ս «Թարիխի Սելա-է-իկի» I-ին ծանոթագրությունը):

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին: Այդ պայմանագիրը վերջ տվեց օսմանցիների և Իրանի լճի մոտ կես դար շարունակվող թշնամությանն ու ավերիչ պատերազմական գործողություններին:

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային միացան օսմանյան բանակի նվաճած քաղաքներն ու վայրերը, այդ թվում Արդահանը, Գյուլեն, Զարշադ-Արփաշայր և այլն: Ընդունվեց հատուկ որոշում այն մասին, որ վերջ տրվի սյունների և շիա դավանանքների միջև եղած հակառակությունը և թշնամությանը: Այդ որոշմամբ Իրանի հաջիներին հնարավորություն և օժանդակություն պետք է ցույց տրվեր իսլամի նվիրական վայրերը ուխտի գնալու:

Ինչպես պարզվում է նամակի բովանդակությունից, որոշ դեպքեր տեղի են

ունեցել իրանի կողմից Ամասիայի հաշտութեան պայմանագիրը խախտելու հետևանքով: Հիշվում են Աշըք Բաշի վիլայեթի մի շարք նահիյեներին և «անսահման սուաքիսութեան զարգացումը հանդիսացող» (սուլթանի) կուլերի կողոպուտն ու թալանը վրացիների կողմից, ինչպես նաև կարսը գրավելու փորձերը և այլն:

Սուլթանը Շահ Թահմասրին գրած վերոհիշյալ նամակում նշելով, որ այդ փորձերը հակասում են հաշտութեան պայմանագրին, կոչ է անում միջոցներ ձեռք առնել և թույլ չտալ, որ կրկնվեն նման խռովարարական գործերն ու հարձակումները:

3. Թուրք-իրանական պատերազմների շրջանում, երբ թուրքերը համառոտ են ձգտել են ամբողջովին նվաճել Կովկասը և վերջ տալ Վրացական թագավորություններին և իշխանություններին, սուլթանն ու նրա պետական գործիչները Վրաստանի և վրաց իշխանների նկատմամբ վարել են կեղծ և դավադիր քաղաքականություն: Նրանք փորձել են վրաց իշխաններին իրենց կողմը գրավել՝ ընդդեմ կրճրվածական իրանի:

Վրաց էմիրներին և խաներին ուղղված բազմաթիվ փաստաթղթերից իբրև սուլթանական գոռոզամիտ և կեղծ հրամանների նմուշ բերվում են միայն երկուսը, «Երկրի պաշտպանության համար Վրաստանի էմիրներին և խաներին գրված փաղիշահական հրամանը», «Արքունական հանդիսալորությունամբ Վրաստանի տիրակալին շնորհված փաղիշահական նամակը»: Առանձնապես հետաքրքիր է հայտնի ազգային հերոս Երոզի Սաակաձեին (Մաղրավ բեյին) ուղղված փաղիշահական դրուժյունը, որտեղ սուլթանը կեղծավոր կերպով իր բարյացակամ վերաբերմունքն է հայտնում նրան, որը սակայն, որոշ ժամանակ անց, չի խանգարում սուլթանին գազանաբար գլխատելու Սաակաձեին և նրա որդուն:

4. Ալբերգիստան — թուրքերը էլբրուսը անվանում են Ալբրեզ: Ալբրեզիստան կնշանակի էլբրուսի երկիր: Գործ է ածված Վրաստան իմաստով:

5. Ֆիրդուն Բեյը Թուրքիայի վարչական բաժանման այս համառոտ ցուցակով ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս երկրի վարչատնտեսական կազմի մասին: Կասկած չի կարող լինել, որ նա այդ ցուցակը կազմել է պետական պաշտոնական տվյալների հիման վրա: Չնայած Ֆերիդուն Բեյը չի հիշատակում, բայց հասկանալի է, որ այդ վարչական բաժանումը վերաբերում է XVI դարի վերջին բառորդին:

Ֆերիդուն Բեյի այս համառոտ ցուցակը ունի պատմական կարևոր նշանակություն, քանի որ թուրքական այլ աղբյուրներում չկան լրիվ տեղեկություններ երկրի վարչական կառուցվածքի մասին:

6. Շերիֆուրյուն, շերիֆ — իսլամական սրբազան քաղաքների և երկրամասերի կառավարիչները, որոնք իրենց ծագումով պատկանում են իսլամի նվիրական գերդաստանին, կոչվում են շերիֆ, իսկ նրանց իշխանության տակ եղած երկիրը՝ շերիֆություն (շերաֆեթ): Հիջազը շերիֆություն էր և իբրև այդպիսին Օսմանյան կայսրության վարչական կազմում ուներ որոշ առանձնաշնորհումներ: Մեքքայի շերիֆությունը ուներ երեք լիվա:

7. Կափուղան, կափուղանլըֆ, կափուղան փաշա — տե՛ս «Ֆեզլեբե»-ի 37-րդ ծանոթագրությունը:

16-րդ դարի Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էգեյան ժովի մի շարք կղզիներ կազմում էին Միջերկրականի կղզիների էյալեթը, որը կապված էր կափուղանի փաշայությանը և րի բնյեբեբյին կոչվում էր կափուղան փաշա:

8. Սալյանե — Թուրքիայի հողատիրության կարգը, ինչպես հայտնի է, ընդ-

գրկում էր խաս, զեամեք և թիմար անուններով հայտնի հողամասերը, որոնց շարիաթական տաճանորդային հարկերը և մյուս եկամուտները, որոշ զինվորական ծառայության և պարտավորության համար, պետությունից իբրև «զիրլիք» յտանում էին սփահհիները, էմիրները, սանջակի բեյերը, վեզիրները, շեհզադեները և այլն:

Այդ հողերից բացի կային նաև այնպիսի հողեր, որոնց շարիաթական եկամուտները անմիջականորեն պատկանում էին պետությանը: Պետությունը այդ եկամուտները իբրև ուլուֆե (ռոճիկ) հատկացնում էր միրմիրաններին, միրլիվաներին և այդ վայրերի «երլի կուլի» կոչված զինվորներին: Այդ հատկացումները կոչվում էին սալլանե: Օսմանյան երկրի որոշ վարչական միավորներ (էյալեթ, սանջակ) և երկրամասեր թիմար և զեամեթ շունեին և համարվում էին «սալլանելի» (սալլանելով կառավարվող) վայրեր: Այսպես, XVII դարի Քուրդիայի վարչական միավորներից Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը, Ծմենը, Հաբեշտանը, ինչպես նաև Միջերկրականի և Հայկաի էյալեթների որոշ սանջակներ «սալլանե» էին:

Ֆերիդուն Բելի Օսմանյան կայսրության էյալեթների և լիվաների ցուցակից պարզվում է, որ Միջերկրականի ժողովակության մեջ (կափուղանլըք) կար սալլանելով կառավարվող 11 վարչական միավոր, իսկ կայսերական Եգիպտոսի էյալեթում՝ 15 միավոր:

9. Դեֆթերդար. դեֆթերդարություն — դեֆթեր (դաֆթար) էին կոչվում պաշտոնական մատյանները: էյալեթներում թիմարատերերի անունն ու հայրանունը, իբրև զիրլիք ստացած հողերի տեղն ու քանակը արձանագրելու համար գոյություն են ունեցել հատուկ մատյաններ, որոնք կոչվել են թիմարի դաֆթարներ: Այդ դաֆթարներում գրանցումներ կատարողները կոչվում են դեֆթերդար: Եղել են նաև էյալեթի (կամ վիլայեթի) մարդահամարի արդյունքների գրանցման մատյաններ: Դեֆթերդարությունը (դեֆթերդարլըք) եղել է էյալեթների հատուկ վարչական պաշտոնը: Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում էյալեթի վարչական միավորներից հիշվում են նաև թիմարի դեֆթերդարություններ (օրինակ, Ռումելիի թիմարների դեֆթերդարություն): Վարչական միավորների մեծ մասը ունեցել են դեֆթերդարություն:

10. Քեթիուղա, ֆեթիուղայություն. քեթիուղա բառն ունի տարբեր իմաստներ. օրինակ՝ մի տան, վարչական օրգանի, կամ հատուկ գործի համար նշանակված վստահի անձը:

Վեզիրներն ունեցել են իրենց հատուկ քեթիուղաները: Եղել են նաև սուլթանի քեթիուղաներ, էսնաֆների քեթիուղաներ և այլն: Քեթիուղայությունը քեթիուղայի պաշտոնն է, որի պարտականությունն էր կատարել թիմարների և նրանց պիրլիքների գրանցումները: Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում հիշվում են էյալեթների քեթիուղայությունները (օրինակ՝ Դիարբեքի կամ Ռումելիի դեֆթերի քեթիուղայություն):

11. Միրի աֆրեջյան — Օսմանյան բանակում լավ զինված ու զրահավորված թեթև հեծյալ զորամասերը կոչվում էին աֆրեջի: Այս զորամասերը հետախուզում էին թշնամու զիրքերը:

Աբընջի զինվորների պետը կոչվում էր միրի աբընջյան:

Ֆերիդուն Բեյը իր ցուցակում հիշում է «միրի աբընջյան» Ռումելիի էյալեթում և Նիկոպոլի ու Սելիսթրեի լիվաներում: Հավանորեն այդ լիվաներումն են կենտրոնացվել աբընջի զինվորները:

12. Միրի յուուլֆան — Օսմանյան կայսրության ենիչերիական բանակից ա-

ոաջ գոյութիւնն ունեցող զորամասերից հայտնի են յայա, յուրով և մուսէլլե՛ վ կոչված զինվորները: Ծնիչերիապան կաննա՛վոր բանակը կազմակերպվելուց հետո, վերոհիշյալ զորամասերը ճակատից անցել են թիկունք և պատերազմի ժամանակ ճանապարհներ են կառուցել, խրամատներ փորել, անդամթերք ու ռազմամթերք փոխադրել և այլն: Յուրուք զորամասերը աշխատել են զխափուրապես Թուրքիայի եվրոպական մասում: Յուրուքների պետը կոչվել է «միրի յուրուֆան»: Յուրուքանը՝ յուրուքի հոգնակի ձևն է:

13. Մալիե — բառացի նշանակում է ելևմտական, ֆինանսական, պետական եկամտի և ծախքերի վարչութիւն, ա՛վելի ու՛ մինիստրութիւն (նեզարեթ): Մալիե նեզարեթի՝ ֆինանսների մինիստրութիւն:

Յերիդուն Բեյը Թուրքիայի վարչական բաժանման ցուցակում մի շարք վարչական միավորումներից հիշում է նաև ելևմտական դեֆթերդարութիւնները: Այդպիսի միավորներ են հիշվում եվրոպական մասում՝ Բողինի, Թեմեշվարի էյալեթներում, ասիական մասում՝ Կարամանի, Սվազի, Շամի, Հալեպի, էրզրումի և Մուսուլի էյալեթներում: Այդ ելևմտական վարչութիւնները էյալեթի սահմաններում վարել են ելևմտական գործերը:

14. Հյուվյումեք — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 30-րդ ծանոթագրութիւնը:

15. Օջաֆլըֆ — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Տեզլեքե»-ի ծանոթ. 5. օջաֆ բառը թուրքերեն լեզվում լայն իմաստ ունի (հայերեն օճախ), կրակի օճախ, հանդհոր, օսմանյան բանակում զինվորական խումբ (օր. ենիչերիական օջաք) և այլն: Այստեղ «օջաքլըքը» այլ իմաստ ունի: Պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը հետևյալ բնորոշումն է տալիս: «Օջաքլըք» էին կոչվում այն վարչական փոքր միավորումները, որոնց մեջ մի քանի գյուղերի կամ կաղայի տասանորդից և սովորութային հարկերից ստացված եկամուտը հատկացվում էր նավաշինարանի (թերսանե) ծախքերին և կամ բիրդապահների, քաղաքի տեղական զինվորների ուլուֆեներին (ուճիկ). հաճախ օջաքլըքի եկամտի մեջ, վերոհիշյալներից բացի, մտնում էին նաև ջիզիբի (գլխահարկ), մետաքսի և մաքսային եկամուտները»*:

Ի. Հ. Ուզունշարըլըլի բացատրութիւնը, Արևելյան Անատոլիայում կային մի շարք սանջակներ, որոնք շունեին թիմարներ և զեամեթներ. կառավարութիւնը այդ սանջակները հանձնել էր իրենց նախկին տերերին՝ իրրև սեփականութիւն: Այդ սանջակները ճանաչում էին օսմանյան պետութիւնի գերիշխանութիւնը և հարկ լողած դեպքում կատարում էին զինվորական ծառայութիւն: Այդ սանջակները ժառանգական կարգով անցնում էին բնի որդուն, եղբորը կամ մոտիկ ազգականներին**:

Յերիդուն Բեյի ցուցակում Դիարբեքիի էյալեթում հիշվում է հյուքյումեթ և օջաքլըք միասին վերցրած և 8 օջաքլըք, Չըլդերի էյալեթում՝ 6 օջաքլըք, Վանի էյալեթում 3 հյուքյումեթ-օջաքլըք, 5 օջաքլըք, մեկական օջաքլըք՝ Բաղդադի և Շեհր Ջորի էյալեթներում:

16. Ուրբանի բերիյե — ուրբան էին կոչվում արաբական անապատներում ապրող վրանաբնակ արաբները (արաբ բեդեվիներ): Բերիյե նշանակում է անապատ: Ուրբանի բերիյե-անապատաբնակ: Յիրիդուն Բեյի ցուցակում, Բաղդադի էյալեթում հիշված են անապատաբնակ ցեղեր, որոնք կազմում էին առանձին լիվա:

* Ahmet Rasim, Osmanlı Tarlhi, c. I, s. 429.

** I. H. Uzuncarşılı, Osmanlı Tarlhi, c. II, s. 572.

17. Վոյվոդա, վոյվոդալը (վոյեվոդություն) — վոյվոդա՝ սլավոնական *voevoda* բառից: —ին Ռուսաստանում վոյեվոդա էին կոչվում զորավարները, քաղաքի և քաղաքային շրջանի պետերը, իսկ Լեհաստանում՝ խոշոր վարչական միավորների պետերը: Վոյեվոդությունը դա վոյեվոդայի կոչումն ու պաշտոնն է, կամ վոյեվոդայի իշխանությանը ենթակա երկիրը կամ մարզը:

Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասում որոշ երկրամասեր և մարզեր կոչվում էին վոյեվոդություն, նրանց վարչական պետերը՝ վոյեվոդա:

Ֆերիզուն Բեյի ցուցակից պարզվում է, որ Էֆլաֆն ու Ռոզզանը (Վալախիան և Մոլդավիան) համարվել են վոյեվոդություն:

18. Ստամբուլի քաղամասերի Բննության հրամանը ուղղված է աշխատանք և ապրուստի միջոցներ փնտրելու համար Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ստամբուլ եկած հայ, քուրդ և մասամբ նաև թուրք աշխատավոր (մշակ, բանվոր, քայքայված արհեստավոր) տարրերի դեմ, որոնք ստիպված էին թողնել իրենց սուլնն ու տեղը, ընտանիքն ու երեխաները և իբրև «պանդուխտ» (ղարիբ) ապրել Ստամբուլի խաների «օղաներում», արհեստանոցներում («դյուքաններում»): Ֆերմանից պարզվում է, որ պանդուխտության այս հոսանքը դեպի Ստամբուլ ևկսվել է դարձր առաջ և շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Ստամբուլի այդ «պանդուխտների» շարքում մեծ թիվ են կազմել հայ աշխատավորները, արհեստավորները, մասամբ նաև մանր առևտրականները: Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից եկած տասնյակ հազարավոր հայ պանդուխտներ Ստամբուլում ապրել են խիստ ծանր պայմաններում: Ֆերմանում պարզ կերպով հիշատակված է, որ մեկ «օղսյում» կամ «խանութում» ապրել են մինչև 8—10—15 մարդ: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ «օղաներում» և «դյուքաններում» նրանք թե՛ աշխատել են և թե՛ ապրել: Պարզ է, որ յուրաքանչյուր պանդուխտ ծննդավայրում թողել էր իր ընտանիքը, որի ապրուստը պիտի հոգար իր թափած քրտնաջան աշխատանքով:

Ֆերմանում նշվում է, որ այդ տարրերը «խախտում էին Ստամբուլի կարգն ու կանոնը, շարիաթով սահմանված բարքերն ու սովորությունները»: Փաղիշահը սրտի ցավով (?) նշելով, որ այդ տարրերը իրենց «հայրենիքում վարն ու ցանքը թողել եկել են Ստամբուլ», ֆերմանով կարգադրում է այդ պանդուխտներին վերադարձնել իրենց տեղերը և «Ստամբուլը սրբել ու մաքրել» նման տարրերից...

Պետք է նկատել, որ Ստամբուլի արքունիքը, վեզիրները, փաշաները և առհասարակ տիրող շրջանները դարեր շարունակ հալածել են երկրի հեռավոր շրջաններից եկած աշխատավորությանը՝ մայրաքաղաքը, ինչպես իրենք են անվանել «Երջանիկ Առիթունեն» մաքրելու և այդ «անհարազատ տարրերից» ազատվելու համար:

XVI դարին վերաբերող այդ դաժան հալածանքը շարունակվել է նաև հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև սուլթան Արդուլ Համիդի շրջանը և նրանից հետո՝ ավելի դաժան միջոցներով երիտասարդ թուրքերի իշխանության տարիներին:

ԿՈՉԻ ԲԵՅ

1. Ռիսալե — բառացի նշանակում է նամակ, բրոշյուր, փոքր ուսումնասիրություն, զեկուցման ներկայացված գրություն: Կոչի Բեյի «Ռիսալեն» փաղիշահի հրամանով կատարված ուսումնասիրության վերաբերյալ ներկայացված զեկուցագիր է: Հետագայում հաճախ հանդիպում ենք նման Ռիսալեների:

2. Թուրք պատմագիրները «իսլամական երկրներ» ասելով նկատի ունեն սու-
մանյան պետությունը:

3. Կուլ — նշանակում է գերի, ռազմագերի («որին կարելի է վաճառել»),
ստրուկ, ծառա, ռազմագերիներից կամ ստրուկներից կազմված բանակի ղեկավոր:
Կուլիու կուլի՝ փաղիշահական բարձր Դաան ծառայող ղեկավոր: Սրանք կոչվում էին
ևս Կափը խալքը: «Կուլ դասի» մասին խոսելիս, Կոչի բնյը նկատի ունի ժո-
ղովրդի հասարակ խավերը, ցածր ծագումով մարդկանց:

4. Նեղիմ և մյուկարբիբ.— նեղիմ նշանակում է խոսակից, զրուցակից, բա-
ժակի և զվարճություն ընկեր: Մեծ մարդկանց, սուլթանին ղեղեցիկ խոսքերով և
զվարճալի ասացվածքներով զբաղեցնող անձնավորություն: Այդ ընդունակությամբ
անը մարդը, հատկապես սուլթանների նեղիմները, կոչվում էին «նեղիմի խաս»:

Մյուկարբիբ՝ մոտիկ և վստահելի անձնավորություն: Սուլթանին մոտ կանգ-
նած անձինք նույնպես «մյուկարբիբ» էին կոչվում, որոնք օգտվելով սուլթանի-
հետ ունեցած հարաբերություններից, ինչպես նշում է Կոչի Բնյը, որոշ մարդ-
կանց, անգամ վեղիրների նկատմամբ շարախոսություններ և զրպարտություններ
էին անում և հաճախ անմեղ մարդկանց դժբախտության պատճառ դառնում:

5. Բաբ-ու-Սեաղե — Բաբ՝ դուռ, մուտք, դերձահ իմաստով է գործած-
վում, սակայն ունի շատ բարդություններ, որոնցից կարևորներն են՝ Բաբը Ալի.
Բաբը Մեշեյխեթ, Բաբը Սերասքերի և այլն: Բաբ-ու-Սեաղե՝ հաճախ գործ է
ածվում նաև Բաբ-ու-Սեաղե էլ-Շերիֆե, նշանակում է սուլթանական հարեմ՝
(կանանոց): Այդ հարեմի մեծը կոչվում էր Հարեմ-Աղասը, կամ Բաբ-ու-Սեաղե
Աղասը:

6. Բերայա—հաճախ գործ է ածվում ռեայա և բերայա, որոնք ռաիյեի
և բերիյեի հոգնակի ձևն են: Ռաիյե կամ ռայեթ բառացի նշանակում է հոտ,
արածող կենդանիների հոտ: Գործածական իմաստով մի գերիշխողի իշխանու-
թյանը ենթակա և պետական հարկերը վճարող մարդիկ, ժողովուրդ, զենք կրելու
իրավունք չունեցող հպատակներ: Բերայա (բերիյե)—զենքի իրավունք ունեցող
ընտրյալ մարդիկ, հպատակներ:

7. Նեբիին մարդիկ (էնդերուն)— էնդերուն՝ բառացի նշանակում է ներքին
ի սրտե, ներքուստ: էնդերուն էր կոչվում փաղիշահի հարեմը (էնդերունի-հյումա-
յուն): էնդերունի ծառայողները կոչվում էին էնդերունի մարդիկ, իսկ նրանց պե-
տերը՝ էնդերունի աղաներ:

8. Ղազավար (եզ. դաղա)—սրբազան պատերազմ. թշնամու կրոնի նկատ-
մամբ իսլամական կրոնի ձեռք բերած հաղթանակը:

9. Բաշմալըբ — սուլթանների հատկացումը. կոչվում է նաև խաս արփալըբ
(ռոճիկ, թոշակ):

10. Յուրուբ — բառացի նշանակում է արագավազ ձի կամ կառք, մշտական
բնակավայր չունեցող քոչվոր ժողովուրդ, բեղեվի, վրանաբնակ: Անատոլիայում
մեծ քանակությամբ ոչխարներ պահող թուրքմեն քոչվոր աշիրեթները կոչվում էին
յուրուբներ:

11. Ղուլամիյե — ղուլամ բառացի նշանակում է տղա, ծառա, ստրուկ:
Ղուլամիյե՝ ծառա կամ իրավազուրկ մարդկանցից գանձվող ապօրինի հարկ: Ինչ-
պես նշում է Կոչի Բնյը, գլխահարկին (շիզիե) և տան հարկին (ավարիզ) իբրև
հավելված մյուրաշիրները (տուրքահավաքները) վերցրել են նաև որոշ գումար,
որը կոչվել է «ղուլամիյե»:

12. Ռումելի Հիսար — Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափին սուլթան Յա-

Քիչի կառուցած ամրությունն ու բերդը կոչվում է Ռումելի Հիսար, իսկ դրա դիմաց, ասիական ափում գտնվում է Անադոլու Հիսարը:

13. Թավայիֆի մյուլուֆ — Անատոլիայի սելջուկյան սուլթանության խորտակումից հետո կայսրության տարբեր մասերում առաջացան անկախ իշխանություններ, որոնք կոչվում էին «Թավայիֆի մյուլուֆ» (մելիքների ժողովուրդներ, թայֆաներ): Սրանք կոչվել են նաև «Անադոլու բեյլիֆերի» (Անատոլիայի բեյություններ): Դրանց թվում էր Օսմանի գլխավորությամբ կազմված «Օսմանլի բեյլիխն» (Օսմանյան բեյությունը):

14. Թուրքական աղբյուրներից պարզվում է, որ Կոչի Բեյի այս «ոխալին» մինչև վերջերս մնացել է անհայտ: Միայն 1932 թվականին թուրք պատմաբան Ալի Քեմալ Ակսյաթը թուրքական արխիվներում հայտնաբերել է այդ «Ռիուալին» և հրատարակել: Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց ձեռք բերել թուրքերեն բնագիրը: Մեր ձեռքի տակն է այդ «Ռիուալին»-ի ռուսերեն թարգմանությունը, որ նատարել է Ա. Ս. Տվերիտինովան (տե՛ս Ученые записки Института востоковедения, VI, 1953, стр. 212—268):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից

1. Կայսերական գանձաբանը («սազինեի Ամիրե») սկզբնական շրջանում ունեցել է սոսկ գանձարանի (խազինե, խազնե) բնույթ, հետագայում վերածվել է մինիստրության, որի գործերը վարել են դեֆթերդարները, որոնք մյուս դեֆթերդարներից տարբերվելու համար կոչվել են «բաշ դեֆթերդար» (հետագայում ֆինանսների մինիստր):

2. Թաֆրիք էին կոչվում այն պաշտոնական գրությունները, որոնք ներկայացվում էին սուլթանին՝ կառավարության առանձին մինիստրների, պաշտոնական մարմինների կամ անձանց, ինչպես նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից:

Հայկական և հունական պատրիարքարանների կողմից ներկայացված պաշտոնական գրությունները նույնպես թաֆրիք են կոչվել:

Թուրք բառարանագետ Շեմսեդդին Սամին քաֆրիքը համարում է եվրոպական լեզուների ռուսագրոտ» բառի թարգմանությունը, որը Լրբեմն ստանում է «նոտա» իմաստը: Այստեղ հիշված թաֆրիքը կազմված է պետության բաշ դեֆթերդարի կողմից, որը սադրազամ Թերխունջի Զադե Ահմեդ փաշայի կողմից ներկայացվել է սուլթան Մուհամմեդ IV-ին: Թաֆրիքը գրված է 1064 (1653—1654) թվականին:

Թուրք պատմագիրների ասելով, այդ թաֆրիքը, որը պետության եկամտի և ծախքերի համառոտակի բովանդակությունն է, օսմանյան պետության բյուջեի առաջին նմուշն է հանդիսանում: Թաֆրիքի բովանդակությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս այդ «բյուջեի» պրիմիտիվ բնույթը և միաժամանակ որոշ գաղափար տալիս Օսմանյան հզոր կայսրության ֆինանսական սահմանափակ միջոցների ու պետության եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսացող բազմաթիվ հարկերի մասին:

Վերոհիշյալ թաֆրիքով ներկայացված բյուջեի նախագծից բացի, թուրք պատմագիրները հիշատակում են մեկ ուրիշ «կայսերական» գանձարանի նախա-

գիծ» (բյուջե), որը վերաբերում է 1071 (1660) թվականին և շատ քիչ է տարբերվում առաջինից:

Այդ բյուջեների նախագծի մասին ավելի կոնկրետ պատկերացում տալու համար հիշենք մի քանի թվական տվյալներ: «Թաքրիթ» և «Նախագծի» տվյալներով, օսմանյան կայսրության պետական ծախսերը հիմնականում կազմել են.

Սուլթանի տարեկան «գրպանի ծախսերին» հատկացվում է «վեց անգամ արյուր հաղար ալթուն (ոսկի)»**:

Բարձր Դերգյահի 54.220 ենիշերիններին իրրև տարեկան ոտճիկ (չորս վճարով)՝ մոտ 3710 քիսե***:

Տարբեր դասերի ղինվորներին և ղինվորական ծառայողներին, արքունի ծառայողներին, որոնք թվով 75976 մարդ էին, տարեկան մոտ 5070 քիսե:

Բյուջեի նախագծով ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ (մայրաքաղաքում և բերդերում) ծառայող բոլոր կափու-կուլերին (թվով) մոտ 95.900 մարդ)՝ տարեկան մոտ 7720 քիսե:

Այսպիսով ծախսերի առյուծի բաժինը ընկել է արքունիքին և բանակին:

Օսմանյան կայսրության ֆինանսական դրության մասին շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս XVII դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Քյաթիր Չելեբին (Հաջի Խալիֆան) իր «Դյուսթուր-ուլ-Ամել» աշխատության մեջ****:

Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ 970 (1562) թվականին բոլոր ոտճիկ ստացողների թիվը կալմել է 41.479 մարդ, որոնց տարեկան ստացած ոտճիկը 1223 բեռ (յուբ)***** ակշե էր, իսկ 997 (1588) թվականին՝ համապատասխանորեն, 64,425 մարդ և 1782 բեռ:

1004 (1595) թվականին՝ 81870 մարդ, 2512 բեռ:

1017 (1608) թվականին՝ 91202 մարդ, 3800 բեռ:

Սուլթաններ Օսմանի և Մուստաֆայի օրոք ոտճիկ ստացողների թիվը հասել է 100.000 մարդու, իսկ սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք դրանց թիվը զգալիորեն կրճատվում է:

«Այս դարում,—գրում է Քյաթիր Չելեբին,—սիփահի դասի թիվը՝ 20 հազարից, ենիշերի դասի թիվը՝ 30 հազարից պակաս չէր...: Ղինվորների թվի ավել-

* Ahmet Rasim, Osmanli Tarihi, c. II, s. 225—229.

** Այդ հաշվով սուլթանը, իրրև «գրպանի ծախս» ստացել է $100.000 \times 6 = 600,000$ ալթուն = 3750 քիսե: Այլ խոսքով, այդ «գրպանի ծախսը» կազմել է Օսմանյան կայսրության պետական եկամուտների (և ծախսերի) մոտ 26 տոկոսը:

*** Քիսեն այդ դարում հավասար է 40,000 ակշեի, կամ 500 ղուրուշի, իսկ ղուրուշը՝ 125 ակշեի:

Պետք է նկատի ունենալ, որ դրամական միավորների այդ արժեքները շատ անկայուն էին և մշտական փոփոխության ենթակա: Գոյություն ունեին նաև դրամների պետական կուրս և շուկայի կուրս, ըստ որում վերջինը միշտ ցածր էր լինում: Ֆրանսիացի գիտնական Մ. Բելինը Թուրքիայի դրամական սիստեմի և կուրսի մասին տալիս է պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ. տե՛ս նաև մեր «Թուրքական աղբյուրները...» հատ. Ա, էջ 114—115:

**** Հաջի Խալիֆայի կամ Քյաթիր Չելեբիի մասին տե՛ս աշխատության Քյաթիր Չելեբի գլուխը:

***** Բեռը (յուբ) հավասար է 100.000 ակշեի:

չացումը այնքան էլ ցավալի չէ: Անհրաժեշտ է ոռճիկների գումարը հին օրենքների համաձայն և նպատակահարմար միջոցներով պակասեցնելը*:

Գանձարանի եկամուտների և ծախսերի մասին Քյաթիր Զելերին տալիս է հետևյալ տեղեկությունները:

972 թվականին պետական դանձարանի եկամուտը 1827 բեո էր:

1000 թվականին եկամուտը՝ 2934, ծախսերը՝ 3604 բեո:

1006 թվականին եկամուտը՝ 3000, ծախսերը՝ 9000 բեո: Հետագայում, մինչև 1053 թվականը ծախսերը սկսում են կրճատել: 1060 (1650) թվականին եկամուտը հասնում է 5329 բեոի, իսկ ծախսերը 6872 բեոի: Այսպիսով ծախսերը 1600 բեոով ավելի է: Պատմագիրը նշում է, որ ծախսերի այդ բացը փակվել է դանձարանում պահված պահեստի գումարներով:

Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի, հատկապես դրանց նախորդած ժամանակաշրջանի ֆինանսական դրություն մասին թուրք պատմագիրները գրեթե տեղեկություն չեն տալիս:

Վերոհիշյալ տվյալները, անտարակույս անբավարար են և իրական դրությունը չեն արտացոլում: Գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ գրեթե չկան: Արժեքավոր է Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանության թարգման Մ. Բելինի աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը տալիս է Թուրքիայի ֆինանսական դրությունը (պետական բյուջեն, ֆինանսական օրգանները, օսմանյան դրամները և այլն): Այդ աշխատությունը թարգմանված է թուրքերենի**:

3. Մուկաթաա — հաճախ գործ է անվում մուկաթաաի միրիյե: Մուկաթաա նշանակում է միանվազ վճարով տրված հող, կալված:

Մուկաթաան Թուրքիայի պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից է: Թուրքիայում հնուց ի վեր կային «փաղիշահական խասեր» կոչվող մեծ հողատարածություններ, որոնց շարիաթական տասանորդը մոնում էր պետության դանձարանը: Ավելի ուշ, վեզիրներին և էմիրներին հատկացված խասերը ևս աստիճանաբար կրճատվելով, միացվեցին փաղիշահական խասերին: Բացի այդ, թիմարներն ու զեամեթները ազատ մնալու դեպքում, նրանց հողերն էլ զրավվում էին պետության կողմից: Այդ բոլոր հողերը համարվում էին պետական մուկաթաաներ, որոնցից ստացված եկամուտներն անմիջականորեն պետությանն էին պատկանում:

4. Զիզիյե — շարիաթական գլխահարկ, որը առնվում էր ոչ-մուսուլմաններից: Սա ևս օսմանյան կառավարության պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից էր:

Քրիստոնյա հպատակները այս հարկը վճարում էին երեք կատեգորիաներով. ցածր, միջակ և բարձր՝ 10, 20 և 30-ական ակչե: Հետագայում սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, 982—1003 (1574—1595) թվականներին, խմիչքներից գանձված հարկը ավելացվեց ջիզիյեի վրա, որով ստացվեց 15, 30 և 45 ակչե: Հետագայում նորից բարձրացվեց: Միայն 1272 (1855—1856) թվականին ջիզիյեն վերացվեց և քրիստոնյաները զինվորական ծառայության փոխարեն սկսեցին վճարել հարկ, որը հայտնի է «բեղելի ասկերի» անունով: Այս նոր տուրքը քրիստոնյաների դրու-

* Քյաթիր Զելերիի հաղորդած հիշյալ տեղեկությունները տպագրված են Ահմեդ Ռասիմի «Օսմանյան Թարիխի»-ում իրրև հավելված. հատ. 2-րդ, էջ 177—180:

* M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrits originaux. Paris, 1865.

Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler, Türkçeye çeviren M. Ziya, İstanbul, 1931.

յոյունը ոչնչով չէր փոփոխուում: Նրանք դարձյալ վճարում էին երեք կատիզորիայով՝ 15, 30 և 60-ական դուրուշ: Հարկը վճարում էին միայն տղամարդիկ: Հողևորականները և պետական ծառայողների ընտանիքները ազատված էին հարկ վճարելուց: 1908 թվականի սահմանադրութան հրատարակումից հետո այս հարկը վերացվեց, քանի որ քրիստոնյաները ևս կանչվեցին զինվորական ծառայության:

Թաքրիբում հիշված «ավելի ջիզիևի» տակ պիտք է հասկանալ հետադայում այդ հարկի վրա կատարված հավելումները:

5 Ավարիզ — սովորական (կամ սովորութային) հարկերից է: Այս կարգի բաղմաթիվ հարկերը միացվելով, հավասարապես բաժանվում էին տվյալ վայրի բնակիչների վրա և գանձվում միանվազ:

6. Իջևանի (օբևանի) տուրֆ («բերդելի նյուզուլ») — սա ևս սովորութային հարկերից է: Թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը այսպես է բնորոշում այդ հարկը. «Բանակը կամ զորամասը մի օթևանում իջևանելիս, ձիերի կերը և բանակի կարիքները ապահովող և իջևանի էմին (սնյուզուլ) կամ «նեզլ-էմինի») անունը կրող պաշտոնյան տեղական ժողովրդից «ավարիզ» և «նյուզուլ» անուններով հարկեր էր առնում:

7. Ոչխարի ալնամ (հարկ) — ոչխարից և այծից ստացված հարկը շարիաթական էր: Այս հարկը, որը կոչվում էր նաև «ադեթի աղնամ», մակաղատեղի հարկի («ադըլ բեսմի») հետ միասին նշանակվել է 1040 (1630—1631) թվականին: Ոչխարի հարկը տարբեր ժամանակներում և հրկրի տարբեր վայրերում գանձվել է տարբեր ձևով և տարբեր քանակով՝ «չխարով կամ դրամով: Այսպես, Մուսնիում 10 ոչխարից առնվում էր մեկը: Ոչխարն ու այծը միասին էին հաշվվում, իսկ գառն ու ուլը մոր հետ միասին հաշվվում էր մեկ գլուխ:

Ոչխարի հարկը հավաքելու համար ոչխարները համրող պաշտոնյաները կոչվում էին «միրիջի», իսկ ոչխարի մեծաքանակ գնողներն ու վաճառողները կոչվում էին «ջելեր»: Ինչպես պարզվում է թաքրիբից, ջելերներից ստացված ոչխարի հարկը կաղմում էր մեծ գումար (մոտ 300 քիսե):

8. Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից հնարավոր շեղավ ստուգել այս հարկի էությունը:

9. Ռուզնամեջի — ռուզ, օր, նամե՝ գրություն. ռուզնամեջի էին կոչվում պետության ամենաօրյա եկամուտներն ու ծախսերը արձանագրող ֆինանսական պաշտոնյաները:

10. Սիփանի, սիլանդար, աջ ու ձախ ուլուֆեջիներ, աջ ու ձախ դարիրներ. XV դարից սկսած օսմանյան բանակը բաժանվում է կանոնավոր և ոչ-կանոնավոր երկու հիմնական մասի: Կանոնավոր մասը բաժանվել է յոթ հատուկ զորամասերի՝ ենիչերիներ, սիփահիներ, սիլանդարներ, աջ-ուլուֆեջիներ, ձախ-ուլուֆեջիներ, աջ-դարիրներ և ձախ-դարիրներ: Ոչ կանոնավոր զորամասերը՝ աքընջիներ, Անատոլիայի թիմարի և զեամեթի զինվորներ, Ռումելիի թիմարի և զեամեթի զինվորներ:

Ուլուֆեջի և դարիր զորամասերի զինվորները, պատերազմի ժամանակ զրտնըվելով բանակի աջ ու ձախ թևերում, կոչվեցին աջ-ուլուֆեջիներ և ձախ-ուլուֆեջիներ: Նույն ձևով էլ դարիրների զորամասերը: Ղարիր էին կոչվում ենիչերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքագրվում էին հեռու վայրերից:

11—12. Աչևմի օղլաններ, բոստանջի օղլաններ, բալլաչիներ, ջերեջիներ — տե՛ս Ա հատորի բառարանը:

13. Կուլբե — Օսմանյան կայսրության ռազմա-ֆեոդալական կազմակերպու-

թյան մեջ բոլոր զինվորները համարվում էին սուլթանի կուլեր (ստրուկներ, ծառաներ)։ Այդ պատճառով էլ առանձին զինվորական մասերը ընդհանրապես կոչվում էին «կափու կուլի», «երլի կուլի» և այլն։ Տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

14. Կալիոն — մի տեսակ ռազմանավ։

15. Իսուալիե—«Իրսուալ» բառից, որը նշանակում է ուղարկել՝ մարդ, զինվոր, մթերք, ռազմամթերք և այլն։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է փաղիշահական արքունիք ուղարկված գումարին կամ մթերքներին։

16. Արփա-էմիլի — տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

17. Ղրիմի խան, Ղրիմի խանություն, Կալղայ — Ղրիմի թերակղզին Օսմանյան կայսրությանը ենթակա մի խանություն էր կազմում։ Մայրաքաղաքը Բաղչե Լարայն էր։ Սակայն Ղրիմը փաստորեն բաժանված էր մի շարք խանությունների։ Խաներից յուրաքանչյուրը նստում էր մի քաղաքում և իշխում որոշ երկրամասի վրա։ Օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես կապ էր պահպանում Բաղչե Սարայի խանի հետ, որը վեզիրի աստիճան ուներ։ Ընդհանրապես սերասքերի պաշտոն վարող խանը կոչվում էր կալղայ։ Ղրիմի խաները իրենց զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին օսմանյան կառավարության կազմակերպած արշավանքներին՝ Արևելքում և Արևմուտքում։ Ղրիմի խաներն իրենց տրամադրության տակ ունեին մոտ հազար կանոնավոր զինվոր, սակայն պատերազմի շեպրում Ղրիմի խանը երկրի տարբեր մասերի ցեղերից մեծ քանակով զինվորներ էր հավաքում պատերազմելու համար։

Պատմական դեպքերից հայտնի է, որ Ղրիմի խաները պատերազմի էին գնում 30—40 հազար, երբեմն ավելի զինվորներով։

Ղրիմի խաները օսմանյան պատմության մեջ հայտնի են «Կիրայ» տիտղոսով, Մուհամմեդ Կիրայ, Սելիմ Կիրայ և այլն։

18—19. Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու Սուուդ էֆենդիի ֆելլվան (հաճախ կոչվում է նվիրական ֆեթվա, ֆեթվայի շերիֆ) իսլամական շեյխ-ուլ-իսլամի տված որևէ հարցի մեկնաբանությունն ու որոշումն է։

Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու-Սուուդ էֆենդին Երեք անգամ շեյխ-ուլ-իսլամ է եղել սկսած 1053 (1644) թվականից։

Ֆեթվայի բովանդակությունը ցույց է տալիս, թե իսլամական հոգևոր դեկավարը՝ շեյխ ուլ-իսլամը, ինչպիսի հեղինակություն է ունեցել երկրի ոչ միայն կրոնական, այլև պետական քաղաքական, նույնիսկ տնտեսական հարցերում։ Ֆեթվայում էբու-Սուուդ էֆենդին, հիմք ընդունելով իսլամական շարիաթի սկզբբունքներն ու ցուցումները, մեկնաբանում է օսմանյան պետության հողային սեփականության և հողային հարկերի հարցերը։ Ֆեթվայի երկրորդ հարցից պարզվում է, որ տասանորդային հողերից առնված աշարի հարկը (տասից մեկը), շարիաթական օրենքին համապատասխանում է («հալալ է»), իսկ խարաջային հողերի վրա նշանակված խարաջը (հարկը) կարող է ավելի լինել, «եթե հողը կարող է ավելիին դիմանալ»։

Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հարցում շեյխ-ուլ-իսլամի «մեկնաբանությունները», ինչպես հայտնի է պատմական փաստերից, լոկ ձևական նշանակություն են ունեցել և մնացել են թղթի վրա։ Նույնիսկ պետական պաշտոնական փաստաթղթերում, $\overline{\text{ان}} - \overline{\text{ان}}$ դարերին հատուկ կանոննամեններում (օրենքի գրքերում) կան բազմաթիվ փաստեր, ըստ որոնց, օսմանյան պետության տարբեր էյալեթներում և լիվաներում տասանորդի հարկերը շատ հաճախ հասել են ութից-մեկի, յոթից-մեկի, վեցից-մեկի, երբեմն էլ դանձվել է երկու տասանորդ (այլ խոսքով հինգից մեկը), իսկ խարաջային հողերի համար ֆեթվայի այն ցուցումը, թե «ար-

տոնված է ավելին առնել, եթե հողը կարող է դիմանալ ավելիին, պարզապես հակասում է պատմական փաստերին, քանի որ հայտնի է, որ հողերից շատ հաճախ վերցվել են շատ ծանր հարկեր, առանց երբեք հաշվի առնելու հողի՝ այդ հարկերին «դիմանալու» հանգամանքը:

20. Բերար էին կոչվում այն փառիշահական ֆերմանները, որոնք տրվում էին աստիճաններ, նշաններ կամ որոշ արտոնություններ, ինչպես նաև թիմարներ և զևամեթներ շնորհելու մասին:

21. Թեզգերե էին կոչվում այն պաշտոնական թղթերը, որոնք տրվում էին Թուրքիայի բնակիչներին նրանց ինքնությունը որոշելու համար. դրանք կոչվում էին «նյուֆուս թեզգերեսի»: Այստեղ հիշված «թեզգերեն» նույնպես պաշտոնական վկայագիր է, որը տեղական իշխանությունների կողմից տրվում էր թիմարի տիրերին:

Կառավարական հիմնարկների և անձանց միջև փոխանակված գրությունները նույնպես կոչվում էին թեզգերես:

22. Ֆերհադ փաշան սադրազամ է եղել երկու անգամ, 999 (1591) թվականին և 1003 (1595) թվականին. ազգությունը ավրանացի է:

23. Խոսքը, հավանաբար, հողերի և կալվածքների վրա աշխատող ռայանների մասին է:

24. Նեսուհ փաշան ազգությունը ավրանացի է, սադրազամ է եղել 1020—1023 (1611—1614) թվականներին:

25. Հավանաբար պետք է լինի «էթսելթում»:

26. Դաֆթար, հին և նոր, համառոտ և ընդարձակ դաֆթարներ — Դաֆթար (դեֆթեր) բառացի նշանակում է մատյան, տետր: Պատմական իմաստով դեֆթեր էին կոչվում օսմանյան պետության վարչական միավորումներում պարբերաբար կատարված հաշվեհամարների գրանցման մատյանները («թահիր դեֆթերի»): Գրանցվում էին տվյալ վարչական միավորի բնակիչները ըստ տների (խանե), տան ավագի անունով, գյուղի կամ ավանի բնակիչների վճարելիք բոլոր տեսակի հարկերի անունները և քանակը (դրամով կամ բնատուրքով): Դաֆթարում արձանագրվում էին նաև գյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արոտավայրերը, խոտհարքները, ջրաղացները և այլն, ինչպես նաև վակֆերը: Քանի որ նման գրանցումները կատարվում էին պարբերաբար, այդ պատճառով դաֆթարները լինում էին հին դաֆթարներ (դեֆթերի աթիք) և նոր դաֆթարներ (դեֆթերի ջեդիդ): Դաֆթարները կարող էին լինել նաև մանրամասն դաֆթարներ (դեֆթերի մուֆասասալ) և համառոտ դաֆթարներ (դեֆթերի մուհթասար):

27. Սովորուրային կամ սովորական հարկեր—տես «Ջիհան նյումայի» 36-րդ ծանոթագրությունը:

28. Բենեֆ, մյուջերբետ, բադհավա և բափու. Սադրազամ Նեսուհ փաշային տրված կալվածագրում նշված այս անունները կրող հարկերը պատկանում էին «շարիաթական հարկեր» (թեքալիֆի շերիյե) անունով հայտնի հարկերին: Այդ հարկերը, ի տարբերություն սովորական հարկերի, արտոնված և հաստատված էին շարիաթի կողմից: Այդ շարիաթական հարկերի հիմքը կազմող շորս անուն հարկերի (զեքաթ, աշար, խարաջ և ջեզիյե) հիման վրա նշանակվում և գանձվում էին գլխահարկի տարբեր տեսակները, երկրագործության և անասնապահության բոլոր բնագավառների բազմաթիվ հարկերը, արհեստների և այլ աշխատանքների, առևտրի բոլոր տեսակների հարկերն ու մաքսերը և այլն:

Նեսուհ փաշայի կալվածագրում հիշված բեննաթի, մյուջերբետի հարկերը

բաղնաձև գլխահարկի տարատեսակներն են, որոնք առնվում էին հողամշակութ-
յամբ զբաղվող և այլ աշխատանքների ընդունակ մարդկանցից:

Թախուի հարկը գանձվում էր պետական հողերից, որոնք մշակույթյունից
չուրս էին մնացել և որոնց վրա շենքեր էին կառուցվել:

29. Նիշան — բառացի նշանակում է նշան, պատկեր, որոշիչ պատկեր, տար-
բերելու համար տրված նշան և այլն:

Նիշանը գործածվում է նաև շքանշանի և մեդալների իմաստով: Պատմակա-
նորեն նիշանը նշանակում է փաղիշահներին հատուկ թուղրա: Ինչպես հայտնի է
փաղիշահական ֆերմանների, բերաթնների գլխին դրոշմվել է այդ պաշտոնական նի-
շանը, թուղրան:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Դրամի շրջանառությունը կարգավորելու համար սուլթանական արքունի-
քի, կառավարության, շեյխ-ուլ-իսլամի միջոցառումները իրականում ամենևին
նկատի չունեին ժողովրդի շահերը, այլ ամբողջապես բխում էին օսմանյան ռազ-
մաֆեոդալական ղեկավար շրջանների շահերն ապահովելու ցանկությունից:

2. Նկատի ունի 1824 թվականի որոշումը:

3. Թե պատմագիր Շանի Զադեն, և թե գրեթե բոլոր թուրք պատմագիր-
տարեգիրները, իրենց «պատմություններում» հաճախ անդրադառնում են այդ
հարցերին և հիշատակում պետական ղեկավար շրջանների գումարած խորհրդակ-
ցությունները այդ հարցի վերաբերյալ, օրենսդրական և վարչական կարգադրու-
թյունները, սուլթանական ֆերմանները և այլն: Տարեգիր Շանի Զադեի XIX դարի
առաջին քսանամյակին վերաբերող հիշյալ փաստերը, ինչպես նաև նրանից առաջ
XIV դեթ փաշայի և մյուս պատմագիր-տարեգիրների բերած նույնանման փաստե-
րը, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում դրամի շրջանառությունն ու
Նրա արժեքը XVII դարի վերջերից սկսել է խախտվել և ժողովրդական մասսանե-
րի նյութական դրություն քայքայման պատճառ հանդիսացել: Սակայն ո՛չ թուրք
պատմագիրները, ո՛չ էլ օսմանյան պետության ճակատագիրը տնօրինողները չեն
կարողացել բացատրել այդ փաստը, գտնել շարիքի իրական պատճառը:

Դրամի արժեքի անկումը, շրջանառության խանգարումը կապված էր երկրի
անտեսական կյանքի, օսմանյան Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական իրավակարգի
անկման ու քայքայման հետ: Այդ պատճառով պետության բոլոր միջոցառումնե-
րը, որոշումներն ու սուլթանական ֆերմանները անցնում էին ապարդյուն: Օսման-
յան կառավարությունը, սուլթանը շատ կարճ ժամանակի ընթացքում, 10—12 տա-
րում, շորս անգամ անդրադարձել են դրամի շրջանառությունը կարգավորելու
հարցին:

4. Տարեգիրը նկատի ունի Ստամբուլ, էդիրնե և Բրուսա քաղաքները:

5. Այս հատվածում Շանի Զադեն սրտի ցավով ստիպված է արձանագրել,
որ դրամների կարգավորման հարցը «որոշակի օգուտ չապահովեց», «չարաշահու-
թյունները շարունակվեցին» և այլն: Տե՛ս նաև 3-րդ ծանոթագրությունը:

6. Նշված վայրերը գտնվում են Դիարբեքիրի էյալեթում, միայն Քղին՝ էրզ-
րումի էյալեթում:

7. Որպես խտրականության բնորոշ օրինակ Շանի Զադեի վերոհիշյալ հատ-
վածից նշենք կոնկրետ փաստերը. 1) «Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլ-
մանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին...»:

2) Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է թույլատրվել, իսկ ռայաններին արգելվել է:

Խտրականության նման փաստերի կարելի է հանդիպել նաև մյուս թուրք պատմադիր-տարեգիրների երկերում:

8. Դաւ-ուլ-խելաֆեթ, խալիֆայության կենտրոն՝ Ստամբուլ:

9. Ցեմենտի գյուտից առաջ թրծված աղյուսի փոշուց և կրից պատրաստում էին ծեփ, որը կոչվել է խուրասանի:

(صورت خط مایون بودر)

اصح الملك القادر نامه مایونم و اصل اولیحق معلوم اوله که ادملندن خلیفه
مقصودی کوندروب صلح مراد ایلتسک بر مقدار ایلیکی اکلندر مکدن مراد
بعض اشغالز و ارایدی اول اشغالزی بر طرف ایلدک امدی اکر صلح مراد لئایسه
اجداد عظام زمانندن تحت حکومت شعارمه داخل اولان مملکتلری بنه
بکری بکری بزمه تسلیم ایلیه سک ها کر نظر مازم واروب ضبط ایلملر وادانا
ویرله کلنیشکش وهدایاکی سال بالارسال وایصال ایلیه سک اکر ایتمز سک
بوسر حظه قشلا یوب اول بمارده عا کرد ز باه سال ایله ابل و مملکت و ارم
مقرر در لرابسک میداته کل سرورک دهواستده اولانتره برده نش- بئک ناصرادر
واتمن قورقن اته بنوب قلیج قوشامق - طادر لزل ازالسه مقرر اولان کلورالم
جکیده سک نظر شوکله سک والسلام علی من التبع الهدی - الواقع فی شهر رمضان
سهمان وار بزمین و الف

ՏԵՐՄ 1. Սուլթան Մուրադ IV-ի Իրանի շահ Սաֆիին 1049 թվականին (1639)
ուղարկած սպառնական նամակը,
(Քյաթիր Զեյթրի, «Տեղեբե», հատ. II, էջ 206)

(صورت عهده مصالحه و شروط صلح)

جسان و بدره و مدجلین و درتک و درنه تا سر میل نام محله دکنو مدجلین و درتک
مایندمه اولان و حلال و چاق و شبرتک ضیاء الدین و هارون قبیله ری و زنجیر
قلعه تک طرف غربی بسنده اولان طاسغر قلعه مزبور به نظر اولان اطراق
شهر زوله چقان کدو که دک و قرجه قلعه و توابعی طرف شهر یارین ضبط
اولوب بونلردن ماعدا اخسقه و قارص و وان و شهر زول و بنه داد و بصره تک
سار سنورلی داخلده اولان فلاح و بیضاع و نواحی و اراضی و جبال و تلاله
شاه جابدن قطعاً داخل و تعرض اولنجه و مدلیجیدن درتکه و ارنجه اولان
طاسغر و پیروز نو بیکه رز د یادخی دیرل و زنجیر قلعه تک جانب شرقیه نه فلان
قلعه ل و اورمان و توابعی اولان قریه ل و مهربان و توابعی شاه جابدن مقبوض
اولوب انلرک سنورلی داخلده اولان بره طرف سلطنتدن اولنجه و زنجیر
قلعه که طاسک قله سند واقع اولمشدر و وان سرحدنده اولان قطور و ما کور قاص
جابدنه هاز بر دنلم قلعه ل طر قیندن هدم اولته و اسلام

Տեքստ 2. Կասրի Շիրինում (Ջեհարում) 1049 թվականի (1639—1640)

մուհարրէմ ամսի 14-ին Քուրբխայի և Իրանի միջև կնքված

հաշտության պայմանագիրը

(Քյաթիր Չեխերի, «Տեղեղեքե», հատ. II, էջ 217)՝

اینگ اوزره تکمیل لوازمات سفریه مترقباً شمعی اخسنه ده اقامت ایندیکن
تحریر و بیان قلمش اولغله ذکر اولنان عربضه ایله عامومی ایسها آدم لک
وکلای سلطنت سنیه مه قالا و قلماعرض ایندکری تقریر رکاب مستطاب
شاهانه مه تقدیم اولدوقده جمله سنک مفهوم و مأل صدات اشتمالی معلوم
علم عالم ارای خن: پوانم اولشدر کورجستان نکامی اجداد عظامک هم
جلیله زبله ضمیمه ممالک موروثهم اولدیغی تاریخن دن بوانه کلنجه سکان
وقطان و امر اوضابطانی دائماً لطف و نوازش و امن و آسایشدن غیر
برشی مشاهده ایندکریندن ماعداد ائره تبعه دوات ابدی الدوامده اولان
صنوف رعایا و عجزه و ضعفا و بالجمله پای و کدناک مألوف اولدنلری آیین
و عادتلر نه بیوجه مداخله اولنماق اصول سلطنت سنیه مدن ایدوکی
هر کسک مجرب و مجزومی اولدیغنه بناء بویه رعایا زور و عدالت کتر
دوب هوی شوکم قولغنی براغوب انجاسی و خیم و عاتبتی حیف عظیم
اوله جق آخر طرفله میل و متابعت ائیمه جکاری ضاهر و بوبایدن نفع
و ضرر زینی آکلار و ابشک صوکنی ملاحظه ایدر بندکان حیت نشانله
معاسن و سنکله برابر اءور همابوننده صادقانه سعی و غیرت ایدنر سایه
مکارم و ایله داورانه مه مستظل و محمی الاطراف اولوب اوزر یکردن
من کل الوجوه انظار مراحم اثار خدیوانهم بیدریغ و الطاف بیغایات
حد اوند کارانه م دائمی التسویغ قلنه جنی بدهی و باهر اولقدن ناشی
مقتضای وقت و حاله کوره اولوالییه ترتیب و تسریب اولنان مهمات
وافیه نک وقت و زمانیه ابرشدر لمسی و سنکله فتح باب محابرات ایدرک
کورجستاندن روسیه لونک کلیا دفعی اسبابی استهصال اولنسی
خصوصلری حالا رضروم و الیسی و شرق جانبی سر عسکری دستور
وزیر امین باشا ادله الله تعالی اجلاله طرفته مقدما و بودفعه مخصوصا
تحریر و تنبیه و تأکید و وقوعه کلان حرکات صادقانه کی تحسینا عهد کده
اولان اچق باش لاکلکی ایضا اولوب اقتضای دن منشور جدیدله معا

خلع خاضعاً ملوكاً من مدن سمور مستوجب السرور في درخت بر ثوب خلعت
 مورث البهجة وشمديك خربلق اوله رقي بشيك غروش عطيه اولق
 اوزره سرعكر مشار اليه طرفته ارسال واسرا وكيفيت چلدور واليسي
 دستوروز يرم شريف باشا ادام اللہ تعالیٰ اجلاله جائنه دخی افاده وانها
 اولتمغه مخصوصا اشبو امر شريف عاليشانم اصدار وادملرك مومي اليهما
 معاودتاريله بعث وتسيار اولتمدر ايمدی خلعت سنیه پادشاهانه می وعطيه
 بهيه شهناهانمله ابقای منشور همايونمی سرعكر مشار اليه جائنندن
 طرفتكه واعمل اولدقده خطوات تعظيم واجمال اليه استقبال وآرايش
 جيب ودوش وفاخرت واستيهال ايدوب دولت عليه مه اراز واظهار
 ايلديك اخلاص و بمصادقت لوازمی بوندن بوبله دخی ايفايه ومرکز
 رعيتده نابتقدم اولوب مراسم صدق ومطواعتی اجرا ايدنلرداب ديرين
 سلطنت سيمه اوزره طرف همايون خديوته مدن مظهر عنايت والنفات
 اوله جقلرني طوائف كورجستاندن اتمضا ايدنلرك كوس هوشلرينه القايه
 سعی وغيرت و صرف مكننت ايدرك چلدور واليسي وزير مشار اليك معيني
 وسرعكر مشار اليك رأي وتدبيری اليه على الدوام مدافعة اعدايه
 وتأليف قلوب رعایا وضبط ربط مملكت والحقايه قيام ودوام ايلديك
 حالده حقه دركار اولان حسن توجهات پادشاهانه روز بروز متر ايد
 وافزون ووجهله لطف ونوازش خديوته مظاهر ورونمون اوله جني
 معلومك اولدقده مجبول اولديك اخلاص ومصادقت ولوازم متابعت
 ومطواعتی اجرا وهر حالده توجه شاهانه ترايدنه اعتنا ايلك بابنده
 فرمان عاليشانم صادر اولمدر تحرير في اواسط ربيع الاول سنة ست
 وعشرين ومائين والف

РЕЗЮМЕ

В настоящем томе собраны материалы, касающиеся истории армянского и соседних с ним народов, извлеченные из трудов турецких хроников и историков XVI—XIX вв.

В томе использованы труды:

Кятиба Челеби — историка и географа XVII в., **Селаники Мустафы** — историка XVI—XVII вв., **Солака-заде** — историка XVII в., **Шани-заде** — придворного летописца, историка XIX в., **Мюнедджим-баши** — историка XVII в., **Феридун бея** — высокопоставленного чиновника Османского правительства, автора сборника «Султанские послания» (XVI в.), **Кочи-бея** — известного историка-критика XVII в.

В сборнике каждому из них посвящена отдельная глава в следующем порядке:

Кятиб Челеби — известный представитель турецкой мысли XVII в., привлекая своими многочисленными ценными научными трудами внимание ученых Востока и Запада.

Нашей теме соответствуют следующие два историко-географических труда Челеби: «Джихан-Нюма» (Зеркало мира) и «Фезлеке» (краткая история Турции в двух томах). Из них переведены довольно обширные материалы, касающиеся географии и истории Армении и соседних стран.

Согласно утверждениям советских, европейских и турецких ученых, изучавших наследие Кятиба Челеби (Крачковский, Бартольд, Гаммер, Мордтман, Бабингер, Тешнер и другие), «Джихан-Нюма» является одним из значительных географических трудов турецкого средневековья, в котором впервые географические знания, существовавшие на Западе, преподносятся турецкому читателю на довольно высоком научном и техническом уровне (многочисленные карты, рисунки, диаграммы, географические открытия и т. д.). «Джихан-Нюма» издан в 1732 г. — через 80 лет после смерти автора.

Сведения, приводимые автором в упомянутом труде, почти всегда преподносятся в тесной связи с историческими событиями и поэтому составляют важный первоисточник для изучения социально-экономической и культурно-бытовой жизни народов Армении и Закавказья.

Исходя из этого, полностью переведены все материалы «Джихан-Нюма», касающиеся Западной и Восточной Армении, Киликии и Закавказья. В качестве примера укажем названия некоторых глав из «Джихан-Нюме»: «Страны Армении»*, «Эйалет Вана», «Эйалет Эрзерума», «Эйалет Диарбекира», «Эйалет Сваза», «Эйалет Мараш и Адана», «Эйалет Карса», «Грузия», «Страны Аран, Муган, Ширван» (Азербайджан).

Материалы по географии Кятиба Челеби относятся к XVII веку. Он приводит по каждому эйалету географические сведения относительно городов и крепостей, рек и озер, гор и долин. Указанные сведения, хотя и кратки, но иногда весьма интересны. Например, при описании Ванского эйалета Челеби дает сначала границы эйалета, затем административное деление, особо останавливается на характеристике ванской крепости, ворот и стен ее, а также кварталов, дворцов и других городских строений. Далее он подчеркивает торговые связи Вана (через Ванское озеро) с городами и округами эйалета. Подобным же образом описывает санджаки эйалета: Арджеш, Адилджеваз, Ахлат, Битлис и др. Говоря о г. Битлисе, как о стратегическом пункте между Азербайджаном. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов «Путники, идущие из Туркистана, Ирана и Хорасана в Шам (Дамаск) и Хиджаз, непременно должны пройти под его скалой. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов (Tekalif-i ogfiye), по причине возложения на него обязанностей по сохранению дорог. Большинство жителей города — армяне-зимми». Описывая обширные пастбища, многоводные реки и равнину Муша, Челеби подчеркивает, что эта мест-

* В отличие от современных турецких историков, которые не хотят даже употреблять название Армении (Армения), средневековые турецкие историки, в том числе Кятиб Челеби, Джебед-паша и др. безоговорочно употребляют термины Великая Армения (Вдуйк Армения) и Малая Армения (Кйчик Армения).

ность изобилует зерновыми, что повсеместно в деревнях проживают армяне. Упомянув об округе Хнусе, историк отмечает особую важность Бингёльской яйлы (высокогорного пастбища).

Все сведения по географии, данные Челеби, содержат интересные исторические факты. Историк приводит интересные материалы известного курдского историка Мир-Шерефа, касающиеся Битлиса, Муша и других местностей.

Почти аналогичным образом Кятиб Челеби описывает другие эйалеты Армении: Эрзерум, Диарбекир, Сваз, Карс и другие. После описания географии эйалетов приводятся краткие сведения о дорогах и привалах данного эйалета, что несомненно, очень важно для изучения средневековых караванных и торговых путей Армении, особенно если учесть, что некоторые из них до сих пор сохранили свое значение.

В конце описаний географии эйалетов Кятиб Челеби дает также краткие исторические сведения о князьях и владыках данного края.

Из исторических трудов Кятиба Челеби использован только «Фезлеке», являющийся, по свидетельству советских и европейских историографов, ценным и достоверным источником, в котором история Турции (с конца XVI до середины XVII в.) освещается умело и объективно. Челеби был очевидцем и участником большей части описываемых им событий, охватывающих шесть десятилетий. В «Фезлеке» освещаются повстанческое движение «джелали» и военные действия между Турцией и Ираном.

Об этих событиях в I томе настоящего издания приводятся довольно много материалов из трудов Печеви и Наима. Может показаться, что упомянутые материалы — простое повторение, однако это не так. При переводе учитывалось особое важное значение этих событий не только для истории Турции, но и для истории Армении и соседних стран. Поэтому в обоих томах настоящего сборника использованы разные источники, в которых одни и те же события освещаются под разным углом зрения, а иногда о них приводятся различные подробности.

Кятиб Челеби в I и II томах своего исторического труда «Фезлеке» описывает турецко-иранские военные действия, которые почти целиком происходили на территории Армении и

в местностях, населенных армянами. Он особенно останавливается на суровых и продолжительных военных действиях между шахабаским Ираном и Турцией, которые имели тяжелые последствия для исторических судеб армянского народа. Как известно, эти войны закончились в 40-х годах XVII в., когда в 1639 г. был заключен «Касри-Ширинский» мир (Зехаб) между Турцией и Ираном, по которому гг. Багдад, Басра и Шехри-Зор перешли к Турции, а Ереван остался у Ирана.

Селаники Мустафа. Его «Тарихи Селаники» охватывает историю Турции второй половины XVI в. и первой четверти XVII в.

По утверждениям средневековых и современных турецких историков, Селаники является наиболее видным представителем османской историографии. Его современники, а также последующие историки Турции в своих трудах ссылались на «Тарихи Селаники», как на достоверный источник. Селаники был очевидцем и участником большей части описываемых им событий.

Летописец XVII в. Наима в своем «Тарихи Наима» полностью заимствовал описание Селаники, начиная с 1591 г.*. По этой причине Лютфи, издавая в 1864 г. в Стамбуле труд Селаники, не нашел нужным опубликовать упомянутую часть «Тарихи Селаники», которая была издана ранее в «Тарихи-Найма».

Значительными событиями, касающимися Армении и соседних стран, описание которых взято из «Тарихи Селаники», являются следующие:

В 975 (1567) г. состоялись переговоры с Шах Тахмасбом о прекращении войны между Турцией и Ираном, продолжавшейся почти полвека. Напряженные отношения с Ираном продолжают и в последующем десятилетии, т. е. вплоть до смерти Шах-Тахмасба в 984 (1576) г.

В 986 (1578) году большая война, происшедшая в Чилдирской равнине, завершилась поражением Ирана, вследствие чего османы захватили важные крепости Грузии, в т. ч. Тифлис, а затем Ширван и его столицу Шамахи.

* В средневековой Турции принято было заимствовать трудов других авторов без указания наименования источника.

Важными событиями 987 (1579) года являются: реставрация прочных стен крепости Карса; нашествие османской армии на Ереван, ограбление Еревана Токмак-ханом и др.

О событиях, связанных с нашествием турков на Астрахань (Эждерхан), в 995 (1586) г., историк Селаники говорит кратко. В комментариях к «Тарихи Селаники» авантюристические события в Астрахани освещаются более обстоятельно.

Война между Турцией и Ираном с 996 (1587) г. принимает новый размах. В Турции начинается подготовка к «нашествию на Восток». На этот раз удар был направлен на Закавказье — Грузию и Гянджу. Селаники пишет. «В Гяндже кызылбаши не сумели собрать большие силы. Сипахсалар Гянджи Зияд-оглы стогняет и уводит со всем имуществом всех райя Гянджи и его районов. В г. Гяндже и его садах он не оставил ни одной живой души. Османы завладели Гянджой без боя». На этот раз город каким-то чудом уцелел от разрухи и пожаров».

Сердар Ферхад паша восстанавливает и укрепляет стены крепости Гянджи.

Надо отметить, что в этом нашествии принимал участие сам историк Селаники в качестве секретаря сипахского войска. Селаники упоминает также о фермане падишаха относительно «девширме» — закона, согласно которому малолетних христианских мальчиков, в том числе армянских, набирали для пополнения янычарских войск. Об этом варварском порядке историк пишет: «правители того времени в деле «девширме» проявили бессовестное отношение и под видом подарков брали чрезмерно большие взятки. Они, подобно тому как волки набрасываются на стадо овец, нападали на райя и захватывали неимоверно большие богатства у имущих, а у бедных райя насильно отнимали детей, разрушая их очаги».

Солак-заде — историк XVII в., написал историю Османской империи с начала возникновения империи до 1053 г. (1643—1644). В своем труде автор целиком заимствовал историю XVII в. у Наима, Кятиб Челеби и Селаники. По этой причине материалы из «Тарихи Солак-заде» приводятся ограниченно и часто с большими сокращениями. Выбраны только те описания, которые не имеются у вышеупомянутых авторов или же о них только кратко упоминается. Например,

военные действия между Турцией и Ираном, восстание Абаза-паши в Эрзеруме, поход султана Мурада IV в 1634—1635 гг., захват Еревана и события, связанные с ним. Об этих событиях Солак-заде пишет довольно подробно и обстоятельно. В описаниях Солак-заде уделяется особое внимание событиям, связанным с убийством султана Османа II (Гяндж-Осман), которые в истории Турции имеют важное значение.

Вышеупомянутые события связаны с историей армянского народа и соседних народов. Исходя из этого, значительная часть указанных материалов переведена целиком.

Шани-заде — историк, придворный летописец, написал историю Османской империи за время с 1808 до 1821 гг., т. е. историю двух первых десятилетий XIX в. Как выясняется из биографии Шани-заде, он являлся видным литературным и научным деятелем того времени, занимал высокие посты. Интересны его труды о древнем Востоке (Китай, Индия, Египет и т. д.), а также по истории Турции. «Тарихи Шани-заде» состоит из четырех томов, издана в Стамбуле во второй половине XIX в. Шани-заде, будучи современником историка Джевдет-паши, в своей «Истории» повторяет ряд событий, описанных в «Тарихи Джевдет-паши».

В первой части «Тарихи Шани-заде» особо важное место занимает описание следующих событий: тяжелое критическое состояние внешней и внутренней политики Османской империи, неудачные попытки султана Селима III, предпринятые им с целью ликвидации янычарских войск и установления «низамы-джедид», деятельность Байрактар (Алемдар) паши и организованного им Общества друзей Русчука, которое имело целью претворение в жизнь реформ Селима III, созыв «Большого совещания» с участием видных государственных деятелей с целью нахождения путей ликвидации критического состояния в стране, что вызвало яростное сопротивление со стороны Двора, янычарских войск, духовенства и высокопоставленных государственных деятелей и привело к победе реакции и фанатизма и гибели султана Селима III и Байрактар-паши.

Особенно интересно описание следующих событий, непосредственно касающихся Армении и народов Закавказья: занятие Фаша (Рион) турками; военные действия между Турцией и Россией, закончившиеся в 1811 г. Бухарестским ми-

ром; принятие турецкого подданства грузинским князем Салмоном — правителем Ачик-баша и пожалование ему падишахского фермана. Шани-заде, как и историк Джевдет-паша, уделяет большое внимание долголетней борьбе между армянами-григорянами и армянами-католиками, которая в то время приобрела большое политическое значение и вызвала дипломатическое вмешательство ряда европейских стран.

Эти материалы переведены полностью.

Мюнедджим-Баши—историк XVII в., первый турецкий историк, создавший общую историю под названием «Сахиф-ул-Ахбар» (Страницы известий), которая написана на арабском языке и переведена на турецкий поэтом Недимом. Мюнедджим-Баши являлся главой астрологов падишахского Двора, откуда и происходит его псевдоним.

«Тарихи Мюнедджим-Баши» начинается с описания Библии, подробно излагается история возникновения ислама и его развитие, взятое из арабской легенды, приводятся сведения о древних азиатских народах. Особое место занимает описание истории арабских стран. Далее излагается история Османского государства с начала его возникновения до 1063 (1652) г.

Согласно утверждениям Мюнедджим-Баши, при написании этого труда им использовано много арабских и персидских источников и труды некоторых турецких историков.

В «Тарихи Мюнедджим-Баши» приводится довольно много сведений об Армении и армянах*. Однако история армянского народа описывается автором очень кратко и по королевским династиям. Он упоминает также о происхождении народов «армен» и «гюрджи» (грузин), основываясь на преданиях. Хотя эта схематично приводимая история армянского народа едва ли может иметь научное значение, однако она характерна в том отношении, что арабские и турецкие историки средних веков пытались предложить своим читателям некоторые сведения об армянах и по истории Армении.

Материалы, касающиеся истории Армении, переведены полностью. Во втором томе своей «Тарихи» Мюнедджим-Баши, после описания арабских халифов и перечисления иранских, месопотамских и египетских княжеств, схематично упоминает о существовании княжеств в Иране и Азербайджане.

* Мюнедджим-Баши также употребляет название Армения (Арменюа).

Феридун-бей. Им составлен сборник политических документов за период от возникновения Османской империи до конца XVI в., т. е. почти за три столетия. Этот сборник известен как «Султанские послания». В нем Феридун-бей собрал около 1860 ферманов и официальных посланий султанов, садразамов, везиров, шейх-ул-исламов, посланий, адресованных суверенным правителям других стран, договоров и соглашений, заключенных между Турцией и другими странами, а также официальных ответов на упомянутые послания. Феридун-бей, будучи высокопоставленным государственным чиновником и человеком, близко стоявшим к падишахскому Двору, имел возможность собрать такое множество документов, в том числе и самых важных, даже секретных бумаг.

Сборник Феридун-бея был опубликован в Стамбуле в 1848 г.—через двести семьдесят лет после его смерти. Приведенные в нем документы освещают многочисленные вопросы внешней и внутренней политики султанской Турции, которые связаны с историей Армении, армян и соседних народов. Из сборника переведено около десяти официальных документов, непосредственно связанных с историей Армении и Закавказья, в том числе письмо, адресованное иранскому шаху Тахмаспу по вопросу крепости Карс, падишахские ферманы грузинским эмирам и ханам, официальные документы об административном делении Османской империи, падишахский указ об обследовании положения в стамбульских районах и кварталах, где проживало много армян, и т. д.

Кочи-бей—видный придворный деятель при султани Мураде IV (1623—1640). Как видно из трудов Кочи-бея, он был хорошо осведомлен о политическом, военном и экономическом положении страны. Период его деятельности совпадает с процессом ослабления и упадка когда-то могущественной военно-феодальной Османской империи.

Ряд турецких государственных деятелей, историков и писателей изучал происходящие события и искал средства для вывода страны из тяжелого состояния (Айни-Али-Эфенди—главный управляющий султанскими владениями, ученый-историк Кятиб Челеби, неизвестный автор «Книги назиданий» и др.). Среди них Кочи-бей занимает особое место благодаря своему знаменитому Трактату (Risale), который он представил султану Мураду IV в 1041 (1631—1632) г.

В семнадцати главах этого Трактата Кочи-бей изучает причины, приведшие к упадку Османской империи. Однако по своей классовой ограниченности и в условиях турецкой действительности XVII в. он не мог правильно понять и проанализировать исторический процесс развития и упадка военно-феодального режима в Турции.

Кочи-бей в своем Трактате в основном рассматривает следующие вопросы: характеристика личности и деятельности султанов, везиров и членов государственного совета; государственная служба владельцев поместий и нарушение ими закона; неуклонное увеличение числа лиц, получающих жалование от государства и военных; полный развал янычарских войск; безмерное повышение налогов, взимаемых от «бедных райя», взяточничество, злоупотребления и т. д.

У русского востоковеда XIX в. В. Ф. Смирнова имеется специальное исследование Трактата Кочи-бея. Но В. Ф. Смирнов, к сожалению, не учел упомянутых выше причин неправильного анализа Кочи-беем процесса упадка империи. Смирнов пишет: «в Трактате, как в фокусе, собраны причины упадка Османской империи, которые разбросаны в трудах современников»*.

В одиннадцатой главе Трактата говорится о тяжелых налогах, легших бременем на «бедных райя», злоупотреблениях, которые больше всего направлены были против немусульманских народов, в том числе и армян. В этой же главе Кочи-бей приводит факты неопишуемого произвола и злоупотреблений, совершенных в Грузии, Гяндже и Ереване.

Очевидно, что все эти государственные и общественные неполадки внутри страны, о которых так живо пишет Кочи-бей, не могли не отразиться на судьбе Армении и соседних стран, причем Армения страдала больше всех.

У Кочи-бея имеется и другой трактат, написанный им по указу султана Ибрагима (1640—1648) и представленный последнему. В этом трактате повторяются в основном и частично дополняются мысли и соображения о причинах упадка Османской империи. Приводя в нем факты быстрого распада империи, ухудшения экономики страны и особенно сельского

* В. Д. Смирнов, «Кочи-бей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции». С.-Петербург, 1873.

хозяйства, а также описывая положение «бедных райя», Кочи-бей не предлагает ничего нового. По его мнению, достаточно только восстановить права «людей меча», после чего все будет налажено: и по воле бога в государстве будет восстановлен порядок и падишахская власть обретет свой прежний блеск. Единственная надежда и упование Кочи-бея — это «Его Величество султан, священный халиф ислама, чьим высоким велением может упрочиться Османское государство».

Настоящий том снабжен приложением, состоящим из двух частей: в первой части приводится ряд документов из «Султанских посланий» Феридун-бея, которые характеризуют режим султанской Турции (о доходах и расходах казны, о налогах «ашар» и «харадж», о состоянии тимаров, о пожаловании владетельных грамот на поместья сардарам Несух-паше и везиру Ферхад-паше и т. д.), во второй — несколько документов из труда Шани-заде о денежном обращении в Турции, о финансовых и бытовых вопросах, которые отражают тяжелое финансовое положение в стране, а также документы, свидетельствующие о дискриминации немусульманских народов.

Все главы и приложение снабжены необходимыми комментариями, в которых исторические события освещаются более обстоятельно. Кроме того, в комментариях приводятся дополнительные исторические сведения: об административных, шариатских и военных учреждениях Османской империи; к вопросу о письме султана Сулеймана-Кануни королю Франции Фердинанду (эти сведения связаны с историей Армении и Грузии); о султанских посланиях грузинским эмирам и ханам; о жизни и деятельности упоминаемых в тексте историков, ученых и других лиц; о шариатских, обычных и других налогах; о денежной системе, а также системе мер и весов, существовавших в средневековой Турции; объясняются вопросы шариата, вероисповедания и сектантства; освещаются некоторые вопросы, связанные с административным делением Османской империи («юртлук и оджаклык», «хюкюмет», «оджаклык» и т. д.).

В комментариях критически рассматривается ряд событий в средневековой Турции, которые современными турецкими историками, в целях идеализации военно-феодалного режима, освещаются с позиции шовинизма и пантюркизма. К этим событиям относятся: захватнические походы турецких султанов на Запад и Восток, завоевание и подчинение огнем и мечом обширных стран, разбой, грабеж и пленение народов этих стран ценой крови турецких крестьян; поход на Астрахань с целью сооружения канала Дон-Волга; порядок «девширме», как способ укомплектования янычарских войск и т. д.

Наконец, в комментариях объясняются терминологические слова и выражения, встречающиеся в тексте.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, ARMENIANS AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

In spite of the fact that the Turkish authors, who appear in the present second volume, were not royal chroniclers, they, however, have compiled the history of the Ottoman Empire. Here we present a series of historical data, which have been taken and, at the same time, translated into Armenian from the «tarih»'s of those historians, as well as from two other Turkish authors. These historical materials refer to Armenia, to the history and geography of the Armenian and other Transcaucasian peoples.

The above-said historical materials have been taken from the works of the following authors, and present themselves in the seven chapters of the second volume.

Names of Authors;

- 1.— K i a t i b T c h e l e b i (a geographer and historian of the eleventh century) (from Dgihan Numa and Fezleke)
- 2.— M u s t a f a o f S a l o n i k i (a historian of the seventeenth century) (from the «tarihi Selaniki»)
- 3.— S o l a k Z a d e (a historian of the seventeenth century) (from Solak Zade tarihi «history»)
- 4.— S h a n i Z a d e (a royal chronicler of the nineteenth century) (from tarihi Shani Zade)
- 5.— M u n e d g i m B a s h i (a historian of the seventeenth century) (from Munedgim Bashi tarihi)
- 6.— F e r i d u n B e y (a high rank functionary of the Ottoman government and, at the same time, an author of the sixteenth century) (from the Sultans' papers)
- 7.— K o t c h i B e y (a Turkish author and a critic of the seventeenth century) (from Kotchi Bey Risalesi)

It is true, the histories of the above-cited Turkish historians haven't been compiled in a Chronological order, but each of them has recorded the history corresponding to that of a certain period

of time of Turkey — beginning with the second half of the seventeenth century until the first quarter of the nineteenth century.

As to the sixth and seventh writers of the above-mentioned list of the Turkish authors, they can't be counted as historians. They have simply treated and discussed important issues pertaining to the state-administrative, economical, political and diplomatic life of medieval Turkey.

A peculiar chapter has been devoted to every author in this work. Brief informations have been given about the biography of each author and his works.

All these historical materials, which have been taken from the works of the above-said Turkish sources and translated, is closely connected with the history of the Armenian and neighbouring peoples, and, to a certain extent, throw light upon the living conditions of various peoples inhabiting in Turkey.

These very materials are, no doubt, necessary and important, as primary historical sources for the complete and many-sided study of the history of the above-said peoples.

Besides the fundamental chapters of this volume, there is also a supplement attached to them, in which the reader may find translations of such materials, which are directly connected with the subject of the present work, and which are taken from Feridun Bey's «Sultans' papers» and from Shani Zade's stories.

These historical materials are accompanied with detailed and many sided commentaries, which are able to give the reader the possibility of clearly picturing to himself the medieval Turkey with its state-administrative, economical, military, financial-pecuniary, taxational, religious and cultural life as well as the unbearable situation of non-Turkish and non-musulman peoples, who have suffered under the intolerable yoke of the Turkish military-feudal absolute monarchy.

Texts in Turkish of same valuable documents are printed on the last pages of the book.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արագա փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—
74, 102—106, 149—155
- Աբբաս Միրզա—107, 168, 173, 176
- Աբգար—189
- Աբդալ խան, Բիթլիսի քուրդ խան—
112, 265, 266, 268
- Աբդուբակի, կադի—102
- Աբդուլլահ փաշա, Կարսի միրիմիրան—
169
- Աբդուլլահ, Քյաթիր Չելեբիի հայրը—7
- Աբդուհան Վարա Յազըչի—78, 85
(տե՛ս Կարա Յազըչի).
- Աբրահամ—187, 188, 261
- Աբուբեքիր բին-Բահրամ, պատմագիր—
11
- Աբուլ Ֆեղա, արաբ աշխարհագրագետ—
11
- Ագիլ Կիրայ, Ղրիմի խան—122, 123
- Աթաբեկ, Մուղանի իշխող—15
- Ալանդդին Քեյքուբադ, սելջուկյան իշ-
խող—68
- Ալեքսանդրե, Վրաստանի խան—148,
270
- Ալեքսանդր-Լեվենտ, Վրաստանի խան—
121
- Ալեքսանդր Մեծ (Իսքենդեր)—91, 93
- Ալի աղա, կափուչի—157
- Ալի բեյ, քուրդ ցեղապետ—266
- Ալի բին-Մեզրաբ, հորեղմի երևելի նե-
րից—76
- Ալի փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—
155
- Ալի-Ասլան—49
- Ալ-Օսման—257
- Ահմեդ Ռասիմ, թուրք պատմագիր—
289, 294, 295
- Ահմեդ Ռեֆիք, թուրք պատմագիր—224
- Ահմեդ փաշա, Հալեբի բեյլերբեյի—
108, 112
- Ահմեդ փաշա, սերդար—89
- Ահմեդ փաշա, վեզիր—142, 143
- Աղզըաչըթ Մունամմեդ բեյ—174, 175
- Ամասիա, Հայկազյան թագավոր—186
- Ամբակ, Հայկազյան թագավոր—187
- Ամիջա Մասիբ—32
- Այնի Ալի էֆենդի—30, 258
- Անակ, Հայկազյան թագավոր—190
- Անուշավան, Հայկազյան թագավոր—187
- Աովան—188
- Ասըմ էֆենդի, պատմագիր—163
- Արա (Գեղեցիկ)—187
- Արամայիս—186
- Արայան—185
- Արբուն—188
- Արմենակ—186
- Արմեն բին-Լեդի Յունան—29
- Արշակ Մեծ—188, 189
- Արշակ, Պապի որդի—191
- Արշակ, Տիգրանի որդի—191
- Արշամ—194
- Արտակ (Առնակ)—187
- Արտաշես—189, 190, 192
- Արտաշիր—194
- Արտավազդ—189, 190
- Բաբինգեր, զերմանացի արևելագետ—
Բաթալ Ղազի—61, 67

Բախշը Խալիֆա—շահի նամակաբեր—87
 Բախտ-Նասար, տե՛ս Նարուզողոնոսոր—
 188
 Բազը Քասուն, Դանիշմենդներին—73
 Բայրամ փաշա—113, 155
 Բայրաքդար (Ալեմդար) Մուստաֆա
 փաշա—165
 Բաշուհ (Պանուհ)—188
 Բարթուղ Վ., ռուս արևելագետ—8
 Բելին Մ., ֆրանսիացի պատմագիր—294
 Բեշիր Աղա, ավետաբեր Երևանին—110
 Բրդլիս, Ալեքսանյոր Մեծի ծառաներին—
 34
 Բունկիանոս կայսր—190
 Բուրավիր (Պարույր)—188

 Գելիբոլուու Ալի, պատմագիր—271
 Գեղամ—186
 Գևորգի Սաակաձե—267, տե՛ս Մաղրավ
 խան
 Գլակ—187
 Գյուզելչե Մահմուդ փաշա—տե՛ս Մահ-
 մուդ փաշա
 Գյուրջի Մուհամմեդ փաշա, Անատոլիա-
 յի բեյլերբեյի—94, 103, 149, 150,
 156
 Գյուրջի Օսման, զորբա—156
 Գրիգոր (Արշակունիներին)—192
 Գրիգոր կաթողիկոս—191
 Գրրակ (Գր-արակ)—187
 Դուտրյալ, վրացի ցեղապետ—167

 Դանիշմենդ Ի. Հ., թուրք պատմաբան—
 9, 72, 75, 116, 271, 272
 Դավիթ խան (Սիմոնի եղբայր), Թիֆ-
 լիսի խան—120, 126
 Դավիթ Մարգարե—188
 Դավուդ փաշա, Ռումելիի բեյլերբեյի—
 98
 Դարեհ—55
 Դեղե խան, Շիրվանի խան—122
 Դեղե Սուլթան, թուրք իշխող—122
 Դիլի Հասան, ջելալիներին պարագլուխ-
 ներին—81—85
 Դենբելի Հաջի—143

Դերվիշ Մահմուդ փաշա, սադրազամ—
 227
 Դիաս—188
 Դիլավեր փաշա, Դիարբեքրի բեյլեր-
 բեյի—99
 Դիշլինգ Հյուսեյն փաշա, սադրազամ—
 151, 152

 Եաս (Բաղ)—186
 Եաֆես (Հաբեթ)—185—186
 Եմիշի Հասան փաշա—227
 Երեմիա Զելբի Քեոմյուրջյան—12
 Երվանդ—181, 190

 Զալ Փաշազադե—90
 Զավան (Զավեն)—187
 Զարեհ—188
 Զարմայր—187
 Զյուլֆիկար խան—89
 Զյունուն, Դանիշմենդներին—73
 Զուլայյան Մ.—260

 Էրխակ (Ընձայ)—187
 Էրուբեքր բին-Բահրամ էլ-Դեմեշկի,
 արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ
 25, 41, 157
 Էրուզիա, թուրք հեղինակ—224
 Էրու Բահակ, նվիրական անձ—49
 Էրու Սայիդ Բերդանի, բարեպաշտ—14,
 49, 73
 Էրուսուդ էֆենդի, շեյխ-ուլ-իսլամ—
 240, 296
 Էլկաս Միրզա—141, 142
 Էլշա Թիյուխան, Զինգիզյաններին—73
 Էմին Ահմեդ, պատմագիր—15, 16
 Էմին Ահմեդ—257
 Էմին փաշա, սերասքեր—169
 Էմիր Գեոնե-օղլու (նոր անունով՝ Յու-
 սուֆ փաշա), Երևանի խան—109,
 110, 112, 158
 Էմիր Զոբան-օղլու—77
 Էմիր-ուլ-Մյումինե Ռաշիդ—71
 Էողգեմիր-օղլու Օսման փաշա, սերաս-
 քեր—77, 122, 270
 Էոքյուզ Մուհամմեդ փաշա, սերզար—78
 Էվլիյա Զելբի—12, 13, 259, 265, 266

էրբակ (Արբակ)—187
 էրես խան (Կրգըլբաշ)—122
 էրզրումի նեֆի էֆենդի, բանաստեղծ—
 113, 268
 էրթազտի խան—122
 էրթնան, Թիմուր Դաշի ազգական—73

 Թսբանը Յասը Մուհամմեդ փաշա, սեր-
 դար—106
 Թահմասը Շահ, տե՛ս Շահ Թահմասը
 Կուլի խան—158, 160
 Թահմուրաս (Թեյմուրազ), Ջեքեմի իշ-
 խան—209
 Թայար Մուստաֆա փաշա, Սվազի բեյ-
 լերբեյի—104
 Թավիլ, ջելալիների պարագլուխներից—
 81, 85
 Թավրիզի էմիր խան—121
 Թարխունջի Ահմեդ փաշա, սադրազամ—
 292
 Թեմուր Դաշ փաշա—42, 49
 Թեշներ, արևելագետ—8
 Թեոթորոս—192
 Թեոհզե, արաբ պատմագիր—13
 Թերաս—185
 Թերյաքի Հասան փաշա, սերդար—84
 Թեքելի Մուհամմեդ փաշա, Վանի բեյ-
 լերբեյի—100
 Թեքելի փաշա, Երևանի բեյլերբեյի—99
 Թիմուր, Թիմուրլենդ, Թիմուր-Գերգան—
 15, 26, 64, 262
 Թոքմաթ խան, Երևանի և Նախիջևանի
 խան—118, 124, 271
 Թուլջի-օղլու—160, 167

 Իբնի Սայիդ—14
 Իբնի Սայիդ, կամ Իբնի Սայիդ ալ-
 Մազրիդի, արաբ պատմագիր-աշխար-
 հազրագետ և ուղեգիր—257
 Իբրահիմ բեյ, քուրդ ցեղապետ—144
 Իբրահիմ, Դանիշմենդներից—73
 Իլրահիմ խան, կրղըլբաշ դեսպան—125
 Իլրահիմ Մուլաֆարրիկա, թուրքական
 տպագրության հիմնադիր—9, 10
 Իդրիս Բիթլիզի, պատմագիր—259

Իլկաս Միրզա—տե՛ս էլկաս Միրզա
 Ինջիլի Մուստաֆա շավուշ—97
 Իսա խան, Հեվէնդ խանի որդին—122
 Իսլամ Կիրայ, Ղրիմի խան—125, 126
 Իսմայիլ Հակկը Ուզունշարշըլը, թուրք
 պատմաբան—76
 Իսմայիլ Համի Դանիշմենդ—տե՛ս Դա-
 նիշմենդ
 Իսմայիլ Միրզա, շահի որդին—145
 Իսքենդեր (Ալեքսանդր Մեծ)—33—35
 Իսքենդեր բին-Կարա Յուսուֆ—50
 Իսքենդեր փաշա, էրզրումի վալի—143

 Լալա Մուստաֆա փաշա, սերդար—
 120—270
 Լուիֆի, պատմագիր-տարեգիր—114
 Լուկիոս Վիդոս կայսր—տե՛ս Բունկիան
 Լևոն—61

 Լազինեդար-Ջադե Սյուլեյման աղա,
 կափուշի-բաշը—169
 Լալիլ փաշա, ծովակալ—149, 150
 Լալիլ փաշա, սերդար—100
 Լալիլ փաշա, վեզիր—100, 101—103
 Լալիֆա Մակսուտ, Իրանի դեսպան—
 տե՛ս Մակսուտ
 Լալիֆե-Ջադե Ղաղան, սիփահի—89
 Լալիֆե Յակուբ, Շահ Արբասի զին-
 վորականներից—89
 Լայրեդդին Բարբարուս, ծովակալ—9
 Լըղըր Աղա, Երևանի աղաներից—158—
 160
 Լոջա Ահմեդ—49
 Լոջա Թաշեդդին Ալիշահ—82
 Լոջա Մուհամմեդ Թեքրիզի, լրտես—
 155
 Լոռ—186
 Լուդաբենդե, շահ—125, 272
 Լուսրեվ փաշա, Բիթլիսի բարեշինող—
 35
 Լուսրեվ փաշա, Դիարբեքիրի բեյլերբե-
 յի—82
 Լուսրեվ փաշա, սադրազամ—154—155
 Լուսրեվ փաշա, Վանի փաշա—31
 Լուսրով (Լուսրեվ)—191
 Լուսրով, Վոսմապուհի եղբայրը—192

Կս. Կի, Իրանի դեսպան—97
 Կալիլայ, Ղրիմի խաների տիտղոսը—
 239, 296
 Կալենդեր-օղլու, ջելալի—85
 Կասրժ, շահի դեսպան—100
 Կատեր—187
 Կար (Վարասկար)—187
 Կարա խան, Շորագլալի բռնակալ—90
 Կարա Մուստաֆա փաշա—26
 Կարա Յազըջի, (Աբդուլհանիմ շահ),
 ջելալիների պարագլուխ—75, 78—81,
 85, 264
 Կարա Զելեբի-Ջադե—74
 Կարդոս—187
 Կարշաղայ խան, (Կոշաղայ), Իրանի
 խաներից—101, 106
 Կըզըլ Ահմեդ բեյ, Տրապիզոնի իշխող—
 51
 Կըլըջ Արսլան—73, 263
 Կիբակ (Կայպակ)—188
 Կլավուզ Յուսուֆ փաշա, Մարաշի բեյ-
 լերբեյի—104
 Կոյուն Դեմետ, նվիրական անձ—68
 Կոշի բեյ (Գյումուլլուլինալի)—6, 223,
 225, 229, 233, 290, 291
 Կոշա Մուրադ փաշա (Կույուլջի), սադ-
 րաղամ—87, 149
 Կոշա Նիշանջի, պատմագիր—30
 Կոշա Նիշանջի Մուստաֆա Զելեբի—258
 Կոշի բեյ, Քուրդ Ղազիի եղբայր—87
 Կրաչկոփսկի, ակադեմիկոս—7, 8, 11,
 184
 Կուբադ բին-Ֆեյսալ—14
 Կուրեյձ, Մեքքայի արաբական ցեղ—71

 Հաբեթ—տե՛ս Յաֆես
 Հադեր բեյ, Երևանի ավադանի—109
 Հակոբ—187
 Համազասպ—192
 Համդուլլահ, պատմագիր—14, 16, 19,
 29, 36
 Համզա Միրզա—128, 272
 Համմեր, ավստրիացի արևելագետ—8
 Հայդար Միրզա—148
 Հայդար փաշա, Սվազի բեյլերբեյի—125

Հայկ—186, 187
 Հայկակ—187, 188
 Հաչի Իբրահիմ փաշա, սերդար—81, 82,
 85, 90
 Հաչի խալիֆա, Հաչի Կալֆա—տե՛ս
 Քյաթլե Զելեբի
 Հաչի Հասան-օղլու, զորքա—156
 Հասան Բեյլագե, պատմագիր—74
 Հասան փաշա, Անատոլիայի իշխող—
 148
 Հասան փաշա, սադրաղամ—227
 Հասան փաշա, սերդար—81, 82, 85, 90
 Հավանակ (Խեվանակ)—187
 Հարման—186
 Հարուն Ռաշիդ—50
 Հաֆըզ Մահմուդ փաշա, Քաղզարի
 բեյլերբեյի—97
 Հյուսեին փաշա, Անատոլիայի վերա-
 բնիչ—79—85
 Հյուսեին փաշա, էդիրնեի բեյլերբեյի—
 156
 Հյուսեին փաշա, էրզրումի վալի—102,
 104, 108
 Հյուսեին փաշա, ծովակալ—156
 Հոշա (խոշա) Նասիբ Թուսի, պարսիկ
 աշխարհագրագետ—257
 Հոր (Խոր)—188
 Հոովմի պապ—84
 Հրաչե (Հրաչյա)—188
 Հուսակ (Օսակ)—188

 Ղազենֆեր աղա, Բաբ-ուս Սաադեի ա-
 ղա—227
 Ղազի Կիրայ, Ղրիմի խան—24, 95
 Ղիսայ բին—Ղիմ, խալիֆա—40

 Մակսուդ խան, Իրանի դեսպան—119
 Մակսուդ սուլթան, շահի դեսպան—126
 Մահմուդ փաշա (Գյուլբեյզե), սերդար—
 81—83
 Մադրավ բեյ, Քարթլիի էմիր (Գեորգի
 Սաակաձե)—126, 152, 209, 267
 Մարգարե (Մուհամմեդ փեյզամբեր)—
 41, 266
 Մելեք Ահմեդ փաշա, սադրաղամ—61

- Մելիք Ահմեդ Ղազի—72
 Մելիք Դավիթ—49
 Մելիք էշրեֆ—49, 50
 Մենգազ Ղազի—49
 Մէնուշեհ—27
 Մեսի Աղա, ենիշերիների աղա—99
 Մըխլաջի Սարը Մուհամմեդ աղա, ենիշերիների թիթուղա—105
 Միրզա—տե՛ս Հայդար Միրզա
 Միրզա Ալի սուլթան—122
 Միրզա խան—157
 Միրզա-օղլի Այնի խան—122
 Միրզա Ֆեթահ-օղլի—100—158
 Միր Շերեֆ, Բիթլիսի խան, քուրդ պատմագիր—33, 35, 36, 288
 Միրփաշա-օղլի շեյխ Հեյդար, քուրդ բեյ—87
 Մյունեջջիմ Բաշը (Դերվիշ Ահմեդ էֆ.), պատմագիր—5, 183, 185
 Մյուշերբեղ, արաբ պատմագիր—13
 Մյուֆթի էրուսուուդ—67
 Մոզուլ էրզուն խան—46
 Մորթթման, գերմանացի արևելագետ—8
 Մուհամմեդ Ալի Միրզա, Իրանի իշխող—173
 Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկ—49
 Մուհամմեդ, Դանիշմենդների հիմնադիր—72
 Մուհամմեդ էֆենդի Իսլասի—11
 Մուհամմեդ էֆենդի, շեյխ-ուլ-իսլամ—96
 Մուհամմեդ էֆենդի, ուղղամեջի—83
 Մուհամմեդ խան—84
 Մուհամմեդ հուդաբենդե, շահ—124 (տե՛ս հուդաբենդե)
 Մուհամմեդ Կիրայ խան, Ղրիմի խան—123—125, 196
 Մուհամմեդ Ղազի (Դանիշմենդ)—73
 Մուհամմեդ փաշա, բանակի պետ—8
 Մուհամմեդ փաշա, Դիարբեքիի էմիր—152
 Մուհամմեդ փաշա, էմիր-ուլ-ումերա—97
 Մուհամմեդ փաշա, Թավրիզի կովում զոհված—128
 Մուհամմեդ փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—110
 Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—155
 Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ, սերդար—97, 100, 118
 Մուհամմեդ փաշա, սերդար—83, 84
 Մուհիբ Ալի խան, Իրանի դեսպան—175
 Մուստաֆա բեյ, Մակուի իշխող—87
 Մուստաֆա բին-Արդուլլահ—7
 Մուստաֆա փաշա, ենիշերիների աղա—149
 Մուստաֆա փաշա, Մուրադ IV-ի սուլահար—60
 Մուստաֆա փաշա, նեսուհ փաշայի թիթուղա—150
 Մուստաֆա փաշա, Շամի բեյլերբեյի—156
 Մուստաֆա փաշա, Շիրվանը գրավողը—27
 Մուստաֆա փաշա, սերդար—120, 126
 Մուստաֆա փաշա, Վրաստանը գրավողը—185
 Մուստաֆա փաշա, թիթուղա—102
 Մուսա փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—143
 Մուրադ աղա, էմիր Գեոնեի թիթուղա—158—160
 Մուրադ փաշա, սերդար—84, 94, 96
 Մուրադ թիթուղա (Երևանում)—109
 Մուրթեզա բեյ, Չըղըրի բեյ—100
 Մուրթեզա փաշա—104
 Մուրթեզա փաշա, Երևանի պահապան—104, 110, 111, 161
 Յաղըշի — տե՛ս Կարա Յաղըշի
 Յաշա բին-Նուն—187
 Յըղըրըմ Բայազիդ, սուլթան—92
 Յուսուֆ աղա, ենիշերիների աղա—229
 Յուսուֆ փաշա, ջեյլի—85
 Նարուզդոնոսոբ—188
 Նաղիշե, ավազակ—155
 Նայիմա, Հալբերի Մուստաֆա էֆենդի, տարեգիր—78, 98, 106, 115, 264, 267

նեզհե, պատմագիր—59
 նեմրուլ—186
 նեսուհ փաշա, Դիարբեքիւրի բեյլերբե-
 յի—102
 նեսուհ փաշա, սարրազամ—77, 96, 97,
 100, 103
 նեվշիրվան—257, 272
 նեֆի էֆենդի, բանաստեղծ—113
 նինոս—187
 նինվեյան փաղիշահներ—183
 նողայ փաշա—104
 նոյ (նոհ)—186
 նորայր—187

 Շարան, զորքա—155
 Շաթրր Մուհամմեդ շափուշ, նամակա-
 բեր—87
 Շահ Արմեն—49
 Շահ Աբբաս—13, 77, 78, 85, 86, 89,
 90, 94, 96, 97, 99, 100, 153, 266
 Շահ Բանուն խաթուն—49
 Շահ Քահմասը—33, 77, 79, 96, 117,
 119, 142, 144, 146, 268, 270
 Շահ Իսմայիլ—50, 95, 259
 Շահ Կուլի, Երևանի իշխող—117, 118,
 146
 Շահ Սեֆի—14
 Շահվերդի, ջեւալի—81—83
 Շահ-օղլի—122
 Շամիրամ—187
 Շանի Զաղե (Մուհամմեդ Աբդուլլահ),
 տարեգիր—5, 6, 163, 165, 168, 174,
 176, 178, 261
 Շավարշ—187
 Շեյխ Աբդուլրահման—41
 Շեյխ էրու էլ-Հասան Իլխակազի—26
 Շեյխ Կադրզաղե, գիտնական—7
 Շեյխ Հասան—49
 Շեյխուն փաշա, Կարսի փաշա—155
 Շեմյաթ (Շամբոթ)—188
 Շեմսեղդին Սամի, բառարանագետ—292
 Շեմս Փաշազաղե—188
 Շերեֆ խան, Միր Շերեֆի հայրը—34,
 38, 39, 258, 259
 Շերեֆ փաշա, Երևանի բեյլերբեյի—
 88—93

Շերեֆ փաշա, Զալբղըրի վալի—172
 Շերիֆ Մուհամմեդ փաշա, Տրապիզոնի
 վալի—166, 167
 Շերնիշին Ալ-Շարիշի, արաբ աշխար-
 հագրագետ—29, 258, 259

 Զեթեշի Ալի աղա, քեթխուդա—103
 Զերթես Օսման փաշա, սերդար—142
 Զեբան-օղլու Քիմուր Դաշ—73

 Պապ (Արշակի որդի)—191
 Պտղոմեոս—11

 Զաղալե Զաղե Սինան փաշա, սերդար—
 77, 94, 108
 Զանբեյ Կիրայ, Ղրիմի խան—48, 100,
 101
 Զանփուլադ-օղլու, ջեւալիների պետ—85,
 149
 Զաֆեր Բաթալ Ղազի (Բաթալ Ղազի)—
 71
 Զաֆեր փաշա, Անատոլիայի բեյլերբե-
 յի—124, 125, 147
 Զաֆեր փաշա, ներքինի—197
 Զաֆեր փաշա, սերդար—271
 Զեղիմ Շերեֆ—35
 Զէւալեղդին հորեզմաշահ—88
 Զէւալիներ—74, 76, 79
 Զեվդեթ փաշա, տարեգիր—164, 170,
 298
 Զերրահ Զաղե, Նախիջևանի կադի—92,
 93
 Զինգիզ խան—273
 Զոմբըր—271

 Ուղիյե (Ռուփի)—190
 Ռաշիդ խալիֆա—63
 Ռենբիլի, քրդական ցեղ—111
 Ռումի Իսթենդեր—14
 Ռուստեմ խան, Իրանի խան—111, 114,
 161
 Ռուստեմ փաշա, սարդազամ—226
 Ռուքնեղդին Սյուլեյման Սելչուքի—49

- Յապետի Հասան փաշա, էրզրումի վե-
զիր—90, 94
- Սաաեաձե Գ., վրաց ազգային հերոս
(տես նաև Մաղրսուլ խան)—133
- Սանատոուկ—190
- Սարուխան, Իրանի արտակարգ գես-
պան—114
- Սաֆեվի Շահ Իսմայիլ—38
- Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդի, տարև-
զիր—5, 74, 116—118, 124, 125,
127, 129, 264, 270, 271
- Սելեֆկոս—188
- Սելիմ Կիրայ, Ղրիմի խան—296
- Սելիմ փաշա Ջադե Ահմեդ բեյ, Չըլդը-
րի վալի—174
- Սելիդ Բաթալի թոռ Թորսուն—32
- Սելիդ էմին խան, Գիլանի խան—122
- Սելիդ խան, Մուսուլի քրդերից—99
- Սելեֆեդդին, քուրդ Ղազիի եղբայրը—87
- Սեչար-օղլի Մյուբարեք, Բաղդադի իշ-
խոյ—96
- Սեֆեր փաշա, Չըլդըրի վալի—108, 161
- Սիլահար փաշա, Շամի էմիր—157
- Սիմոնի որդի Գուրգեն—91, 93
- Սիմոն խան, Վրաստանի խան—148
- Սինան Ջադե Մուստաֆա փաշա, Ադիլ-
ջեվազի վալի—144
- Տինան փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փա-
շա, վեզիր—79
- Սինան փաշա, սադրազամ—77
- Սմբատ—192
- Սմիրնով Վ. ր., ռուս արևելագետ—
224—226
- Սյուլեյման բին-Կաթեմեդ (Սյուլեյման
շահ)—72
- Սուլաք Ջադե, պատմագիր—5, 106, 141,
142, 145
- Սուլաք Ֆերհատ փաշա, սերդար—123
- Պոլոմոն խան, Աշքբաշի խան—168—
170
- Ռուլեյման, ավազակ—155
- Ռուլեյման բին-Իբրահիմ բին-Սյուլեյ-
ման—49
- Սուլթան Արդուլ Համիդ—290
- Սուլթան Արդուլ Մեջիտ—259
- Սուլթան Ալանդդին Շեհադե—116
- Սուլթան Ալանդդին Քեյքուբադ—43
- Սուլթան Ահմեդ 1—89, 90
- Սուլթան Բայազիդ II—259
- Սուլթան Իբրահիմ—233
- Սուլթան Մահմուդ բին-Ջենդի—60
- Սուլթան Մահմուդ II—166
- Սուլթան Մուհամմեդ II, Ֆաթիհ—51,
261
- Սուլթան Մուհամմեդ III—88, 90, 227,
228
- Սուլթան Մուհամմեդ IV—9, 183, 292
- Սուլթան Մուստաֆա—293
- Սուլթան Մուստաֆա IV—165, 166
- Սուլթան Մուրադ III—227
- Սուլթան Մուրադ IV—7, 14, 18, 27,
37, 39, 60, 106, 113, 114, 118,
155, 185, 223, 257, 268, 293
- Սուլթան Սելիմ 1—265
- Սուլթան Սելիմ III—34, 38, 50, 118,
165
- Սուլթան Սյուլեյման Կանունի—23, 31—
35, 56, 62, 95, 96, 101, 147
- Սուլթան Օսման (Գենջ)—106
- Վալիդե Սուլթան—102
- Վալիդի Ա. Չ. Թոգան, թուրքագետ—184
- Վահաբ—188
- Վահադն—188
- Վահան—192
- Վահե—148
- Վաղարշ—190
- Վաղարշակ (Պապի որդին)—189, 191
- Վան, հայ թագավոր—188
- Վարազդատ—191
- Վարդ II—192
- Վարդան—192
- Վարվար Ալի փաշա, Մարաշի բեյլեր-
բեյի—160
- Վասմշապուհ—189
- Տիգրան—188, 190, 191
- Տիգրան II—189
- Տիգոս—189
- Տիրան—188

Տորմոսով—168

Տվերիտինովա Ա. Ա.—9, 292

Տրդատ—190

Ուզունշարշըլը Ի. Ն., ժամանակակից
թուրք պատմագիր—75, 116, 289

Ուսթաշլու Թոքմաթ խան, Երևանի
խան—271

Փազամ—188

Փահլևան Իբրահիմ փաշա, սերասքեր—
173, 175

Փառնաս—187

Փարդես (Փառնավազ)—188

Փարս (Փավոս)—188

Փեշեվի, պատմագիր—74, 106, 264

Փիրի փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—
141

Փոլադ Կադի, ջեկալի—81

Քեդարա, Աբրահամի սպասուհին—188

Քեմենքեշ Կարա փաշա, սադրազամ—
114

Քեյխուսրև, վրաց իշխող—170

Քևնան փաշա—27, 166

Քեֆան, Հիսնի Քեֆ բերդի հիմնադիր—
55

Քյաթիր Չեկբի (Հաջի խալիֆա, Կալ-
ֆա)—5, 7, 12, 22, 28, 40, 53, 63,
74, 75, 78, 80, 84—87, 93, 96, 100,
106, 107, 112, 224, 258, 262, 270,
289, 293, 294

Քյուչուք Ահմեդ փաշա, էրզրումի վա-
լի—110, 111

Քյուչուք բեյ, Դելի Հասանի եղբորոր-
դին—84

Քուրդ Ղազի—86—87

Քուրչենի Սուլթան Մուհամմեդ—68

Օսեր Լութֆի Բարդան, թուրք գիտնա-
կան—260

Օմեր փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—100

Օշար Ալի փաշա, սերդար—161

Օսման աղա, հաշտության պատգամա-
վոր Իրանում—111

Օսման Ղազի (Օսման բեյ)—90, 118,
269

Օսման փաշա, Դիարբեքիրի բեյլերբե-
յի—121, 123

Օսման փաշա, վեզիր, սերդար—124,
127, 147

Օրուս խան, Շիրվանի խան—122

Յաթիհ — տե՛ս Սուլթան Մուհամմեդ II
Յախրեղդին Բահրամ Շահ բին-Դավիդ
բին-Մենգաշի—49

Յերեհ Ջոր, Բարգուշատի բեյ—87

Յերիդուն Ահմեդ Բեյ—5, 6, 117, 223,
237, 269, 289, 290, 292

Յերհադ աղա, ենիչերինների աղա—229

Յերհադ փաշա, Երևանի բերդը գրա-
վողը—13

Յերհադ փաշա, սադրազամ—77, 127,
147, 148, 227, 271

Յիրդովսի (Յիրդուսի)—262

Յիրուզ Ջենչեթ—26

Տ Ե Ղ Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ*

- Յրագ—63
 Աբաղա—23
 Ադանա—12, 29, 30, 58, 61, 62, 258
 Ազիլչեվազ—30—32, 57—94, 141, 142, 144
 Ադրբեջան—11, 13, 16, 17, 19, 29, 30, 33, 34, 142, 272
 Ազդուր (բ)—18
 Ազով, Ազովի ծով—263
 Աթաբ—54, 57
 Աթրբ, լիվա (Ա)—221
 Աթինա (Աթենք)—52
 Ալագյազ—20
 Ալագաղ—44, 46
 Ալայիե, լիվա (Ա)—217
 Ալաշկերտ—14, 19, 41, 46, 219
 Ալաշա Հիսար, լիվա (Ա)—213
 Ալբրեզ (էլբրուս)—17, 20, 24, 50
 Ալբրեզիստան (Վրաստան)—210
 Ալթուն-Կալա, լիվա—220
 Ալթուն-Քիփրի, լիվա (Ռ)—221
 Ախալցխա (Ախասկա, Ախսխա)—11, 18, 27, 78, 103, 149, 151, 154, 161, 168, 171, 174, 175
 Ախալքալաք—18, 27, 28, 258
 Ախթամար—27, 40
 Ախլաթ—29, 30, 33, 36, 38, 45, 49, 142, 185
 Ակ-Գաղ—44
 Ակերկաք, լեռնանցք—47
 Ակկերձան, լիվա, (Ռ)—215
 Ակ Հիսար (բ)—144
 Ակն — տե՛ս էկին
 Ակշար—44
 Ակշեհեր, լիվա (Ա)—155, 216
 Ակշեհիթ—155
 Ակշա-Կալա (բ)—24, 46, 48, 50, 53, 94, 272
 Ակսարայ լիվա—216
 Ակքեոյ—44
 Ահաքես, լիվա (Ռ)—219
 Ահմեդ խան—220
 Աղաքիս—30
 Աղղիաշըք, լեռնանցք—27
 Աղբի գետ—48
 Աղբի, լեռ (Արարատ)—11, 14, 19, 27, 46, 186
 Ամասիա, գետ—69
 Ամասիա, լիվա (Ա), քաղաք—65, 72, 79, 117, 146, 268, 269
 Ամատիյե, լիվա—40, 221
 Ամեդ—54—56
 Ամելի Կարեմ—21
 Ամերիկա—10
 Այաս—61, 62
 Այաս, յայլա—70
 Այարան—48
 Այդրն, լիվա (Ռ)—75, 215
 Ային, փոքր քաղաք—38
 Այնի Ջերբի—62, 63

* Տեղանուններում փակագծով նշված տառերը կարդալ. (Ա)—Անատոլիա, (Ռ)—Քուսեիլի, (Լ)—լիվա, (բ)—բերդ:

- Այնի նավղեր, լեռ—62
 Այնթար, լիվա (Ա)—59, 102, 216
 Անարուի, լիվա (Ռ)—212
 Անադա, քաղաք, էյալեթ (Ռ)—217
 Անազուու-Հիսար—292
 Անատուիա—75, 77, 79, 82, 84, 98,
 99, 102, 104, 112, 124, 142, 148,
 156, 166, 190, 215, 231, 263
 Անդրկովկաս—6, 7, 12, 13, 28, 63,
 74, 77, 105, 115, 116, 184, 268, 270
 Անթալիա—20
 Սեկարա—82, 104, 105, 215
 Սնտալուզիա (էնդելուս)—183
 Աշքթրաշ—23, 172
 Աչարա—27, 174
 Աչարեի-Սուֆլա (ստորին)—220
 Աչարեի-Ուլլա (վերին), լիվա—220
 Ասիա—10, 41
 Ասիթանե, Երջանիկ Ասիթանե, Ստամ-
 բուլ—79—81, 84, 90, 103, 119, 120,
 126, 210, 211, 227, 290
 Ասորեստան—187, 189
 Ավլոնիա, լիվա (Ռ)—213
 Սրարական թերակղզի—98
 Սրարաղ—19
 Արարկիր—65, 66, 216
 Արաքս, Արաղ, Արաս—13—15, 19, 21,
 26, 39, 44, 110
 Արդահան—26
 Արդահանի Բյուզուրթ (Արդահան Մեծ)
 27—220
 Արդահանի Քյուզուրթ (Արդահան Փոքր)
 27—220
 Արդանուշ—27, 28
 Արզնի—218
 Արթրթ Արաղ—64, 64
 Արճեշ—30, 32, 49, 57, 144
 Արմենիա—11, 12, 15, 19, 29, 30, 34,
 38, 41, 42, 59, 185, 187, 190, 192
 Արրան (Ալբանիա, Աղվանք)—11—13,
 19, 20, 29
 Սրփաշայ—19, 48, 269
 Արևելյան Անատուիա—269, 289
 Արևելյան Հայաստան—12, 77
 Արևմտյան Հայաստան—12, 77, 260
 Բարեղուն—33
 Բար էլ-Էրվար (դոների դուռ), Դեր-
 բենդ—16, 17, 50, 124, 257, 272
 Բար էլ-Հադիդ (երկաթե դուռ), Դեր-
 բենդ—17, 257
 Բարը-էլլան, բերդ—20
 Բադ, նահիյե—55
 Բաթում—50, 52, 100, 220
 Բալա, լիվա—218
 Բալու—48, 63
 Բաղդադ—7, 28, 78, 80, 97, 99, 102,
 113, 114, 143, 151, 159, 162, 173,
 221, 230, 232, 289
 Բայազիդ, բերդ—30, 46, 146, 219, 269
 Բայրուրդ (Բարբրդ)—41, 43, 44, 53,
 106, 107, 219, 261
 Բասեն—19, 26, 41, 44, 111, 219
 Բասրա—47, 97, 114, 222
 Բարկիրի-տե'ս Բերկրի
 Բաքու—18, 21
 Բաֆրա—65, 69
 Բեթլամ, գավառ Ղարաբաղում—16
 Բելգրադ—83
 Բելիս—188, 189
 Բեկրազար—104
 Բեկշեհիր, լիվա (Ա)—216
 Բեհրեմա—73
 Բենդի Մահի, գետ—73
 Բենդար, լիվա (Ռ)—215
 Բենեկշե, լիվա—212
 Բենի Դահիյե, լիվա—218
 Բեսթան, լիվա (Ա)—219
 Բերամլու—44
 Բերաքան, բերդ—23
 Բերգուշատ—87
 Բերգա (Բարդա)—14, 29, 30, 148
 Բերդենդ, գյուղաքաղաք Մուղանում—15
 Բերթերեթ, լիվա, (Ռ)—219
 Բերկրի (Բարկիրի)—30, 32, 221
 Բերմեթ, լիվա—218
 Բերշեն, բերդ—24
 Բերշիկի, գետ—46
 Բեքսուլա, բերդ—24
 Բիդա, լիվա—212

- Բիթլիս—4, 30, 36, 40, 57, 168, 220, 265
 Բիթլիսի գետ—33, 56
 Բիլկան (Բիլեկան), բերդաքաղաք—15, 29, 30
 Բիհիսնի—58
 Բինգյուլ—19, 36, 43, 45, 47, 48
 Բիսյութուն, բերդ—40
 Բիրե, լիվա—213
 Բոդին, լիվա (Ռ)—214, 289
 Բոդոք, լիվա (Ռ)—63, 67, 68, 114, 216
 Բուլի—215
 Բոդղան (Մուղավիա), վոյեվոդոթութուն—222, 237, 293
 Բուսնիա—83, 84, 214, 238
 Բոսֆոր—231, 291
 Բուլանե—45
 Բուլաք—68, 70
 Բուլունըք—36
 Բուխարեստ (Բուքրեշ)—169
 Բուզեվարիք, բերդ—24
 Գենջ—54
 Գենջե (Գանձակ)—11, 14, 19, 89, 94, 148, 168, 230
 Գենջե (Դիարբեքիրի վիլայեթում), լիվա—ք.—218
 Գիլան—13, 20, 21
 Գյոքբոդե—155
 Գյոքջա—19
 Գյոք Մեյդան, դաշտ Երևանի շրջանում—98
 Գյոքջեք, լիճ—56
 Գյոք Քումբեթ (գմբեթ), վայր Երևանի շրջանում—107—156
 Գյուլե, բերդ—268
 Գյումուշ—68
 Գյումուշխանե—41, 42
 Գյուրջի-թեփե, բլուր Երևանի մոտ—108
 Գյուրջիստան—16, 25, 100
 Գուրի—28
 Գորիցա, կամ Կորչա, քաղաք Ալբանիայում, թուրքերեն Գյումյուլջինա—224
 Գուդվան, նավահանգիստ Վանա լճի ափին—33, 35, 57
 Դադստան—13, 19, 20, 23, 30, 168, 272
 Դամասկոս (Շամ)—20, 190, 231
 Դար-ուլ-իսլամ (Բաղդադ)—221
 Դար-ուլ-սուլթան—93
 Դեբիլ—29, 30, 38
 Դեիլ Լ'րմաք, գետ—65
 Դեիվինե, լիվա (Ռ)—213
 Դեմիր (Թեմուր)՝ Կափը, Դերբենդ—16—21, 23
 Դենքենի, լիվա (Ռ)—220
 Դևլե Բոյնու—47
 Դերբենդ—11, 17, 18, 123, 184, 257, 272
 Դերբենդե—66, 67
 Դերթենեկ—102, 104
 Դեր-Սեադեթ, Ստամբուլ—166
 Դիարդին—46
 Դիարբեքիր—12, 18, 28—30, 34, 41, 48, 57, 58, 63, 66, 70, 81, 82, 99, 112, 120, 143, 146, 170, 221, 262, 265, 289, 298
 Դիլեմ—13, 20
 Դիվրիկի—63, 66, 67, 217
 Դիրլեբլու, բերդ—24
 Դուկեկին, լիվա (Ռ)—213
 Դոմա Դամը — տե՛ս Սողան յայլազը
 Դվին—30
 Դուլկերան, լիվա—222
 Եգիպտոս—9, 73, 163, 213
 Եմեն—52, 232
 Ենիշեհիր—155
 Ենիջե—58
 Երզնկա—11, 39, 42, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67
 Եվրոպա—5, 10, 11, 181
 Երուսաղեմ—188, 189
 Երևան—7, 11, 13, 14, 19, 26, 27, 37, 39, 41, 46, 48, 78, 86—89, 92, 94, 98, 100, 108, 112—114, 124—127, 145, 148, 166, 230, 257, 258, 268, 270, 271
 Եփրատ, գետ—36, 42, 43, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67

- Զախա, լիվա (Ա)—221
 Զանգի—13, 19, 107, 257, 266
 Զանգի խան, լեռնանցք—156
 Զարշատ, լիվա (Ա)—220, 268
 Զարուշատ—26
 Զելե—64, 66, 67
 Զելուջա, բերդ—24
 Չեհաբ — տե՛ս Կասրի Շիրին
 Զեմարթին—58
 Զեյթուն, Ամասիայի լիվաներից—68, 69
 Զենգ Աբատ, լիվա (Ա)—221
 Զենգ-Կումբեթ, բերդ—24
 Զևվի—44
 Զերբե, գետ—62
 Զերիլ, բերդ Զուլամբերկի մոտ—40
 Զերկի—56
 Զեքեմ (Զեյիմ)—23

 Էրակ, լիվա (Ռ)—218
 Էրուելխայր—44
 Էգին (Ակն)—47, 48, 66
 Էդիրնե—117, 234, 298
 Էզոբյոթ—44
 Էլբաթ, լիվա (Ռ)—224
 Էլբիստան—30, 58, 59, 81, 265, լիվա (Ռ)—213
 Էլբրուս—17
 Էլգեզ (Ալագյազ)—25
 Էլզեն Էլ-Ռում (էրզրում)—29—30
 Էլիջիթ, բերդ Նախիջևանում—14
 Էլկակ—80
 Էլմալու—57
 Էլվարդար, բերդ—24
 Էլրիբալ, լիվա (Ռ)—212
 Էմիրհոյ, լիվա—220
 Էմրախոր, բերդ—23
 Էմրութ, բերդ—38
 Էյեթան, նահիյե Մուշի դաշտում—38
 Էյոմրե, լիվա—212
 Էյրի, էյալեթ (Ռ), բերդ—215
 Էնգերուս (Հունգարիա)—78, 84
 Էշթանջե, բերդ—24
 Էշթսադ, բերդ—24
 Էոզի, էյալեթ (Ռ), բերդ—215

 Էշմիածին—26, 27
 Էսթերտուն—84
 Էսթիջե, լիվա (Ռ)—220
 Էսթիշեհիթ—155
 Էսթի Սարայ, պալատ Ստամբուլում—267
 Էրդեբիլ—152
 Էրզինջան — տե՛ս Երզնկա
 Էրզրում—12, 13, 20, 23, 26, 28—30, 36, 41, 43—50, 53, 63, 70, 71, 73, 83, 94, 96, 98, 100, 102, 107, 112, 113, 119, 120, 127, 145, 149, 152, 153, 174, 176, 219, 231, 260, 261, 267, 289
 Էրլահ, լիվա (Ռ)—220
 Էրխե—52
 Էրկու—39
 Էրջիշ — տե՛ս Արճեշ
 Էրս (Արս, Արեշ)—17
 Էթիլ—54
 Էբրադ քին-Կոթուր—30
 Էհուր, լիվա—218
 Էֆլաթ (Վալախիա), վոյեվոդություն—84

 Թալին—272
 Թահան—21
 Թաշան, լեռ—68
 Թավեսթեր, սանջաթ—27
 Թավրիզ—19, 30, 37, 39, 75—77, 86, 89, 93—95, 100, 110—112, 127, 128, 141, 147, 159, 161
 Թարաբիա—180
 Թարաբուս—112, 114
 Թարաբուս-Շամ, էյալեթ (Ա)—217
 Թարիֆ—264
 Թարսուս, լիվա, քաղաք—29, 30, 61, 63, 217
 Թելեր—54
 Թելլ-Հեմդան—62
 Թերբիստան—17, 21
 Թերենբուշ, բերդ—24
 Թերհալը, լիվա (Ռ)—63, 64, 213
 Թերջան (Դերջան)—39, 43, 47, 48, 111
 Թերջիլ—54, 56, 57
 Թերթեր—39

- Քերֆեք, լեռ—20
 Քեքե, լիվա (Ա)—215
 Քեքմանբերդ, լիվա (Ա)—43, 219
 Քիմուր Կափու (Գեմիր Կափու), Գեր-
 բենդ—124, 125, 148, 272
 Քիֆլիս—11, 16, 19, 23, 27, 30, 37,
 100, 120, 121, 123, 148, 168—170,
 185
 Քոկաթ—216
 Քորթում—23, 24, 41, 46, 144, 219
 Քոփրաք Կալե—156, 161
 Քրիալեթ—27
 Քունիս—215
 Քուջլե, լիվա—212
 Քուր, նահիյե—55
 Քուրլը—50
 Քուրդան—69
 Քուրքիա—5, 6, 9, 11, 77, 117, 118,
 168, 259, 260, 262, 268—270, 290,
 298
 Քուրքիստան—10, 34, 74, 96, 114, 224,
 265, 267, 289
 Եգդիր—Կարակալա—272
 Եգմիր—75
 Եզնիկ—155
 Ելիչա—48, 107, 267
 Ենդոնեզիա—10
 Եշիլ—63, 218
 Երրա (տե՛ս Կընըք), գետ—19, 270
 Եսլամբըլու—58
 Եսքենդերուն—73, 212, 213
 Եսքյուր, լիվա (Ռ)—213
 Եսփիր (Իսպիր)—41, 42, 44, 219
 Երվանտերեսի, բերդ—24
 Երան—34, 38, 40, 76—78, 94, 96,
 107, 113, 114, 117—119, 146, 166,
 168, 173, 189, 227, 268—270, 272
 Երաք, Իրաք-Աչեմ, Իրաքի-Արաք—10,
 20, 33, 75, 268, 269
 Երնեք—44
 Եփոքրի, նահիյե—44
 Էայպցիգ—9
 Էեզե—50
 Էկհիստան (Էհաստան)—290
 Էլմե, լիվա Ղրիմում—20
 Էնքերան (Էնքորան)—18, 21
 Էնչան, լիվա Շամում—217
 Էկվիա, լիվա—212
 Էքում—20
 Էլիմսուն, լիվա—212
 Էիվե, լիվա (Ռ)—214
 Էիք, լիվա (Ա)—220
 Էոկաթին, բերդ—25
 Խարուսե—48
 Խարուր գետ—47
 Խազերի ծով—13, 15, 17, 19—21
 Խալ, գետ Նեվշեհիրում—15
 Խալիչ — տե՛ս Ոսկեղջյուր
 Խանի Ջեդիդ—63
 Խարբութ (Խարբերդ)—48, 56, 218
 Խարուն, լիվա—210
 Խեթվան, լիվա (Ռ)—215
 Խեմրին, բերդ—46
 Խենդեկի—55
 Խենդերես—44
 Խերթվիս—18, 27, 220
 Խիզան, գավառ Վանի վիլայեթում—30
 Խնուս—36—38, 41, 42, 45, 219
 Խոյ—38, 39, 143, 161, 259
 Խոշաք—39
 Խոշ-Օղլան, գետ—53
 Խոջեվան—26
 Խորասան—34, 117, 188, 190
 Խորասան, նահիյե Մեյնեկերտում—44
 Խուզավենդիգյար, լիվա (Ա)—215
 Կարայիլի-Ուրբանի-Բերիյե, լիվա—221
 Կաթիֆ, լիվա—222
 Կալա, Էնոնանցք—27
 Կալայի էլնեչմ—60
 Կալայի Ջեդիդ—47
 Կալայի Ռում—60
 Կալեք, լիվա—218
 Կալզեմ—21
 Կալիկա, լեռ—29, 42, 261
 Կահկահա, բերդ Իրանում—142
 Կաղզվան—11, 26, 112, 220
 Կանիբե, էյալեթ (Ռ)—217
 Կասթեմունի—10, 51, 65, 72, 215

- Կասնի—44
 Կասպից ծով—21, 257
 Կարա Դաղ, լիվա (ա)—222
 Կարախան, գյուղ—27
 Կարա-Կաշկան—209
 Կարա-Կոջլար—47
 Կարա-Հասանլը—58
 Կարահիսարի-Շարքի—41, 43, 44, 69, 89, 219
 Կարահիսարի-Սահիբ, լիվա (Ա)—215
 Կարաման—61, 63, 99, 141, 143, 156, 231
 Կարա-Յայլաք—65
 Կարաչա-Դաղ—56
 Կարասի—263
 Կարասի, լիվա (Ա)—215
 Կարասու—19, 36, 47—48
 Կարա-Քյոփրյու—57
 Կարկար (Քերքեր)—201
 Կարճկան—38
 Կարնը-Յարըք, բերդ—86
 Կարս—11, 12, 18, 23, 26—28, 30, 41, 47, 48, 60, 91, 94, 96, 99, 100, 103, 107, 123, 145, 149, 155, 156, 168, 220, 270, 271
 Կարս Զյուլկաղերիյե—58
 Կարս Մարաշի, լիվա (Ա)—216
 Կարս-Չայը—271
 Կաքու, լեռնանցք—27
 Կաֆ, լեռ—20, 257
 Կենչ—47, 48
 Կեսարիա (Կայսերի)—51, 69, 81, 105, 141, 180
 Կերչ—17
 Կերք վե Զեբեք, լիվա Շամուս—217
 Կըզըլ-Աղաչ—18
 Կըզըլ-Դարաթ, լիվա (Ա)—221
 Կըզըլ-Ըրմաք—64, 65, 67—68
 Կըզըլ-Քէփե—57
 Կըզչա-Կալա, լիվա (Ռ)—222
 Կրզուչան—41, 45
 Կըլբուրուն, լիվա—215
 Կըլըք, լեռ—21
 Կրթթաք—17, 20, 50
 Կընըք (Իորա), գետ—19, 270
 Կըրշեհիր—69
 Կըփչաք, դաշտ—125, 272
 Կիլիկիա—258
 Կիշեվան, բերդ (Ա)—271
 Կիպրոս—61—63, 217
 Կիրասուն—51, 56
 Կորան, լիվա—214
 Կոթուր—37—39, 46
 Կոլուր—43
 Կումնաթ, այլ անունով՝ Սիս—72
 Կոյուն-Հիսար—44, 69
 Կոնիա—69, 70, 79, 135, 141
 Կոնստանդին, բերդ—17, 24
 Կոնստանդինյան ծոց, Ստամբուլում—185
 Կոչհիսար—69—71
 Կոչա Իլի, լիվա (Ռ)—212
 Կուդսի Շերիֆ, Երուսաղեմ—216
 Կուլբ—54
 Կուշքերման, բերդ—24
 Կուր գետ (Քուր)—11, 13, 15—19, 21
 Կուրչան (Կոզիչան), լիվա, (Ա)—219
 Հարեշի էյալեթ, Արարական թերակըղ-գում—263, 264
 Հաթուր, լիվա—218
 Հալեբ—7, 28, 57, 59, 60, 82, 115, 116, 207, 231
 Համա, լիվա (Ա), քաղաք—217
 Համասին, լիվա—218
 Համասի, վայր—47
 Համիդ, լիվա (Ա)—215
 Հայաստան—11—13, 75, 77, 106, 115, 116
 Հայկական լեռնաշխարհ—77
 Հաշե, լիվա—222
 Հաջրեք—27
 Հասան-Կալա—44, 46, 47, 113, 146
 Հարան, հյուքյումեթ—220
 Հարիր—Դումեք, լիվա—221
 Հարսոյ, լիվա Կիպրոսում—218
 Հարունիյե—58
 Հաֆար, լիվա (Ռ)—222
 Հեղիսե—47

- Հէրր, լիվա—218
 Հեյդար Բաղը, գյուղ Վանում—32
 Հեյեթ—47
 Հիզան—54
 Հիթեմ, քրդական նահիյե (Դիարբեքի-
 րում)—57
 Հիջազ—20, 31, 263
 Հիսնի-Ջիյազ — տե՛ս Խարբերդ
 Հիսնի-Մակսուրե—60, 61
 Հիսնի-Մենեջ—60
 Հիրմանե—44
 Հյունքար-թեփեսի (Երևանում)—108
 Հյուսեին Աբադ—63, 65
 Հյուսիսային Կովկաս—77
 Հնդկաստան—103
 Հոժաթսրա, բերդ—24
 Հորավերգի, բերդ—24
 Հումս, լիվա (Ա), քաղաք—217
 Հունաստան—179
 Ղազա, լիվա Շամում—216
 Ղարաբաղ—15, 16, 21, 89, 161, 209
 Ղրիմ—141, 212, 262, 272, 296

 Ճապարջուր — տե՛ս Ջաբաքջուր
 Ճապոնիա—10

 Մազանդարան—21, 99
 Մազկերտ, Մալազկերտ, Մանազկերտ—
 30, 44, 49, 54, 56, 271
 Մալաթիա—30, 47, 48, 60, 61, 66,
 70, 216
 Մախչիլ—27
 Մակու—87, 94, 259
 Մահմուդաբադ, քաղաք Մուղանում—15
 Մահմուդիե (Հեքթարիում)—219, 220
 Մաղոսե, լիվա Կիպրոսում—212, 213
 Մամա-Խաթուն—48
 Մամեչիլ (Մահչիլ)—220
 Մամրվան—27, 41, 45, 174, 219
 Մաչվա, լիվա—221
 Մասիսե (Մսիս, Մսիսե)—20, 29, 52,
 62, 258, 262
 Մասուլե—21
 Մարանդ—111
 Մարաշ—12, 28—30, 58—61, 82, 92,
 98, 112, 120, 123, 216, 231
 Մարդին—54
 Մարե-Ղասսլի (Կասսլից ծով)—20
 Մարկերտ, լիվա—218
 Մաքիր—54
 Մեգրեիտ—28
 Մեդինա—183, 264
 Մեզեսթրե, լիվա—212
 Մերզիֆուն (Մարզվան)—55
 Մեծ Արմենիա—29, 30
 Մեծ Հայաստան—40
 Մեհաշ, լիվա—214
 Մեհլեբի—55
 Մեհրանի—54
 Մենազիր, բերդ—24
 Մենթեշե, լիվա (Ա)—215
 Մենկերտ (Մինեկերտ)—41, 44
 Մեշեբո—93
 Մեշիդ-Աբադ—65
 Մեսոպոտամիա (Միջագետք)—53
 Մերձավոր արևելք—77, 260
 Մերքեշ—63
 Մեքթա—163, 183, 211, 261, 263, 268
 Մեֆարկի—55, 219
 Միդիլի, կղզի—212
 Միլաշ—44
 Միհրանի, լիվա (ա)—218
 Միջագետք—53, 189, 190
 Միջերկրական ծով—61
 Միշին Ասիա—260
 Մոնս—30, 40, 221
 Մորե, լիվա—212
 Մուզան (Մուկան)—11, 15, 21
 Մուշ—11, 30, 35, 57
 Մուշի դաշտ—35, 47, 48, 266
 Մուսուլ—53, 56, 57, 99, 113, 174,
 222, 231, 289
 Մուրադ գետ—44, 45—48, 56, 57, 64

 Յազմուր-Դերեսի—41
 Յայլա Մեսչիդի—53
 Յանկե, լիվա (Ռ)—214
 Յանյա, լիվա (Ռ)—213
 Յաֆ, լիվա Կիպրոսում—218
 Յըլդըզ-Դադ—69

Յիլան-Կալասի—62
 Յովորուի—50
 Եսբուս, իիվա Շամում նաև Հալերում—
 217
 Եագալի, բերդ—24
 Եագէք, իիճ հնուսում—36
 Եակշե, իիվա Ղրիմում—212
 Եաքու, բերդ—24
 Եեբբեր, բերդ—24
 Եեմրաթ, լեռ—37
 Եեյաճ, բերդ—23
 Եեվի-Բելգրադ, իիվա (Ռ)—214
 Եեվշեհիր, քաղաք Մուղանում—15, 18,
 49
 Եերդեբենլեր—48
 Եիկոպուի, իիվա (Ռ)—212
 Եիկտե—70, 156
 Եիյազաբադ—18, 20, 21
 Եիսիբին, իիվա (Ա)—54, 55, 189, 213
 Եուլաճ, բերդ—24
 Եաթ—47, 56, 58
 Եաճիկե, լեռ—18, 69
 Եաճրիման Կալասի, բերդ—62
 Եաճուտե, բերդ—24
 Եսմ (տե՛ս Դամասկոս)—56, 82, 123,
 190, 216, 217, 289
 Եամախի—121—123
 Եամի ծով—63
 Եատախ, գավառ Վասպուրականում—40
 Եարբիոնի—44
 Եարուր—39
 Եեհոանի, իիվա—222
 Եեհրի-Ջոր—28, 40, 77, 78, 114, 142,
 189, 222
 Եեմանեք, իիվա (Ա)—222
 Եեմուրթաթե, իիվա—214
 Եենասկ, իիվա—231
 Եերմ, իիվա (Ռ)—214
 Եիրվան—27, 48, 121, 122, 125, 141,
 148, 161, 270
 Եորագյալ—48, 70, 80, 278
 Եուշատ—27
 Ոսկեղջյուր (հալիշ), ծովածոց Ստամ-
 բուլում—181

Չալդրան, դաշտ իրանական Ադրբեյջա-
 նում—14, 38, 39, 46, 146, 259
 Չախեսթե, իիվա (Ռ)—214
 Չարմար, լեռնանցք—46
 Չափաքջուր (Ճապաղջուր)—47, 48, 56
 Չեմաս—44
 Չեմեշկազեք (Չմշկածագ)—48, 53, 54
 Չեմեքյար, բերդ—24
 Չեներ, իիվա (Ռ)—214
 Չերմեն, իիվա (Ռ)—215
 Չերմիք (Չերմուկ)—54, 56
 Չինաստան—163
 Չորոք (Ճորոխ), գետ—43
 Չրում—63, 67, 72, 80, 104, 215
 Չուբուր-Սաագ, Երևանյան գաշտ—13

 Պաղեստին—58
 Պարսկաստան — տե՛ս Իրան

 Ջաղբասար, բերդ—24
 Ջանիկ—63, 65, 69, 70, 72, 89, 216
 Ջանիկի լեռներ—63
 Ջանքեշ—54
 Ջապաքջուր (Ճապաղջուր)—54
 Ջեբլիյե, իիվա (Ռ)—217
 Ջեբլի-Ջուտի, լեռ—55
 Ջեբել-Լիբան—20
 Ջեբել-Նուր, գետ—62
 Ջեղեթի-Մամուրե, իիվա—213
 Ջեղաիրի-Արաբ—222
 Ջեղիրե—54, 56
 Ջեղիրե-Ինբուրդ, իիվա (Կիպրոսում)—
 218
 Ջելաբ, գետ—57
 Ջեվազիր, իիվա—221
 Ջետր, իիվա—218
 Ջերմուկ—68
 Ջերնեկ, իիվա—218
 Ջեսան, իիվա (Ռ)—221
 Ջիդդե—264
 Ջիհուն, գետ—58, 70, 258
 Ջուլամբերկ—40
 Ջուլֆա—19
 Ջուլի-Ռուճ, գետ—43
 Ջիատ—19

- Ռարաթ—34
 Ռակա կամ Ուրֆա, Ռահա—47, 48, 58,
 218
 Ռահագին, բերդ—24
 Ռահվան, նահիյե Բիթլիսում—35
 Ռեանե, բերդ—84
 Ռերիա—34
 Ռենվիյե—50
 Ռեշվան—47, 48, 60
 Ռեշտ—148
 Ռես-էղլուզ — տե՛ս Հիսնի-Քեֆ
 Ռեսնե, բերդ—84
 Ռիանթև, բերդ—24
 Ռիզե—50—52, 167
 Ռիոն—23, 53
 Ռիբադե, լեռ—20
 Ռում (Սվազ)—20, 29, 41, 43, 141
 Ռումելի—74, 97, 98, 120, 157, 158,
 189, 213, 260, 263, 295
 Ռումելի Հիսար—231, 291
 Ռումի Բաղդադ (Ամասիա)—88
 Ռումի ծով (Միջերկրական)—61, 62
 Ռումիյե, էյալեթ (տե՛ս Սվազ)
 Ռում-Կալա—47, 48
 Ռուսաստան—168, 268, 290

 Սալմաս (Սալմաստ)—29, 30, 86
 Սակըզ, կղզի—212
 Սաղման—54, 56
 Սամսոն—52, 65
 Սամուր գետ—19
 Սանթակ, բերդ—24
 Սավեր—54
 Սարի Սու, գետ—48
 Սարուխան—215
 Սեղմանիշ, բերդ վրաստանում—176
 Սեւանիկ—213
 Սելեֆկե—61, 218
 Սեհրան, լիվա (Ա)—222
 Սեղան—44
 Սեմեղատ, բերդ—23
 Սեյիդ-Հասան, դետ—57
 Սենչատ—54, 55, 219
 Սենչար—54, 55
 Սեչան, լիվա—214

 Սեվերեբե—54, 56
 Սերիբ—17
 Սերիտ—17
 Սերմիտանբես—21
 Սերվի, լիվա (Ա)—221
 Սերֆենդար—63
 Սեբերմեթ, լիվա (Ա)—221
 Սեթթեվար, լիվա—214
 Սեթմեն-Աբադ—38, 39, 49
 Սեքսար, լիվա—214
 Սիլան, լեռ Մուղանում—15
 Սիլիսթրե, լիվա (Ռ)—213
 Սիհուն գետ—61, 62
 Սիմսաթ—58, 60
 Սինաա—51—65
 Սինթանրլո, բերդ—23
 Սիս—29, 30, 60—62, 72, 185, 217
 Սիսաթթա—44
 Սիրավի դաշտ—101
 Սիրիա—7, 58, 75
 Սիրվի—30
 Սիփան (Սիֆան), լեռ—11, 33
 Սկյուդար—72, 75, 79, 94, 104, 155
 Սղերդ—54—56, 218
 Սյուրմենե—33, 50
 Սուլթիբ, լիվա (Ա)—215
 Սողանլու, լեռ, յայլա—27
 Սոյուքսու, դետ—53
 Սոքե, Սլիթիին ենթակա սանչաբ—27
 Սոֆիան—86, 111, 161
 Սպարկերտ (Իսրայելի)—30
 Սվազ—12, 28, 42, 44, 48, 49, 55,
 60, 63, 65, 66, 69, 70, 73, 80, 82,
 97, 99, 112, 141, 143, 156, 177,
 216, 231, 260, 289
 Ստամբուլ—7—10, 58, 60, 72, 77, 78,
 93, 96, 99—102, 106, 110, 112, 113,
 116—119, 125, 141, 144, 146—148,
 151, 153, 155, 162, 165, 173, 176,
 177, 183, 188, 223, 231, 257, 259—
 261, 264, 267, 290, 294, 298
 Ստորին Բասեն—44
 Սուլակ, գետ—20
 Սուլթանիյե—30

Սուլթան էնի, լիվա (Ա)—215
Սուլթան Սուլեյմանի Քերբելա—97
Սուխում—51
Սուդան, լիվա (ա)—212
Սունսար—64, 65
Սուշեհրի—36, 42
Սուրմալու—272
Սևան—19
Սև լեռներ—21
Սև ծով—21, 23, 25, 44, 45, 50, 52, 63, 65, 69, 163, 172
Վալկասիյե, գավառ Ղարաբաղում—15
Վան—11—13, 27—32, 38, 40, 41, 53, 57, 86, 94, 100, 106, 112, 127, 140, 141, 143, 146, 156, 167, 173, 220, 231, 265, 289
Վատի Դանեք, նահիյե—42
Վարաթ, բերդ (Ռ)—238
Վէլչեթրին, լիվա (Ռ)—213
Վենդասե, բերդ—24
Վենետիկ—84
Վերին Աջարա—174
Վերին Բասեն—44
Վերին Թերջան—41
Վերֆայի, լիվա (Ա)—221
Վիհե, կազա—52
Վրաստան—14, 16, 17, 19, 20, 23—25, 50—52, 100, 120, 121, 126, 143, 144, 153, 168—170, 185, 209—211, 230, 269
Տարսու (Տարսու)—185
Տիգրիս—33, 53—55
Տիգրիս-Շաթ—55
Տրապիզոն—11, 12, 28, 41, 43, 50—53, 65, 69, 100, 112, 166—168, 170, 220
Ուլ փինար—57
Ուլ Քիլիսե, էջմիածին—11, 26, 27, 107
Ուսթանի Բելգրատ (վերին)—214
Ուսթերջա, լիվա (Ռ)—214
Ուրֆա—23, 218 (տե՛ս նաև Ռակա)
Փաղարջրք—58

Փալու—47, 48, 54
Փայաս—63
Փասեն — տե՛ս Բասեն
Փեարուքլի, գետ—57
Փել-Խաթուն—35
Փենաք, բերդ—23, 27
Փենչենքե—41
Փելին—58
Փելեվի, լիվա (Ռ)—214
Փլսենդիրե—55
Փեսյան—39
Փերթեք—48, 56
Փերթեքե, բերդ—24, 27, 54, 56
Փլատանա—60
Փոթի—53
Փոսխով դետ—27, 220
Փոքր Ասիա—25
Փոքր Արմենիա—29, 30, 58
Քանանի երկիր—187
Քանդրի—67, 72, 104, 215
Քաշան—148
Քավթար, դաշտ Ղարաբաղում—15
Քելինան, բերդ—24
Քելիս, լիվա—214
Քելքիթ—41, 42, 48
Քեմախ—41, 42, 47—49, 71
Քեմիս, բերդ—24
Քեմհալ—167
Քենար-Բեհ, բերդ—24
Քեշար—50
Քեշան, լիվա (Ա)—22
Քեշթասեթի—19
Քեշան—26
Քեթթահա—82
Քեսանի—30
Քեսի, լիվա—221
Քովանիս—41—43
Քերեքմեշ, լեռնանցք—27
Քլրինե, լիվա Կիպրոսում—217
Քեֆե—65, 126, 141, 215, 262
Քեֆրի-Բինա, Մսիսե քաղաք—62
Քյուրքեր—58
Քրլե, լիվա—220
Քոյթուն—50

- Քոսթենդիլ, լիվա—213
 Քորեյլե—50
 Քորթան, լիվա (Ռ)—211
 Քորթիլ, լիվա (Ռ)—219
 Քրիստոսի վանք (Դիրի Մեսիհ)—60
 Քումեք, բերդ—23
 Քունիա—23, 50, 52
 Քունիա, լիվա (Ա)—220
 Քուա, լիվա—44
 Քուրդիստան—11, 13, 29, 30, 38—40, 56, 146, 175
 Քուփին, բերդ—24
 Քուֆե, արարական հնագույն քաղաք—259
- Օզկրը, նահիյե Գարահիսարում—44
 Օլթի—45, 174, 219
 Օխրի, լիվա (Ռ)—213
 Օսան—21
- Օսթեղ, լիվա Ալթուն-Կալայի մոտ—220
 Օսմանյան բեյություն (Օսմանլի բեյլի-յի)—292
 Օսմանյան կայսրություն—5, 6, 28, 75, 76, 105, 115, 165, 168, 174, 257, 260, 264, 268, 290, 294, 295
 Օսմանյան պետություն—8, 9, 74, 75, 147, 180—182, 260, 262, 265, 269, 289
 Օսմանչըք—68, 70, 72
 Օսֆեհեր, լիվա (Ռ)—220
 Օվաչըք—30, 39
 Օրլը, նահիյե—42
 Օֆ—50, 53
- Յաթսա—65
 Յաշ (Ռիոն), գետ, նավահանգիստ—23, 53, 166—169
 Յերսենք—49

Ի Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
Քյաթիր Չելեբի, Հաջի Խալիֆա	7
«Ջիհան Նյումա»	9
«Ֆեզլեբե»	74
«Ֆեզլեբե», հատոր I	79
«Ֆեզլեբե», հատոր II	102
Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդի	115
«Թարիխի Սելանիկի»	117
Սուլաբ Ջադե	139
«Թարիխի Սուլաբ Ջադե»	140
Շանի Ջադե	163
«Թարիխի Շանի Ջադե»	165
Մյունեջջիմ Բաշի	183
«Սահաիֆ-ուլ-ախրար»	185
Ֆերիդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	202
Կոչի Բեյ	224
«Ռիսալե»-ի բովանդակությունը	225
Հատվածներ Կոչի Բեյի «Ռիսալե»-ից	226
Կոչի Բեյի երկրորդ «Ռիսալե»-ն	233
Հավելված	
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից փաստաթղթեր	237
Շանի Ջադեն ֆինանսական-դրամական և կենցաղային հարցերի մասին	241

Ի Ս Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Քյաթիր Չելեբի	255
«Ջիհան Նյումա»	255
«Ֆեզլեբե», հատոր I	264
«Ֆեզլեբե», հատոր II	267
«Թարիխի Սելանիկի»	263
«Թարիխի Սուլաբ Ջադե»	276
Շանի Ջադե	279
«Թարիխի Շանի Ջադե»	279
Մյունեջջիմ Բաշի	282
«Սահաիֆ-ուլ-ախրար»	283
Ֆերիդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	285
Կոչի Բեյ	290
Հավելված	
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից	292
Շանի Ջադեի փաստաթղթերի մասին	292
Թորքերեն տեքստեր	300
Резюме (на русском языке)	305
Резюме (на английском языке)	316
Սկզբնականների ցանկ	318
Տեղանունների ցանկ	326

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիրներ՝ Հ. Հ. Մարտիրոսյան,
Տ. Ա. Կարապետյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. Սադոյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գորոյան
Սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Սարաֆյան

ՎՖ 08858, հրատ. № 2282, խՀԽ № 828, պատվեր 1676, տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 21/IX 1963 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 4/VI 1964 թ.:

Տպագր. 20,88 մամ., հրատ. 18,9 մամ., թուղթ՝ 60×90¹/₂:

Գինը կազմում է 1 ու. 33 կոպ.:

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի

պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության

Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: